

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNIK 4

STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA O JEVREJIMA JUGOSLAVIJE

M. BELJANSKI — SOMBORSKI JEVREJI (1735—1970) • **E. VERBER** — IZ
ISTORIJE NOVOSADSKIH JEVREJA • **L. PAVLOVIĆ** — PRILOG IZUČAVANJU
ISTORIJE SMEDEREVSKIH JEVREJA • **D. ČOLIĆ** — UČEŠĆE JEVREJA U
RAZVOJU PRIVREDE BANATA • **D. ČOLIĆ** — JEVREJI U GRAFIČKOJ INDU-
STRIJI ZRENJANINA • **Z. ZLATAR** — TRGOVINA BALKANSKIH JEVREJA
PREKO DUBROVNIKA U XVI I XVII STOLJEĆU (ANALIZA SISTEMA IZVOZA)
• **M. JEVTIĆ** — JEVREJSKA ŠKOLA U ŠAPCU U XIX VEKU • **D. ČOLIĆ** —
SINAGOGA U ZRENJANINU • **E. ČENGIĆ** — SARAJEVSKI JEVREJI • **M.**
JOVANOVIĆ — »WIR PACKEN, WIR AUSPACKEN...« TRAGIČNA SUDBINA
JEVREJA-IZBEGLICA U ŠAPCU 1941. • **M. VELIMIROVIĆ** — JEVREJI U PIROTU

BEOGRAD

1979

JEVREJSKA ZAJEDNICA U JUGOSLAVIJI

PERIODI I PUTEVI
DOSELJAVANJA
JEVREJSKE OPŠTINE
ISTORIJSKI SPOMENICI

DOSELJAVANJE U RIMSKOM PERIODU / KRAJ STARE I PRVI VEKOV I NOVÉ ERÉ / IZ ANTIČKE PALESTINE KAO RIMSKA ROBLJE, KAO IZBEGUICE OD PROGONA ILI KAO TRGOVCI I POMORCI; BILI SU POZNATI KAO DUBRE KANALIJÉ, SUKNARI, GONČARI, DAVODELJÉ, ZLATARI I VINA GRADARI

DOSELJAVANJE IZ NEMAČKIH, AUSTRIJSKIH I ČEŠKIH OBLASTI / POČETAK XII V. / IZ SLOVENIJI I ISTRU Zbog PROGONA, ISKORONA I NASILNOG POKRŠTAVANJA; IZ ITALIJE SE DOSELJAVALI U OBLASTI UŠLEDO TEŠKOG EKONOMSKOG STANJA, NASTANJIVALI SE PRETEŽNO PO GETIMA

DOSELJAVANJE SEFARDSKIH JEVREJA POSLE IZGONA IZ ŠPANIJE 1492. I BEGSTVA OD TÜRKHÁ INKUIZICIJE; DOSELJAVALI SU SE DIREKTNO SA ZAPADA ILI PREKO GRČKE I TURSKE; NASTANJIVALI SU SE UGLAVNOM U MAKEDONIJI, SRBIJI, BOSNI I HERCEGOVINI I DALMACIJI

DOSELJAVANJE AŠKENASKIH JEVREJA TONOM XVIII, XIX I POČ. XX VÉKA IZ RUSIJE I POLJSKE ZBOG BROJNIH PROGONA I POGROMA, I IZ AVSTROUGARSKIH ZEMALJA U HRVATSKU I VOJVODINU / OBLIŠČENO U BOSNU I SRBIJU / DOBNAJUČI POVOLJNIJE USLOVE ZA SOCIJALNI I EKONOMSKI OPSTANAK

NAJSTARIJA JEVREJSKA NASELJA NA TLU JUGOSLAVIJE

SEKUNDRARNA JEVREJSKA GETA

ZNAČAJNI ARHEOLOŠKI NALEZI I SACHVANI KULTURNO - ISTORIJSKI SPOMENICI

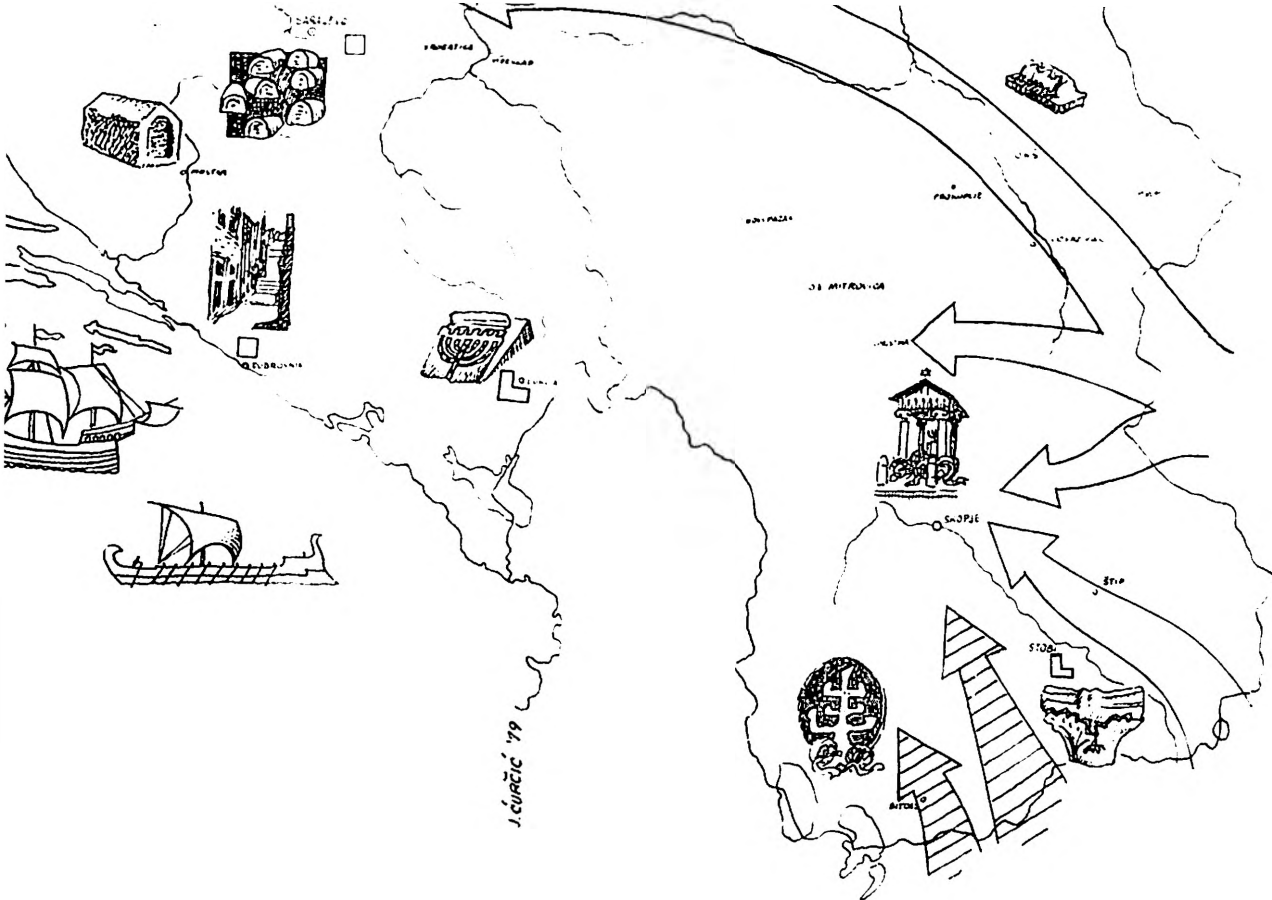
BROJ JEVREJA U JUGOSLAVIJI POČETKOM 1941. OKO 70.000 / NE RAČUNAJUČI IZBEGUICE IZ ZEMALJA POD UPRAVOM NAČISTA / :

U SEFARDSKIM OPŠTINAMA 27.195

U AŠKENASKIM OPŠTINAMA 40.707

U ORTODOXSKIM OPŠTINAMA 2.705

SADAŠNJI BROJ ČLANOVA U JEVREJSKIM OPŠTINAMA U SFR JUGOSLAVIJI (1979) 5500

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNİK 4

JEWISH HISTORICAL MUSEUM — BELGRADE

JEWISH STUDIES IV

*STUDIES, ARCHIVAL AND MEMORIAL MATERIALS ABOUT THE JEWS
IN YUGOSLAVIA*

*PUBLISHED BY THE FEDERATION OF JEWISH COMMUNITIES
IN YUGOSLAVIA — Belgrade, 7. Jula 71a*

Belgrade 1979

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

ZBORNİK 4

**STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA
GRAĐA O JEVREJIMA JUGOSLAVIJE**

BEOGRAD 1979.

Urednici

*Akademik prof. dr Radovan Samardžić
Dr Lavoslav Kadelburg
Dr Vidosava Nedomački*

Glavni i odgovorni urednik
Akademik prof. dr Radovan Samardžić

Sekretar
Milica Mihailović

Lektor-redaktor
Dragica Stojanov

Tehnički urednik
Mihailo Mirković

Rezimea na engleski preveo
Dr Josip Presburger

Nacrt korica i crteži u tekstu
Jovan Ćurčić, akad. slikar

Prvi predlist: geografska karta Jugoslavije sa šematskim prikazom doseljavanja Jevreja od kraja stare ere do početka XX veka nove ere.

Drugi predlist: zgrada bivše sefardske sinagoge u Sarajevu i spomenik koji je posle II svetskog rata postavljen u toj zgradi.

Zadnja strana korica: sinagoga u Zrenjaninu

Izdavač: SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
Beograd, 7. jula 71a

Štampa: SRBOŠTAMPA, Beograd, Dobračina 6—8

Tiraž: 1.000 primeraka

SADRŽAJ

CONTENTS

Milenko Beljanski	
Somborski Jevreji (1735—1970)	1
<i>The Sombor Jews (1735—1970)</i>	54
Eugen Verber	
Iz istorije novosadskih Jevreja	57
<i>Contribution to the History of the Novi Sad Jews</i>	62
Dr Leontije Pavlović	
Prilog izučavanju istorije smederevskih Jevreja	62
<i>Contribution to the study of the History of the Smederevo Jews</i>	85
Prof. dr Zdenko Zlatar	
Trgovina balkanskih Jevreja preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću (analiza sistema izvoza)	87
<i>Export trade of Balkan Jews via Dubrovnik in the 16th and 17th centuries (system analysis)</i>	107
Dragoljub Čolić	
Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata	111
<i>Contribution of the Jews to Banat's economic progress</i>	191
Dragoljub Čolić	
Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina	193
<i>Jews in Zrenjanin printing industry</i>	198
Dragoljub Čolić	
Sinagoga u Zrenjaninu	199
<i>The Zrenjanin synagogue</i>	213
Mr Milan Jevtić	
Jevrejska škola u Šapcu u XIX veku	215
<i>The Šabac jewish school in 19 century</i>	220

MEMOARSKI TEKSTOVI

Esad Čengić	
Sarajevski Jevreji	223
<i>The Sarajevo Jews</i>	240

Mara Jovanović

»Wir packen, wir auspacken ...«	
Tragična sudbina Jevreja-izbeglica u Šapcu 1941.	245
»Wir packen, wir auspacken ...«	
<i>The tragic fate of Jews-refugees in Šabac 1941</i>	278

Dr Milutin Velimirović

Jevreji u Pirotu	281
<i>The Jews of Pirot</i>	285

ZBORNİK 4 Jevrejskog istorijskog muzeja razlikuje se donekle od tri prethodna toma. Dok su prvi tomovi predstavljali izvesnu tematsku celinu, ovaj broj je dosta raznovrstan po sadržaju. U njemu su dokumentovani radovi o Jevrejima i njihovom životu u pojedinim krajevima i mestima (Banat, Sombor, Novi Sad, Šabac, Smederevo, Piroć, Dubrovnik, Sarajevo, Zrenjanin).

Iz perioda borbe i stradanja pre i za vreme drugog svetskog rata, odnosno jevrejske katastrofe, ZBORNİK ovoga puta ima samo dva memoarska priloga: o sarajevskim Jevrejima i o tragičnoj sudbini Jevreja izbeglica zatečenih u Šapcu 1941. godine.

Međutim, takav sadržaj ZBORNİKA nije u neskladu sa programom koji predviđa da se u prvi plan stavi prikupljanje građe iz vremena borbe i stradanja s obzirom na to da se o tom periodu priprema izdavanje rada najšireg obuhvata.

Tome treba dodati i činjenicu da je u međuvremenu — posle izdavanja ZBORNİKA 3 — objavljeno dosta materijala iz istorije jugoslovenskih Jevreja kako u izdanjima Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, njegovog Jevrejskog istorijskog muzeja i drugim, tako i u publikacijama Hitahdut olej Jugoslavija.

Nije bez značaja ni okolnost da ZBORNİK 4 izlazi u godini u kojoj se svečano obeležava šezdeset godina od osnivanja Saveza jevrejskih opština Jugoslavije i u kojoj Jevrejski istorijski muzej ulazi u svoju četvrtu deceniju.

Sledeći ZBORNİK 5 će vrlo verovatno predstavljati zbirku radova o beogradskim Jevrejima, s tim što će se do njegovog objavljivanja zacemento pripremiti i značajna izložba o starom jevrejskom Dorćolu.

Uvereni smo da će se još smoći snage i sredstava kako bi se građa za istoriju Jevreja u jugoslovenskim krajevima i dalje dopunjavala. ZBORNİK 4 je samo korak na tom putu.

Dr Lavoslav Kadelburg

Milenko BELJANSKI

SOMBORSKI JEVREJI (1735—1970)

Ovo nije jedini tekst o somborskim Jevrejima. Međutim, on se od svih prethodnih razlikuje zaobljavanjem istorijske sudbine naših sugrađana, počev od 1735. do 1970. godine, uz prikazivanje mnogih novih podataka koji ranijim autorima nisu bili poznati ili nisu korišćeni.

Delom SOMBORSKI JEVREJI govorim i o istoriji našeg grada i otkrivam nove stranice iz zavičajne prošlosti. Ideja da se prihvatim ove teme i da je obradim u vidu knjige proistekla je iz prikupljanja arhivske građe za LETOPIS SOMBORA. Svakog dana nailazio sam na sve više podataka o Jevrejima, što je, uz ono što sam već i sam o njima pisao, obogaćivalo istraživački fond, tako da sam krajem 1970. mogao pristupiti i samom pisanju.

U ovom radu, mnogo su mi pomogli dr Mirko Gutman, Zoltan Brajer, Ladislav Lošić, Bela Kraus, Aleksandar Vajs i drugi Jevreji iz Sombora. Takođe ne smem propustiti priliku a da ne kažem kako su nemali deo tereta poneli prof. Pal Velenrajter, kustos Gradskog muzeja, i Đurica Antić, apotekar u penziji, koji su veliki broj dokumenata u kojima se govori o Jevrejima u Somboru preveli sa latinskog na srpskohrvatski. Svima se zahvaljujem na saradnji i trudu. Njihova pomoć tokom prikupljanja arhivske građe i pisanja dela SOMBORSKI JEVREJI bila mi je dragocena.

JEVREJI su do drugog svetskog rata predstavljali brojnu nacionalnost u Somboru. Posle Srba, Hrvata, Mađara i Nemaca bili su na petom mestu, sa blizu 1.200 žitelja.

Najveći deo somborskih Jevreja su Aškenazi. Njihovi preci su dolazili iz Nemačke, Austrije, Češke, Poljske i drugih evropskih država, da bi posle više decenija teške i uspešne borbe stekli pravo na slobodan život i privređivanje, pravo koje su uživali i građani drugih nacionalnosti. Od naseljavanja prve jevrejske porodice u Sombor proteklo je 235 godina. Sticanje građanskih prava ostvarivano je pod teškim uslovima, ali su Jevreji u Somboru i pored toga stekli zavidan ugled predanim i mukotrpnim radom, i tako u životu grada vremenom postali značajan društveno-ekonomski, politički i kulturni faktor.

Stanovnici jevrejske nacionalnosti doživeli su u drugom svetskom ratu tešku sudbinu. Kao što su stradali širom Evrope, tako su stradali i Jevreji iz Sombora. Njihovo proganjanje započelo je okupacijom 1941. godine, da bi se u najtežem obliku ispoljilo u 1942. i 1944. godini. Fašisti su tokom rata ubili 836 somborskih Jevreja. Da uspomena na njih i preživele ne bi iščezla nastalo je ovo delo.

2 M. Beljanski

NAJSTARIJE SOMBORSKE JEVREJSKE PORODICE

Izvesni »Ilija Jevrejin u Somboru« je prvi pomenut građanin te nacionalnosti u ovoj sredini. Podaci o njemu nalaze se u popisu zaostavštine i dugovanja preminulog grofa Jovana Brankovića, komandanta Somborskog vojnog šanca, koji je umro 1734. godine. Članovi komisije iz Segedina utvrdili su 23. marta 1735. da je grof Jovan Branković dugovao »Iliji Jevrejinu u Somboru« 91 forintu. Potraživanja potiču od dve pozajmice koje za grofovog života nisu podmirene. Devedeset i jedna forinta bio je veliki novac u ono vreme. To se može zaključiti poređenjem sa sledećim podatkom: Marija Branković je 1749. godine prodala somborskom Magistratu (Opština) dvorac svog preminulog muža za 500 forinti. Dvorac se nalazio u strogom centru utvrđenja, a pod njim su podrazumevane i druge zgrade kao što su konjušnice, zatim vrtovi i drugo. Po ovome nije teško ustanoviti kakva je i kolika bila ekonomska moć »Ilije Jevrejina u Somboru«.

Nije poznato šta se kasnije desilo sa poveriocem; da li pomenuti Ilija nije imao potomstva, ili je ovde umro, ili se preselio u neko drugo mesto, zasad nije objašnjeno. Činjenica je da se posle njegovog pominjanja, kao građanin Sombora pojavljuje prvi Jevrejin tek 1789. godine. Znači, posle 54 godine! Međutim, to ne daje i pravu sliku o migracionim kretanjima Jevreja u okolini Sombora. Ako ih nije bilo u gradu, već 1736. godine popisane su jevrejske porodice u Baji (6), Sivcu (1) i Novom Sadu (15 porodica; prema jednom drugom izvoru, ovih 15 porodica žive u Bačkom Petrovcu, imaju 56 duša i svoju školu).

Prilikom popisa 1779. godine, jevrejsko stanovništvo u bačkoj županiji živi u 62 mesta, dok ih u blizini Sombora ima u Nemeš Miletiću (sada Svetozar Miletić), Čonoplji, Krnjaji (sada Kljajićevo), Ridíci, Stanišiću, Bačkom Bregu, Druševlju, Gakovu, Bezdanu (Ladislav Lošić, penzioner iz Sombora, izjavio je autoru ovog dela da su se njegovi preci nastanili u ovom gradu Bačke 1725. godine pošto su došli iz bavarskog mesta Groslošic, po kojem su kasnije dobili i prezime), Kolutu, Bačkom Monoštoru, Kupusini, Hrastini-pustari (sada Rastina), Doroslovu, Karavukovu, Bogojevu, Srpskom Miletiću, Sonti, Laliću, Pivnicama, Deronjama, Bajši, Apatinu i drugim mestima.

U vreme većeg naseljavanja Jevreja u bačkoj županiji, oni su se nalazili pred brojnim teškoćama: nisu ravnopravni građani Austrije, njihova egzistencija se ugrožava na razne načine i na raznim društvenim nivoima. Pre svega i svih u tome učestvuje i carska habsburška dinastija. Kao primer može poslužiti to da su Jevreji bili prisiljeni da promene imena i prezimena, o čemu govori akt broj 612 iz 1787. godine upućen i Magistratu u Somboru. To je naredba cara Josifa II, koja u prevodu sa latinskog glasi:

1. Svaki Jevrej je obavezan da od 1. januara 1788. godine odabere određeno prezime. Neudate žene moraju se prezivati po očevom, a udate po muževljevom prezimenu. Svako lice bez iznimke mora odabrati nemačko prezime koje se više ne sme menjati.
2. Jevrejska imena ili nalik na jevrejska ne smeju se više upotrebljavati.

3. Svak je dužan da odabrano ime prijavi Maglstratu, i to na nemačkom jeziku, sa potpisom i pečatom glavnog rabina, do 30. novembra 1787. godine.
4. Od 1. januara 1788. godine, svaka matična knjiga mora se voditi na nemačkom. U knjige se upisuju nemačka imena rođenih, venčanih i umrlih.
5. U uredjima 1788. godine svakog popisati sa starim i novim imenima, a već naredne godine upisivati samo novoprimitljeno ime.
6. Ova naredba ne odnosi se na dokumenta koja su Jevreji nabavili do 31. decembra 1787. godine. Ona ostaju nepromenjena sa onim imenima koja se pojavljuju u tim pismima.
7. Da bi se izbegle i sprečile mahinacije određuju se sledeće kazne:
 - a) rabin koji počev od 1. januara 1788. godine ne vodi matične knjige rođenih, venčanih i umrlih na nemačkom jeziku i ne upisuje nova nemačka imena kazniće se prvi put sa 50 forinti, a drugi put će biti suspendovan i oglašen nesposobnim za obavljanje te dužnosti;
 - b) svi koji se ubuduće ne služe novim imenom kazniće se sa 50 forinti; ukoliko je neko imovno u nemogućnosti da plati kaznu biće proteran iz provincije;
 - c) ko ne preda potvrdu o promeni imena do 30. novembra 1787. godine kazniće se sa 10 forinti; onaj ko ne može da plati uputiće se na 8 dana prinudnog rada;
 - d) polovina od naplaćenih kazni ostaje u kasi opštine iz koje potiče kažnjenik, a druga polovina pripada onome ko prijavi prekršaj.

Naredba cara Josifa II o promeni jevrejskih prezimena u nemačka bila je sprovedena. Time je objašnjeno otkud i somborskim Jevrejima koji se nešto kasnije nastanjuju nemačka, a ne neka druga prezimena.

Bilo je i drugih naredaba koje na svoj način govore o položaju Jevreja u Austriji, znatno proširenom posle proterivanja Turaka 1687. godine. Naredbom cara Josifa II, Jevreji od 1780. godine prestaju nositi na odelu specijalne žute oznake, čime su dotle bili žigosani, premda su već decenijama uveliko radili i za dobro carstva. Potom je, radi unapređenja privredne delatnosti, usledila naredba 1783. godine po kojoj se Jevreji mogu nastanjivati i u gradovima. Ovo pravo je različito tumačeno i sprovedeno u život, što potvrđuje i akt broj 304 iz 1787. godine kojim se skreće pažnja Maglstratu u Somboru da Jevrejima u nemačkim naslednim zemljama nije dato građansko pravo, pa se ono po naredbi sa najvišeg državnog mesta ne može priznati ni na teritoriji Mađarske i njoj pripojenim provincijama. Ovo naređenje je primio na znanje somborski zakleti beležnik Vasilije Atanacković.

Prema podatku iz 1789. godine, mladi Jevrej se ne može ženiti ako nema svedočanstvo o završenoj osnovnoj školi. Takva obaveza nije važila za građane drugih nacionalnosti u Austriji. Iz iste godine je i uputstvo da Jevreji u zatvorima ne mogu dobijati posebna jela i posebne posude, a u duhu njihovih verskih nazora.

4 M. Beljanski

Ukoliko Jevrejka kao mati nema materijalnih uslova da izdržava i vaspitava svoju decu, o njima će se starati vlasti, s tim da se deca vaspitavaju u katoličkom verskom duhu.

Od 1800. godine u austrijsku vojsku primaju se i Jevreji.

Posle pomenutog »Ilije Jevrejina u Somboru« 1735. godine, ovde nije bilo njegovih sunarodnika više od pet decenija. Poznato je da su u Somboru i Subotici vrata za useljavanje u gradove bila najduže zatvorena Jevrejima. Ipak, prva jevrejska porodica dolazi u Sombor iz Čonoplje 1789. godine.¹ To je bio Jakob Štajn, trgovac životnim namirnicama, perjem i kožom. Ali on nije učlanjen u Udruženje trgovaca. Posle sedam godina, Štajn ima vlastitu kuću; međutim izgorela mu je zajedno sa dućanom i robom pre 1799. godine, zbog čega se, osiromašen i materijalno upropašćen, vratio u Čonoplju.

Godine 1790, u Somboru žive tri jevrejske porodice: Jakob Štajn, Franc Štajn i Josip Herceg, koji drži gostionu isključivo za Jevreje (1791).

Godine 1792, Mađar Janoš protestuje u ime Udruženja trgovaca što je Magistrat dao dozvolu za useljenje i četvrtog Jevreja pored već ranije nastanjene njihove tri porodice. Dozvolu je ovoga puta dobio Avram Hajduška (pre će biti Abraham — prim. M. B.); po svim izgledima, on je dotle živeo u Krnjaji. U protestu se navodi da u Somboru ima blizu trideset trgovaca i da teško žive. Zahteva se da dozvola bude povučena, pa ako nikako drukčije, a ono bar dok ne stigne odgovor Namesničkog veća Austrije za Mađarsku.

Godine 1798, među somborskim građanima su i jevrejske porodice Jakoba Štajna, Josipa Hercega, Lerinca Hercega, Sime Haja, rabina Isaka Sekule, Mihajla Holendera, Franca Štajna i Filipa Hajduške, ukupno osam familija. Ovde je značajno prisustvo i rabina, po čemu bi se moglo pretpostaviti da u to vreme u gradu postoji kakav-takav verski život Jevreja.²

Godine 1802, kuće imaju Jakob Štajn, Franc Štajn i Filip Hajduška, dok je sedam jevrejskih porodica smešteno na sledeći način: Josip Herceg stanuje kod krojača Fratrića, Sima Haj kod Markovića, Lerinc Herceg kod Demetrovića, Isak Esterajher kod Nikolića, rabin Isak Sekula i Moša Holender kod Kuzmana Josića, Marko Haberkan kod Josipa Parčetića.

Godine 1809, Jakob Štajn je prodao kuću trgovcu Francu Štajnu za 6.300 forinti.

¹ Prema kanonskoj vizitaciji rimokatoličke crkvene opštine, u Čonoplji je 1813. godine postojala i jevrejska škola; ona se održala i kasnije. Jevrejski učitelj je 1876. godine dobio na uživanje 5 malih jutara zemlje. Na molbu Mora Polaka, predsednika Jevrejske crkvene opštine u Čonoplji, politička opština je 1879. godine dala jevrejskoj školi 70 forinti godišnje pomoći. Zbog toga su protestovali predstavnici rimokatoličkih škola (mađarsko-bunjevačka i nemačka), ističući da je tolika pomoć preobilna prema broju učenika i da bi, analogno, rimokatoličke škole trebalo da dobiju daleko više, a ne samo 600 i 700 forinti, pošto su zajedno imale preko 400 učenika. U vreme ove rasprave, jevrejska škola u Čonoplji imala je između 25 i 30 učenika.

² Viša jevrejska verska instanca nalazila se u Baji.

Godine 1811, Jakob Štajn moli Magistrat za dozvolu da kupi kuću i »unutar, a ne samo van šanca« (»šanac« je ostatak nekadašnjeg turskog opkopa koji postoji i 1970. godine, ali u zasvođenom stanju, a poznat je kao Venac). Iz molbe Jakoba Štajna može se jasno zaključiti da Jevreji početkom XIX veka mogu stanovati samo »van šanca«, u nekom od nastala četiri predgrađa.

Godine 1811, Leopold Štajn namerava da kupi kuću u Somboru, navodeći da njegov otac ovde ima dućan već dvadeset godina, dok njegova braća Lazar Štajn i Jakob Štajn imaju i kuće. Molilac se poziva na svoje dotadašnje primerno vladanje, kao i na to da je bio koristan građanin. On se oženio udovicom Filipa Hajduške koji je imao dućan i kuću.

Potpuniji spisak Jevreja nastao je 25. oktobra 1817, a sastavio ga je i Magistratu dostavio senator Matija Jozić. Spisak se odnosi na one »koji se sada mogu naći u gradu Somboru, u svojim kućama, a delom na one koji stanuju pod kirijom i delom na one koji su se uselili«. Prema ovom spisku, u gradu su živеле porodice:

1. Lazar Štajn, njegova supruga, sinovi Natan i Marko, kćerke Rahel, Klara, Blumel i Rebeka, trgovački šegrt Frank Marko, svi u jednoj kući.
2. Franc Štajn, supruga mu Julija, sin Lebl, kćerka Estera, zet Mandl Mekler, zetovljev brat Jakob Mekler, unuk Lazar Štajn.
3. Jakob Štajn, supruga Šedel, kćerke Rebeka i Sali, posinak Jakob Hajduška.
4. Izrael Herceg, supruga Kata, sin Josip, kćerke Pepi i Estera.
5. David Holender, supruga Babi, sinovi Lebl i Mihajlo, kćerka Sofija.
6. Lerinc Herceg, supruga Katel, sinovi Mojzeš, Josip i Franc, kćerke Neni, Klara, Šari i Rezi.
7. Salamon Vajs, supruga Hana, sinovi David, Josip i Jakob, kćerke Rezi, Sali i Kati.
8. Salamon Goldfan, supruga Franciška, sinovi Mihajlo i Isak, kćerke Kata, Sali, Kegl, Mojzeš.
9. Volf Rozenberger, supruga Hana, sin Simon, kćerka Regina.
10. Isak Kraus, supruga Sari, Abraham Hercog (nečitko).
11. Jakob Majer, supruga Ana, kćer Ana.
12. Leopold Štajn, supruga Neni, sinovi Filip i Baruh.
13. Simon Maj, supruga Julija, sin Abraham, kćerke Reza i Klara.
14. Mojzeš Paškez, supruga Rezi, kćerke Neni, Eva i Pepi.
15. Mihael Heht, supruga Regina.
16. Abraham Šen, supruga Sali, sinovi Isak i David, brat Jakob Melher.

6 M. Beljanski

17. Abraham Herceg, došao bez dozvole iz Bonjhada.

18. Volf Šen, prilikom regrutovanja došao iz Baje.

Bez odobrenja Magistrata tu su:

Isak Kraus sa ženom Šari, Mojsije Paškez sa suprugom i troje dece, Mihael Heht sa suprugom, Abraham Šen sa suprugom i dva sina, zatim Abraham Herceg i Volf Šen koji su neoženjeni.

Svi su oni već obuhvaćeni u spisku, ali ih je senator Matija Jozić u dokumentu od 25. oktobra 1817. godine izdvojio posebno zbog njihovog neregulisanog boravka u gradu. Dakle ukupno 88 odraslih i mlađih Jevreja koji su ovde predstavljeni kao 18 porodica, mada su Abraham Herceg i Volf Šen bili samci.

I sledeće godine je senator Matija Jozić izvršio popis somborskih Jevreja, što je naredbom od 24. juna iste godine zahtevalo Namesničko veće Mađarske. Po ovom popisu, stanje je sledeće:

Porodica Lazara Štajna ima 10 članova, Franca Štajna 9, Jakoba Štajna 6, Izraela Hercega 6, Davida Holendera 5, Franca Hercega 9, Salamona Vajsa 8, Salamona Goldfana 6, Leopolda Štajna 8, Simona Haja 5, Abrahama Šena 6 članova, ili ukupno 78 duša.

U istom popisu nalazi se i pregled trgovaca koji se bave otkupom i prodajom stoke van gradske teritorije. Od toga posla oni godišnje imaju sledeći prihod: Izrael Herceg do 125 forinti, David Holender do 100, Salamon Vajs do 100, Laurencije Štajn do 250, Simon Haj do 125, Abraham Šen do 125, dok prihod Leopolda Štajna iznosi do 2.000 forinti.

Tih godina, i Jevreji u Somboru plaćaju porez, državni i opštinski; prvi se zvao kontribucionalni, a drugi je taksa tolerancije. Stanje naplate poreza za 1818. godinu bilo je, prema obveznicima, sledeće: Abraham Šen, Salamon Vajs, Franc Štajn, Jakob Štajn, Lazar Štajn, Leopold Štajn, Mojzeš Peškoz, koji je sudija za jevrejske poslove, Laurencije Herceg, David Holender i Simon Haj podmirili su poreske obaveze koje su iznosile između 6 i 93 forinte. Ostali su dužni Volf Rozenberg, kojega nisu mogli pronaći u Somboru, kao i sinagoga sa kućom šlahtera (lice koje, u duhu jevrejskih verskih propisa, vernicima kolje živinu i stoku).

Popis izvršenja poreskih zaduženja i naplate važan je ovde zbog obaveza za sinagogu i šlahtersku kuću. To je dokaz za već organizovan verski život. Nije poznato mesto na kojem se nalazio hram, ali ga valja tražiti u predgrađu »Gornja varoš« gde je kasnije izgrađena nova sinagoga.

O najstarijim somborskim jevrejskim porodicama govori i molba iz 1829. godine upućena Magistratu. U njoj potpisana lica i Jevrejska opština, kao predstavnik vernika i sunarodnika, traže smanjenje kontribucionalne takse (državni porez) za sada kao i ubuduće. U molbi se kaže: »Jevrejska opština je malobrojna. Ima svega 7 bogatijih i 11 siromašnijih porodica. Prema broju obveznika, taksa je previsoka. Stoga se moli Magistrat da ako ne iz finansijskih, a onda iz humanih razloga izide u susret molbi kako bi se malobrojni Jevreji kako-tako održali među ostalim građanima. Moli se Magistrat da prilikom razrezivanja poreza bude umeđeniji.«

Slede potpisi članova uprave Jevrejske opštine i bogatijih građana: Lazar Štajn, Leopold Štajn, Josip Holender, Volf Šen, Abraham Haj, Izrael Herceg i Mihajlo Heht, a od siromašnijih Lorenc Herceg, Abraham Šen, Simon Haj, Mojzeš Paškež, Isak Flešner, Filip Štajn, Karlo Haberfeld, Leopold Goldfan, Baruh Pik, Salamon Vajs i Lebl Hajnrih.

Godine 1838, u Somboru žive 22 jevrejske porodice.

Godine 1846, dvadeset devet porodica.

Godine 1868, žive 284 Jevreja.

Godine 1861, u Somboru ima 211 Jevreja, 11.410 Srba, 6.627 Bunjevaca, 2.436 Mađara, 2.097 Nemaca, itd.

Ko su bili somborski Jevreji u to vreme, sve do 1908. godine, pokazaće prikaz sastavljen na osnovu sačuvanih matičnih knjiga rođenih koje su vođene na nemačkom i hebrejskom. Prva knjiga datira iz 1851. godine. Pre nego što se pristupi prikazivanju podataka iz matičnih knjiga potrebno je takođe saopštiti da godine navedene uz prezimena znače sledeće: prva godina označava kada je u nekoj porodici rođen prvi potomak, a druga govori o geneološkom kontinuitetu održavanja porodične loze.

Evo tih porodica i podataka o njima:

Abraham 1895—1905, Adler 1907, Ajbešić 1907—1908, Aranž 1873, Armut 1894—1899, Badnar 1907, Bahrah 1851—1893, Bajer 1864, Banhof 1877, Baranj 1858—1896, Budnet 1865, Baumnic 1861, Bazenfeld 1865, Begental 1896—1898, Bek 1863—1880, Bem 1897. do 1906, Berger 1887—1896, Bergman 1904—1906, Bernaum 1856, Bihler 1891—1893, Bin 1879, Birn 1860, Birnbaum 1853—1877, Blener 1882, Bofenbaum 1882, Bofnberger 1872—1873, Bohajm 1881—1882, Bohun 1878, Bolic 1876, Bondi 1896—1899, Bošan 1904, Bot 1864—1878, Brauner 1879, Brnil 1896—1900, Brin 1857—1873, Bruk 1875—1907, Brumer 1889—1891, Bubin 1879, Buhvald 1876, Bumbaum 1854, Cajzl 1899—1902, Ceh 1906. do 1908, Cimerman 1889—1894, Daniel 1907, Dekanj 1907, Demeter 1901, Deneš 1904, Dojč 1887—1903, Dorner 1877, Doža 1877, Đend 1887, Evenšpenger 1887, Ekštajn 1886.

8 M. Beljanski

do 1887, Engel 1894—1904, Ernst 1881—1906, Fahnman 1888, Fekete 1892—1897, Fejerman 1893—1896, Feldeš 1901, Feldman 1892, Feldvari 1906, Felek 1896, Fis 1898, Fišer 1860—1903, Flajš 1853—1858, Fleš 1869—1905, Frankl 1905, Fridman 1889, Friš 1893, Frišerman 1876, Frojnd 1888—1891, Gabor 1899—1907, Glanc 1896—1906, Glauber 1869, Goldberger 1881—1893, Goldfan 1852—1894, Goldgruder 1875—1877, Goldšmit 1854, do 1887, Goldštajn 1862—1907, Goldman 1888—1897, Gomboš 1896—1903, Grinberger 1907, do 1908, Grinvald 1875—1879, Gros 1874—1908, Gruber 1868, Gutman 1898—1908, Heberfeld 1853—1900, Haj 1856—1904, Hajduška 1899—1906, Hajnberger 1896, Halas 1895, do 1905, Hamburger 1874, Han 1895—1897, Handler 1895, Hartman 1902, Heht 1877, do 1901, Hercog 1853—1857, Herzinger 1865, Hiršenhauzer 1897, Holcer 1897, Holender 1852—1890, Huser 1875—1907, Ivanji 1907, Jambor 1897, Janović 1886, Jermović 1899, do 1903, Jonas 1889—1896, Kan 1855—1876, Kantor 1904, Kasović 1905, Kaufman 1863, do 1898, Kele 1896, Keler 1904, Kenig 1877, Kenigštajn 1855—1857, Kerenji 1901—1908, Kesler 1895—1906, Klajn 1868—1907, Klinger 1863—1898, Kon 1866—1904, Kramer 1872, Kraus 1897—1899, Kun 1851, Langer 1874—1887, Laufer 1888—1897, Levi 1851—1891, Lederer 1888—1904, Lifšic 1898—1906, Lihtner 1877—1897, Lipe 1898—1901, Lustig 1858, do 1898, Maks 1875, Mandl 1907—1908, Mautner 1877—1897, Mehtner 1877—1889, Mencei 1899—1904, Mesinger 1887—1892, Mer 1876—1901, Mern 1886, Mezei 1899—1903, Miller 1878—1881, Mosković 1895, Nojman 1862—1906, Oblat 1891—1905, Oster 1871, Perles 1904, Perlrund 1908, Pik 1864—1869, Pinkus 1898—1906, Polak 1880—1893, Polaković 1881, Pomeranc 1904, Por 1887, Pramazed 1858, Prašnik 1896, Presler 1889—1891, Rajh 1900—1907, Rajf 1877—1878, Rajcer 1853, Robiček 1886—1893, Rohajm 1907, Rohin 1877, Ronai 1903, Rot 1876—1907, Rozenberg 1908, Rozenfeld 1891—1896, Rozencvajg 1892, Rozman 1876, Sabo 1892, Sajdner 1858—1869, Sajović 1876, Sege 1906, Sekelj 1901—1907, Singer 1854—1908, Slamović 1896, Sor 1889—1891, Šaf 1873, Šajn 1890, do 1891, Sefer 1878—1908, Šen 1857—1878, Šenfeld 1872—1873, Šenbrun 1901—1908, Šenfeld 1893, Šer 1898—1906, Slezinger 1887—1903, Šifliš, 1874, Šliser 1894—1898, Šmit 1852, Šnobl 1908, Špic 1891, Špicer 1852—1906, Šof 1875—1877, Štajn 1861—1900, Štern 1878—1883, Štraus 1893, Štromer 1894, Švarc 1871—1905, Telč 1891—1907, Vajs 1858—1908, Vajdinger 1874—1905, Vajdl 1905—1908, Vajnberger 1899—1902, Vajnfeld 1901—1908, Vam 1859, Vamošer 1853—1902, Vamper 1854—1867, Varnai 1908, Velinger 1864, Veliš 1858, Vider 1904 Vider-Vajs 1907, Vinger 1894, Vinkler 1893—1894, Virder 1881, Volf 1894, Volfberger 1854—1895, Volhajmer 1902—1906, Volner 1852—1905, Zilblinger 1875.

I ovim su prikazane najstarije jevrejske porodice u Somboru. Prema matičnim knjigama rođenih, na osnovu kojih je izrađen geneološki prikaz od 1851. do 1908. godine, ubeležena su deca roditelja sa 219 prezimena. Ona više nisu isključivo nemačkog porekla, kakva su morala biti u vreme naredbe cara Josifa II iz 1787. godine, nego su neka mađarizovana, a nalazi se takođe i poneko slovensko prezime. To se može objasniti promenama u politici i opštim tadašnjim društvenim kretanjima. Oni koji su živeli posle Nagodbe Austrije i Ugarske iz 1867. godine na teritoriji Mađarske primili su prezimena mađarskog nacionalnog duha, kao što su Jevreji sa slovenskim prezimenima dolazili iz Galicije, Poljske i Ukrajine, odakle su se sklanjali od pogroma ili su u Sombor stigli »trbuhom za kruhom«.

Iz prikaza rođenih u periodu između 1851. i 1908. godine moguće je pratiti kako su se održavale porodice koje se u Somboru pominju od 1789. godine, kao na primer Štajn, Haj, Hajduška, Herceg, Vajs Šen i druge. Njihovih potomaka ima i kasnije.

DRUŠTVENO-EKONOMSKA I NACIONALNA AFIRMACIJA

Položaj Jevreja posle odlaska Turaka iz srednje Evrope (1687) nije bio zadovoljavajući. Zavisili su od politike austrijske carske porodice, od društveno-ekonomskih odnosa i trenutnih, naročito vojnih situacija. Tada je Austrija dosta ratovala ne samo protiv Turaka nego i na zapadu Evrope, što je unosilo nemir među stanovnike, stalno terećene raznim obavezama.

Jevrejima nije dozvoljavano da stanuju gde žele. Gostoprimstvo su im, najpre i najčešće, uskraćivali u gradovima; tu su ih se plašili trgovci i zanatlije kao poslovnih konkurenata. Prilično se lutalo u potrazi za ognjištem gde bi se porodica mogla skrasiti. Poznato je da 1736. godine nije u bačkoj županiji bilo više od 22 porodice. Živele su u Baji, Sivcu i Novom Sadu (ili u Bačkom Petrovcu — prim. M. B.). Te jevrejske porodice došle su u Bačku pre organizovanih naseljavanja Nemaca iz nemačkih i austrijskih provincija. Verovatno su dolazili uporedo s vojskom kojoj su svojom trgovačkom umešnošću činile svakovrsne usluge.

Sombor je bio najneljubazniji grad prema Jevrejima. Oni su u njega navraćali na kraće, u vreme pijačnih dana i vašara, da bi kao trgovci-torbari bili posebno tretirani. Magistrat je 1776. godine propisao uslove za boravak Jevreja u gradu i za njih su važile posebne takse. Činjenica da je postojala drukčija taksa za Jevreje daje odgovor na pitanje da li ih je bilo ovde i okolini. Bilo ih je 1779. godine u 62 bačka mesta, a po prirodi svog posla gravitirali su Somboru kao snažnijem ekonomskom centru i području. U Somboru su se Jevrejima organizovano suprotstavljali trgovci pravoslavne i katoličke vere, koji su radi zaštite staleških interesa osnovali udruženje 1778. godine. Preko njega se vodila borba prvenstveno protiv privredne infiltracije Jevreja iz okoline; aktivnost udruženja bila je više od pet decenija dobrim delom orijentisana u tom pravcu. Već 10. februara 1787, udruženje pismeno protestuje protiv dozvole da se Jevreji bave trgovinom u Somboru. Od Magistrata se zahteva da delatnost Jevreja svede na trgovinu u vidu torbarenja, naime da nose robu na sebi i da je nude idući od kuće do kuće. Tako je obično prodavana tekstilna i galanterijska roba. Tri godine kasnije, udruženje se opet žali da su Jevreji privilegovani; takav prigovor je podnet i 1792. godine. U ime 30 trgovaca, potpisani Mađar Janoš suprotstavlja se nameri Magistrata da dozvoli stalan boravak Filipu Hajduški, smatrajući da je dovoljno što živi već troje Jevreja, pa je i zbog toga otežan materijalni položaj ostalih trgovaca. Zahteva se da odluka o stalnom boravku bude povučena barem dok ne stigne odgovor od Namesničkog veća. Mađar Janoš u ime svog članstva pita zbog čega Magistrat nije konsultovao udruženje pre nego što će izdati dozvolu Filipu Hajduški da se preseli u Sombor. Protesti protiv Jevreja nisu se ograničavali samo na obraćanje lokalnim organima vlasti. Pod brojem 411 iz 1798. godine, udruženje se obraća i Namesničkom veću Mađarske (sedište u Požunu, sada Bratislava) s traženjem da se zabrani izdavanje dozvola Jevrejima za boravak u Somboru. Kao razlog navodi se da ih ionako ima više nego što bi trebalo.

10 M. Beljanski

Ni Jevreji sa svoje strane nisu sedeli skrštenih ruku. Još 1787. godine, pre nego što je ijedan od njihovih sunarodnika bio nastanjen u gradu, oni su isticali da i njima pripada ista privilegija slobodnog privređivanja i života kao i drugim građanima, pa im se, shodno tome, moraju obezbediti i pristojni uslovi života.

Udruženja trgovaca insistira 1811. godine da se u Somboru zatvore sve jevrejske radnje, dok 1817. godine traži da im se zabrani trgovanje pazarnim danima i na vašarima. Odobravanjem pravilnika Udruženja trgovaca, car Franc I je 1828. godine (čl. 6 i 7) odredio da Jevreji koji nisu članovi organizacije ne mogu prodavati robu u Somboru, ali im se dozvoljava da mogu doći na četiri godišnja vašara. Član 8 istog pravilnika zabranjuje Jevrejima da otvaraju radnje u gradu, a ukoliko ih već imaju, one se mogu nalaziti samo u predgrađima (nikako »unutar šanca«, što je centar grada). Robu mogu prodavati 8 dana pre i 8 dana posle vašara, nudeći je od kuće do kuće. Ovaj oblik trgovanja je konačno zabranjen 1846. godine. Odnos prema Jevrejima nije se promenio ni za prve tri decenije XIX veka.

Privrednu aktivnost i položaj Jevreja u Somboru ilustruju podaci koji su naoko bezazleni, ali koji na svoj način ipak govore o odnosima u prvoj polovini XIX veka.

Godine 1808, trgovac Isak Esterrajher moli da mu se dozvoli da učestvuje na licitaciji u vezi sa zakupom lokala. Magistrat mu je odgovorio da svak može licitirati na jedan ili tri lokala koji se izdaju u arendu, pa je Esterrajher na licitaciji zakupio sva tri lokala, počev 1. novembra 1808. do 31. oktobra 1811. godine, za 609 forinti. Početna cena iznosila je 250 forinti. Ugovor o zakupu lokala, Esterrajher je potpisao s Magistratom, pa je moguće da su se lokali nalazili u prizemlju Gradske kuće.

Godine 1809, trgovac Filip Hajduška napušta Sombor posle 17 godina provedenih u njemu i moli Magistrat da mu izda uverenje o vladanju i ponašanju. Molbu je podneo 16. juna.

Godine 1810, Abraham Hajduška moli Magistrat da mu se ustupi pravo trgovine na osnovu njegovog kuma Filipa. Udovica Filipa Hajduške traži da se pravo trgovine koje uživa Abraham Hajduška prenese na nju, pošto Abraham nema materijalnih mogućnosti da vodi radnju. Posle smrti Filipa Hajduške, njegova supruga se preudala za trgovca Jakoba Štajna.

Godine 1810, Magistrat je zabranio Abrahamu Hajduški boravak u Somboru tokom narednih 5 godina zato što je prevario Josipa Reksa, trgovca iz Čonoplja. Pošto ga je Hajduška prevario, Reks je pretrpeo materijalnu štetu u iznosu od 245 forinti.

Godine 1810, Namesničko veće saopštava da Sombor na ime takse tolerancije za Jevreje duguje 63 forinte, što je zaostatak iz perioda 1799—1809. godine. Nalaže se da se dug namiri tako što će novac biti ubran od Jevreja; na isti način da se uberu i dugovanja za so.

Godine 1811. ponavlja se napad na trgovce jevrejske nacionalnosti. Magistrat nije usvojio zahtev Udruženja trgovaca da se Jevrejima zabrani rad. Nakon toga, udruženje se obraća caru sa žalbom da se broj trgovaca u Somboru povećao sa 32 na 59, od kojih su šestorica Jevreji. Trgovci se žale da Magistrat brani Jevreje i traže da se njihove radnje zatvore. Zahtev nije usvojen.

Godine 1811, Jakob Štajn moli Magistrat da otvori trgovinu, pošto mu otac Franc Štajn ima radnju u Somboru već 22 godine. Molitelj se oženio udovom Filipa Hajduške i 20 godina trguje vunom. U gradu su mu i dva brata imala radnje »kratke robe« (tekstil).

Godine 1811, Laurencije Herceg moli da mu se odobri otvaranje trgovine, iz razloga što preko 20 godina otkupljuje vunu idući od kuće do kuće. Pa kako je pošten i uredan poreski obveznik nada se da će mu molba biti povoljno rešena.

Godine 1811, Lazar Štajn, Jakob Štajn, Leopold Štajn, Filip Štajn, Gašpar Štajn, Simon Haj, Simon Hajduška i jevrejski sudija Lerinc Herceg mole Magistrat da se pravo izdavanja u zakup jevrejske gostionice prenese na Jevrejsku crkvenu opštinu kako bi se oko toga izbegle nesuglasice među vernicima. Gradski beležnik-fiškal Pavle Fratričević odbio je molbu uz obrazloženje da izdavanje lokala u zakup spada u privilegiju Magistrata i da prema tome može izdati gostionicu kome hoće, odnosno ko bolje plati zakupninu.

Godine 1811, Salamon Vajs moli Magistrat da mu se odobri u zakup jevrejska gostionica s obzirom na to da je siromašan. Platiće arendu unapred; novac će deponovati od 1. oktobra. Gostionica bi imala dužnost da hranom i konakom opskrbljuje Jevreje. Dve godine kasnije, Salamon Vajs namerava da otvori radnju za krejzleraj, pošto takva radnja ne postoji u gradu; dozvolu je dobio. Nešto kasnije, isti trgovac namerava da u radnji prodaje i alkoholna pića; time se niko ne bavi, ni Jevreji ni trgovci drugih veroispovesti, pa bi se on rado prihvatio. Ukoliko mu se dozvoli, on bi pekao i prodavao rakiju. Vajs se 1813. godine takođe obraća Magistratu s molbom da mu se odobri zakup lokala jevrejske gostionice.

Godine 1813, licitaciju za jevrejsku gostionu dobio je Holender, plativši 191 forintu. U licitaciji su takođe učestvovali Herceg, Vajs, Aradski i Hajduška.

Godine 1813, Marko Šen traži ekzekuciju protiv Gašpara Štajna. Reč je o nepodmirenom dugu u iznosu od 580 forinti, pa kako do poravnjanja nije došlo pred jevrejskim autoritetima, to se tužitelj obraća Magistratu radi zaštite svojih interesa. Marko Šen se poziva i na zakon kralja Matije Korvina iz 1659. godine (verovatno ponovo potvrđen te godine, jer je kralj umro u XVI veku).

Godine 1813, Salamon Vajs traži da mu se odobri otvaranje prodavnice na pijaci; nalazila bi se sa zapadne strane Gradske kuće, pored praznog zida na novoj pijaci. Spreman je da podigne i šatru ili dućan od dasaka.

12 M. Beljanski

Godine 1814, carski i kraljevski liferant, trgovac konjima Mojzeš Fišer, sklopio je poslovni ugovor sa somborskim žiteljom Aleksandrom Teodorovićem o nabavci, preuzimanju i plaćanju konja.

Godine 1816, Avram Mrazović kao nadležni organ za trgovinu i za Udruženje trgovaca kaznio je sa po 12 forinti trgovce Petra Veselinovića, Đorđa Veselinovića i Jovana Demerca. Kazna je izrečena zato što su držali otvorene dućane u vreme kad je bilo zabranjeno.

Godine 1816, Udruženje trgovaca traži od Magistrata da zabrani rad stranim trgovcima, kao i da im se na pijaci i vašaru odredi posebno prodajno mesto.

Godine 1817, Udruženje trgovaca traži da se jevrejski trgovci odstrane sa pijaca i vašara.

Godine 1817, zbog sumnje da se porez razrezuje nepravedno i samovoljno naređuje se da se izabere jevrejski sudija koji će biti odgovoran za ispravnost popisa i razreza poreza.

Godine 1817, Salamon Vajs želi da i nadalje ostane arendator jevrejske gostionice, povodom čega se obraća Magistratu i izjavljuje da će ga sigurno podržati i ostali Jevreji.

Godine 1818, Abraham Šen moli Magistrat da mu se dodeli dućan Abrahama Hajduške pošte je prazan. Dodela lokala mu je nužna radi izdržavanja porodice.

Godine 1818, Karlo Haberfeld, grnčarski majstor, želi da se preseli u Sombor iz Baje jer mu u njoj posao ne ide dobro. U Baji je boravio 14 godina.

Godine 1818. stigao je dokument Namesničkog veća Mađarske kojim se Jevrejima utvrđuju uslovi pod kojima mogu točiti alkoholna pića u Somboru. Zakon o točenju alkoholnih pića usvojen je za Jevreje 27. maja 1818. godine. Uslovi su sledeći: pravo točenja pića, uz držanje gostionice ili jevrejske traktorije, izdaje se na tri godine. Arendator ima pravo da Jevreje sa strane ugosti jelom i pićem; ostalim Jevrejima nije dozvoljeno da primaju strane Jevreje.

Godine 1818, Salamon Vajs se žali na Jevreje u Somboru koji primaju na stan i hranu goste svoje nacionalnosti iz drugih mesta, umesto da se on brine o njima kao zastupnik jevrejske gostionice.

Godine 1821, jevrejski sudija je Lerinc Herceg. Od 15 jevrejskih porodica, najbogatiji je Lazar Štajn sa 550 forinti prihoda, dok je najsiromašniji David Holender sa 40 forinti.

Godine 1825, moler Lebl Hajnrih moli dozvolu za boravak u Somboru. Dolazi iz Češke i svugde se kao radnik vladao primerno. Smatra da je Somboru veoma potrebna molerska delatnost.

Godine 1823, Magistrat je primio zahteve somborskih Jevreja, sročene u pet tačaka. Oni traže da prilikom razređivanja poreza bude prisutan i Jevrejski sudija, da krivca *jevrejske nacionalnosti saslušava jevrejski sudija, da izvršenje odluke Namesničkog veća spada u domen jevrejskog sudije, da jevrejski sudija dobija prinadležnosti od jevrejske opštine (crkvene)*. Zahtevi nisu usvojeni.

Godine 1823, u Somboru je 12 oporezovanih Jevreja (prema podacima koje je saopštio jevrejski sudija); oni se žale na visinu poreskih zaduženja. Dok u Baji i Subotici živi otprilike po 100 Jevreja i jedva da plaćaju 300 forinti poreza godišnje, dotle 12 somborskih jevrejskih porodica plaćaju 119 forinti, mada je većina siromašnih.

Godine 1825, Jevreji grade kupatilo za javnu upotrebu. Izgradnja je završena 1832. godine, a utrošeno je 411 forinti.

Godine 1827, Udruženje trgovaca iz Sombora traži od cara da se trgovinom može baviti samo lice koje je član udruženja, što je usmereno protiv Jevreja.

Godine 1828. izvršen je deseti popis Jevreja. Prvi je obavljen 1790, a drugi 1792. godine.

Godine 1829. zabranjen je rad jevrejskoj gostionici. Ona je bila razlog čestih sporova; dolazilo je do sudskih parnica, jer se vlasnik protivio da i drugi Jevreji primaju strance.

Godine 1829, jevrejski trgovci mole Magistrat da im dade prepis pravilnika Udruženja trgovaca u Somboru da bi znali kako da se vladaju po njemu i pod kojim uslovima mogu otvarati dućane.

Godine 1834, Lazar Štajn prodaje i barut, što nije dozvoljeno. Traži se da vrati 40 kilograma baruta.

Godine 1831, Simeon Heršenberger želi da otvori zlatarsku radnju, što mu nije dozvoljeno. Zapaženo je da često menja mesta boravka i da iz njih beži, verovatno zbog počinjenih prevara.

Godine 1840, konačno se rešava pravni položaj Jevreja što se tiče mesta stanovanja. Uбудuće mogu živeti gde hoće sem u rudarskim naseljima.

Godine 1844, Jevrejska crkvena opština moli da se pravo držanja jevrejske menze sprovede putem licitacije, a ne putem dodele. Molba nije usvojena.

Godine 1845, jedan od somborskih Jevreja traži odobrenje da skuplja hrastov žir u šumi. Iste godine, više Jevreja namerava da otvore radnje. Marko Herš želi da otvori optičarsku radnju.

Godine 1847, Namesničko veće Mađarske dozvoljava da trgovci-torbari prodaju robu na vašarima. Neki trgovci-torbari žale što im je roba oduzeta i konfiskovana, smatrajući da im posao nije zabranjen.

Godine 1850, ćurčijski majstori se žale na ponašanje Isaka Binbauma.

14 M. Beljanski

Godine 1852, Mojzeš Goldšmit želi da otvori radnju u kojoj će prodavati so, sveće i sirće.

Godine 1853, Samuilo Šen moli da mu se dozvoli da otvori biblioteku za pozajmicu knjiga, jer u Somboru do tada nije postojala. Naređuje mu se da ne sme držati knjige koje su cenzurom zabranjene.

Godine 1864, Samuilo Šen želi da otvori knjižaru, što mu je i odobreno; u njenom sastavu je postojala i knjigoveznica.

Godine 1871. dozvoljava se V. Landau da kao predstavnik krakovske firme Moric Sahamenda deset dana prodaje platno u hotelu »Vadaszkürt« (danas hotel »Sloboda«).

Godine 1871, predsednik Lojda u Somboru, koji okuplja trgovce svih vera i nacionalnosti, postao je Moric Štajn, čime je izvojevana velika moralno-politička pobjeda. To je znak da je prestala diskriminacija Jevreja na privrednom planu. To takođe znači da su trgovci jevrejske nacionalnosti postali važan privredni i društveni faktor i da su uvažavani.

Godine 1883, Mojzeš Bahrah je kupio posed, imanje Amalije Strilić na Bezdanskom putu. Ovo je jedan od prvih podataka o prodiranju jevrejskog kapitala u poljoprivredu u Somboru. Bahrahov salaš se održao do kraja drugog svetskog rata 1945. godine. Više ne postoji; zgrada i prateći poljoprivredni objekti su porušeni.

Borba za društveno-ekonomsku i nacionalnu afirmaciju Jevreja u Somboru nije podrazumevala samo pravo na goli život i privređivanje. Činili su je i drugi elementi kao što su vera, školstvo, osnivanje i rad raznih jevrejskih društava.

VERA, ŠKOLSTVO I DRUŠTVA SOMBORSKIH JEVREJA

Među somborskim Jevrejima pominje se 1798. godine i rabin Isak Sekula. Do 1802. godine nije imao svoju kuću, nego je stanovao kod Kuzmana Josića. Da li je samo prisustvo rabina bilo dovoljno za održavanje bogoslužjenja krajem XVIII i početkom XIX veka, to nije poznato. Postoji podatak da su se Jevreji okupljali 1810. godine u kući izvesnog Gilera i kod Filipa Hajduške. Kad je Hajduška prodao svoju kuću, Jevreji su se obratili Magistratu s molbom da im se dodeli plac na kojem bi izgradili sinagogu, ili da im se dozvoli kupovina zgrade u kojoj bi održavali bogoslužjenje. Na njihovu molbu od 24. aprila 1810, beležnik-advokat Magistrata Pavle Fratirčević, pozivajući se na član 91 zakona iz 1647. godine, saopštava da ne mogu uživati blagodeti državnog zakona, pa kako neće dobiti plac, to je preporučio da im se pod dugogodišnji zakup ustupi jedan od placeva Magistrata, ili da se iznajmi privatni na kojem bi podigli hram. Oni su tako i postupili: zakupili su zemljište Volfa Bartolomeja koji je držao poštu, i sinagoga je već 1818. godine tretirana kao javni objekat na koji se protežu službeni propisi.

Naime, vernici ili njihova crkvena opština nisu 1818. godine platili 25 forinti poreza za sinagogu i kuću šlahtera, ali su obećali da će dug podmiriti. Kako poreska obaveza predstavlja veliko opterećenje za njihovu bogomolju, to mole Magistrat da sinagoga i šlahterova kuća budu izuzeti iz poreskih zaduženja, čime bi se postiglo da njihovo bogoslužjenje ne zavisi od plaćanja. Stara sinagoga se verovatno nalazila na mestu gde je i nova, negde na prostoru današnjih ulica Ernea Kiša (ranije Jevrejska) i Rade Drakulića (ranije Sinagoga).

Možda je Jevrejska crkvena opština kao predstavnik vernika osnovana oko 1810. godine pošto se o njoj govori 1811, prilikom rasprava kome i kako da se dade u zakup jevrejska gostiona. Potpisnici su očekivali da će to pravo sa Magistrata preći na Jevrejsku opštinu, kako se doslovce kaže. Teško je verovati da bi se neko usudio da govori o Jevrejskoj opštini kao instituciji ako ona nije stvarno postojala. Pogotovo to ne bi smeli činiti Jevreji koji su još uvek bili građani drugog reda. Na postojanje institucije ukazuje i izjava trgovca Marka Šena iz 1813. godine; naime, pošto nije uspeo da povрати pozajmicu koju je dao Gašparu Štajnu, on se obratio Magistratu navodeći da ni pred »jevrejskim autoritetima« nije uspeo da mu dug bude vraćen. Ko bi mogao biti označen nazivom »jevrejski autoriteti« nego samo njihova opština? Ovo sve, međutim, ne potvrđuje tačno vreme kad je osnovana Jevrejska opština u Somboru, niti se zna kakvi su bili njen društveni ugled i uticaj. Ipak se može pretpostaviti da je verski i društveni život, samim postojanjem kakve-takve opštine, bio organizovaniji, da su se Jevreji pojedinačno i grupno imali kome obraćati — nekom »svom«. Pa ni upravni aparat vlasti nije mimoilazio Jevrejsku opštinu kad je bila reč o stvarima koje su se odnosile na Jevreje, pogotovo kad su bila u pitanju poreska zaduženja.

Jedanaestog oktobra 1827. godine izabrani su članovi Jevrejske opštine. U upravi su se nalazili Leopold Štajn, Leopold Mirh, Josip Holender, Mihajlo Heht i Abraham Šen. Po doktoru Simonu Gutmanu, rabinu iz Sombora koji je umro 1939, najstariji podatak o organizovanosti Jevreja datira iz 1828. godine. U svojoj obimnoj i veoma korisnoj knjizi *A szombori Zsidok*, objavljenoj 1928, dr Simon Gutman kaže na početku dela da se Jevrejska opština osniva 1828. godine i da iz ranijih godina nije ostalo nikakvih dokumenata o tome da li su imali ma kakvu organizaciju koja se bavila zajedničkim problemima Jevreja. Po dru Simonu Gutmanu, promenu u životu somborskih Jevreja donosi tek 1828. godina. Tada se usvaja statut na hebrejskom i iste godine počinje se voditi zapisnik o svakoj godišnjoj skupštini. Ustanovljena je i registar-knjiga sa imenima članova i iznosima crkvenih doprinosa.

Podaci od pre 1828. godine otkrivaju društvenu aktivnost Jevreja i upravo potvrđuju naslućivanje dra Simona Gutmana o mogućnosti postojanja njihove crkvene opštine, što on nije obradio iz objektivnih razloga.

Najstariji normativni akt-statut regulisao je način na koji se biraju članovi saveta i užeg tela, kakva su im ovlašćenja, kolike su kazne za vernike koji se ogreše o pravila crkvene uprave. Osma tačka, na primer, govori o tome da se predstavničko telo sastaje svake nedelje i da se svačiji problemi rešavaju na sedni-

16 M. Beljanski

cama. Odluka predstavničkog tela može preinačiti jedino savet kao viši organ (savet ima 11 članova). U nadležnost saveta spada i izbor rabina. Ovaj normativni akt, koji dr Simon Gutman na mađarskom naziva »Vezétesi rend«, ima 15 tačaka, dok su u 22 tačke predviđene bogoslužbene radnje. Tačke o bogoslužju ostale su na snazi do 1866. godine, ali ni kasnije nisu bitnije menjane.

U vreme koje dr Simon Gutman smatra početkom organizovanja Jevrejske opštine, sinagoga je već uveliko postojala. Oko nje je 1825. godine podignuta kamena ograda. Imala je 50 sedišta za muškarce i 40 za žene (prema podatku iz 1828). U smislu zakonskih propisa, 1851. godine zavode se matične knjige rođenih, venčanih i umrlih. Sinagoga i Jevrejska opština tada još nemaju stalnog i plaćenog rabina, te poslove oko matičnih knjiga sređuje predsednik Lazar Štajn. Porodica Štajna se po ugledu i ekonomskoj moći nalazi među prvima, što je jedan od razloga da je i predsednik iz njenih redova. Uz Štajnove se kao ugledniji i bogatiji uvrštavaju i Bahrahovi. Za prvog veroučitelja i voditelja matičnih knjiga izabran je Volf Berger, ali nakratko; posle godinu dana, na njegovo mesto dolazi David Kon koji je takođe i rabin. Dužnost je obavljao do 1884. godine, kada je umro.

Pod predsedništvom Samuila Šena, somborski Jevreji su odlučili 16. februara 1862. da izgrade novu sinagogu. Kako nisu imali dovoljno sredstava počeli su prikupljati novčane priloge. Za tri godine sakupili su toliko da su mogli početi izgradnju hrama. Graditelj je bio Karolj Gfeler. Nova sinagoga je stajala 11.930 forinti, a njena prepravka 1905. godine 39.928 forinti.

Među vernicima je 1877. godine došlo do sukoba, pa se jedan broj odvojio od crkvene opštine i osnovao novu ortodokсну crkvenu opštinu. Međutim, razdor je izglađen posle godinu dana; svi su opet pod istim crkvenim krovom i pod istim rukovodstvom.

Izborom Morica Šterna za predsednika 1880. godine, Jevrejska crkvena opština u Somboru doživljava izvesne promene. Umesto nemačkog uvodi se mađarski kao službeni jezik, menjaju se pravila, poklanja se pažnja školstvu. To je takođe i vreme nemira, kad se u nekim zemljama razbuktavaju protesti i sprovode pogromi protiv Jevreja. Kampanji protiv Jevreja pridružio se u Somboru i pravoslavni sveštenik Sima Stanojević, koji je napisao antisemitsku knjižicu protiv svojih sugrađana. To je bilo 1880. godine. Međutim, i pored političke angažovanosti Sime Stanojevića, protiv Jevreja u Somboru nisu preduzimane represivne mere.

Iz rada Jevrejske crkvene opštine da navedemo još neke podatke.

Posle smrti Davida Kona, za novog rabina 1887. godine izabran je dr Mihajlo Fišer.³ Glasanju su prisustvovali i predstavnici Jevreja iz Sivca, Doroslova, Bo-

³ U Somboru je 30. oktobra 1926. svečano proslavljen jubilej dra Mihajla Fišera koji se četiri decenije nalazio na čelu Jevrejske crkvene opštine. Povodom jubileja, u Sombor je na svečanost doputovao, među drugim brojnim gostima, i dr Isak Alkalaj, vrhovni rabin, koji je živio u Beogradu. Fišera su sa delegacijom predstavnika svojih vernika primile nadležne državne vlasti, pa je tom prilikom održan prijem u maloj sali Gradske kuće. Dr Fišer je bio u Somboru aktivan rabin i javni radnik pedeset godina. Umro je uoči drugog svetskog rata u dubokoj starosti.

gojeva i Prigrevice, Sveti Ivan, dok iz Krnjaje, Čonoplje, Stanišića, Bačkog Brestovca, Nemeš Miletića, Kupusine i Sonte nije došao niko. Doneta je odluka da polovinu plate novom rabinu daje Sombor, a ostalo da se prikuplja od jevrejskih crkvenih opština u somborskom okrugu. U to vreme se delokrug rada proširuje iz Sombora i na Apatin.

Novi predsednik izabran je 1888. godine; to je bio Karolj Rohajm, veliki preduzimač. On organizuje muški hor i lično plaća nabavku orgulja za sinagogu. Tada crkvena opština ima 140 oporezovanih domaćinstava u Somboru. U spomen na svog muža, koji je umro 1902. godine, njegova supruga prilogom od 3.200 kruna osniva zakladu-zadužbinu pod imenom »Karolj Rohajm«.

Uparedo s naseljavanjem Jevreja u Somboru postavilo se i pitanje lokacije za njihovo groblje. Mesto je određeno podalje od grada, na putu ka šumi zvanoj »Šikar«, gde se nalazi i danas, 1970. godine. Površina mu je u početku iznosila 200 orgija (orgija = jedan kvadratni hvat). Najstariji sačuvani nadgrobnni spomenik potiče iz 1805. godine. Da bi na groblju podigli stan grobaru i mrtvačnicu dobili su još 200 orgija. Gradski fizikus-lekar zalaže se 1808. godine da se izgradi mrtvačnica, ali nije poznato da li je sadašnja ona koja je podignuta na početku XIX veka. Za proširenje groblja dato je 1916. godine 4.000 kruna (krune su postale nova valuta umesto forinti — prim. M. B.).

Najstariji poznati somborski Jevreji nisu imali javnu školu. Bogatiji su iznajmljivali učitelje; tako se 1817. godine, u porodici Lerinca Hercega, sudije Jevrejske opštine, zaposlio učitelj Salamon Grinfeld. To je ujedno i najstariji podatak o načinu prosvetavanja ovdašnjih žitelja jevrejske nacionalnosti. Međutim, to ne znači da ponegde nije bilo škola. Namesničko veće je još 1891. upozoravalo podređene organe da »treba sačuvati i škole koje su 1783. godine podizane za prosvetavanje jevrejskog naroda, a koje su bile ukinute da se u njima ponovo uvede nastava prema ranijem kursu«.

Jevrejski sudija u Somboru prikuplja 1823. godine verski prirez za izdržavanje škole. Od dvanaest porodica, najviše je dao Lazar Štajn, 82 forinte, a najmanje Jakob Holender, 8 forinti. U verskom pogledu, Jevrejska opština iz Sombora još je potpadala pod Baju i plaćala doprinos od 32 forinte.

Magistrat je 1852. godine zabranio privatne škole, pa je, prema saopštenju senatora Alekse Petrovića, Jevrejska opština odlučila da osnuje javnu školu za decu svojih vernika. Prvi učitelj postao je Adolf Polak sa godišnjom platom od 200 forinti i stanom. Dotle je bio privatni učitelj, a primao je po svakom đaku 20 forinti. Upravnik škole bio je Moric Bahrah. Sledeći učitelj je zaposlen 1853. godine, a zvao se Volf Berger. Imao je četrnaestoro đaka, devet dečaka i pet devojčica. Pomoć u iznosu od 100 forinti primljena je od Magistrata 1856. godine.

Godine 1859, Jevrejska opština kupuje kuću pored sinagoge i osposobljava je za školske potrebe. Jedanaest godina kasnije kupljena je nova zgrada, jer je ranije

18 M. Beljanski

kupljena škola u trošnom stanju. Za novu je plaćeno 2.000 forinti. Tražena je i pomoć od Magistrata, pa je dobijena suma od 851 forinte. Nastoji se da se organizuje viša škola »Talmud tore« koju bi pohađala deca po završetku osnovne. Od 69 đačkih roditelja, 42 je pristalo da izdržavaju »Talmud tore«.

Pored Adolfa Polaka, učitelji jevrejske dece bili su Josip Nojman, Jakob Nojman, Henrik Štrauzer i drugi.

Kad je 1869. godine u Somboru počela da radi gimnazija u kojoj je predavano na srpskom i mađarskom jeziku, među njenih 41 učenikom nalazi se osmoro jevrejske dece.

Pored Magistrata, jevrejsko školstvo pomaže i država; tako je 1873. godine primljeno 300 forinti.

Nova školska zgrada podiže se 1875. godine i staje 4.000 forinti. Izvođač radova je majstor Vencel Ulrih. To je olakšalo osnivanje zabavišta 1880. godine; prva zabavilja je Joža Singer.⁴

U nastavu se uvodi muzičko obrazovanje, dok se đaci vežbanjem bave od 1871. godine.

Jevrejska škola kao samostalna prosvetna ustanova prestala je da postoji 1919. godine. U novostvorenoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uspostavljen je novi prosvetni režim po kojem se nastava izdvaja od uticaja verskih zajednica. Dotle je svaka vera u Somboru imala svoje škole — pravoslavna, rimokatolička, jevrejska, reformatorska i evangelička — starale su se o njima, kao što je do 1919. godine primana materijalna pomoć od opštine (gradske kuće, kako se govorilo).

Najstarije jevrejsko društvo u Somboru je »Hevra kadiša«, što u bukvalnom prevodu znači »Sveto društvo«. Njegova misija bila je prevashodno humanitarno-socialne prirode: da potpomaže siromašne, neguje bolesne, vrši verske obrede prilikom sahranjivanja. Po dru Simonu Gutmanu, »Hevra kadiša« se odvojila od Jevrejske opštine u Somboru 1928. godine. Ustanovljena je »Hevra« knjiga koja sadrži osnovna pravila.

Godine 1887, »Hevra kadiša« je izradila nov statut, pa moli vlasti da ga odobre. Godine 1888, »Hevra kadiša« se tretira kao kulturno društvo.

Godine 1891, pomoć od »Hevra kadiše« mogu uživati lica koja žive po strogim verskim propisima. Društvo prihvata poziv Jevrejskog ženskog udruženja da pomogne progonjene Jevreje iz Rusije. Sa 300 forinti, »Hevra kadiša« pomaže subotički »Fond jevrejske bolnice«.⁵

⁴ Nešto kasnije, učitelji su Samo Pertoš, Mikša Šemberger, Vilma Herendl.

⁵ Cenovnik bolničkih usluga za Jevreje u Somboru usvojen je još 1820. godine. Postojale su cene za bogatije i siromašnije.

Godine 1906, »Hevra kadiša« namerava da osnuje i izdržava »Talmud tore«, viši školski tečaj i za učenike srpske nacionalnosti, ali u tome nije uspela. Stoga su neka srpska deca u želji da nauče mađarski pohađala nastavu u jevrejskoj školi (Đurica Antić, dva brata Stojanovića, Paja Simendić, Svetozar Bukar, Aleksandar Brkić, Milan Cvejić, Kosta Grgurov, Sanko Maširević, i drugi). Međutim, nisu samo Srbi slali svoju decu među Jevreje da uče mađarski i da tako izbegnu uticaj mađarizacije. Izgleda da su tome pribegavali i Bunjevci, o čemu svedoči list *Bunjevac* iz 1882. godine. Urednik Ivan Burnać napao je Jevreje što primaju hrišćansku decu, pravdajući se da su im organizovali i predavanje veronauke, katihizisa, u duhu hrišćanske vere.⁶

Ta veza Jevreja i Srba nije bila novijeg datuma. Marko Štajn je 1873. godine u vreme božićnih praznika davao priloge Pravoslavnoj crkvenoj opštini u Somboru, što je služilo za odeću i obuću siromašne dece. Na svoje svetkovine 1905. godine, Jevrejska opština poziva i predstavnike pravoslavne verske zajednice (osvećenje obnovljene, novopreuređene sinagoge 10. septembra 1905. godine).

Uz društvo »Hevra kadiša« deluje i »Somborsko jevrejsko žensko društvo«, osnovano 1871. godine. Inicijator osnivanja bila je Hana Štern, a zadatak se sastojao u suzbijanju bede. U početku je bilo pedeset članica. Zapisnici su do 1880. godine vođeni na nemačkom, a potom na mađarskom. Godine 1873, društvo je na gradonačelnikov poziv priložilo 25 forinti za siromašne.

Godine 1879, među Jevrejima je prikupljeno 79 forinti za postradale od poplave u Segedinu.

Godine 1887. usvojen je novi statut ženskog društva.

Jevrejsko društvo je i »Bikur holim«, nastalo 1886; zadatak mu je da se brine o smeštaju bolesnih i iznemoglih. Najviše pažnje je posvećeno socijalno ugroženim Jevrejima; oni su smešteni u dom za stare i iznemogle.⁷ Društvo je osnovano zalaganjem Lipota Baranja, a postojalo je do 1944. godine, kad su somborski Jevreji doživeli tešku nacionalnu tragediju.

Od kulturne delatnosti na širem planu, ovde će biti preneti informacija iz lista *Sloga*: »Dvadeset prvog januara 1906. godine »Somborska izrailjska pevačka družina« priredila je pevačko veče sa igrankom u hotelu »Vadaszkürt-u« (sada hotel »Sloboda« — prim. M. B.), sa sledećim programom: 1) prolog iskazuje gospođica R. Engländer, 2) peva muški zbor izrailjske pevačke družine, 3) »Sobarica«, vesela igra u 1 činu, 4) uvertiru »Ladislav Hunjadi« pod vodstvom učitelja muzike J. Čavojca sviraju L. Alfeldi, K. Blumentaj, dr Ekert, Mengel, J. Hajzinger, A. Maršal, J. Major, dr A. Nemet, St. Sondi, J. Staudaher, K. Santo, O. Tantner, A. Tomčanji

⁶ Dr Mavro Spicer, do 1897. godine šef lekara bačko-bordoške županije, poklonio je 240 jutara zemlje za osnivanje i održavanje doma staraca jevrejske nacionalnosti u Somboru. Dom se nalazio u Sinagoginoj ulici, u blizini sinagoge, i mnogo je značio za socijalno zbrinjavanje ugroženih. Dom je prestao da radi u vreme Internacije Jevreja u fašističke logore u aprilu 1944. godine.

⁷ U srpskopravoslavnoj školi godine 1879. bilo je dvoje jevrejske dece; ostalo su bili: 362 Srba, četvoro Bunjevaca i jedan Slovak.

i N. Tir, 5) »Kovački štrajk«, dramski monolog, prikazuje učitelj L. Deneš, 6) peva muški zbor izrailjske pevačke družine.«

Uskoro je došlo do prvog svetskog rata, koji je započeo krajem jula 1914. i trajao do novembra 1918. godine. Kao i svi ostali građani Sombora, tako su i Jevreji pošli u austrougarsku vojsku i sa svojim jedinicama dospeli na ruski front u Galiciji, na ratišta u Italiji i prema Srbiji.

PRIVREDNA AKTIVNOST SOMBORSKIH JEVREJA IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Nema podataka o tome kolikim su kapitalom raspolagali somborski Jevreji u XVIII i XIX veku, a ne zna se tačno ni to čime su raspolagali do prvog svetskog rata. Tada ih nije ni bilo toliko mnogo, ali je Sombor do 1941. godine postao privlačan centar za Jevreje. Bilo ih je do 1.200 i većinom su se bavili privrednom delatnošću, ali su upražnjavali i druga zanimanja; tako je bilo lekara, advokata i inženjera. Intelektualaca sa fakultetskom spremom bilo je oko pedeset.

Promene posle prvog svetskog rata koje su donele to da se Sombor našao u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od oktobra 1929. dobija naziv Jugoslavija) i nije ostao u Mađarskoj nisu dovele do nekih drugih okolnosti koje bi zadirale u društveno-ekonomske odnose. Kapital je ostao osnovni oblik podsticaja za razvitak proizvodnih snaga i poslovanja. Značajniji faktor u tom pogledu su Jevreji, premda nisu bili i najmnogobrojniji u Somboru. Uporedo sa njima jačao je i srpski kapital i kapital u nemačkim rukama.

Karakteristika toga vremena jeste u tome što nije bilo prodiranja stranog kapitala, premda je bilo ponuda; sve su odbijene uz razne izgovore. Tako su propale inicijative da se uvede tramvajski saobraćaj, da se izgradi fabrika obuće »Bata« (kasnije podignuta u Borovu), odbijena je ponuda francuske firme o zidanju klavnice i hladnjače. Istovremeno, lokalni izvori akumulacije su nedovoljni i kapital se ulaže više u kupovinu zemlje i trgovinu, nego u podizanje industrijskih preduzeća. Bivalo je i toga, ali malo. Zbog nedovoljne razvijenosti privrede, u Somboru je tada između 2.000 i 3.000 nadničara. Oni su pretežno radili kod veleposednika i bogatijih zemljoradnika, ali ta zaposlenost nije puna.

Banke ne ulažu svoja sredstva u razvitak proizvodnih snaga, nego većinom daju zajmove drugim licima, prvenstveno trgovcima, i potpomažu zanatlije, sve uz naplaćivanje visoke kamate. Neke od banaka se bave i zeleništvom. Pored poljoprivrede, trgovina i zanatstvo su najvažniji oblici privređivanja; bilo je osamdeset vrsta zanata.

Radnička klasa pokušava da svoj ekonomski i socijalni položaj poboljša organizovanjem sindikata, političkih partija, vođenjem tarifnih (o zaradama) pregovora sa poslodavcima, kao i štrajkovima. Radnički pokret je razjedinjen; državni organi

koncentrisali su pažnju na razbijanje radničkog pokreta kojim je u Somboru rukovodila Komunistička partija Jugoslavije.

Privrednu aktivnost somborskih Jevreja ilustriraće ovi podaci:

Kožarsku industriju je 1927. godine počeo da favorizuje Erne Kerenji; on je u izgradnju kožare kod železničke stanice investirao kapital od 5 miliona dinara. Investitor nije bio kožarski stručnjak, a kako je 1929. godine usledila velika ekonomska kriza, to je i Kerenji materijalno propao. Godišnji kapacitet prerade iznosio je 50 vagona kože, a u fabrici je bilo zaposleno do 200 radnika.

David Grosberger je 1925. godine dovezao iz Čehoslovačke stare rashodovane tekstilne mašine za tkanje mebl-štofa i duvarnika, čime je udario temelj tekstilnoj grani u Somboru. Njegov kapital cenjen je na oko 2 miliona dinara, a zapošljavao je do 50 radnika. Poslovi su dobro napredovali, pa se Grosberger obogatio. Kupio je »Vajdingerovu« palatu koja je posle Županije bila najveći objekat u gradu. Na Karlici, između Sombora i Bačkog Monoštora, imao je salaš sa 200 jutara zemlje. Njegov kapital mogao je uoči drugog svetskog rata dostići 10 miliona dinara (neki misle i 30—40 miliona).

Jene Vamoši imao je kudeljaru u Sremu, zemljišni maksimum od 500 jutara u Čepinu kod Osijeka i više kuća u Somboru. Za njega je govoreno da »vredi« 40 miliona dinara.

Braća Leo i Deže Lederer osnovali su u Somboru privatnu banku i bili finansijeri raznih preduzeća i trgovine u gradu i okolini. Pred rat su u Bačkoj Topoli kupili veliki mlin za 12 miliona dinara. Kapital im se cenio na 40 miliona.

Kapital Rudolfa Rozenberga mogao je iznositi 10 miliona dinara. U Gradini i na Karlici posedovao je 350 jutara zemlje, bavio se izvozom jaja i žitarica, a trgovao je preko Budimpešte u kojoj je imao brata. Rozenberg je veoma obilno pomagao komunistu Mošu Pijade koji je 1925. godine osuđen u Beogradu na 14 godina robije. Slao je osuđeniku pakete sa hranom, a nosio ih je Janoš Tomajek koji i danas živi u Somboru. Kad je Moša Pijade izašao sa robije 1939. godine, onda je izvesno vreme proveo na Bledu o trošku Rudolfa Rozenberga; zapravo, boravio je u njegovoj vili.

Šimon Vajs, trgovac jajima, imao je u Rastini 200 jutara zemlje i kudeljaru u Čenoplji. Kapital 5 miliona dinara.

Porodica Vamošer imala je preko 33 jutara zemlje.

Samuel Hauzer je otkupljivao sirovu kožu, solio je i dalje ekspedovao. Kapital milion dinara.

Ortačko društvo Grabinski-Adler, kapital 3 miliona dinara. Bavili su se otkupom i prodajom žitarica i drugih prehrambenih artikala, a imali su i špediciju. Od

22 M. Beljanski

švajcarskog kapitala su 1937. godine otkupili mlekaru na Gakovačkom putu i platili je 350.000 dinara.

Porodica Adolfa Gevrica raspolagala je kapitalom od 2 miliona dinara. Proizvodili su i preprodavali kišobrane i kožne rukavice. Uoči rata zapošljavali su 120 radnika.

Sapun je proizvodio Bulim Haj. Kapital milion dinara.

Veletrgovac tekstilnom robom Žiga Polaček imao je dve radnje, jednu u Somboru i drugu u Subotici. Kapital 2 miliona dinara.

Svojom bankom rukovodio je Lajoš Seleš. Kapital milion dinara.

Isidor Rozenberg imao je 150 jutara zemlje u Rastini.

Tekstilna industrija Grosa i Červenke zapošljavala je od 25 do 40 radnika.

U tekstilnoj radionici Montilja i Fincija bilo je zaposleno od 20 do 30 radnika.

Josip Rozental je pored 300 jutara zemlje imao i fabriku za proizvodnju štukatur-trske. Posao je bio sezonskog karaktera.

Bela Acel je imao špediciju.

Štampariju je posedovao Imre Kerenji; u njoj je štampan dnevni list na mađarskom *Uj hirek*. Tiraž od 8.000 do 12.000 primeraka.

Braća Levi su otkupljivala i prodavala mast, slaninu, mekinje i brašno. Roba je prodavana u Bosni, Dalmaciji i drugim siromašnijim krajevima.

Mikša Frank se bavio otkupom masti, slanine, suvog mesa; prodavao je robu u Bosni.

Deže Lederer je trgovao vrećama, veštačkim đubrivom, žitaricama, solju, mašču, a Sombor je snabdevao ogrevnim drvetom. Imao je u gradu 36 kuća.

Vajdniger je naveliko snabdevao ostale trgovce mešovitom robom. Zapošljavao je 25 radnika.

Zoltan Brajer i Vesa Gajin bili su poslovni kompanjoni.

Od 1926. do 1929. godine postojalo je »Poljoprivredno i trgovačko preduzeće DD«. Osnovali su ga akcioneri Erne Kerenji, Lajoš Falcione, Isidor Rozenberg, Šandor Kraus, dr Ištvan Špicer, lekar, i dr Lajoš Cajzl. Preduzeće je likvidirano u vreme ekonomske krize 1929—32. godine.

»Lojd« je udruženje trgovaca i privrednika iz Sombora i okoline. Imalo je 300 članova, među kojima su bili i mnogi privrednici i trgovci jevrejske nacionalnosti. Prema podacima koje je za ovo delo sredio nekadašnji trgovac Isa Racić, to su bili: Bela Acel, Oskar Adler, dr Josip Bruk, Eugen Fišer, David Grozberger, Imre Haberfeld, Vilim Haj, Ignjat Herman, Julije Klajn, Dezider Lederer, Josip Lustig, Milan Rac, Leo Rac, Isidor Rozenberg, Rudolf Rozenberg, Edo Štajnfeld, braća Levi, dr Ervin Tibor, Eugen Vamoši, Šimon Vajs, Eugen Grabinski, Lajoš Hodoši, Gabor Vamošer, dr Hugo Ofner, David Polaček, Grga Perlez, Karlo Perlez.

Jevreji ostalih zanimanja biće prikazani nešto kasnije.

Međutim, veoma je pogrešno misliti da su svi Jevreji u Somboru bili bogati; bilo ih je i do 20 odsto od ukupnog broja kojima je njihova crkvena opština davala svakog meseca socijalnu pomoć od po nekoliko stotina dinara, u zavisnosti od brojnosti porodice.

Oni koji su bili bogati i predstavljali privrednu elitu grada nisu se međusobno pomagali, što bi se moglo očekivati s obzirom na monolitnost jevrejske nacije. Naprotiv, vodili su nemilosrdnu konkurentsku borbu, pa ko izdrži. Ipak su odvajali prilična sredstva za pomoć sirotinji. Na kraju su bili svi isti; naime, svi su sahranjivani u najjednostavnijim drvenim sanducima i po istom verskom ceremonijalu. Bez obzira na to da li je umro bogat ili siromašan Jevrejin prikupljani su prilozima koji su išli u kasu crkvene opštine.

Kao karakteristika Jevreja treba da se kaže da su bili veoma radni, preduzimljivi, stručni, praktični, produhovljeni, kulturni svet uglađenog ponašanja. Među njima nije bilo pijanica. Ono što su kroz vekove postali i kakvi su u Somboru bili jeste posledica istorijskih i društveno-ekonomskih odnosa kroz koje su prošli. Kada su došli u ove krajeve nisu dobili zemlju za obradu i život, nisu primani u državnu službu, pa im je kao jedino ostalo da životnu egzistenciju zasnivaju na trgovini. U početku je to bilo sitničarenje, torbarenje, otkup i prodaja svega i svačega. Decenije su protekle dok se nije stiglo do građanskih sloboda. Njihov položaj je zahtevao da mnogo i uporno rade, jer su zbog svoje nacionalnosti i vere doživljavali gorke časove iskušenja.

U sinagogu su obavezno išli. Neki čak i svaki dan, dok je to petkom i subotom bila verska, nacionalna i tradicionalna obaveza.

Jevrejske društvene organizacije iz prošlog veka nastavile su rad i posle 1918. godine. To su najpre »Hevra kadiša«, pa »Žensko jevrejsko društvo«, potom su osnovani »Ezra« 1920. godine kao omladinsko društvo, da bi iste godine promenilo naziv u »Jevrejsko nacionalno udruženje«. Radi negovanja nacionalne kulture, ponovo je 1921. godine osnovano »Jevrejsko omladinsko društvo« čiji je prvi predsednik postao dr Deže Kalman. U 1925. godini dolazi do reorganizacije tako

24 M. Beljanski

što je ojačana kooperacija sa kulturnim odborom crkvene opštine.⁸ Na ovu reorganizaciju nadovezuje se i osnivanje »Palestina sekcije«.

Žensko društvo je 1919. godine imalo 147, a 1927. godine 240 članica.

Dolazak dra Simona Gutmana za rabina 1925. godine značio je jačanje veza i povezivanje akcija svih jevrejskih snaga u Somboru. On je posebno zadužio grad knjigom *A szombori Zsidok törtenete* koja je objavljena 1928. godine, a iz koje su korišćeni mnogobrojni podaci da bi bilo napisano i ovo delo. Dr Gutman je bio vrstan intelektualac i gotovo jedini među Jevrejima koji je govorio hebrejski. Ostali su u školi i na časovima veronauke naučili da čitaju hebrejsko pismo, ali nisu razumeli smisao.

Među vernicima jevrejske nacionalnosti došlo je 1925. godine do spora, pa su se ortodoksni odvojili u zasebnu zajednicu čije je sedište s bogomoljom bilo u Ulici svetog Roka broj 34. Ortodoksni su više insistirali na pobožnosti i negovanju verskih tradicija. Njihov idejni i verski predvodnik bio je Josip Gros; imali su i svog rabina i predmolitelja. Zajednica im se zvala »Nova jevrejska ortodoksna opština«.

Politička previranja širom Evrope nisu mimoišla ni Sombor; fašizam je ugrozio Jevrejima čak i goli život. Neki od njih su već ranije napustili staru veru i prelazili u katoličku; takvih porodica bilo je petnaestak (Nađ, Roža, itd.).

Mada se politički nisu javno deklarirali, Jevreje su njihov nezavidan položaj i strahote fašizma terali u antifašistički tabor; mlađi su prilazili radničkom pokretu i Komunističkoj partiji Jugoslavije; tako su u Somboru 1940. godine, članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije postali Olga Braun i Vlado Hart (ubile ga ustaše 1941. u Osijeku), bliski SKOJ-u su braća Bruk, a na Beogradskom univerzitetu su članovi SKOJ-a postali Ladislav Bokor, Tibor Šenbrun, Andrija Fišer (sva trojica su poginula 1943. godine u NOR).

Među starijima se nisu zapažala politička previranja, ali je zabrinutost bila očita. Oko deset odsto ukupnog broja Jevreja u Somboru naginjalo je Mađarskoj. Njihov

⁸ Uoči drugog svetskog rata, rad omladine postao je briga advokata dra Bele Nađa, trgovca Žige Polačeka, advokata dra Mirka Gutmana, Andrije Fišera, kasnijeg lekara, i drugih. Međutim, u organizacionom pogledu nisu pravljene neke posebne razlike da li se održavaju priredbe, sastanci ili predavanja u okviru »Jevrejskog omladinskog društva« ili Saveza cionista Jugoslavije koji je u Somboru imao svoju filijalu. U kulturnom i zabavnom životu učestvovalo je do 150 mladića i devojaka i mladih ljudi. Oni su godišnje održavali nekoliko priredaba i balova, bilo u prostorijama Jevrejske crkvene opštine ili u hotelu »Sloboda«. Nosioci kulturnog programa bile su, tako reći, iste snage, mada se znalo da je dr Bela Nađ odgovoran za aktivnost omladine unutar crkvene zajednice i opštine, dok su Žiga Polaček i dr Mirko Gutman bili rukovodioci cionističkog pokreta čiji je prvenstveni zadatak bio, kako se onda shvatalo, povratak u prapostojbinu, ali se o tome manje polemizalo, dok se više pažnje poklanjalo održavanju priredaba i zabava. Kada su članovi cionističke filijale, zvane i »Palestinska sekcija«, držali bal u hotelu »Sloboda«, onda su na njega dolazili svi, ali ne iz cionističkih pobuda, nego da se okupe kao Jevreji. U sklop kulturnih aktivnosti mladih valja svrstati i priredbu koja je održavana 13. juna 1937. povodom završetka restauracije Gradskog pozorišta, kad su na sceni nastupila nacionalna društva Sombora, pa su članovi »Jevrejskog omladinskog društva« izveli plesnu pantomimu *Kapriciozni Belzebub* u dva dela, čiji je autor i reditelj bio Pavle Lebović, a koreografiju dao Geza Landau, učitelj Igranja. Vredi napomenuti i to da su se sa jevrejskom mladeži u Somboru družili Srbi, Hrvati i Mađari. Oni su takođe dolazili na priredbe jevrejske omladine, za čije bi se nastupe kazalo, kako misli dr Mirko Gutman, da su pre bile odraz jedinstva nego akcije zasebnih sekcija, bez obzira na to što su one kao takve formalno postojale.

lider je dr Lajoš Cajzl, a uz njega su Imre Kerenji, Deizder Đendeši i drugi. Oni su navraćali u mađarsku »Kasinu«, dok je dr Leo Deak kao lider Mađara u Jugoslaviji veoma često viđan sa Cajzlom, što je govorilo o istovetnosti nacionalnih i političkih ambicija. Međutim, to prijateljstvo je prestalo okupacijom Sombora u aprilu 1941. godine; naime, dr Leo Deak je postao veliki župan bačko-bodroške županije, pa je prekinuo prijateljstvo s Jevrejima koji su bili nastrojani promađarski. Ali i ovi su ubrzo uvideli da su izigrani i da Mađarska, kojom je vladao regent Mikloš Horti, nema ničeg zajedničkog s Mađarskom iz njihove mladosti. Ne samo dr Lajoš Cajzl nego su i svi somborski Jevreji bili u aprilu 1944. godine izručeni nemačkim fašistima koji su ih otpremili u koncentracione logore u Nemačkoj i tamo najveći broj pobili.

Drugi svetski rat bližio se i granicama Jugoslavije.

VREME OKUPACIJE, NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA I VELIKIH ŽRTAVA

Nemačka, Italija, Bugarska i Mađarska kao članice fašističkog Trojnog pakta napale su Jugoslaviju 6. i 10. aprila 1941. godine. Trupe regenta Mikloša Hortija prešle su jugoslovensko-mađarsku graničnu liniju u jutro 12. aprila. Nigde nije bilo borbi. Tek posle povlačenja jugoslovenskih jedinica iz graničnih utvrđenja, honvedi su krenuli ka »hiljadugodišnjim granicama«. Napredovali su bez ikakvog zadržavanja, jer im niko nije pružio otpor.

Honvedu su stigli u Sombor 12. aprila 1941. godine pre podne oko 11 časova. U gradu su ubili 85 nevinih građana srpske, hrvatske, mađarske i jevrejske nacionalnosti. Ubijeni su Jevreji: veleposednik Jene Vamoši, zubni lekar dr Rudolf Aušpic, zatim Margita Aušpic, trgovac Ignjac Herman i student Ivan Santo. Započeti teror honveda nije time okončan; stotine građana je uhapšeno i mučeno. Iz mase uhapšenih izdvojeni su taoci kojima je u zatvoru saopšteno da će biti ubijeni ukoliko se bude pucalo na honvede. Taoci Jevreji bili su Stevan Singer, Lajoš Benedek, Vilim Haj, dr Eugen Nađ, Isidor Vajs, trgovački putnik Braun, Žiga Polaček, Josip Adler, David Grosberger, Eugen Fišer, Rudolf Rozenberg, Bela Acel, Karlo Perlstajn, Aramin Gros, inženjer Bruk, Arnold Gros, Šandor Vajs, Imre Haberfeld, Oskar Vajs, Hugo Vajs, Imre Kerenji, Karlo Perles, Josip Rozental, Andrija Grac sa sinom, dr Henrih Oblat i drugi. Taoci su pušteni posle dva meseca. Dok su se nalazili u zatvoru dolazio im je dr Leo Deak da bi ih podsetio na sudbinu koja ih očekuje ukoliko se bude pucalo na honvede.

Ovde je potrebno objasniti »pucjavu« protiv honveda. U Somboru nije na njih niko pucao; u grad su stigli bez ikakvih teškoća oko 11 časova 12. aprila 1941. godine. Pucjavu su u stvari oni sami inscenirali sutradan uveče. Ono što su honvedu činili prilikom zaposedanja delova Slovačke i Prikrpatske Rusije 1939. i Erdelja 1940. godine, to isto su nastavili i okupacijom jugoslovenskih krajeva. Pucjava je organizovana iz više razloga; to je bio deo politike mađarske vlade i generalštaba da se hapšenjem, zlostavljanjem i ubijanjem nevinih građana

»zavede« red u novoprijojenim krajevima, da se svom narodu pokaže kolike su žrtve podneli i kakvu su hrabrost ispoljili honvedei, a suština je bila u tome da se neizazvanom odmazdom likvidiraju nacionalni i politički protivnici Hortijeve Mađarske, da se građanstvo krajnje zaplaši i natera na ropsku poslušnost. Uz to je bio i cilj da se omogući pljačka materijalnih dobara i imovina stanovnika, što je bilo neophodno radi snabdevanja vojske u kojoj je bilo dosta sirotinje i slugu sa veleposedničkih imanja u Mađarskoj.

Da bi se opravdali krvavi događaji u Bačkoj puštene su glasine da su jugoslovenski četnici mučki napali honvede, pa pošto su se oni morali braniti, to je razumljivo što je bilo i žrtava. Međutim, ni u Somboru niti u bilo kojem drugom mestu u Bačkoj, četnici nisu u aprilskim danima 1941. godine predstavljali nikakav ni vojni ni politički faktor. Nisu postojale njihove organizovane grupe ili pojedinci koji bi honvedima pružili bilo kakav otpor. Oni koji su pripadali četničkoj organizaciji, a potpadali pod mobilizacionu obavezu, nalazili su se u jugoslovenskoj vojsci, pa jednostavno nisu postojali uslovi da se četnici suprotstave mađarskim trupama. Ali kako su četnici bili izdanak, oslonac i sredstvo srpske politike, a kasnije i srpske buržoazije, i kako je Austro-Ugarska izgubila rat protiv Srbije 1918. godine, to su revanšistički krugovi u Mađarskoj nalazili u postojanju četničke organizacije izgovor za poraz u prvom svetskom ratu. U tom smislu je mađarski narod politički vaspitavan; zbog četnika su Srbi predstavljani kao neprijatelji, sve u nadi da će doći vreme za nov obračun. To se i dogodilo u aprilu 1941. godine — posledica nije bila samo propast Jugoslavije kao države nego i obračun sa snagama koje su činile politički oslonac vladajućih krugova. Pod izgovorom borbe protiv četnika, u Bačkoj su stradali nevini građani raznih nacionalnosti, vera i zanimanja koji nisu imali nikakve veze s četničkim pokretom. Među pobijenima je bilo i četnika, ali su oni sačekivani prilikom povratka iz jugoslovenske vojske, koja se potpuno raspala, ili su hapšeni kod svojih kuća kao i stotine drugih građana.

Po okupaciji Sombora, vojni komandant grada, general Agošton Sentendrei, naredio je da se privedu svi ugledniji Jevreji. Dotadašnja ubijanja i stradanja nisu bila dovoljna. Pred generala su dovedeni dr Mikloš Santo, David Grozberger, Bela Acel, Emil Rac, dr Deže Koloman i još trojica neidentifikovanih Jevreja. Njima je saopšteno da se mogu iskupiti jedino tako da između sebe prikupe novac i predaju ga vojnoj upravi, jer je poznato — kako je general pripremio — da su »somborski Židovi oružjem i novcem potpomagali četnike zbog kojih su morale biti angažovane mađarske trupe«. Pritisnuti pretnjama, a svesni da se nalaze u teškom položaju, kao i toga da nije istina ništa od onoga što je govorio general Sentendrei, predstavnici Jevreja su pristali da obiđu svoje sunarodnike i da prikupe novac. Predočeno im je da su Jevreji u Subotici već prikupili i predali 100.000 penga (milion jugoslovenskih dinara), pa ukoliko i Somborci žele da im muškarci budu pušteni sa prisilnog rada neka sada razmisle. Jer nove vlasti znaju da su »Jevreji pomagali srpski kulturni razvitak, izgradnju sokolskog doma, da su organizovali četnički pokret«. Prvi se javio za reč David Grozberger i

obećao da će sam dati 100.000 penga, onoliko koliko su dali svi Jevreji u Subotici. Pozvani su se razišli da se dogovore sa ostalim Jevrejima. Prikupili su potom 325.000 penga (jedna penga = deset jugoslovenskih dinara) i novac odneli generalu. Kad su dr Mikloš Santo, Bela Acel i dr Deže Koloman predali novac, general im je rekao sledeće: »Pa šta vi mislite da će ponovo ovamo doći srpska vlast i da ćete opet da varate? Šta vi mislite? Samo je Grozberger dao 100.000 penga, a vi ostali... videćete vi šta će sa vama Jevrejima biti!«

Usledio je novi sastanak na kojem su bili Rac, Grozberger, Rozenberg, Mezner, Adler, Grabinski i drugi. Pored onih 325.000 prikupljeno je naknadno još 168.000 penga. Celokupna suma je predata i primljena na blagajnički ispravan način, uz davanje potvrde ozvaničene potpisom dra Jonaša. Svemu je prisustvovao i dr Peter Čerta, šef administracije vojne uprave za grad Sombor i potencijalni predsednik opštine. Veće iznose dali su David Grozberger 100.000, Rudolf Rozenberg 60.000, Šandor Vajs 80.000 penga.

Oppljačkani novac od Jevreja upotrebljen je za izgradnju zgrade »Zeleni krst« u Kaluđerskoj ulici (danas Istarska), kao i nešto malo za izgradnju sportskog stadiona na kraju Bajske ulice. Ovim investicijama i radovima nametnut je javnosti utisak kako nove vlasti poklanjaju mnogo pažnje »oslobođenim krajevima«. Međutim, nije saopšteno odakle potiču finansijska sredstva. To je posle drugog svetskog rata objasnio dr Mikloš Santo kad se kao svedok u vezi sa zločinima okupatora pojavio na suđenju generalu Agoštonu Sentendreiju.

Kad se situacija malo »smirila«, kad su prestala hapšenja i ubijanja, vojne vlasti su mobilisale zdrave Jevreje u radne čete. Njih oko četrdeset oterano je pod vojnom pratnjom u Gakovo na rušenje jugoslovenskih graničnih utvrđenja, dok ih je daleko više bilo na izgradnji ceste Stapar — Bački Brestovac. Kamen za cestu bio je dovučen još pre rata, pa je ova okolnost takođe iskorišćena da se nove vlasti prikažu kao brižni patroni za goruće probleme stanovništva. Jevreji iz Sombora i okoline ne samo da su patili usled nenaviknutosti na teške fizičke radove nego su bili izloženi i drugim mukama i ismejavanju. Honvedu su ih nemilice tukli, jašili ih, a kažnjenici su uz to morali da ih nose »doče« kao da su mala deca.

Za Jevreje na poslu u Gakovu i Bačkom Brestovcu okončan je prinudni rad u julu 1941. godine, pa su se vratili svojim kućama. Sada su okupatorske vlasti preduzimale mere da Jevreje onemoguće u privrednom životu Sombora; uskraćivali su im snabdevanje robom u većim industrijskim centrima, a pristalice novog režima trudile su se da prigrabe što više jevrejskih ekonomskih pozicija. Kao primer može poslužiti postupak trgovca Josipa Bamera koji je do početka rata bio poslovni kompanjon Vase Gajina i Zoltana Brajera. U vreme pucnjave po Somboru, 14. aprila 1941. on je dotrčao prijateljima i rekao im kako se »Mađari raspituju ko su mu saradnici«, a istovremeno im je saopštio da oni više neće moći da se bave trgovinom. Šta su mogli da učine uplašeni kompanjoni? Digli su ruke od svega da bi zaštitili gole živote i izgubili svoje akcionarske uloge u preduzeću »Gajin i kompanjoni«. Tako je Josip Bamer lako došao do kapitala

od dva miliona dinara, a preuzeo je i deo posla firme »Braća Levi« koji su trgovali brašnom, slaninom i mašću.

Uporedo s terorom okupatorskih civilnih, vojnih i političkih organa, ovde izrasta revolucionarna i politička snaga koja će se u raznim vidovima, a najviše u moralnom pogledu, suprotstaviti fašističkim neprijateljima. Bili su to komunisti koje je organizovao i u narodnooslobodilačkom ratu predvodio Okružni komitet KPJ u Somboru. Iako je Jugoslavija kao država propala, ipak je na braniku slobode njenih naroda ostala Komunistička partija Jugoslavije.

Krajem maja 1941. godine u Sombor je došao Svetozar Marković Toza, organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. On je preneo stav Centralnog komiteta KPJ da Partija i pored propasti Jugoslavije kao države nastavlja aktivnost kao jedinstvena politička organizacija, da ne priznaje komadanje zemlje i okupaciju, da se vrše pripreme za podizanje ustanka protiv fašizma.

Okružni komitet KPJ u Somboru rukovodio je Narodnooslobodilačkim pokretom u somborskom, apatinskom, odžačkom, batinskom i dardanskom srezu (ova dva poslednja su u Baranji). U vreme organizovanja i početka narodnooslobodilačkog rata, Partija je na teritoriji somborskog okruga imala 74 članova, kao i 120 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije.⁹ Od somborskih Jevreja, u periodu maj—jun 1941. godine, u SKOJ-u deluju Olga Braun, Laslo Boker, Tibor Šenbrun, Leo Akerhalt, Ladislav Kon, Laslo Santo, te dr Andrija Fišer kao aktivist NOR-a. Oni su uhapšeni tokom novembra i decembra 1941, a 15. februara 1942, kazne im je izrekao preki vojni sud Honvedskog generalštaba; tom prilikom pročitane su kazne i za 120 boraca iz Sombora, Bezdana, Bačkog Monoštora, Telečke, Sivca, Štapara i Bačkog Brestovca. Sedmero je osuđeno na smrt i streljano 19. februara 1942. u kasarni na Bezdanskom putu. Među streljanima je bio i dr Poper Nandor, lekar iz Bezdana, po nacionalnosti Jevrej.¹⁰ Prilikom istrage ubijen je Hajnrih Glid, trgovac iz Bezdana.

Sto trinaest osuđenika sprovedeno je u Kaloču (Mađarska) na izdržavanje kazne. Tamo su organizovali političko-ekonomsku zajednicu kao oblik NOB u posebnim

⁹ Do proleća 1943. godine poginulo ih je šezdeset četvoro. U leto 1942, član SKOJ-a postala je Eva Cuker, maturant gimnazije; u januaru 1943. osuđena je na 6 godina roblje.

¹⁰ Levičarski pokret među somborskim Jevrejima je starijeg datuma, a učešće Jevreja u NOR je samo nastavak revolucionarne delatnosti. Pre prvog svetskog rata, Deže Đendeši, rukovodilac Boleštine (Zavod za socijalno i penziono osiguranje radnika), bio je među veoma aktivnim članovima Socijaldemokratske partije Ugarske. Posle prvog svetskog rata nije se priključio pristalicama Treće komunističke internacionale, nego je politički delovao sa socijaldemokratskih pozicija, da bi se vremenom sve više posvećivao žurnalistici na mađarskom. Od somborskih Jevreja, članovi KP Jugoslavije postali su 1920. godine: Lacička Nađ, student farmacije (kasniji apotekar), i Hugo Singer, kafedžija. U njegovoj gostioni bilo je sedište Mesnog veća KPJ, tu su se sastajali štrajkači i njihovi odbori. Posle štrajka železničara, Hugo Singer je uhapšen i zlostavljan, a zatim proteran iz Sombora. Stevan Sekelj, kasniji lekar, zapažen je u Zagrebu kao levičar; član KPJ postao je 1928. godine u Somboru. Njegova uloga u partijskom životu je značajna: odlazio je u Beč na veze sa Centralnim komitetom KPJ, a odande je donosio direktive za rad KPJ u Vojvodini i propagandni materijal. Učestvovao je u umnožavanju partijskih publikacija koje je izdavao Đura Pašalić, ovlašćeni predstavnik PK KPJ za Vojvodinu, a nešto kasnije Žarko Veselinov koji je uhapšen krajem 1930. godine. Pre drugog svetskog rata, članovi SKOJ-a postali su Jevreji u somborskoj gimnaziji Olga Braun i Vlado Hart (ubile ga ustaše u Osijeku 1941), dok su na studijama u Beogradu bili i levičarski pokret uključeni Andrija Fišer, Ružica Rip, Lacička Boker, Tibor Šenbrun, braća Bruk i drugi. Po kapitulaciji Jugoslavije, oni aktivno i organizovano učestvuju u NOR i doživljuju tešku sudbinu revolucionara. Od starijih Jevreja stradali su zbog saradnje u NOR sledeći Jevreji: dr Nandor Poper, lekar iz Bezdana, streljan je 19. II 1942. u Somboru; prilikom policijske istrage u januaru 1942. ubjen je bezdanski trgovac Hajnrih Glid, a službenik Stevan Šefer ubio se u Somboru u leto 1942, kad su po njega došli agenti da ga uhapsu.

uslovima. Dr Andrija Fišer je osuđen na 6 godina robije, Ladislav Bokor na 6, Tibor Šenbrun na 12, Leo Akerhalt na 3, Ladislav Kon na 3, Laslo Santo na 3 i Olga Braun na 3 godine. Sem dra Andrije Fišera, svi ostali su do rata bili studenti Beogradskog univerziteta. Ostala je živa samo Olga Braun, a ostali su izginuli u periodu januar—mart 1943. godine. Okupatorske vlasti su svrstale 400 jugoslovenskih boraca-partizana u dve kažnjeničke radne čete i stražarno ih sprovele na Istočni front, gde su u teškim uslovima surove ruske zime, rada i pod teretom bolesti poumirali ili bili pobijeni. Vratio se Julije Drasinover, član SKOJ-a iz Stapara, takođe suđen i robijaš iz Kaloče.

Njihove žrtve su samo nastavak stradanja somborskih Jevreja. Ubrzo posle hapšenja boraca NOR-a usledila je mobilizacija Jevreja u radne čete u junu 1942. godine. Iz Sombora je na prisilan rad oterano dve stotine, a ostalo je živih šesotro ili sedmoro. Svi ostali su pobijeni na radu ili su kao oslobođeni umrli u Sovjetskom Savezu. Naime, posle propasti Nemaca pod Staljingradom u januaru 1943. godine, svi robijaši iz zatvora u Kaloči, Segedinu i Pešti, kao i Jevreji oterani na prinudni rad iz Sombora i drugih mesta u Bačkoj, bili su oslobođeni. Na njih su naišle jedinice Crvene armije i uputile ih u svoju pozadinu. Međutim, malo ko je ostao u životu posle višemesečne iscrpljenosti na prinudnom radu i usled pojave tifusa. Kao pripadnici I jugoslovenske tenkovske i I jugoslovenske pešadijske brigade, obe formirane u SSSR, u dovominu su se od Jevreja Somboraca i Jevreja iz okoline vratili: poručnik Zoltan Brajer, pomoćnik načelnika tenkovske brigade, poručnik Ladislav Lošic, intendant tenkovske brigade, poručnik i tehnički oficir Đorđe Kesler, poručnik Arpad Horovic i Mikša Geviric, dok je Deže Kenisberg bio u sastavu Crvene armije. Prva pešadijska brigada stigla je u Jugoslaviju u oktobru 1944. godine, a tenkovska brigada 24. marta 1945. godine, učestvujući u probouju Sremskog fronta i svim operacijama do Trsta. U pešadijskoj brigadi, od somborskih Jevreja nalazio se samo Mikša Geviric. (Prilog 1).

Od preživelih političkih robijaša iz Bačke, Jevreja i ostalih građana jugoslovenskog porekla koji su pridolazili sa raznih strana, čak iz Persije i Egipta, sovjetske vlasti su u sporazumu s rukovodstvom NOR-a u Jugoslaviji formirale više jugoslovenskih partizanskih jedinica.

Masovno stradanje Jevreja usledilo je posle okupacije Mađarske 19. marta 1944. godine. Mada je bila saveznica Nemačke, Mađarska je doživela okupaciju, a s njom je naišao i nov talas nemilosrdnog terora nad svim Jevrejima. Kako Nemci nisu dozvoljavali da bilo ko od jevrejskog stanovništva ostane na slobodi, to su nemačke i mađarske vojne, policijske i žandarmerijske jedinice započele 5. aprila 1944. godine hapšenja i interniranja Jevreja u Aušvic i druge nemačke koncentracione logore.

Budući da se okupirana Bačka nalazila u sklopu okupirane Mađarske, to su i bački Jevreji bili na udaru fašista. Hapšenja u Somboru počela su 6. aprila 1944, pa su svi Jevreji otpremljeni u Aušvic. U Aušvicu i drugim koncentracionim

logorima pobijeno je 836 somborskih Jevreja. Somborski građani bili su nemoćni u tom užasu nezamislivih žrtava. Narod je samo beznadežno posmatrao šta se radi s Jevrejima, ne znajući kakvu će sudbinu doživeti. A ta sudbina je bila stravična.

Da posle drugog svetskog rata nije bilo aktivnih i preduzimljivih ljudi Jevrejske crkvene opštine u Somboru, mala je verovatnoća da bi se ikad saznalo šta se desilo sa stotinama žrtava i ko su one. U septembru 1946. godine, dr Mikloš Santo i Bela Kraus obratili su se pismenim apelom na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku svojim sunarodnicima koji su preživeli tegobe drugog svetskog rata, moleći ih da novčanim priložima pomognu podizanje spomenika žrtvama fašističkog terora i narodnooslobodilačkog rata, čime bi bila sačuvana uspomena na njih. Apel je poslužio i kao početak akcije da se prikupe i srede podaci o poginulima. Rezultati te inicijative su spomenik na Jevrejskom groblju u Somboru i objavljena knjižica *Spisak somborskih Jevreja žrtava fašističkog terora* koja je štampana u »Prosveti«.

Tokom okupacije i narodnooslobodilačkog rata, od somborskih Jevreja ubijeni su i poginuli su:

Abraham Lipot, moler, oženjen, rođen 1892. u Bačkoj Palanci; *Abraham Karolina*, rođena Mesner, udata, domaćica, 1893, Stari Sivac; *Abraham Oskar*, trgovački pomoćnik, 1916, Stari Sivac; *Abraham Franja*, učenik, 1917, Stari Sivac; *Abraham Ljudevit*, perjar, 1921, Bački Brestovac; *Abraham Roza*, rođena Baum, udovica, domaćica, 1865, Parabuće (danas Ratkovo); *Abraham Klara*, rođena Konforti, domaćica, udata, 1900, Travnik; *Abraham Josip*, kožar, oženjen, 1882, Parabuće; *Abraham Eleonora*, rođena Šenberger, domaćica, udata, 1897, Nađfedemeš; *Abraham Judit*, domaćica, neudata, 1928, Stari Sivac; *Acel Erne*, neoženjen, 1893, Sombor; *Acel Šandor*, neoženjen, 1895, Sombor; *Acel Bela*, trgovac, neoženjen, 1898, Sombor; *Acel dr Ernest*, lekar, oženjen, 1900, Gige; *Acel Elvira*, rođena Rajn, udata, domaćica, 1904, Mali Idoš; *Acel Robert*, učenik, 1935, Sombor; *Akerhalt Cecilija*, rođena Flajšman, domaćica, udata, 1895, Satin (pre će biti Sotin u Sremu — prim. M. B.); *Adam Jolan*, domaćica, rastavljena, 1909, Novi Vrbas; *Adler Piroška*, neudata, domaćica, 1908, Bačko Petrovo Selo; *Altman Eugen*, trgovac, oženjen, 1889, Budimpešta; *Altman Margita*, rođena Gros, domaćica, udata, 1899, Pančevo; *Altman Ana Marija*, učenica, 1932, Budimpešta; *Arato Rozi*, rođena Kraus, domaćica, udata, 1894, Stanišić; *Arato Jovan*, student, 1920, Sombor; *Aušpic dr Rudolf*, zubni lekar, oženjen; *Aušpic Margita*, domaćica; *Aušpic dr Stevan*, lekar, rastavljen, 1912, Sombor.

Balog Julija, rođena Šoltes, domaćica, udata, 1903; *Baranj Ružica*, rođena Volf, domaćica, udovica, 1866, Turska Kanjiža (danas Nova Kanjiža); *Barkan Salamon*, trgovac, oženjen, 1892, Polock; *Baumgarten Ignjat*, sapundžija, udovac, 1914, Laško; *Bek Šarlota*, rođena Sajber, domaćica, udovica, 1868, Tapolca; *Bek Bela*, ekonom, neoženjen, 1886, Sombor; *Bek Roza*, domaćica, neudata, 1884, Sombor; *Bem Leonora*, rođena Hercog, udovica, 1882, Bogojevo; *Bergel Malvina*, rođena Gutman, domaćica, udovica, 1881, Bajmok; *Bergel Adolf*, ekonom, oženjen, 1873, Stara Moravica; *Bergel Ilona*, rođena Berger, domaćica, udata, 1888, Stari Sivac; *Bergel Pavle*, neoženjen; *Bergel Lipot*, ekonom, oženjen, 1878, Stara Moravica; *Bergel Margita*, rođena Gomboš, domaćica, udata, 1886, Sombor; *Bergel Vera*, modistkinja, neudata, 1920, Baja; *Bergel Josip* (nestao u Beogradu prilikom ulaska nemačkih trupa 1941); *Bergel Mikša*, inženjer, rastavljen, 1910, Segedin; *Berger Karlo*, kelner, oženjen, 1902, Zagreb; *Berger Margita*, rođena Fleš, domaćica, udata, 1901; *Berki Ana*, rođena Gutman, domaćica, udovica, 1888, Bajmok;

Berković Šamu, trgovac, oženjen, 1902, Rudnik; *Berković Ilona*, rođena Singer, domaćica, udata, 1905, Njujork; *Berković Nikola*, mehaničar, neoženjen, 1924, Sombor; *Berković Ksenija*, učenica, 1929, Sombor; *Birman Ana*, rođena Rot, domaćica, udata, 1921, Temišvar; *Birman Đorđe*, dete, 1942, Subotica; *Birnbaum Mojsije*, crkveni kantor, oženjen, 1888, Toronja; *Birnbaum Johana*, rođena Fajn, domaćica, udata, 1888, Hajdunaudvar; *Birnbaum Filip*, trgovac, neoženjen, 1868, Sombor; *Birnbaum Helena*, domaćica, neudata, 1877, Sombor; *Birnbaum Ela*, domaćica, neudata, 1880, Sombor; *Blajer Adolf*, crkvenjak, oženjen, 1877, Njirgebe; *Bajer Ilka*, rođena Dojč, domaćica, udata, 1885, Egrešpatak; *Blum Judita*, učenica, 1939, Begej (ili Bečej?); *Blum Aleksandar*, činovnik, rastavljen, 1903, Stanišić; *Blum Ignjat*, oženjen; *Blum Katalin*, rođena Herbst, domaćica, udata; 1899, Stanišić; *Blum Berta*, učenica, 1932, Sombor; *Blum Hermina*, učenica, 1938, Sombor; *Blum Iso*, dete, 1939, Sombor; *Bodor Aleksandar*, činovnik, oženjen, 1888, Galgoc; *Bođ Paula*, rođena Došic, udovica, 1883, Bezdán; *Bokor Janka*, rođena Gotlib, domaćica, udovica, 1881, Novi Bečej; *Bokor dr Mirko*, lekar, oženjen (ubijen u januaru 1942. u Čurugu prilikom racije); *Bokor Ladislav*, student medicine, 1921, Sombor; *Bondi Arnold*, trgovac, oženjen, 1869, Novi Sad; *Bondi Margita*, rođena Holender, domaćica, udata, 1876, Sombor; *Bondi Vladislav*, trgovac, neoženjen, 1896, Sombor; *Bošan Isidor*, činovnik, oženjen, 1888, Sofija; *Brajner Ivan*; *Brajner Mirjam*; *Brajner Aleksandar*, trgovac; *Brajner Juci*, domaćica; *Brajner Ilonka*; *Brajer Ljudevit*, mesar, oženjen, 1896, Brace; *Brajer Roza*, rođena Buhvald, domaćica, udata, 1897, Bolman; *Brajer Johana*, rođena Gutman, domaćica, udovica, 1870, Čurug; *Brajer Eugen*, agent, oženjen, 1898, Stare Šove (danas Ravne); *Brajer Roza*, činovnik, neudata, 1905, Stare Šove; *Brajer Karlo*, privatnik, oženjen, 1880, Stanišić; *Brađova Ignjat*, agent, udovac, 1862, Tereksentmikloš; *Brajner Karlo*, perjar, oženjen, 1880, Stanišić; *Brajner Katalin*, domaćica, udata, 1885, Stari Sivac; *Brajner Mirko*, trgovac, oženjen, 1910, Santovo; *Brajner Jelisaveta*, rođena Fleš, domaćica, udata, 1913, Baja; *Brajner Vladislav*, trgovac, oženjen; *Brajner Margita*, rođena Fleš, domaćica, udata, 1918, Apatin; *Buhvald Terezija*, rođena Vajs, domaćica, udovica, 1865, Stari Sivac; *Braun Klara*, rođena Bek, domaćica, udata, 1903, Subotica; *Braun Antun*, student, 1924, Senta; *Braun Eugen*, trgovac, oženjen, 1902, Senta; *Braun Jolan*, rođena Adam, domaćica, udata, 1909, Novi Vrbas; *Braun Đorđe*, učenik, 1933, Subotica; *Bruk Karlo*, zubar, oženjen, 1902, Stari Sivac; *Bruk Leo*, invalid, oženjen, 1888, Bački Monoštor; *Bruk Ana*, rođena Ganzel, domaćica, udata, 1888, Bački Monoštor; *Bruk Franciška*, rođena Hofman, domaćica, udovica, 1884, Vagvaralja; *Bruk Hugo*, oženjen, 1886, Bački Monoštor; *Bruk Fani*, rođena Kenigsberg, domaćica, udata, 1899, Bezdán; *Bruk Netl*, rođena Rip, domaćica, udovica, 1859, Albertfalva; *Bruk dr Josip*, advokat, oženjen, 1883, Bački Monoštor; *Bruner Fabijan*, ekonom, oženjen, 1876, Edjek; *Bruner Sidnija*, rođena Linder, domaćica, udata, 1876, Budimpešta; *Bruner Lenke*, rođena Rozenberg, domaćica, udata, 1907, Stanišić; *Buhvald Andor*, činovnik, oženjen, 1906, Subotica; *Buhvald Terezija*, rođena Sajdner, domaćica, udata, 1906, Subotica; *Braun Oskar*, trgovac, oženjen, 1896, Velika Kikinda.

Cajzl dr Ljudevit-Lajoš, advokat, oženjen, 1868, Vinkovci; *Cajzl Leontin*, rođena Fuha, domaćica, udata, 1878, Bekeščaba; *Cajzl Josip*, mašinski bravar, udovac, 1870, Vinkovci; *Cam Adam*, trgovac, oženjen, 1897, Novokostantino; *Cam Serena*, rođena Singer, domaćica, udata, 1906, Njujork; *Cam Aleksandar*, učenik, 1927, Sombor; *Cam Vilim*, učenik 1931, Sombor; *Cam Fani*, učenica, 1931, Sombor; *Cam Irina*, učenica 1932, Sombor; *Ciman Simon*, trgovac, oženjen, 1893; *Ciman Flora*, rođena Rozental, domaćica, udata, 1901, Sonta; *Cuker Franja*, trgovac, oženjen, 1898, Prigrevica sveti Ivan; *Cuker Jelena*, rođena Herman, domaćica, udata, 1904, Homokmeđe.

Daniel Armin, mašinski bravar, oženjen, 1881, Bački Brestovac; *Daniel Eva*, rođena Brandajs, domaćica, udata, 1888, Bačko Petrovo Selo; *Daniel Piroška*, domaćica, neudata, 1907, Sombor; *Daniel Mandl*, elektrotehničar; *Demeter Peter*, učenik, 1936, Vinkovci; *Dojč Armin*, trgovački pomoćnik, oženjen, 1874, Zemun; *Dojč Malvina*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1872, Drenovci; *Dojč Melanija*, rođena Švarc, krojačica, udovica, 1896, Orahovica; *Dojč Oskar*, učenik, 1932, Sombor; *Dojč Bruno*, učenik; *Dojč Arpad*,

agent, oženjen, 1898, Bački Brestovac; *Dojč Ana*, rođena Frojdinger, domaćica, udata, 1899, Sonta; *Dojč Stevan*; *Dojč Tibor*, učenik, 1928, Sombor; *Drelih Ljudevit*, trgovački putnik, oženjen, 1895, Nađbodolja; *Drelih Terezija*, rođena Gros, domaćica, udata, 1902, Tenje; *Drelih Emilija*, učenica, 1928, Sombor; *Drelih Lidija*, učenica, 1937, Sombor; *Drelih Adolf*, privatnik, udovac, 1861, Bukovina Arva; *Drelih Jolan*, krojačica, neudata, 1908, Nađdobolja; *Drelih Ilona*, domaćica, neudata, 1904, Nađdobolja; *Drelih Karlo*, činovnik, 1902; *Drelih Barbara*, rođena Braun, domaćica, udata, 1906, Čongrad.

Ejsenberger Jellsaveta, domaćica, neudata, 1927, Baja (s obzirom na pravopis u knjižici, a ukoliko bi se pošlo od izgovora i teksta na nemačkom, ovde bi trebalo čitati Ajzenberger — prim. M. B.); *Ejzler Bertalan*, privatnik, udovac, 1864, Mezekevežd; *Engel Karlo*, trgovac, oženjen, Pakš; *Engel Hermina*, rođena Roder, udata, 1874, Parabuče; *Engel Salamon*, trgovački putnik, oženjen, 1885, Ipačfa; *Engel Ela*, rođena Kraus, domaćica, udata, 1888, Senta; *Engel Julijana*, rođena Fišer, domaćica, udovica, 1871, Stari Ker (to će biti nekadašnje Pašičevo, danas Zmajevo, blizu Novog Sada — prim. M. B.); *Engelsman Karlo*, trgovac, oženjen, 1906, Subotica; *Engelsman Magdolna*, rođena Makai, domaćica, udata, 1912, Budimpešta; *Engelsman Aleksandar*, učenik, 1934, Sombor; *Engelsman Stevan*, učenik, 1932, Sombor; *Engelsman Suzana*, učenica, 1935, Sombor; *Engelsman*, rođena Kmaker, domaćica, udata, 1902, Kutina *Erenfeld Henrik*, perjar, oženjen, 1914, Senta; *Erenfeld Estera*, rođena Frances, domaćica, udata, 1922, Ujljik; *Erenfeld Edit*, 1942, Senta; *Erenfrojd Arpad*, trgovac, neoženjen, 1896, Stanišić; *Ernst Aranka*, rođena Singer, domaćica, udata, 1902, Njujork; *Ernst Oskar*, učenik, 1932, Sombor; *Ernst Neti*, rođena Branberger, domaćica, udovica, 1868, Batasek; *Ernst Filip*, oženjen, trgovac, 1875, Nemeš Miletić; *Ernst Bjanka*, rođena Bruk, udata, domaćica, 1882, Bački Monoštor; *Erlih Lina*, domaćica, neudata, 1879, Bački Brestovac; *Erlih Josip*, činovnik, neoženjen, 1869, Bački Brestovac; *Ernst Julija*, rođena Rozental, domaćica, udovica, 1861, Bački Monoštor; *Ernst Matija*, trgovac, oženjen, 1895, Bački Monoštor; *Ernst Gizela*, rođena Štajn, domaćica, udata, 1899, Bački Brestovac, *Ernst Margita*, učenica, 1931, Bački Monoštor.

Fejerverker Bernat, trgovac, oženjen, 1898, Majsin; *Feldej dr Mihajlo*, lekar, rastavljen, 1886, Baja; *Finkelštajn Matija*, trgovac, oženjen, 1900, Veliki Bečkerek (danas Zrenjanin); *Fišer Roza*, rođena Singer, domaćica, udovica, 1894, Sombor; *Fišer Teodor*, ekonom, oženjen, 1877, Selevenj; *Fišer Janka*, rođena Švarc, domaćica, udata, 1884, Čonoplja; *Fišer Terezija*, rođena Levental, domaćica, udata, 1867, Dara; *Fišer Bernat*, trgovački putnik, oženjen, 1883, Bonjhod; *Fišer Terezija*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1891, Bogojevo; *Fišer dr Andrija*, lekar, neoženjen, 1914, Bogojevo; *Fišer Gizela*, učenica, 1931, Kupusina; *Fišer Simon*, trgovac, oženjen, 1878, Nađkanjiža; *Fišer Sofija*, rođena Švimer, domaćica, udata, 1886, Elemir; *Fišer Marija*, domaćica, neudata; *Fišer Artur*, oženjen, 1874, Nađkanjiža; *Fišer Sari*, rođena Valerštajn, domaćica, udata, 1878, Perlak; *Flajšman Roza*, rođena Berger, domaćica, udovica, 1869, Berzar; *Flajšman Mavro*, trgovac, oženjen, 1898, Sremska Mitrovica; *Fleš Katalin*, rođena Ajzenberger, domaćica, udovica, 1885, Nova Palanka; *Fleš Aranka*, domaćica, neudata, 1925, Baja; *Fleš Ana*, 1943, Sombor; *Fleš Robert*, 1942, Sombor; *Fleš Geza*, nadničar, oženjen, 1870, Apatin; *Fleš Roza*, rođena Daniel, domaćica, udata, 1875, Bački Brestovac; *Fleš Petar*, limar, neoženjen, 1920, Sombor; *Fligelman Imre*; *Fligelman Elza*, domaćica, udata, 1905, Osijek; *Fligelman Toma*, učenik, 1926, Sombor; *Fligelman Oskar*, trgovac, oženjen, 1901, Novi Sad; *Fligelman Rozalija*, rođena Kon, domaćica, Feldvari; *Fligelman Katalin*, rođena Ganzel, domaćica, udovica, 1864, Baja; *Folkenštajn Helena*, rođena Nojman, udovica, 1883, Lipce; *Frank Andrija*, trgovački putnik, oženjen, 1904, Nova Gradiška; *Frankl Jovan*, trgovac, rastavljen, 1898, Birda; *Frankl Đorđe*, mašinski bravar, oženjen, 1903, Sikešd; *Frankl Jozefina*, rođena Rosandor, domaćica, *Frankl Lea*, neudata; *Fridman Fani*, rođena Libenar, domaćica, udovica, 1854, Obesterce; *Fridman Barbara*, rođena Feldvari, domaćica, udata, 1900, Stari Bečej; *Fridman Ladislav*, učenik, 1925, Beždan; *Friš Klara*, rođena Kiršner, domaćica, udata, 1907, Lugoš; *Friš Veronika*, učenica, 1932, Osijek; *Frojdinger Martin*; *Frojdinger Julijana*, rođena Vajnberger, udata, 1908, Bački Monoštor; *Frojdinger Geza*, učenik, 1931, Sonta; *Frojdinger Đorđe*, učenik, 1931, Sombor;

Frojdinger Imre, učenik, 1938, Sombor; *Frojdinger Mark*, trgovac, udovac, 1875, Sonta; *Frojdinger Hugo*, agent, oženjen, 1899, Sonta.

Gabor Judita, rođena Cajzl, domaćica, udovica, 1876, Vinkovci; *Gal Sigmund*, trgovački putnik, oženjen, 1883, Bački Monoštor; *Gal dr Reže*, advokat, oženjen, 1880, Bezdan; *Gergelj Marija*, rođena Engel, domaćica, udata, 1897, Parabuće; *Gevirc Adolf*, industrijalac kišobrana i kožnih rukavica, oženjen, 1887, Leva; *Gevirc Eva*, rođena Braun, domaćica, udata, 1888, Mieva; *Gevirc Arnold*, rukavičar, oženjen, 1913, Sombor; *Gevirc Rut*, rođena Štern, domaćica, udata, 1902, Santovo; *Gevirc Hinko*, 1940, Sombor; *Gevirc Ernest*, rukavičar, industrijalac, oženjen, 1915, Sombor; *Gevirc Gita*, rođena Geršković, udata, domaćica, 1919, Zagreb; *Gevirc Lili*, dete, 1941, Sombor; *Gevirc Robert*, dete, 1943, Sombor; *Ginc Bernat*, limar, oženjen, 1897, Senta; *Ginc Regina*, rođena Gros, domaćica, udata, 1902, Santovo; *Ginc Marta*, neudata, 1925, Sombor; *Glid Henrik*, neoženjen; *Goldberger Matilda*, rođena Šefer, domaćica, 1867, Stanišić; *Goldberger Dezider*, oženjen, 1891, Sombor; *Goldbrajter Laura*, rođena Vajnberger, domaćica, udovica, 1871, Bački Monoštor; *Goldfan Ernesta*, rođena Volhajmer, domaćica, udovica, 1884, Srbobran; *Goldfan Jolanka*, rođena Ofner, domaćica, udovica, 1889, Bosanska Gradiška; *Gomboš Jelena*, rođena Libman, domaćica, udovica, 1874, Kaša; *Gomboš Serena*, rođena Bahrah, domaćica, udovica, 1866, Stari Bečej; *Gomboš Ema*, domaćica, udata, 1904, Sombor; *Gomboš Jelisaveta*, krojačica, neudata, 1906, Sombor; *Gomboš Eugen*, trgovac, oženjen, 1896, Velika Kikinda; *Gomboš Juliška*, rođena Knaker, domaćica, udata, 1898, Marmarošiget; *Gomboš Lili*, učenica, 1927, Subotica; *Gonda Hugo*, trgovac, oženjen, 1893, Erdut; *Gonda Josip*, inženjer, neoženjen, 1898, Erdut; *Grabinski Eugen*, *Grabinski Vera*; *Grabinski Helga*; *Grinbaum Aladar*, trgovac, oženjen, 1875, Harkanj; *Grinbaum Emil*, činovnik, oženjen, 1897, Velika Kikinda; *Grinbaum Jolan*, rođena Abraham, udata, 1906, Pakrac; *Grinbaum Đurđinka*, učenica, 1928, Bačka Topola; *Grinberger*, poslastičar, oženjen, 1882, Segedin; *Grinberger Blanka*, rođena Kaufman, domaćica, udata, 1884, Bački Monoštor; *Grinberger Imre*, poslastičar, neoženjen, 1907, Sombor; *Gros Mihajlo*, radnik, neoženjen, 1899, Tenje; *Gros Vilma*, rođena Meser, domaćica, udovica, 1879, Pančevo; *Gros Vera*, rođena Goldfan, domaćica, udata, 1912, Sombor; *Gros Roza*, rođena Engler, domaćica, udata, 1902, Subotica; *Gros Norbert*, učenik, 1935, Sombor; *Gros Mavro*, trgovac, oženjen, 1886, Bački Petrovac; *Gros Gizela*, rođena Baranj, udata, 1892, Magoč; *Gros Ernest*, činovnik, neoženjen, 1918, Bački Petrovac; *Gros Tibor*, činovnik, neoženjen, 1921, Bački Petrovac; *Gros Josip*, učenik, 1935, Sombor; *Gros Roza*, rođena Klajn, domaćica, udovica, 1874, Senta; *Gros Serena*, domaćica, neudata, 1889, Bački Petrovac; *Gros Armin*, zubar, neoženjen, 1906, Sombor; *Gros Klara*, neudata, 1922, Baja; *Gros Sandor*, industrijalac, oženjen, 1888, Bački Petrovac; *Gros Adela*, rođena Fišer, domaćica, udata, 1903, Bačko Petrovo Selo; *Gros Josip*, učenik, 1927, Sombor; *Grosberger David*, industrijalac i veleposednik, oženjen; *Grosman Nikola*, činovnik, oženjen, 1907, Bački Brestovac; *Gruber Gizela*, rođena Šefer, domaćica, udovica, 1890, Stanišić; *Gusman Josip*, ekonom, oženjen, 1872, Tatahaza; *Gusman dr Stevan*, advokat, rastavljen, 1905, Tatahaza; *Gusman Lora*, rođena Gros, domaćica, udovica, 1880, Temerin; *Gusman Mirko*, oženjen, 1906, Temerin; *Gusman Josip*; *Gutman dr Eugen*, advokat, oženjen, 1902, Sombor; *Gutman Josip*, zubar, neoženjen, 1927, Subotica. *Gomboš Blanka*, 1903, Svetozar Miletić.

Haberfeld Josip, žitarski agent, nakupac, oženjen, 1886, Novi Sad; *Haberfeld Roži*, rođena Fišer, udata, 1894, Lipa; *Haj*, supruga Haj Aleksandra, domaćica, udovica, 1873, Bajasentištván; *Haj Gizela*, rođena Rozenvaser, domaćica, udata, 1898, Eperješ; *Haj Julije*, sapundžija, oženjen, 1897, Sombor; *Haj Irina*, rođena Spiler, domaćica, udata; *Haj Josip*, sapundžija, oženjen, Sombor; *Haj Pavle*, sapundžija, oženjen, 1911, Sombor; *Haj Ana*, rođena Feldeš, domaćica, udata, 1923, Baja; *Hajoš Isidor*, agent, oženjen, 1885, Kišoda; *Hajoš Klara*, rođena Levinger, domaćica, udata, 1893, Ošora; *Halbror*, udovac, 1859, Dunaveče; *Hamburg Gizela*, rođena Gros, domaćica, udata, 1898, Santovo; *Has Aleksandar*, trgovac, oženjen, 1890, Voganj; *Has Sarlota*, rođena Šefer, domaćica, udata, 1890, Stanišić; *Has Magdolna*, učenica, 1921, Sombor; *Has Andrija*, učenik; *Has Ana*, rođena Kraus, domaćica, udata, 1869, Mohač; *Hauser Pal*, činovnik, neoženjen, 1914, Segedin; *Hauser Samu*, trgovac, oženjen, 1894, Parabuće; *Hauser Blanka*, rođena

Vajs, domaćica, udata, 1902, Sombor; *Hauser Ladislav*, učenik, 1925, neoženjen; *Heksnar Samu*, trgovac, oženjen, 1878, Asada; *Heksner Šarlota*, rođena Dunajec, domaćica, udata, 1883, Nemetkerestur; *Henig Iso*, oženjen, Senta, *Henig Jelisaveta*, rođena Varo, domaćica, udata, 1900, Solnok; *Hercl Hermina*, rođena Birnbaum, domaćica, udovica, 1870, Sombor; *Hercl Marija*, rođena Trebić, domaćica, udovica, 1863, Bajša; *Hercl Vilim*, trgovac, udovac, 1872, Jasaroksalaš; *Hercl Mihajlo*, bankarski činovnik, oženjen; *Hercl Jelisaveta*, rođena Gusman, domaćica, udata, 1902, Tatahaza; *Hercog Lipot*, agent, oženjen, 1893, Boroc; *Hercog Irina*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1894, Sombor; *Herman Ignjat*, trgovac, oženjen; *Heršković Aleksander*, (pre će biti Geršković — prim. M. B.), trgovac, udovac, 1874, Avašujfalu; *Hilfrajh Ljudevit*, agent, oženjen, 1895, Šikloš; *Hilfrajh Oto*, student, 1924, Sombor; *Hirš Eugen*, trgovački putnik, oženjen, 1889, Amadoš; *Hirš Sofija*, rođena Jalbror, domaćica, udata, 1894, Tisakalmanfalva; *Hirš Stevan*, trgovački pomoćnik, neoženjen, 1917, Segedin; *Hirš Ladislav*, trgovac, oženjen, 1897, Subotica; *Hirš Jelena*, rođena Kon, domaćica, udata, 1905, Stara Moravica; *Hirš Jovan*, učenik, 1926, Subotica; *Hirš Mira*, učenica, 1937, Sombor; *Hofman Šarlota*, rođena Trebić, domaćica, udovica, 1865, Bajša; *Holcer Martin*, špediter, oženjen, 1869, Eger; *Holcér Irina*, rođena Fišl, domaćica, udata, 1872, Nađkanjiža; *Holender Mavro*, perjar, oženjen, 1887, Sombor; *Holender Aranka*, rođena Kenig, udata, domaćica, 1894, Budimpešta.

Ižak Katalin, rođena Bošan, domaćica, udata, 1980, Sofija.

Jajteleš Irma, domaćica, neudata, 1878, Budimpešta; *Janović Laura*, rođena Štrajzinger, domaćica, udovica, 1862, Sombor.

Kaldor Tesete, rođena Donat, domaćica, udovica, 1878, Bačka Palanka; *Kalman dr Imre*, lekar, oženjen, 1890, Kolut; *Kantor Eugen Josip*, električar, oženjen, 1904, Veliki Bečkerek; *Kaempf dr Oskar*, advokat, oženjen, 1887, Jašina; *Kaufman Aleksander*, udovac, 1858, Bački Breg; *Kaufman Ignjat*, neoženjen, 1859, Bački Breg; *Kaufman Rozalija*, rođena Has, domaćica, udata, 1870, Felšesentivan; *Kaufman Ljudevit*, knjigovezac, oženjen, 1892, Sombor; *Kaufman Etelka*, rođena Kelert, domaćica, udata, 1888, Sonta; *Kaufman Julija*, učenica, 1927, Sombor; *Kaufman Nikola*, knjigovezac, 1924, Sombor; *Kaufman Jovan*, knjigovezac, 1924, Sombor; *Kaufman Frida*, rođena Spiro, domaćica, udata, 1893, Curug; *Kaufman Josip*, perjar, oženjen, 1899; *Kelemen Josip*, žitar, oženjen, 1882, Sigetvar; *Helemen Olga*, rođena Bernhajm, udata, domaćica, 1892, Bačka Palanka; *Kelemen Pavle*, činovnik, neoženjen, 1918, Beč; *Kelemen Magda*, domaćica, udata, 1915; *Kelčej Margit*, rođena Kraus, udata, 1895, Stanišić; *Kenig Lipot Pavle*, trgovački putnik, neoženjen, 1896, Budimpešta; *Kenigsberg Lazar*, moler, udovac, 1867, Kolomeja; *Kenigsberg Sari*, domaćica, neudata, 1897, Bezdán; *Kenigsberg Aleksander*, neoženjen, 1902, Bezdán; *Kenigsberg Imre*, zubar, neoženjen, 1904, Bezdán; *Kenigsberg Jelena*, domaćica, neudata, 1909, Bezdán; *Kenigsberg Roza*, zubar, neudata, 1911, Bezdán; *Kenigsberg Terezija*, bolničarka, neudata, 1913, Bezdán; *Kerenji Flora*, rođena Vajs, domaćica, udovica, 1897, Bački Monoštor; *Kerenji Erne*, hemijski inženjer, oženjen, 1901, Sombor; *Kerenji Imre*; novinar, vlasnik lista *Uj hírek*, oženjen, 1904, Sombor; *Kerenji Boriška*, rođena Kon, domaćica, udata, 1912, Bačka Topola; *Kerenji Agneza*, 1938, Sombor; *Kerenji Aleksandar*, 1942, Sombor; *Kerenji Endre*, apotekar, oženjen, 1907, Sombor; *Kerenji Mancl*, rođena Hamburg, domaćica, udata, 1920, Sombor; *Kern Margita*, rođena Špicer, domaćica, udovica, 1894, Baja; *Kesler Sidonija*, rođena Goldštajn, domaćica, udovica, 1872, Sombor; *Kesler Karlo*, agent, neoženjen, 1899, Sombor; *Kiš Eugen*, fotograf, oženjen, 1884, Dunapentele; *Kiš Jolanka*, rođena Sirteš, domaćica, udata, 1887, Pakš; *Kiš Stevan*, zubar, neoženjen, 1909, Pakš; *Kiršner Mihajlo*, bravar, oženjen, 1878, Ketfel; *Kiršner Cecilija*, rođena Perles, domaćica, udata, 1880, Santovo; *Klajn Aleksander*, agent, udovac, 1897, Šajosentpeter; *Klajn Ernest*, činovnik, oženjen, 1893, Nemeš Milletić; *Klajn Aron*, veterinar, oženjen, 1881, Čantavir; *Klajn Irina*, rođena Ernst, domaćica, udata; *Klinger Adolf*, trgovački putnik, oženjen, 1882, Mohač; *Klinger Terezija*, rođena Ajsman, domaćica, udata, 1884, Landčuk; *Knaker Samu*, perjar, oženjen; *Knaker Barbara*, rođena Šenberger, domaćica, udata, 1909, Sombor; *Kolb Imre*, učenik, 1932, B. Krstur; *Kolman dr Deže*, profesor, 1884; *Kon Samu*, ekonom, oženjen, 1879, Krnjaja; *Kon Roza*, rođena Strauzer, domaćica, udata, 1878, Žabalj; *Kon Aleksander*, tr-

govac, oženjen; *Kon Klara*, učenica, 1931, Sombor; *Kon Judita*, učenica, 1936, Sombor; *Kon Armin*, cipelar, neoženjen, 1921, Trenčin; *Kon Gizela*, rođena Hernhuter, domaćica, udovica, 1868, Kupusina; *Kon Artur*, inženjer, oženjen; *Kod Janka*, rođena Adler, domaćica, udata, 1901, Bačko Petrovo Selo; *Kon Dita*, neudata; *Kon Karlo*, agent, oženjen, 1876, Stare Šove; *Kon Olga*, rođena Štern, domaćica, udata, 1885, Bačka Topola; *Kon David*, trgovac, oženjen, 1893, Krnjaja; *Kon Ida*, rođena Brumer, domaćica, udata, 1893, Saja; *Kon Ladislav*, trgovac, neoženjen, 1921, Sombor; *Koralek dr Hinko*, oženjen, lekar, 1869, Trnava; *Koralek Jolanka*, rođena Halbror, domaćica, udata, 1869, Šolt; *Korn Jakob*, kamenorezac, oženjen, 1869, Bačko Petrovo Selo; *Korn Janka*, rođena Kutina, domaćica, udata, 1868, Subotica; *Kraus Herman*, graver, oženjen, 1906, Jerusalem; *Kraus Jozefina*, rođena Braun, udata, domaćica, 1909, Guta; *Kraus Julije*, 1941, Sombor; *Kraus Lecna*, 1943, Sombor; *Kraus Aleksander*, nadničar, neoženjen, 1926, Nađkalo; *Kraus Aleksander*, privatnik, oženjen, 1864, Stanišić; *Kraus Helena*, rođena Rozenberg, domaćica, udata, 1973, Stanišić.

Lajhter Fillp, trgovac, oženjen, 1896, Senta; *Lajhter Šarlota*, rođena Kraus, domaćica, udata, 1896, Senta; *Lajhter Piroška*, domaćica, 1929, Senta; *Landau Geza*, učitelj igranja, oženjen, 1881, Subotica; *Landau Adolffina*, rođena Laufer, domaćica, udata, 1888, Čadka; *Landauer Irina*, rođena Telč, domaćica, udovica, 1912, Sombor; *Laslo Gina*, rođena Šefer, domaćica, udata, 1875, Stanišić; *Laufer Mark*, agent, oženjen, 1897, Sombor; *Lazar Vladislav*, činovnik, 1894, Senta; *Lazar Šarlota*, rođena Klajn, domaćica, udata, 1892, Mađarkanjiža; *Lebl Hermina*, rođena Špicer, domaćica, udovica, 1868, Cerna; *Lebović Pavle*, činovnik, oženjen, 1903, Apatin; *Lederer Gizela*, domaćica, neudata, 1888, Bački Monoštor; *Lederer Deže*, trgovac, ekonom, oženjen, 1885, Bački Monoštor; *Lederer Jolan*, rođena Šefer, domaćica, udata, 1889, Stanišić; *Lederer Julije*, električar, oženjen, 1904, Sombor; *Lederer Janka*, rođena Kronštajn, domaćica, udovica, 1875, Mol; *Lederer dr Imre*, zubni lekar, oženjen, 1895, Sombor; *Lederer Margita*, rođena Šafer, domaćica, udata, 1899, Pačir; *Lederer Karlo*, trgovački putnik, neoženjen, Sombor; *Lederer Željko*, agent, oženjen, 1884, Bački Monoštor; *Lederer Olga*, rođena Rečei, domaćica, udata, 1889, Budimpešta; *Lederer Đorđe*, veterinar, neoženjen; *Levi Ela*, rođena Erlih, domaćica, udovica, 1890, Bački Brestovac; *Levi Sidonija*, činovnica, udovica, 1887, Ivanhaza; *Lifšić Armin*, trgovac, rastavljen; *Lifšić Eugen*, trgovac, oženjen; *Lipković Andrija*, trgovac, oženjen; *Lipković Manci*, rođena Vajnberger, domaćica, udata; *Lošić Roza*, rođena Lošić, domaćica, udovica, 1865, Bezdán; *Lošić Aladar*, trgovački agent, oženjen, 1874, Bezdán; *Lošić Margita*, rođena Bloh, domaćica, udata, 1890, Hajoš; *Lebl Hermina*, rođena Špicer, domaćica, udovica, 1868, Cerna; *Lukač Jelisaveta*, rođena Sajdner, domaćica, udata, 1907, Subotica; *Lukač Đorđe*, neoženjen, 1939, Sombor; *Luks Beti*, rođena Buhvald, domaćica, udovica, 1872, Bezdán; *Luks Andrija*, trgovac; *Lustig Josip*, trgovac, oženjen, 1892, Demežd; *Lustig Jelena*, rođena Acel, domaćica, udata, 1897, Mohač; *Lustig Lajoš*, trgovac, neoženjen; *Lustig Ema*, domaćica, neudata, 1900, Stara Moravica.

Mader Roza, domaćica, rastavljena, 1870, Segedin; *Mader Malvina*, rođena Slojmović, domaćica, udovica, 1895, Bošnjaci; *Mader Vera*, učenica; *Mader Erika*, učenica; *Mader Mira*, učenica; *Majorović Leo*, nadničar, neoženjen, 1924, Olovo; *Mandl Dezider*, trgovac, oženjen, 1879, Mičkolc; *Mandl Olga*, domaćica, udata; *Mandl Pavle*, trgovac, oženjen, Sombor; *Mansberg Ladislav*, monter, neoženjen, 1926, Budimpešta; *Mansberg*, učenik, 1928, Budimpešta; *Mer Sigmund*, oženjen; *Merkado Leona*, rođena Sekelj, domaćica, udovica, 1894, Sombor; *Merkin Paula*, domaćica, razvedena, 1890, Santovo; *Mesinger Regina*, rođena Najman, manikirka, udovica, 1892, Felšeseli; *Mesinger Đorđe*, činovnik, neoženjen, Sombor; *Mesner Markus*, kožar, oženjen, 1893, Stari Sivac; *Mesner Ljubica*, rođena Šerman, domaćica, udata, 1896, Segedin; *Mesner Magdolna*, učenica, 1927, Stari Sivac; *Mesner Ferdinand*, trgovac, udovac, 1868, Bački Brestovac; *Mezei Serena*, rođena Heler, domaćica, udovica, 1872, Stara Moravica; *Mezei Leonard*, radnik, neoženjen, 1903, Sombor; *Mezei dr Nikola*, advokat, neoženjen, 1916, Sombor; *Miler Adela*, rođena Lošić, domaćica, udovica, 1872, Bezdán; *Miler Hermina*, rođena Adler, domaćica, udovica, 1863, Vranjevo; *Moč Jolanka*, domaćica, neudata, 1916, Ba-

nja Luka; *Mosković Herman*, trgovac, oženjen, 1859, Nadkeveč; *Mosković Fani*, rođena Graf, domaćica, udata, 1873, Njitra; *Mozeš Jelisaveta*, učenica, 1927, Budimpešta.

Nad dr Bela, advokat, oženjen, 1896, Bezdan; *Nad Irina*, rođena Fridman, udata, 1911, Indija; *Nad Agata*, učenica, 1937, Sombor; *Nad dr Eugen*, zubni lekar, oženjen, 1866, Kaša (dr Nad Eugen je davno prešao u katoličku veru, ali mu prilikom progona Jevreja to nije uzeto u obzir, nego je interniran i ubijen, što je bio slučaj i sa ostalim Jevrejima koji su promenom vere želeli obezbediti mir i život); *Nad Flora*, rođena Šefer, domaćica, udata, 1870, Stanišić; *Najzer Roza*, domaćica, neudata, 1865, Kačmar; *Nemeš*, rođena Goldšmit, domaćica, udovica, 1858, Sombor; *Nojman Andrija*, torbar, oženjen, 1895, Novi Sad; *Nojman Sara*, rođena Luks, domaćica, udata, Bezdan; *Nojman Josip*, berberin, neoženjen, 1925, Sombor.

Oblat Aranka, rođena Kon, domaćica, udovica, 1865, Kula; *Oblat dr Hinko*, advokat, oženjen, 1893, Sombor; *Oblat Marinka*, učenica; *Ofner Piroška*, rođena Lozie, domaćica, udovica, 1887, Bezdan; *Ofner Ignjac*, trgovac, oženjen, 1853, Mali Ker (danas Zmajevo ili njegova okolina, možda Bačko Dobro Polje, što je verovatnije s obzirom na to da je postojao i Stari Ker — prim. M. B.); *Ofner Ignjaca* supruga, domaćica, udata, 1860, Oroshaz; *Ofner Emil*, činovnik, oženjen, 1883, Bačko Gradište; *Olah Roza*, rođena Šefer, domaćica, udovica, 1871, Stanišić.

Paškus Ervin, učenik, 1926, Sombor; *Paunc Armin*, trgovački putnik, oženjen, 1891, Felšereg; *Paunc Cecilija*, rođena Štajn, domaćica, udata, 1892, Cantavir; *Paunc Agota*, domaćica, neudata, 1924, Sombor; *Perles Žigmond*, trgovac, oženjen, 1871, Santovo; *Perles Marija*, rođena Telč, domaćica, udata, 1887, Kiškereš; *Perles Grga*; *Pereldik Hinko*, oženjen, 1882, Njujork; *Pereldik Jelena*, rođena Adler, domaćica, udata, 1872, Simperti; *Perlštajn Bela*, perjar, oženjen, 1908, Budimpešta; *Perlštajn Jelisaveta*, rođena Šenbrun, domaćica, udata, 1909; *Perlštajn Aleksander*, 1928, Sombor; *Perlštajn Etelka*, učenica, 1929, Sonta; *Perlštajn Irena*, učenica, 1933, Sombor; *Pilip* (pre će biti Filip s obzirom na nemački tekst — prim. M. B.) *Lipot*, činovnik, oženjen, 1885, Djer; *Pilip Jelisaveta*, rođena Oblat, domaćica, udata, 1891, Sombor; *Pilip dr Ivan*, advokat, neoženjen, 1912, Budimpešta; *Pilišer Jakab*, ekonom, oženjen, 1875, Stari Bečej; *Pilišer Laura*, rođena Gutman, domaćica, udata, 1878, Kucura; *Pinto Albert*, činovnik, oženjen, 1901, Sarajevo; *Polaček Josip*, trgovac, oženjen, 1881, Torda; *Polaček Gizela*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1886; *Polaček Amalija*, činovnica, udata, 1915, Subotica; *Polaček Žigmond*, trgovac, oženjen, 1888, Žabalj; *Polak Lazar*, kelner, oženjen, 1890, Kevagoerš; *Polak Josip*, mehaničar, neoženjen, 1852, Sombor; *Policer Mano*, trgovac, oženjen, 1879, Čonoplja; *Policer Jozefina*, rođena Flašman, domaćica, rastavljena, 1894, Sotin; *Popera Vilma*, supruga, domaćica, 1885, Sonta; *Poper dr Nandor*, lekar, 1887; *Poper Šandor*, učenik, 1928, Sonta; *Poper Karolina*, domaćica, neudata, 1874, Dunabekenj; *Presburger Berta*, rođena Majšner, domaćica, udovica, 1872, Baja; *Presburger Eugen*, perjar, oženjen; *Presburger Jelisaveta*, rođena Singer, domaćica, 1913; *Presburger Marija*, učenica, 1931; *Presburger Katalin*, učenica, 1933; *Presburger Ernest*, 1942; *Presburger Julije*, učenik.

Rac Emil, trgovac, oženjen, 1880, Nadjvarad; *Rac Vilma*, rođena Berger, domaćica, udata, 1884, Osijek; *Rac Leo*, trgovac, rastavljen, 1909, Osijek; *Rac Eli*, domaćica, rastavljena, 1912, Osijek; *Rajh Salamon*, udovac, 1849, Lalić; *Rajh Sima*, trgovački agent, oženjen, 1878, Lalić; *Rajh*, rođena Breder, domaćica, udata, 1885, Bačka Palanka; *Rajh dr Hugo*, advokat, oženjen, 1906, Parage; *Rajh Barbara*, domaćica, neudata, 1920, Sombor; *Rajn Hermina*, rođena Levi, domaćica, udovica, 1881, Čantavir; *Rajn Artur*, industrijalac, oženjen; *Rajn Marta*, domaćica, neudata, 1910; *Rajn Isa*, trgovački putnik, oženjen, 1884, Mali Idoš; *Rajn Ružica*, rođena Cajzl, domaćica, udata, 1898, Sombor; *Rajn Suzana*, domaćica, neudata, 1923, Sombor; *Ravjenski Gavra*, radnik, oženjen; *Ravjenski Cecilija*, domaćica, udata, 1919, Osijek; *Rip Dezider*, trgovac, oženjen, 1891, Bezdan; *Rip Matilda*, rođena Breder, domaćica, udata, 1905, Stanišić; *Rip dr Ružica*, lekar, 1916, Sombor (ubijena u proleće 1942. u Crnoj Gori gde su je kao partizanskog lekara uhvatili četnici, streljana u Kolašinu — prim. M. B.); *Robiček Jakob*, trgovac, oženjen; *Robiček Sidonija*, rođena

Brajer, domaćica, udovica; *Roder Dezider*, trgovac, oženjen, 1883, Parabuće; *Roder Marija*, rođena Sauer, domaćica, udata, 1889, Rabahidveg; *Ronal Sidonija*, trgovac, udovica, 1866, Kečkemet; *Rot Josip* radnik, oženjen, 1891, Sombor; *Rot Jovan*, muzičar, oženjen, 1914, Beč; *Rotmiler Vilim*, trgovac, oženjen; *Rotmiler Klara*, rođena Kiršhaber, domaćica, udata, 1910, Baja; *Rozenberg Rudolf*, ekonom, oženjen, 1884, Stanišić; *Rozenberg Etuš*, rođena Rozenberg, domaćica, udata, 1891, Budimpešta; *Rozenberg Eva*, student, 1921, Sombor; *Rozenberg Isidor*, ekonom, oženjen, 1879, Stanišić; *Rozenberg Paula*, rođena Linder, domaćica, udata, 1880, Budimpešta; *Rozenberg Aleksander*, industrijalac, oženjen, 1912, Stanišić; *Rozenberg Jelena*, rođena Haberfeld, domaćica, udata, 1916, Sombor; *Rozentfeld Eugen*, trgovac, oženjen, 1899, Ada; *Rozentfeld Judita*, učenica, 1927, Zilah; *Rozman Josip*, oženjen; *Rus Dezider*, perjar, udovac; *Rus Herbert*, učenik, 1926, Sombor.

Sajdner Adolf, trgovac, udovac, 1876, Sombor; *Salaj Katalin*, rođena Vaks, domaćica, udovica, 1899, Jasapati; *Salamon Edit*, 1941; *Salamon Zoltan*, zubar, oženjen, 1912, Maramorošiget; *Santo Ivan*, student prava, 1920, Subotica; *Santo Isidor*, profesor, oženjen, 1888, Ipoljšag; *Santo Vilma*, rođena Herendi, domaćica, udata, 1889, Solnok; *Santo Vladislav*, student medicine, 1921, Sombor; *Seke Josip*, veterinar, udovac, 1873, Kapuvar; *Sekelj Jelisaveta*, domaćica, neudata, 1901, Sombor; *Sekelj Judita*, učenica, 1936, Novi Sad; *Sekelj Robert*, učenik 1932, Sombor; *Sekelj Simon*, penzioner, udovac, 1872, Palanka; *Selenfrojnd Amalija*, rođena Sekelj, domaćica, udata, 1892, Kečkeš; *Selenfrojnd Josip*, učenik, 1927, Budimpešta; *Selenfrojnd Viktor*, inženjer, oženjen, 1891, Papa; *Seleš Aleksander*, trgovac, neoženjen, 1878, Bački Breg; *Seleš Eugen*, agent, oženjen, 1885, Bački Breg; *Seleš Etelka*, rođena Kunec, domaćica, udata, 1884, Subotica; *Seleš Ljudevit*, agent, oženjen, 1888, Bački Breg; *Siklai Alfred*, 1938, Beograd; *Siklai Janka*, rođena Vajs, domaćica, udovica, 1881, Sonta; *Siklai Judita*, 1943, Sombor; *Siklai Đorđe*, trgovac, oženjen; *Siklai Katalina*, udata, 1909, Budimpešta; *Siklai Ruža*, domaćica, neudata, 1908, Sombor; *Silard Piroška*, domaćica, udovica, 1893, Bački Brestovac; *Singer Ana*, rođena Presburger, udata, 1905, Pačir; *Singer Adolf*, učenik, 1933, Sombor; *Singer Arpad*, trgovac, oženjen; *Singer Geza*, činovnik, oženjen, 1896, Draž; *Singer Marija*, rođena Lederer, udata, 1903, Sombor; *Singer Sari*, rođena Grosfeld, udovica, domaćica, 1864, Mihaljfalva; *Singer Salamon*, trgovac, oženjen, 1879, Sombor; *Singer Stevan*, trgovac, neoženjen, 1900, Sombor; *Singer Frida*, rođena Leb, domaćica, udata, 1881, Selešdjerek; *Spaser Ilze*, neudata, 1921, Trst; *Spaser Jakab*, crkvenjak, oženjen, 1887; *Spaser Margita*, rođena Grinvald, udata 1888, Štinfen.

Safer Đorđe, stolar, neoženjen; 1922, Sombor; *Safer Isa*, činovnik, oženjen, 1890, Kimpolung; *Safer Jelisaveta*, rođena Hunar, domaćica, udata, 1900, Filipšalaš; *Safer Mark*, državni činovnik, udovac, 1865, Čantavir; *Safer Eugen*, trgovac, udovac, 1871, Kula; *Safer Jozefina*, domaćica, rastavljena, 1870, Kula; *Safer Josip*, udovac, 1875, Bajmok; *Safer Julijana*, rođena Lebl, domaćica, udovica, 1865, Veprovac (danas Kruščić); *Safer Ferenc*, filatelist, neoženjen, 1905, Kasonimper; *Safer Klara*, modistkinja; *Safer Matija*, trgovac, oženjen, 1875, Bajmok; *Safer Serena*, rođena Hajlpern, domaćica, udata, 1883, Tereksentmikloš; *Šenberger Aleksandar*, učenik, 1927; *Šenberger Agota*, 1941, Sombor; *Šenberger Andrija*, 1942, Subotica; *Šenberger Hedviga*, 1943, Subotica; *Šenberger Dezider*, profesor, oženjen, 1913, Sombor; *Šenberger Josip*, učenik, Sombor; *Šenberger Klara*, 1940, Sombor; *Šenberger Katalin*, rođena Štajn, domaćica, udata, 1921, Subotica; *Šenberger Mikša*, učitelj, oženjen, 1885, Vagveče; *Šenberger Mirko*, kamenorezac, oženjen, 1913, Sombor; *Šenberger Regina*, rođena Zenberger, domaćica, udata, 1885, Eršekujvar; *Šenberger Vera*, rođena Lahter, domaćica, udata, 1923, Sombor; *Šenberger Vladislav*, krojač; *Šenbrun Aleksander*, trgovac, oženjen, 1890; *Šenbrun Aranka*, rođena Zenbrun, udata, 1911, Sombor; *Šenbrun Bene*, trgovac, oženjen, 1906, Sombor; *Šenbrun Franja*, trgovac, udovac, 1884, Šarvar; *Šenbrun Đula*, učenik, 1936, Sombor; *Šenbrun Eduard*, trgovac, oženjen, Sombor; *Šenbrun Julijana*, rođena Braun, domaćica, udata, 1895, Nađ Baračka; *Šenbrun Josip*, nadničar, oženjen, 1899, Jašapati; *Šenbrun Jelena*, rođena Šebek, domaćica, udata, 1911, Baja; *Šenbrun Julijana*, rođena Goldberger, udata, 1908, Čonoplja; *Šenbrun Jelena*, učenica, 1938, Sombor; *Šenbrun Đorđe*, učenik, 1931, Sombor; *Šenbrun Klara*, dete, 1941, Sombor; *Šenbrun Margita*, dete, 1939, Subotica; *Šenbrun Mikša*,

dete, 1939, Sombor; *Šenbrun Margita*, učenica, 1937, Sombor; *Šenbrun Mirko*, učenik, 1918, Sombor; *Šenbrun Nikola*, učenik; *Šenbrun Olga*, učenica, Sombor; *Šenbrun Olga*, učenica, 1930; *Šenbrun Elvira*, rođena Zenbrun, udata, 1922, Sombor; *Šenbrun Nikola*, 1941, Sombor; *Šenbrun Piroška*, 1943; *Šenbrun Petar*, 1942, Sombor; *Šenbrun Ruža*, rođena Vagner, domaćica, udata, 1914, Zagreb; *Šenbrun Stevan*, učenik, 1936, Sombor; *Šenbrun Sigmund*, trgovac, razveden, 1908, Sombor; *Šenbrun Vladislav*, trgovac, oženjen, 1913, Sombor; *Šenbrun Tibor*, student medicine, 1920; *Šenbrun Vilim*, elektrotelničar, oženjen 1916, Sombor; *Šenbrun Vera*, učenica, 1930, Sombor; *Šer dr Armin*, advokat, oženjen, 1873, Baja; *Šer Franciska*, rođena Polak, domaćica, udata, 1875, Subotica; *Šer Irina*, domaćica, udata, 1881, Šelmecbanja; *Šer Nikola*, trgovac, oženjen, 1877, Baja; *Šircbah Eugeniya*, rođena Švab, domaćica, udovica, 1872, Kula; *Šlezinger Jelena*, rođena Berki, domaćica, udata, 1914, S. Vadkert; *Šlezinger Margita*, rođena Šlezinger, domaćica, udata, 1912, Bačaljmaš; *Šlezinger Mihajlo*, mesar, oženjen; *Šlezinger Peter*, 1940, Sombor; *Šlezinger Salamon*, trgovac, oženjen; *Šosberger dr Sigmund*, neoženjen; *Spicer Aleksander*, trgovac, oženjen, 1872, Segedin; *Spicer Flora*, rođena Štajner, domaćica, udata, 1876, Hodmezzevašarhely; *Spicer Cecilija*, rođena Lederer, domaćica, udovica, 1853, Batina; *Spicer Herman*, trgovac, oženjen, 1883, Ada; *Spicer Hermina*, rođena Kibel, domaćica, udovica, 1865, Kermend; *Spicer Đorđe*, trgovac, oženjen; *Spicer Gertruda*, rođena Glik, domaćica, udata, 1917, Bratislava; *Spicer Isidor*, agent, oženjen, 1866, Apatin; *Spicer Julijana*, rođena Šafer, domaćica, udata, 1876, Sombor; *Spicer Marta*, učenica, 1930, Subotica; *Spicer Roda*, rođena Presburger, domaćica, udata, 1906, Bačka Topola; *Spicer Regina*, rođena Ernst, domaćica, udata, 1889, Nemeš Miletić; *Spicer dr Stevan*, lekar, neoženjen, 1871, Segedin; *Spicer Vilim*, oženjen, 1870, Cerna; *Spicera Vladislava* supruga; *Šrajer Jovan*, tapacirer, oženjen, Bačka Topola; *Šrajer dr Vladislav*, advokat, neoženjen, 1913, Kula; *Štajn Aleksander*, knjigovođa, oženjen, 1896, Parabuće; *Štajn Irma*, rođena Vajs, domaćica, udata, 1894, Nadfalu; *Štajn Josip*, učenik, 1939, Sombor; *Štajn Jozefina*, domaćica, udata, 1869, Kačmar; *Štajn dr Jelisaveta*, rođena Spicer, domaćica, udovica, 1889, Baja; *Štajn Ljudevit*, torbar, oženjen; *Štajn Margita*, učenica, 1929, Bezdán; *Štajn Klara*, učenica, 1932, Sombor; *Štajn Margita*, rođena Berger, domaćica, udata, 1909, Vemend; *Štajn Mihajlo*, oženjen, 1866, Bački Brestovac; *Štajn Nandor*, trgovac, oženjen; *Štajn Oto*, učenik, 1927, Sombor; *Štajn Ženi*, rođena Singer, domaćica, udata, 1902, Kiluševci; *Štajn Vilim*, moler, rastavljen, 1899, Nemeš Miletić; *Štajn Vera*, domaćica, neudata, 1912, Baja; *Štajnberg*, domaćica, neudata, 1908, Lipčemeze; *Štajnfeld Edmund*, trgovac, oženjen, 1884, Crvenka; *Štajnfeld Elvira*, rođena Štajn, domaćica, udata, 1890, Cantavir; *Štajner Robert*, student, 1923, Budimpešta; *Štirum Jelana*, rođena Volhajmer, domaćica, udata, 1879, Bačka Topola; *Štirum Mavro*, činovnik, oženjen, 1863, Bačka Topola; *Štraser dr Geza*, lekar, oženjen, 1885, Kula; *Štraser Margita*, rođena Brajer, domaćica, udata, 1897, Subotica; *Štraser Teodor*, student, 1927, Sombor; *Sulcbah Helena*, domaćica, neudata, 1891, Erdut; *Svarc Helena*, domaćica, neudata, 1922, Klačano; *Svarc David*, trgovac, oženjen, 1887, Čonoplja; *Svarc Jelisaveta*, rođena Grinvald, domaćica, udata, 1895, Nadkanjiža; *Svarc Vladislav*, student; *Svarc Klara*, domaćica, neudata, 1915, Bačaljmaš; *Šafer Ernest*; *Šafer Irena*, St. Vrbas.

Tajtel Jakov, oženjen, Ilok; *Tajtelbaum Fani*, rođena Mermelštajn, domaćica, udata, 1903, Kišpaloš; *Tajtelbaum Mikša*, staklar, neoženjen, 1925, Ilok; *Tajtelbaum Piroška*, 1927, Bačko Petrovo Selo; *Taner Jelisaveta*, rođena Lederer, domaćica, udata, 1891, Sombor; *Telč Vladislav*, mehaničar, oženjen, 1904, Sombor; *Telč Franja*, elektromehaničar, oženjen, Sombor; *Telč Ana*, rođena Birnbaum, domaćica, udata; *Telč Eva*, 1940, Sombor; *Telč Aleksander*, 1942, Sombor; *Traub Franja*, privatni profesor, oženjen, 1891, Čonoplja.

Ungar Jakov, železničar, oženjen, 1888, Kereki; *Ungar Regina*, rođena Fridman, domaćica, udata, 1876, Debrekez.

Vajda Etelka, rođena Tušak, domaćica, udovica, 1866, Harta; *Vamoši Jene*, veleposednik, oženjen; *Varo Iso* penzioner, oženjen, 1871, Karcag; *Varo Cecilija*, rođena Kon, domaćica, udata, 1875, Mezetur; *Večei Adela*, rođena Štajner, domaćica, udovica, 1874, Bački Petrovac; *Janoš dr Veg*, lekar, neoženjen, 1902, Sombor; *Veltner Mikša*, trgovac, oženjen, 1905, Osijek; *Vig Andrija*, trgovac, neoženjen, 1918, Vršac; *Vig Vladislav*, trgovac, ne-

oženjen, 1916, Vršac; *Vig Karlo*, fotograf, oženjen, 1898, Subotica; *Vig Jelisaveta*, rođena Siklai, domaćica, udata, 1902, Sonta; *Vig Gavra*, učenik, 1932, Sombor; *Vig Nikola*, učenik, 1928, Sombor; *Vudl Adolf*, privatnik, oženjen, 1871, Temišvar; *Vudl Hermina*, rođena Kon, domaćica, udata, 1870, Jaša Tomić; *Vudl Éla*, rastavljena, 1903; *Vagner Bela*, oženjen, 1888, Kolomea; *Vagner-Vamošer Gabor*, drvar, oženjen, 1880, Prigrevica Sveti Ivan; *Vamošer Regina*, rođena Gutman, domaćica, udata, 1882, Bajmok; *Vamošer Arnold*, trgovac, oženjen, 1883, Kupusina; *Vamošer Ruža*, rođena Vamošer, domaćica, udata, 1898; *Vamošer Edita*, krojačica, 1925, Sombor; *Vamošer*, student; *Vajdinger Fridješ*, trgovac, oženjen, 1884, Sombor; *Vajdinger Jelisaveta*, rođena Valdman, udata, 1888, Erveneš; *Vajdinger Norbert*, neoženjen, 1919, Sombor; *Vajnberger Katalin*, domaćica, neudata, 1886, Bački Monoštor; *Vajs Oskar*, ekonom, oženjen, Sombor; *Vajs Valerija*, rođena Levi, domaćica, udata, 1912, Tovariševo; *Vajs Ivan*, 1938, Sombor; *Vajs Bela*, veletrgovac, neoženjen, Sombor; *Vajs Hugo*, posednik, oženjen, 1886, Sombor; *Vajs Lujza*, rođena Goldberger, domaćica, udata, 1895, Sombor; *Vajs Đorđe*, učenik, 1932, Sombor; *Vajs Bernard*, tapacirer, oženjen, 1876, Nemeš Miletić; *Vajs Irma*, rođena Fridman, domaćica, udata, 1878, Caca; *Vajs Stevan*, bravar, oženjen, 1903, Stari Sivac; *Vajs Olga*, rođena Abraham, domaćica, udata, 1903, Vinkovci; *Vajs Zorica*, učenica, 1935, Zagreb; *Vajs Frida*, učenica, 1929, Stari Sivac; *Vajs Isidor*, trgovac, oženjen, 1889, Vukovar; *Vajs Cecilija*, domaćica, udata, 1888, Sombor; *Vajs Vera*, neudata, 1921, Sombor; *Vajs Herman*, crkvenjak, oženjen; *Vajs Lenke*, rođena Friš, domaćica, udata, 1913, Nadrakoc; *Vajs Fajgi*, učenica, 1933, Sombor; *Vajs Rebeka*, učenica, 1934, Sombor; *Vajs Tobijaš*, učenik, 1936, Sombor; *Vajs Rahela*, 1938, Sombor; *Vajs Josip*, 1940, Sombor; *Vajs Hugo*, ekonom, 1900, Sombor; *Vajs Éla*, rođena Rener, domaćica, udata, 1917, Vac; *Vajs Vera*; *Vajs Jakob*, trgovački agent; *Vajs Jelisaveta*, rođena Šenberger, domaćica, udata, 1910, Sombor; *Vajs Alfred*, 1938, Sombor; *Vajs Đorđe*, 1939, Sombor; *Vajs Adela*, 1941, Sombor; *Vajcenfeld Julija*, rođena David, domaćica, udovica, 1871, Galgoc; *Vajcenfeld Josip*, mesar, 1927, Baja; *Vitenberg Josip*, trgovac, oženjen, 1889, Ridica; *Vitenberg Margita*, rođena Perlštajn, domaćica, udata, 1899, Parabuće; *Vitenberg Mirko*, učenik, 1925, Sombor; *Vitenberg Vera*, učenica, 1926, Subotica; *Volner Vilim*, trgovac, oženjen, 1871, Sombor; *Volner Ruža*, rođena Kenig, domaćica, udata, 1888, Bonjhad; *Volner Oton*, student prava, neoženjen, 1914, Sombor; *Volner Leopold*, drvar, oženjen, 1867, Sombor; *Volhajmer Jelena*, rođena Šlezinger, udovica, 1880, Benedekfalva.

Prema aktu broj 5157 Muzeja socijalističke revolucije u Novom Sadu, od 1.200 somborskih Jevreja poginulo je i pobijeno tokom okupacije i NOR njih 964, dok se posle rata na okupu našlo 236. Uz spisak poginulih, koji se navode u ovoj knjizi, prema pomenutom aktu poginula su od somborskih Jevreja još i ova lica:

Acel Aleksandar, 1930, Sombor; *Aušpic dr Me(a)ri*, lekar, rođen u Somboru 1914; *Aušpic Rozalija*, 1897, Odžaci; *Bek Ana*, 1884, Sombor, *Blajer Josip*, Sombor; *Brajer Regina*; *Brajer Šandor*, trgovac; *Braun*, udova Brauna Janka; *Bridman Olga*; *Daniel Emanuel*, električar, 1908, Beočin; *Daniel Eugen*, trgovac; *Dreljih Karlo*, tekstilni radnik; *Erenfeld Henrik*, perjar; *Fleš Đorđe*, automehaničar, 1923, Sombor; *Fleš Stevan*, 1922, Sombor; *Frankl Laura*, domaćica; *Gevirc Erne*, 1886; *Golberger Lujza*, 1893, Pančevo; *Grabinski Iboja*, 1900, Sombor; *Grinbaum Julija*, 1878, Vekanj; *Gros*, udova Grosa Josipa; *Grosman Ida*, udova Grosmana Paula; *Grosman Rene*; *Gusman Julijana*, 1872, Subotica; *Hirš Vladislav*, trgovac; *Hiršfeld Julije*, moler, 1917, Karavukovo; *Kenigsberg Fani*, 1900, Bezdna; *Kesler Ignjat*, 1902, Sombor; *Lebl Katarina*, udova; *Lederer Iren*, 1919, Sombor; *Mor Aleksandar*, štampar, Sombor; *Mer Štefanija*, učenica, 1930, Sombor; *Polak Josip*, učenik, 1922, Sombor; *Rajh Blanka*, 1889; *Rajh Jelena*, 1929, Sombor; *Ronai Jelisaveta*, 1882, Sombor; *Rozental Etelka*, 1889, Sonta; *Rozental Josip*, ekonom, 1869, Sonta; *Siklai Đula*, trgovac, oko 1903; *Šebešćen Jullje*, ekonom; *Šefer Franciska*; *Šefer Hinko*, trgovački putnik; *Šefer Mark*, državni činovnik, 1865, Čantavir; *Šefer Samuilo*, 1894; *Šefer*, supruga Šefera Samuila, 1894; *Šenberger Mirko*, učitelj; *Šenbrun Martin*, trgovac; *Šer Hinko*, 1877, Baja; *Špicer Doda*, 1906, Bačka Topola; *Špicer Đorđe*, trgovački

putnik, 1897, Đer; *Štraser Pavle*, 1926, Sombor; *Tabori dr Julije*, lekar 1894, Pusta Kočuhat; *Tibor Rožika*, 1892, Sombor; *Tibor Rozalija*, 1887, Bezdán; *Vaci Đorđe*, trgovac, 1913, Subotica; *Vagner Regina*, 1890; *Vajdinger Eržebet*, domaćica, 1888, Etveneš; *Vaji Aleksander*, advokatski pripravnik, 1915; *Vaji Tibor*, 1911, Sombor; *Vamoši Eugen*, posjednik, 1895, *Vinter Jene*; *Zulcbah Evgenija*, 1872, Kula.

Prema istom aktu broj 5157, iz Sombora je u Izrael otišlo osamdeset četvoro Jevreja.

Ovo su podaci o borcima narodnooslobodilačkog rata i žrtvama fašističkog terora jevrejske nacionalnosti iz Sombora koji su izgubili živote od aprila 1941. do maja 1945. godine. Na sređivanje podataka utrošeno je veoma mnogo truda. Ako su se neki podaci o pojedincima ili celim porodicama potkrali, takvi propusti se moraju uvažavati s obzirom na uslove kako su i od koga su mogli biti prikupljeni. Na primer o porodici Benedek nema podatka da je stradala, što znači da se je 1946. godine niko nije setio. Međutim, ona je imala pet članova i svi su interirani i ubijeni u nemačkim koncentracionim logorima. Ni lekar dr Ervin Tibor nije pomenut među žrtvama. Sličnih propusta može biti još, ali to nije razlog da se onima koji su prikupljali podatke i sredili ih za štampanje može bilo šta prigovoriti. Naprotiv, oni su se ne samo odužili uspomeni stradalih svojih sunarodnika nego su zadužili i Sombor. Prema tome, broj Jevreja iz Sombora koji su pali kao žrtve menja se uz manje korekcije. Ubijenih i poginulih je 842. Kako su analize vršene na osnovu objavljene knjižice, to će ovde biti prikazani neki podaci.

Od ubijenih 836, u Somboru ih je rođeno 190, za 102 se ne znaju mesta rođenja, dok ih je u drugim mestima rođeno 544. To ukazuje na stalnu migraciju Jevreja iz raznih krajeva prema Somboru u kojem su postojali povoljniji uslovi za privređivanje i život. Od rođenih na strani, šestoro ih je iz Bačke Palanke, 12 iz Starog Sivca, 8 iz Parabuća, 7 iz Bačkog Monoštora, 17 iz Baje, 8 iz Segedina, 3 iz Bogojeva, 19 iz Stanišića, 5 iz Bajmoka, 4 iz Stare Moravice, 26 iz Subotice, 4 iz Starog Bečeja, 19 iz Bezdana, 2 iz Starog Vrbasa, 11 iz Sente, 4 iz Apatina, 8 iz Budimpešte, 12 iz Bačkog Brestovca, 11 iz Sonte, 5 iz Vinkovaca, 4 iz Nemeš Miletića (danas Svetozar Miletić), 5 iz Čonoplje, 3 iz Kupusine, 5 iz Bačkog Brega, 2 iz Krnjaje, 1 iz Koluta, kao što ih ima iz Kule, Osijeka, Novog Sada, Beča, Bačkog Petrovog Sela i iz mnogih drugih mesta.

Socijalni položaj i zanimanje poginulih bili su veoma različiti. Među njima su 3 molera, 3 trgovačka pomoćnika, 9 perjara, 1 kožar, 101 trgovac (ali nisu svi bili aktivni trgovci, nego su i prestareli za rad prikazani kao trgovci po zanimanju), 96 učenika, 4 sapundžije, 13 ekonom-veleposjednika, 2 kelnera, 2 modiskinje, 2 mehaničara, 27 službenika, 16 agenata nakupaca žitarica i stoke, 7 privatnika, 7 zubara, 5 bravara, 5 elektrotehničara, 3 krojačice, 13 trgovačkih putnika, 7 nadničara, 2 krojača, 3 rukavičara, kao što je bilo i industrijalaca, fakultetski obrazovanih stručnjaka i zanatlija raznih vrsta. Samo lekara, advokata, inženjera, veterinar, apotekara i profesora je pobijeno četrdeset jedan; studenata je ubijeno dvanaest, itd. Većina žena bile su domaćice.

Fašisti su najzverskijim metodama uništili najveći broj jevrejskih porodica iz Sombora. Gubici su strašni: iz porodica po prezimenu Abraham ubijeno je 11 članova, Acel 6, Bergl 8, Blum 7, Brajner 11, Bruk 8, Dojč 9, Drelj 9, Fišer 11, Frojdiner 7, Gevirč 9, Gomboš 7, Gros 17, Kaufman 10, Kerenji 8, Kon 15, Lederer 11, Singer 9, Špicer 15, Štajn 15, Šenbrun 30, Šenberger 13, Vajs 31 član porodice. (Prilog 2).

POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Od maja do septembra 1945. godine vraćali su se Jevreji u Sombor odakle su ih u aprilu 1944. internirali fašisti. Većina je ostala u nemačkim koncentracionim logorima u kojima su pobijeni u gasnim komorama, a potom spaljeni. Računa se da se vratilo oko 300 interniraca. Ovo nije sasvim pouzdan podatak zato što nije poznato koliko ih je pre rata bilo u Somboru. Dr Mirko Gutman, advokat, misli da ih je bilo 1.260, a u somborskom srezu, sa ovima iz grada, oko 1.650 duša.

Stradanja su ne samo zblížila Jevreje međusobno nego i sa ostalim Somborcima; saosećanje s patnjama bilo je veliko. Ljudi su nastojali da pomognu sugrađanima koje je proganjao i zverski mučio fašizam. Vlasti su im izlazile u susret da bi rešili stambene probleme i zaposlili se.

Tako se život polako vraćao u jevrejske domove.

U septembru 1945. godine, u kući izvesnog Grina na Apatinskom putu broj 21 okupilo se trideset Jevreja na molitvu i dogovor. Tada su osnovali Jevrejsku opštinu, a za njenog prvog predsednika izabrali dra Mirka Gutmana, advokata, koji je kao jugoslovenski oficir proveo četiri godine u nemačkom zarobljeništvu. Počasni predsednik postao je dr Mikloš Santo, predratni novinar i saradnik somborskog lista *Uj hirek*. Od tada do danas (1970. godine) dr Mirko Gutman je predsednik.¹¹

Prva velika akcija bila je sređivanje podatka o Jevrejima, prikupljanje novčanih priloga i izgradnja spomenika poginulim borcima narodnooslobodilačkog rata i žrtvama fašističkog terora. Veliki spomenik u vidu bloka podignut je na Jevrejskom groblju, odmah na glavnom ulazu s leve strane. Na mermernim pločama uklesana su imena poginulih Jevreja iz grada. Ovde borci narodnooslobodilačkog rata i predstavnici Jevrejske opštine polažu venac svake godine dva puta; minutom ćutanja odaje se pošta žrtvama.

Radi rešavanja socijalnih teškoća svojih vernika, a s obzirom na to da im se broj jako smanjio, Jevrejska opština je ustupila sinagogu skupštini opštine grada, pa je u sinagogi otvorena škola učenika u privredi. U zamenu za sinagogu dobijene su dve prizemne kuće u kojima stanuju siromašniji vernici. Za svoje potrebe,

¹¹ Predsednici Jevrejske crkvene opštine između dva rata bili su veleposednici Andor Vamošer i advokat dr Sigmund Gutman koji je biran više puta.

Jevrejska opština je uzela kuću u Sinagoginoj ulici broj 6 i namenila je za skupove i molitve. Bogoslužjenja se održavaju dva puta godišnje, na Dugi dan i Novu godinu. Kako je verskim propisima predviđeno da bogoslužjenju obavezno mora prisustvovati najmanje deset odraslih muškaraca, to nastaju komplikacije da se udovolji ovakvoj obavezi. Jer teško je u 1970, kao i ranijih godina, okupiti na molitvu deset Jevreja. Kao da ih više nema toliko! Zahtevu bi se moglo udovoljiti, kako je izjavio predmolitelj lekar dr Josip Frenkl, ukoliko bi se odazivali i oni Jevreji koji su članovi Saveza komunista Jugoslavije, ali oni nisu zainteresovani za održavanje verskih tradicija. Pa ipak kad su okupljeni na Dugi dan, Jevreji se nađu u atmosferi koja ih podseća na prošla vremena, kad je u Somboru bilo daleko više vernika.

Broj Jevreja naglo se smanjio posle 1948. godine kad je u Palestini proglašena država Izrael. Tada su iz Sombora u Izrael otišli:

činovnica Brajer Ruža, obučar Ernst Josip, domaćica Finkenštajn Etel, domaćica Grosberger Jolan, dete Grosberger Mira, domaćica Hofman Regina, tkač Finci Avram, domaćica Lifšic Lea, trgovac Montiljo Niko, učenik Najslas Ervin, radnica Polak Marcel, elektrotehničar Sajdner Matija, domaćica Sajdner Irina, učenik Sajdner Robert, krojačica Senberger Mira, krojačica Štajn Ruža, obučar Švarc Arpad, domaćica Švarc Helen, činovnik Švarc Aleksandar (svi otišli 1948), činovnik Adler Oskar, činovnica Adler Vilma, dete Adler Olga, činovnik Adler Josip, domaćica Adler Lili, Akerhalt Salamon, domaćica Akerhalt Margit, krojačica Brajer Kato, domaćica Daniel Julija, činovnica Daniel Ruža, učenik Drelih Tomislav, mašinbravar Fleš Martin, domaćica Fleš Julija, učenik Fleš Jovan, učenica Fogel Marija, radnik Fuhs Viktor, činovnik Fišer Vilim, učenik Fišer Mirko, činovnik Gros Arnold, domaćica Gros Magda, dete Gros Josip, sapundžija Haj Vilim, student Haj Aleksandar, trgovački pomoćnik Hofman Bela, domaćica Kon Ela, studen Kraus Dora, činovnik Lipski Zora, dete Lipski Leo, domaćica Majšai Jelisaveta, student Marton Miroslav, učenik Marton Zlatko, činovnik Najman Bela, domaćica Oblat Olga, domaćica Robiček Šari, muzičar Robiček Ljubica, domaćica Seleš Jelisaveta, činovnik Sekelj Đorđe, domaćica Sekelj Vanda, dete Sekelj Nikola, domaćica Silađi Margita, učenik Telč Đorđe, bravar Štajn Aleksandar, kamenorezac Vilhajn Andrija, domaćica Vilhajn Barbara, student Vilhajn Nikola (otišli 1949), trgovac Heberfeld Mirko (otišao 1950), domaćica Barkan Barbara, učenik Barkan Ervin, domaćica Levi Etelka (otišli 1951. godine).

Prema spisku Jevrejske opštine u Somboru, u Izrael se iselilo 68 lica. Mogućno je da je administracija napravila propust utoliko što nije u svakom slučaju zabeležila sve one koji su otišli, jer postoji i spisak apotekara Đurice Antića u kojem, na primer, navodi da je Mirko Haberfeld otišao sa četiri člana porodice, što se ne vidi iz akta Jevrejske opštine. Slično je i kad su u pitanju podaci za Aleksandra Štajna, Vilima Fišera, pa bi broj iseljenih bio veći za možda desetak osoba. Sarađujući na ovom delu, apotekar Bela Kraus konstatuje da je porodica Vilhajn otišla sa pet članova, da u spisku nema Seleš Žuže (ukoliko to nije Jelisaveta), zatim nema izvesnog Erdeša i drugih.

Jevreji koji su ostali u Somboru, kao i drugi građani, održavaju sa iseljenima u Izraelu prisne rođачke i prijateljske veze.

Ostaje ipak nešto što je teško dovesti do kraja. Naime, prema evidenciji je tokom rata ubijeno blizu 850 somborskih Jevreja, dok ih je u Izrael otišlo oko

osamdeset, što je ukupno 930. Međutim, u Somboru je prema službenim podacima iz 1926. godine bilo 240 jevrejskih domaćinstava sa 1.150 duša. Poznato je da se van Sombora i sada nalazi izvestan broj Jevreja, ali je malo verovatno da ih ima oko dve stotine (ako se od 1.150 oduzme 930 trebalo bi da ih još negde ima 220). Da li je moguće da ih je priličan broj ostao neevidentiran, da su pobijeni a da se o njima nije znalo ili ih se nije setilo prilikom sređivanja podataka. I sam autor ovoga dela je nailazio na podatke o nekim svojim poznanicima Jevrejima koji nisu nigde popisani, mada su ubijeni. Odatle se rađa pomisao da je Sombor u 1926. godini mogao imati 1.150 Jevreja, ali sa onima iz Čonoplje, Krnjaje, Svetozara Miletića i drugih mesta, o kojima se u službenim izveštajima ne kaže ništa, mada se daju pregledi za 99 jevrejskih bogoštovnih opština u Jugoslaviji, da u zemlji ima 73.267 Jevreja, od kojih su 16.320 u Bačkoj, pa se poimenično nabrajaju opštine kao Sombor, Stari Sivac (27 porodica sa 70 članova) Bezdan (31 porodica sa 116 članova), Stanišić (12 porodica sa 52 člana). Zbog svega toga, autor ovog dela pretpostavlja da je u gradu bilo 1.150 Jevreja, ali sa onima iz okolnih sela u kojima nije bila veća koncentracija jevrejskog življa, te su i oni, polazeći od opština, iskazani u pregledu somborskih Jevreja.

Odavanje pošte patnjama Jevreja u drugom svetskom ratu koje su vezane za jugoslovenske i mađarske žrtve, među kojima je bilo i Somboraca, jeste otkrivanje lepog spomenika za poginulih 700 mučenika koje su nemački SS-ovci ubili u ciglani kod Crvenke u Bačkoj. Sprovodili su ih iz borskog logora i uz put maltretirali i ubijali. U oktobru 1944. godine, kad je postalo očito da se fašisti neće zadržati u Bačkoj, SS-ovci su noću iznenada otvorili paljbu na Jevreje u ciglani. Tu ih je na mestu ostalo sedam stotina mrtvih pod rafalima. Preostale su poterali prema Somboru, zlostavljajući ih na krajnje svirep način: samo od Sivca do Jagnjeva ubili su 36 lica. Neke teško ranjene pokupili su aktivisti NOP iz Sivca, preneli u svoje selo, negovali i lečili u jednoj od napuštenih kuća u Balkanskoj ulici. (O njihovom zdravstvenom stanju brinuo se sivački lekar dr Aleksandar Miler, koji je zbog toga kasnije odlikovan. Ranjeni su dočekali oslobođenje u selu, a nešto kasnije uputili su se svojim kućama). One koji su još uspevali da ostanu na nogama terali su pred sobom razbesneli SS-ovci; među njima je bilo i nekih pojedinaca iz Bosne koji su takođe mučili Jevreje. Omladinac Vojislav Vukičević je zapamtio reči jednog od SS-ovca kad je viknuo kolegi na srpskohrvatskom: »Udri ih, Mujo, ja ih više ne merem tući«, pošto se i od toga umorio. Kako li je tek bilo onima koji su sve to trpeli?

Spomenik mučenicima iz borskog logora na Jevrejskom groblju u Somboru podigle su zajedničkim naporima boračke i jevrejske organizacije Jugoslavije i Mađarske. Na dan 19. aprila 1964. godine, na svečanost se okupilo preko hiljadu građana, među kojima su bili i oni što su se sa suzama prisećali gorkih trenutaka kad su 1944. godine bili u koloni progonjenih.

Posle intoniranja državnih himni, o borbi jugoslovenskih i mađarskih Jevreja protiv fašizma i o žrtvama koje su za slobodu pale govorili su Mara Naceva, poč-

predsednik Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, Eden Gati, generalni sekretar Mađarskog odbora proganjanih za vreme nacizma, i Endre Šoš, član Zemaljskog predsedništva mađarskih Jevreja. Uz zvuke Lenjinovog posmrtnog marša, dr Lavoslav Kadelburg i dr Mirko Gutman otkrili su veličanstven spomenik na koji su položeni venci i cveće. *Pesmom partizana iz varšavskog geta* u izvođenju jevrejskog hora »Braća Baruh« iz Beograda završena je komemorativna i potresna svečanost. Posle toga je za dve stotine zvanica priređen ručak u hotelu »Sloboda«. I tom prilikom su se u zdravicama slobodi i prijateljstvu čule potresne reči o užasima kojima je u borskom rudniku bilo izloženo 15.000 Jevreja iz Mađarske, Jugoslavije, Grčke i Italije. Zločini fašista nad iznemoglim nisu prestajali mesecima, da bi ubijanje 700 mučenika u crvenskoj ciglani ostavilo na sve preživjele najteže i najmučnije utiske. Kad proslavljaju dan ustanka i oslobođenje svog grada, Somborci donose cveće i vence društveno-političkih organizacija i na ovaj spomenik. Time se čuva uspomena na teška vremena i žrtve koje su podneli Jevreji.

Među brojnim nacionalnostima u Somboru, u 1970. godini nalaze se i Jevreji. Nema ih mnogo: od 1.200 njihovih sunarodnika, koliko ih je bilo do početka rata 1941, ostao ih je veoma mali broj. Od muškaraca to su:

Zoltan Brajer, penzioner, *Aleksandar Brajer*, službenik, *Vladislav Brajer*, šofer, *Aleksandar Vajs*, penzioner, *Eugen Daniel*, advokat *dr Mirko Gutman*, *Tibor Gutman* (rođen u Subotici), direktor »Somborske tekstilne industrije« (ranije »Grosberger«), *Dezider Erenfrajnd*, penzioner, *Bela Kraus*, penzionisani apotekar, *Dezider Kenisberg*, penzionisani tekstilni radnik, *Ladislav Lošić*, penzioner, *Leo Oberman*, penzioner (rodod iz Slavenskog Broda; 1944. prešao s partizanskom jedinicom u Bačku, prekomandovan u XV vojvodansku brigadu »Petefi Sandor« u kojoj je bio politički komesar čete, u činu poručnika), *dr Mihajlo Seke*, penzionisani lekar, *dr Josip Frenkl*, lekar (rodod iz Subotice), *dr Josip Fišer*, veterinar (rodod iz Sarajeva), *Miodrag Fišer*, student, *Đorđe Šefer*, bankarski službenik, *Otokar Škarda*, rukavičar (rodod iz Sarajeva), *Tibor Štajn* trgovac, *Alfred Santo*.

Muško potomstvo imaju dr Mirko Gutman, dr Mihajlo Seke, Leo Oberman, Miodrag Fišer i Otokar Škarda. Kako su im supruge drugih nacionalnosti, jer je čistih jevrejskih brakova malo, to je i potomstvo današnjih Jevreja podložno nacionalnoj asimilaciji. Neki od sinova se deklariraju kao Jugosloveni, kao što neki kažu da ne znaju šta su u nacionalnom pogledu. Asimilacija je u Somboru prisutna preko dve stotine godina. Ona nije mimoilazila Srbe, Bunjevce, Mađare, Nemce, Slovake, Rusine, Poljake, Jevreje, Cigane, Slovence i građane drugih nacionalnosti. Asimilacioni proces u kojem se na izvestan način nalaze Jevreji u 1970. godini jeste posledica mnogobrojnih istorijskih i porodičnih zbivanja.¹²

Pored domaćina porodica, u Somboru su i žene jevrejske nacionalnosti koje žive samohrane, kao što su *Vilma Veltner*, *Ana Božan*, *Olga*, udova dra Mikloša Sante, udova Ernea Kerenjija, *Julija Rajner*, *Jelena Erenfrajnd*, *Jelena Polak*, *Marija Konje*, *Ela Vajs*, *Marija Rajner*, koja je sekretar Jevrejske opštine, i druge. Od Somboraca u drugim jugoslovenskim mestima žive *Nikola Gomboš*, *Andrija*

¹² Prilikom popisa stanovništva 1. aprila 1971. godine, u Somboru je bilo ukupno 48 Jevreja.

Grosberger, Andrija Levi, Geza Hamburg, Nikola Hamburg, Julija Gonda, Stevan Vajs, Komloš, i drugi. Isti je slučaj i sa izvesnim brojem žena; u spisku nisu navedene Jevrejke udate za muževe drugih nacionalnosti, niti one koje su u čisto jevrejskom braku.

Od 1735. godine, kad se spominje »Ilija Jevrej in u Somboru«, do 1970. godine prošlo je gotovo dva i po veka. Za to vreme su Jevreji doživljavali svakakve trenutke. Najpre im Magistrat, na intervenciju određenih društvenih i privrednih faktora, nije dozvoljavao da se u gradu stalno nastanjuju, pa su od Ilije do Jakoba Štajna, koji je došao iz Čonoplje, prošle 54 godine, sve uz ograničavanja da se Jevreji zadrže na jednom mestu. Ipak, migracija nije mogla biti za večita vremena odlagana i podnošena, menjale su se prilike i ljudi, tako da je broj i jevrejskih porodica u Somboru postepeno ali stalno rastao. Uporedo je jačao i njihov društveno-ekonomski uticaj. Stalni rast jevrejske nacionalnosti prekratio je drugi svetski rat i s njim prateći zločini nemačkog fašizma i njegovih sledbenika. Od 1.200 somborskih Jevreja ubijeno ih je preko 800. Potom su usledila nova i drukčija kretanja, da bi se broj Jevreja veoma smanjio.

Danas, posle drugog svetskog rata, biti Jevrej znači biti slobodan i ravnopravan građanin. Sve predrasude su iščezle kao da ih nikad nije ni bilo. Da bi se dotle stiglo bilo je potrebno da prođe više dve stotine godina. I da se izdrže bezbrojne muke, neprilike, poniženja, i da se plače nad sopstvenom sudbinom što je bila tako okrutna.

IZVORI

Dr Simon Gutman, *A szombori zsidok története*, štamparija Save Miladieva, Sombor; Konstantin T. Kostić, *Dva znamenita a zaboravljena groba u Somboru*, 1931, Jugoslovenska štamparija, Sombor; Đorđe Antić, *Iz prošlosti Sombora*, 1966, »Prosveta«, Sombor; Milenko Beljanski, *Hronika o radničkom pokretu i KPJ u Somboru i okolini 1918—1941. godine*, 1968, »Prosveta«, Sombor; Milenko Beljanski, *Hronika o narodnooslobodilačkom ratu u Somboru i okolini, 1941—1945. godine*, 1969, »Prosveta«, Sombor; *Matična knjiga rođenih Jevrejske crkvene opštine u Somboru za period od 1851. do 1883. godine* (nalazi se u Istorijskom arhivu u Somboru); *Matična knjiga rođenih Jevrejske crkvene opštine u Somboru za period od 1886. do 1908. godine* (u Istorijskom arhivu u Somboru); *Knjižica Spisak somborskih Jevreja — žrtava fašističkog terora*, štampana 1946. ili 1947. »Prosveta«, Sombor; *Razvoj trgovine u Somboru*, članak objavljen u *Spomenici o tridesetogodišnjici somborske trgovačke omladine u Somboru, 1908—1938 godine*, 1938, Jugoslovenska štamparija i štamparija Josipa Bošnjaka, Sombor; *Registar na crkveno-opštinske zapisnike Pravoslavne crkvene opštine u Somboru, 1870—1930 godine* (nalazi se u Srpskoj crkvenoj opštini u Somboru); *Gimnazija u Somboru*, članak u *Školskom listu*, br. 21, 15. decembar 1869, Sombor; *Čivutska škola*, članak u listu *Bunjevac*, br. 37, 8. septembar 1882, Sombor; Olga Isakov, *Jevreji u Somboru*, članak u *Somborskim novinama*, br. 548, 4. decembar 1964, Sombor; Nikola Relić, *Svedočanstvo jednog zločina*, članak u *Somborskim novinama*, br. 516, 24. april 1964, Sombor; Isa Racić, *Spisak predratnih članova udruženih trgovaca i privrednika »Lojd« u Somboru*, sačinjen 1970. godine (nalazi se kod autora knjige); Đorđe Antić, *Spisak Jevreja iz Sombora koji su otišli u Izrael*, sačinjen 1949. godine; *Pevačko veče sa igrankom*, članak u *Slozi*, br. 4, 22. januar 1906. godine; Đorđe Antić, *Fond arhivske građe o somborskim Jevrejima* (nalazi se kod autora u Somboru); Bela Kraus, *Neke beleške o somborskim Jevrejima*, jul 1971. godine (nalaze se kod autora

knjige); *Popis somborskih Jevreja koji su otišli u Izrael*, dokumenat Jevrejske opštine iz 1951. godine (nalazi se u Jevrejskoj opštini u Somboru); *Pozivnica Jevrejske opštine u Somboru na proslavu četiri decenije rada dr Fišer Mihajla*, iz 1926. godine (nalazi se kod autora knjige); Zoltan Brajer, *Ispravka nekih podataka o somborskim Jevrejima*, jul 1971. (nalazi se kod autora knjige); Alojz Ujes, *Pozorišna tradicija grada Sombora 1797—1970. godine*, štamparija »Mercur«, 1970, Apatin; Ilija Džinić, *Postanak, osnutak i razvitak narodnih osnovnih škola u Conoplji*, 1961, delo u rukopisu (nalazi se u Istorijskom arhivu); Zoltan Brajer, *Izveštaj jevrejske radničke čete 105/10*, u rukopisu (nalazi se kod autora); Jolanka Fleš, *Spisak mesta i logora kroz koje sam prošla 1944. i 1945. godine* (spisak je rađen 7. XI 1971. godine, a nalazi se kod autora knjige); *Jevrejski almanah za godinu 5688*, III godište, izdavač Savez rabina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1927, štamparija Artistički zavod J. E. Kirhner, Vršac; *Spisak somborskih Jevreja*, sačinjen 1. aprila 1971. godine prilikom popisa stanovništva u Jugoslaviji (nalazi se u sinagogi u Somboru, Ulica Rade Drakulića br. 6).

Akt broj 304/1787 Arhiva u Somboru o tome da Jevreji ne uživaju građansko pravo; akt broj 304/1787, Udruženje trgovaca u Somboru traži da se zabrani useljenje Jevreja; akt broj 612/1787, naredba cara Josifa II o menjanju Jevrejskih imena i prezimena u nemačkom nacionalnom duhu; akt broj 135/1789, o načinu ishrane zatvorenika jevrejske nacionalnosti; akt broj 924/1789, neki aspekti pravnog položaja Jevreja u Austriji; akt broj 364/1792, protest Udruženja trgovaca u Somboru protiv useljavanja Jevreja; akt broj 411/1798, Udruženje trgovaca u Somboru traži da se obustavi izdavanje dozvola za useljavanje Jevreja; akt broj 67/1798, ubiranje poreza od Jevreja; akt broj 421/1799, instrukcija o ubiranju takse tolerancije od Jevreja; akt broj 427/1799, davanje jevrejske dece u katoličke porodice; akt broj 445/1799, odgovor Udruženja trgovaca u Somboru na zahtev da Lazar Štajn otvori bakalnicu; akt broj 471/1799, molba Lazara Štajna da sinu otvori radnju; akt broj 1133/1808, ugovor o zakupu tri lokala data Isaku Esterajheru; akt broj 437/1809, Filip Hajduška traži uverenje o vladanju; akt broj 250/1810, intervencija protiv Abrahama Hajduške; akt broj 350/1810, Somborski jevreji duguju 63 forinte poreza; akt broj 96/1811, molba Jakoba Štajna da otvori radnju; isto mole Laurencije Herceg, 101/1811, Salamon Vajs u vezi sa gostionicom, 862/1811, i drugi; akt broj 862/1811, predstavka više Jevreja u vezi sa načinom izdavanja gostionica u zakup; akt broj 778/1812, molba Salomona Vajsa da mu se dozvoli i toćenje pića u dućanu; akt broj 149/1813, žalba Marka Šena zbog nenaplaćivanja duga čak ni putem intervencije jevrejskih autoriteta u Somboru; akt broj 438/1816, izveštaj Avrama Mrazovića o kažnjavanju neposlušnih trgovaca; akt broj 842/1817, popis Jevreja u Somboru, sastavio Matija Jozić, senator Magistrata; akt broj 32/1818, popis jevrejskih porodica u Somboru; akt broj 75/1818, Abraham Šen moli da mu se dozvoli da otvori radnju, a grnčar Karlo Haberfeld radionicu, 404/1818; akt broj 515/1818, molba Jevrejske crkvene opštine da se sinagoga u Somboru oslobodi plaćanja poreza; akt broj 523/1818, uputstvo u vezi sa poslovanjem jevrejskih gostionica; akt broj 1664/1818, popis Jevreja koji plaćaju taksu tolerancije u Somboru; akt broj 29/1829, pregled siromašnijih i bogatijih jevrejskih porodica u Somboru, zahtev da se smanji porez; akt broj 359/1829, Jevreji mole da im se stavi na uvid pravilnik Udruženja trgovaca.

Podaci za ovu knjigu crpljeni su i iz drugih arhivskih dokumenata koji su po značaju bili »sitniji«, ili su omogućavali da se na osnovu njih dođe do zaključaka o društvenom, privrednom, političkom, kulturnom i verskom položaju Jevreja u Somboru. Takvi podaci crpljeni su iz ovih dokumenata: 164/1776, 211/1786, 411/1798, 18/1810, 406/1810, 1460/1814, 432/817, 438/1820, 350/1821, 298/1826, 301/1829, 275/1831, 1193/1834, 928/1838, 377/1839, 693/1841, 1157/1845, 570/1845, 741/1846, 459/1847, 1375/1847, 1468/1850, 2594/1850, 745/1852, 218/1853, 1559/1860, 2987/1864, 1256/1871, 1514/1871, 2120/1871, 2994/1871, 721/1872, 69/1882, 658/1882, 78/1885, 749/1887, 11023/1888.

Sva navedena dokumenta, detaljnije ili samo brojevima naznačeni, nalaze se u Istorijskom arhivu u Somboru.

Autor ove knjige je stenografski pribeležio sećanja i uspomene Somboraca, čime je delo postalo kompletnije i to su: dr Mirko Gutman, Bela Kraus, Zoltan Brajer, Ladislav Lošić, Aleksandar Vajs, Dezider Kenisberg, Đurica Antić, dr Kosta Gergurov, Sanko Maširević, Žiga Fleš, Jolanka Fleš, Ana Kraus, Vilma Veltner, Žuža Đorđević, Jelisaveta Lazarević-Lebl, Aleksandar Brajer, Tibor Štajn, Linka Gonda, Leo Oberman, Olga Sentđerdi-Braun, i drugi (stenografske beleške kao dokument nalaze se kod autora knjige).

PRILOZI

Prilog 1. Od mobilisanih somborskih Jevreja u radničke čete, svoje uspomene o tragediji stotina pobijenih i umrlih govore:

Zoltan BRAJER, penzioner: »Prvog jula 1942. godine, okupatorske vlasti su naredile mobilizaciju Jevreja iz Bačke i Segedina. Okupili su nas u Bačkoj Topoli i svrstali u 7 četa. U svakoj četi bilo je najmanje 200 ljudi. Brojevi su bili 105/8 i redom do 105/14. Oterali su nas u Erdelj i u okupirani deo Slovačke. Radili smo najgrublje poslove, uz stalnu vojnu pratnju i stražu [...] Ja sam pripadao 105/10 četi u kojoj nas je bilo 214; koliko znam ostalo nas je u životu četvoro. Ostale su na Istočnom frontu pobili fašisti, kao što se masovno umiralo u sovjetskim logorima usled epidemije tifusa. Ali da se vratimo na tok događaja! Naša četa je oterana u Erdelj, u Mištotfalu. Terali su nas da gradimo aerodrom u jednom kamenjaru. Tamo su počele psovke, šamari, kundačenje i batine. Odatle pređemo u Košice, u Slovačkoj. Prvog septembra 1942. godine upućuju nas na ruski front. Dvadeset dana u vagonima i deset dana pešačenja trajalo je putovanje. Iz Ostrogorska pravac za selo Koški, na ničiju zemlju, da bismo kopali rovove, postavljali bodljikave žice, izrađivali mitraljeska gnezda. Poručnik Nikler, starešina čete, pobeo kao bolestan. Zamenjivao ga je brutalni narednik Kakonji, jer je pobeo i potporučnik Janoš Vašehdi. Ruska zima nas je oborila 17. oktobra, da bi 6. novembra postala još žešća. Dobili smo novog komandira, poručnika Janoša Hortobađija. Ovaj je dotukao Jevreje! Pred našim strojem održao je vojnicima govor da želi božićne praznike provesti u krugu svoje porodice. A ako isto žele i vojnici, onda neka znaju da toga neće biti dok su živi Jevreji. Posle toga je nastalo sadističko izživljavanje stražara. Mučili su i tukli, prebijali i ubijali gde su koga stigli. Iz Ribalcina smo prebačeni u Kamenku. Zima, četrdeset stepeni ispod nule. U stroju se umesto 214 nalazilo nas stotinu. Stražari, odnosno naišli mađarski žandari, su nas poskidali do gole kože. Opljačkali su sve što smo još imali, sačuvali ili prikrivali. Oduzeli su burme, prstenje, časovnike, noževe, toplo rublje. Krajem decembra, među mrtvima se nalazilo 90 drugova. Mnogi su se vukli, teško su hodali. Brojno stanje čete smanjilo se na 99 ljudi. To su oni koji su se još mogli kretati. Četrnaestog januara 1943. godine naređeno je povlačenje. Ja sam odranije pokušavao preko neke Ruskinje da se spasem, ali je ona bila vrlo nepoverljiva. Primetio sam da u njenu kuću navraća starac, sav zapušten, kao da je prosjak. Naposletku mi Ruskinja reče da uveče dođem njenoj kući. Kad tamo, onaj starac! Kako me je taj uzeo da ispitiva i saslušava, i to na »hođojč« jeziku. Ko sam, šta sam, odakle sam, koje jezike govorim, kako sam dospao na front. Kazao je Ruskinji da me smesti u trap. Tri dana nakon toga pristigle su prethodnice Crvene armije. Izišao sam iz baze, dobio od sovjetske jedinice propusnicu, ali zamalo. Jer oni što su kao talas dolazili posle proboja Staljingradskog fronta nisu imali pojma o meni i mojim susretima sa sovjetskim ljudima, kazali su mi »bumaška« ne treba. Našao sam se u koloni zarobljenih nemačkih, mađarskih i rumunskih vojnika. Sa njima sam dospao u sovjetski zarobljenički logor u Hrenovoju. Zima, glad, teror koje sam pretrpeo, tifus, sve je napravilo pustoš u logoru. Imao je nekih 40.000 zarobljenika. Tamo sam sreo i jugoslovenske komuniste, partizane, koje su mađarske vlasti takođe, kao kažnjeničke čete, doterali na Istočni front. Oni su imali žute trake sa crnim tačkama. Sećam se Ljubiše Protića iz Bačkog Brestovca i Julija Spevaka iz Bačkog Petrovca. U Hrenovoju sam ostao do marta 1943. godine. Lečen sam u bolnici mesta Usta, severno od Nižnjeg Novgoroda. Tamo upitam stariju lekarku: »Zar ću ja ceo rat morati da provedem na lečenju, ja bih negde išao?« Ona mi je spomenula da postoje češke i poljske vojne jedinice osnovane u SSSR. Šta ću ja među Poljacima i Cehoslovacima, ja sam Jugosloven! Odvratila me da nije čula za jugoslovenske jedinice.

Mislio sam i mislio šta ću. Napišem pismo jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi, ne poznavajući pravo stanje stvari. Dobijem odgovor iz Moskve da postoji mešoviti jugoslovenski odred i da mogu stupiti u njega, te da okupim ostale koji žele da stupe u njega. Odahnuo sam, hvala bogu! Nas dvadeset se uputimo iz rumunskog logora Oranki u Tesnicko kod Kolomne, gde se nalazila jugoslovenska partizanska jedinica. Koliko sam mogao proceniti, tu je bio jedan bataljon na obuci. Postao sam komandir čete s obzirom na to da sam rezervni poručnik jugoslovenske vojske. U aprilu 1944. godine dođe prekomanda u Prvu jugoslovensku tenkovsku brigadu formiranu u SSSR. U njoj sam postavljen za pomoćnika načelnika brigade. Na toj dužnosti sam bio do kraja rata. Brigada je došla u Jugoslaviju 24. marta 1945. godine. Učestvovala je u proboju Sremskog fronta 12. aprila i kroz borbu se probila do Zagreba i Trsta, gde je okončano ratno stanje.»

Ladislav LOŠIĆ, penzioner: »Ja sam bio u radničkoj četi broj 105/11. Mesec dana su nas »egzercirali« u Bačkoj Topoli da bismo naučili mađarsku komandu. Četa je prebačena u Bilke, u okupiranom delu Slovačke. Radili smo u kamenolomu najteže fizičke poslove. Kako smo prošli? Od nas 220 iz čete ostalo nas je četvoro živih. Na istočnom frontu smo bili 23. septembra 1942, u mestu Ilinče. Naš poslednji komandir bio je Laslo Vaj, poručnik, u civilu direktor segedinske kudeljare. Pratilo nas je 26 vojnika. Kako su tukli i mučili Jevreje, pa to se ne da ispričati. Ubijali su, a ne samo mučili. Sto nisu dotukli, umrlo je u Sovjetskom Savezu od tifusa. Malo je naših i doživelo oslobođenje, jer koji su terani na povlačenje pobila ih je fašistička vojska zato što su smetali. Kako mi je kaplar Andraš Berček iz Segedina, salaš broj 108, kazao da je čuo šta razgovaraju oficiri, naime da svi Jevreji iz radnih četa imaju biti likvidirani, to se odlučim, te 24. oktobra 1942. sa još tri druga pređem preko smrznutog Dona na sovjetsku stranu. Sovjetske jedinice nisu bile daleko od nas. Slušali smo kako na poziv stražara odgovaraju lozinku i ono njihovo »svoji«. Kada nas je crveno-armejac zaustavio, na pitanje »ko ide«, ja viknem »svoji«. U logoru Slavjansk prijavim se kao rezervni poručnik jugoslovenske vojske, ali me pozva sovjetski komandant i saopšti da me ne mogu kao takvog držati u logoru, nego će me prebaciti za tumača u logor zarobljenih Nemaca; tu sam proveo 11 meseci. Kako je bilo u toku formiranje jugoslovenskih partizanskih jedinica u Sovjetskom Savezu, to podnesem molbu i budem primljen u našu tenkovsku brigadu, u svojstvu glavnog intendanta. Dobili smo uniforme, nove, na rukave smo prišili partizanske oficirske i podoficirske činove. I tako u Moskvi, sećam se, vozimo se tramvajem, a svet se zagleda u nas. Čujemo kako sovjetski oficiri među sobom komentarišu ko bismo nas trojica mogli biti (Đurđe Kesler, Nestor Bordoški iz Sente i ja), da li smo engleski, američki, poljski, čiji smo vojnici. Na to se diže Nestor Bordoški i pride sovjetskim oficirima sa rečima: »Mi smo Titovi oficiri, mi smo jugoslovenski partizani!« Nastalo je grljenje i ljubljenje, sovjetski oficiri su nas prosto opseli, nisu hteli ni čuti da ne možemo poći s njima u štab, na slavlje. Bili smo gosti u njihovom štabu, ali ne obični gosti, nego ceo dan [...] Kad je brigada stigla u Jugoslaviju, ja sam više puta, još u toku rata, prolazio kroz Sombor i tada sam upoznao moju buduću suprugu. Tada sam čuo šta se desilo somborskim Jevrejima i da su sa njima stradali i moji roditelji. Dok sam bio u Sovjetskom Savezu raspitivao sam se, čak sam pitao i našeg generala Velimira Terzića koji se nalazio na čelu jugoslovenske Vojne misije, ali nije mogao određeno da navede šta je sa Jevrejima u Bačkoj. Kako je, ipak, spomenuo da mu je poznata sudbina Jevreja u Beogradu, to je i meni postalo jasnije šta se desilo i čemu se mogu nadati. Moje slutnje su se obistinile, da su naši stradali [...] Prošle su tolike godine, a ja nikad nisam stigao do Segedina da se raspitam šta je sa poštenim kaplarom Andrašom Berčekom bilo, je li ostao živ ili je poginuo. Uživao je poverenje nas iz radničke čete. Tih kritičnih dana, dr Volf iz Novog Sada predao mu je svoj sat. Kaplar mu je rekao da će ga sat čekati u Segedinu, na njegovom salašu broj 108. Dr Volf neće doći po sat, poginuo je. Ali ako je sat sačuvan, neka ostane u kaplarovoj porodici kao izuzetna uspomena!«

Dezider KENISBERG, penzioner: »Mobilisan sam 1. jula 1942. godine u radničku četvu broj 105/13. Iz Bačke Topole oterani smo u Erdelj, u Holmožd, gde smo vadili kamen i popravljali puteve. Tamo smo bili oko tri meseca. Stigli smo u Košice i odatle bili

1. Jevrejska ulica u Somboru, snimak iz 1871. godine

2. Sinagoga u Somboru; posle drugog svetskog rata pretvorena u školu učenika u privredi, snimak iz 1971. godine

3. Prvi list knjige *Hevra Kadiše*, Sombor

4 Dr Simon Gutman,
somborski rabin i pu-
blicista. umro 1939. go-
dine

5. Članovi uprave Jevrejske opštine u Somboru, snimak iz 1964. godine

6. Najstariji deo jevrejskog groblja u Somboru, snimak iz 1947. godine

7. Mikloš Santo, predsednik Jevrejske opštine u Somboru, govori na otkrivanju spomenika somborskim Jevrejima-žrtvama fašizma, 23. XI 1947.

8. Sa otkrivanja spomenika somborskim Jevrejima-žrtvama fašizma, 1947. godine

10. Spomenik Jevrejima-prinudnim radnicima u Borskom rudniku, koje su nacisti ubili u Crvenki 1944. godine. Spomenik je otkriven u Somboru 19. IV 1964 godine

upućeni na Istočni front, uvek i za sva vremena pod honvedskom stražom. Naš komandir bio je izvesni potporučnik Rajnhardt. Vojna pratnja nije prelazila broj od 15 ljudi. U okupiranom delu Sovjetskog Saveza, naša četa je boravila u Nikolajevki, udaljenoj nekih pet-šest kilometara od Dona. Radio sam kovačke i potkivačke poslove sve dok Nemci nisu poraženi kod Staljingrada. Tada je nastalo opšte rasulo. Sutradan je nas 14 pobeglo iz čete. Među nama se nalazio i narednik Vereš. Pobegli smo u Dimitrijevku jer sam mislio da ću sresti rođenog brata Šandora iz 105/14 čete. Bežali smo i bežali, lutajući 17 dana po ruskoj stepi. Vrteli smo se, zapravo, u istom krugu, na istom prostoru. Sneg, zima, vejavica. Kad god uveče zastanemo, uvek ustanovimo da smo na istom mestu već bili. U nekom magacinu, šta li je bilo, nabasamo na selo Široka. Prazno, kuće napuštene, jedino u krajnjoj kući zateknemo ženu. U tom primetimo da selom prolaze i beže vojnici. U našu kuću uleti mađarski general-major. Nije nam bilo svejedno, prepali smo se. Narednik Vereš je generalu »objašnjavao« da smo u pokretu, da smo se tek malo sklonili, ali nam je bilo jasno da je i general pobegao od svoje jedinice ne bi li se igde sklonio dok ne dođu ruske trupe. Tada nismo gladovali. Imali smo dva konja, i zna se! Došli smo i do nešto oružja. Prvog februara 1943. godine stigli su crvenoarmejski, ruski vojnici. Njih dvoje kao izviđačka prethodnica. Išli su od kuće do kuće. Javimo im se da smo begunci, što im potvrdi i gazdarica Ruskinja u čijoj smo se kući nalazili. Trećeg dana su naišli nastupajući ešaloni ruske armije. Dali su nam uputstva u kojem pravcu da se krećemo. Smešteni smo u kolhoz ograđen bodljikavom žicom. Verovatno je tu bio logor i za vreme nemačkog nastupanja. U ovom logoru bio sam tri dana. Mene i još četvoricu begunaca prozovu po ranije sačinjenom spisku. Tako sam se od proganjanog Jevreja, begunca iz čete 105/13, preobrazio u crvenoarmejca, u ruskog vojnika. Dospeo sam u 108. sovjetski pontonirski bataljon, ali sam pre toga mesec dana bio u minobacačkoj četi. Pod komandom majora Pitošena, možda se zvao Petar-Pjotr, bataljon je nastupao prema Kijevu. Odeću crvenoarmejca primio sam posle šest meseci. U maju 1945. godine zaustavili smo se u nemačkom mestu Langsberg am Varte, oko 80 kilometara udaljenom od Berlina. U oktobru 1945. godine bio sam demobilisan iz Crvene armije i vratio sam se u Sombor. Tu sam čuo za tragediju i nesrećnu sudbinu somborskih Jevreja. Ostao sam sam od naše uže porodice. U nemačkim koncentracionim logorima, fašisti su mi ubili oca, pet rođenih sestara i dva rođena brata oterana na Pag. Od 210 Jevreja iz čete 105/13, koliko sam mogao utvrditi, ostala su nas živa trojica. Miško Gevirč. Eugen Daniel i ja.«

Aleksandar VAJS, penzioner: »Mene su u jevrejsku radničku četu oterali 6. jula 1942. godine, u Bačku Topolu. Nas stotinu bačkih Jevreja, toga puta smo srećno prošli. Izdvojeni su stručnjaci, među njima i šoferi, s namerom da nas uključe u operativne honvedske jedinice kao vojnike. Onda su nas pustili kućama, s tim da će nas vojne jedinice pozvati kao svoje obveznike. Međutim, do aprila 1943. godine niko nas nije pozivao, pošto su jedinice po hitnom postupku upućene na Istočni front. O nama niko nije vodio posebnu brigu i mi smo ostali kod svojih porodica. Ali u proleće 1943. godine, nas 220 zaostalih Jevreja budemo pokupljeni kao jedinica 4/1, i pod stražom, kao i svi raniji Jevreji, budemo upućeni na rad u Erdelj, u Banfihunjad. Preko Erdelja i Karpata smo upućeni na Istočni front; radili smo u Pripjetskim močvarama, u Stanislavu i Lavovu, stalno se povlačeći pred naletima Rusa. Tako smo u decembru 1944. dospeli na austrijsko-mađarsku teritoriju, da bi nas u Kophazi strpali u koncentracioni logor. Tu su nas Rusi oslobodili 31. marta 1945. godine. U Somboru sam bio kroz dve-tri nedelje. Svi iz moje porodice i od rodbine pobijeni su. Od Vajsovih iz Sombora stradalo ih je preko trideset. Moja je sreća bila što sam umeo voziti auto, pa su me okupatorske vlasti s računicom pustile iz Bačke Topole. Inače bih i ja prošao kao i hiljade ostalih Jevreja iz Bačke. Kad su nas sprovodili na Istočni front, dok smo se zadržavali na nekadašnjoj mađarsko-sovjetskoj granici, oko nas su obilazili honvedi i žandari govoreći nam da smo se rodili pod srećnom zvezdom, jer Jevreja koji su u jesen 1942. godine dospeli na Istočni front nije odavno bilo među živima. Među nama internircima iz radničke čete 4/1 prepričavalo se da su mađarski vojnici i ostale jedinice pod oružjem tada dobili naređenje da se prema Jevrejima ne sme postupati grubo, nego da se prema nama odnose kao da smo honvedi, što naravno nismo bili. Ne znam koliko su takve priče verodostojne, ali sam sklon verovati da je takvo ras-

položenje među mađarskim državnim i vojnim rukovodilcima moglo postojati s obzirom na tadašnje političke i ratne prilike u svetu. Uglavnom, bez obzira na sve naše teškoće, mi smo pretrpeli manje žrtava.»

Prilog 2. Kako je bilo somborskim Jevrejima i šta su preživeli u vreme internacije govore svedočanstva preživelih koja se ovde navode:

Bela KRAUS, apotekar: »Istovremeno kad se u Somboru 6. aprila 1944. godine počelo sa interniranjem izišla je naredba da moramo na svojoj odeći nositi i javno isticati žutu šestokraku zvezdu. Prvog dana su nemačka i mađarska policija, žandarmerija i vojska, uz sudelovanje izvesnih civila, pokupili mlađe muškarce. Uhapšeni su najpre bili zatvoreni u gimnaziji, a potom u galetari (kod Pozorišta, preko puta Luteranske crkve, gde je danas, 1971. godine, fabrika cipela »Mladost«; nekad je to bilo skladište za preuzimanje čahura svih lenih buba — prim. M. B.). Drugi talas progona usledio je 21. aprila da bi do 28. aprila 1944. bili okupljeni i Internirani svi Jevreji. Neki su transportovani za Bačku Topolu, Segedin, Baju, a odatle u Aušvic ili Austriju. Oni što su otpremljeni u Aušvic, svi su pogušeni i spaljeni u krematorijumima. Uglavnom, u Aušvicu su stradali tako reći svi naši građani. Rekao bih još to da je glavnu ulogu prilikom interniranja imao potpukovnik Ferenc Zalaždi, komandant žandarmerije za bačko-bedrošku županiju. Njegova komanda nalazila se u Somboru gde je bilo i županijsko sedište. Po žrtve su odlazile mešovito kombinovane patrole od policajaca, žandarma, civila i nemačkih gestapovaca i SS vojnika, kako u kojem slučaju. Jevreji su se morali za put spremiti za nekoliko minuta, a mnogi, ili svi, već su odranije znali šta ih čeka, pa su pripravili kofere i zavežljaje sa najpotrebnijim stvarima i hranom, što im sprovednici obično nisu dozvoljavali da ponesu, ili samo nešto malo što su stigli da zgrabe kad su polazili iz svojih kuća.«

Ziga FLEŠ, penzioner, zanatlija, vlasnik vršaće garniture: »Izvukli su me iz kreveta i zajedno sa ostalim Somborcima oterali u Bačku Topolu. Drugog maja 1944. godine, transport je prispeo u Aušvic. Tamo je dr Mengele sa svojim saradnicima vršio selekciju ko će biti ubijen, a ko će ostati i biti upućen na rad. Nas 470 su izdvojili za rad. Dobili smo prugasto robijaško odelo plavo-sivkaste boje. Odveli su nas u šlezijsko mesto Vistegizdort, gde sam radio u tekstilnoj fabrici. Oдавde nas trideset šesticu oteraju u Zajferveseri, u kamenolom, gde smo popravljali železničku prugu i bili u radionici. Zahvaljujući mom komšiji, takođe interniranom Josipu Vitenbergu, otkupljiivaču starog gvožđa iz Hajduk-Veljčke ulice, budem vraćen u Vistegizdorf gde su tražili potkivača i nekoga ko ume da se bavi negom i lečenjem konja. Ja sam izučeni kovač i potkivač, a kako sam u prvom svetskom ratu završio u Temišvaru i kraći veterinarski kurs, to sam sada dospao u nemačku komandu koja je timarila oko 500 konja [...] Kako su Rusi nastupali, tako su Nemci bežali, terajući i nas logoraše. Oslobođeni smo u koncentracionom logoru Bergen-Belzen. Kući u Sombor vratio sam se 24. avgusta 1945. godine. Fašisti su mi ubili mater i oca, izgubio sam sina, ubili su mi rođenog brata i četiri rođene sestre, njihove muževe i njihovo devetoro dece. Izgubio sam 22 člana uže porodice [...] A kada sam stigao, narod, komšije su pohitali ne samo da me pozdrave i da mi iskažu svoju radost što sam ostao živ nego je svako pitao: »Žiga, šta ti treba!«

Linka GONDO, domaćica: »Po moju svekrvu Lauru Goldarbjater, mog petnaestogodišnjeg sina Julija i mene došla su petorica sprovednika: policajac, žandar, SS-ovac i dva civila iz okupatorske organizacije »Turani vadasok«. Muža su mi oterali koji dan ranije. Preko Bajе, naš transport je stigao u blizinu Beča, gde su odabirali ko će u Aušvic, a ko na rad. Ja sam sa sinom određena na imanje u Altprerau udaljenom 60 kilometara od Beča. Kada smo polazili, kćer dra Oblata sklopila je ruke moleći: »Uzmite me sa sobom, ja neću da umrem.« Drugi su odlučivali o našim sudbinama. Na istom imanju bilo nas je 56, što Bačvana što Jevreja iz Mađarske, uz pola kilograma hleba na nedelju dana, dok smo dnevno svi skupa dobijali 50 kilograma krompira za tri obroka. Gladovalo se, kako da ne! Radili smo sve uz nadziranje Nemaca. Sin mi

Julije bude zaposlen kod zidarskog majstora. Kralo se radi ishrane! Petog decembra 1944. godine oteraju nas u Bergen-Belzen. Tamo nas 9. aprila 1945. godine utrpaju u vagona i s jednog kraja Nemačke počnu vozati do drugog, dvanaest dana, dok nismo stigli u Terezino u Češkoj, gde smo i oslobođeni. Odatle sa sinom vratim se kući 28. juna 1945. godine. On mi je bio velika briga i velika uteha!»

Žuža ĐORĐEVIĆ, rođena Veltner, službenica: »Maja 1945. godine, kada sam se sa majkom vraćala iz nemačke internacije, na jednoj od usputnih železničkih stanica sreća sam svog budućeg muža Josifa Đorđevića. On je kao jugoslovenski vojnik proveo u zarobljeništvu četiri godine. Nismo jedno drugo zapazili dok u blizini česme nisam nešto viknula na srpskohrvatskom jeziku. On se osvrnuo i smešeći upitao: »Pa vi ste, drugarice, Jugoslovenka?« On je otišao svojim u Niš, dopisivali smo se mesecima. U Somboru smo se venčali 8. maja 1946. godine. Imamo dve kćerke, od kojih se starija, pošto je okončala studije, već i udala.«

Jelisaveta LAZAREVIĆ, rođena Lebl, penzionisani profesor: »Odveli su nas u Baju i strpali u magacin i fabriku nameštaja, kako koga. Onda su nas smestili kod bajskih Jevreja. Oni su mislili da neće doživeti našu sudbinu. Neki su nam govorili da smo mi »četnički Jevreji« (okupatorske vlasti su sve što je bilo vezano za srpsko ime zvali »četničkim«, što je bilo vređanje, podrugivanje i potcenjivanje — prim. M. B.), a oni iz Baje su tobože drukčiji i njih neće internirati. Ali smo svi zajedno transportovani u istoj kompoziciji. Bila sam u vagonu sa Margitom Rozenberg, rođenom Lebl, Evom Rozenberg, Julijom Šafer, Isidorom Rozenbergom, roditeljima Žige Fleša, s porodicom Lebović, Linkom Gondo, Vilmom i Žužom Veltner, sa bajmočkom porodicom Danijela Gutmana od 4 člana, tu je bio stari Sozberger, roditelji Ladislava Lošica, mislim Mihajlo Kiršner sa suprugom, kćerkom i njenim malim, članovi porodice doktora Oblata, nas oko 80 ili više, što je teško prosuditi. Niko u vagonu nije imao nikakvog mesta. Stajalo se ili sedelo jedno na drugom. Nemci nisu otvarali vagona tri dana i tri noći, nisu nam davali vode niti hrane. Putovali smo oko Balatona, prema Beču. Isidor Rozenberg je vikao: »Moja kći živi u Beču, ona će nas sve spasiti«, dok su Flešovi i mnogi drugi izgubili prisebnost, svak je ponešto pričao, obećavao i nadao se izbavljenju. Noge su postale »slonovske«, otekle, nabrekle, debele od stajanja i podnošenih muka. Zar je čudo što su se internirci u takvim uslovima prevoženja ritali, vršili nuždu pod sebe? Još u Baji sam naslutila šta nam se sprema. Dok su Jevreji na kolicima gurali jednog starca, ovaj je pitao šta se sa njim radi i gde ga nose. Na to je prisutni vojnik odgovorio: »Ne boj se, stari, bićeš dobar za veštačko đubrivo!« Kompozicija je stigla u Gezendorf, blizu Beča. Oterana sam na poljoprivredno imanje Lihtenštajn, između Beča i Bratislave, u mestu Felsbergtajmhof. Tu sam bila do 1. februara 1945. godine. Kada nije bilo poljskih radova terali su nas da kopamo jame za tenkove, klopke. Potom su nas oterali u Terezino u kojem je još carica Marija Terezija gradila velike kasarne. Svašta smo radili, a gladovalo se užasno, užasno. Na nama i na meni visili su grozdovi vašiju i stenica. Ovako preko glave povučem rukom i skidam ih u gomilama. Oslobođeni smo 10. maja 1945. godine. Stigli su Rusi! U Terezino su Nemci dopremili hiljade interniraca iz raznih logora koje su pokrenuli prilikom bežanja ispred savezničkih armija. Tu je bilo logoraša iz Aušvica, Ravensbrika, Dahaua, pristizali su ratni zarobljenici, cela Evropa se ovde koncentrisala, jer su nemačke jedinice u ovom delu Češke poslednje kapitulirale [...] I danas se sećam kako je u Baji potpukovnik Ferenc Zalaždi u maju 1944. godine govorio: »Sve ću vas izručiti Nemcima!« Njegove pretnje su se ispunile, ali što se preživelo nije moguće ispričati; u Terezino sam bila toliko slaba da se nisam mogla uspraviti ako se sagnem.«

Vilma VELTNER, domaćica: »Naša porodica se 1941. godine preselila u Sombor iz Čonoplje. Industrijalac i elektropredužimač Karlo Cviršić je otpustio mog muža Mikšu zato što smo Jevreji. U Somboru su mi ubrzo muža oterali na prinudni rad, sa kojeg se nije vratio, a u aprilu 1944. godine fašisti su došli po mene i moju kćerku Žužu. Od kuće su nas poterali uveče oko devet sati. Mi smo bili spremili odeće i obuće u rančeve, ali su sprovednici sve pobacali, govoreći nam: »Za tim nećete imati potrebe.« Strpali su nas u galetaru. Tu je bilo stotinama Jevreja iz Sombora, Apatina, Bogojeva

i drugih mesta. Istu noć nas vozom prebace u Baju i smeste u žitni magacin. Neki su u Baji dospeli u fabriku nameštaja i školu »Kakaš«. Ovde su nas zadržali do 28. maja. Opet transportovanje prema Austriji. Govorila sam u sebi: »Bolje da sam ubijena, nego što sam taj put izdržala.« Kompozicija od 40 vagona. Oterani smo na imanje Lihtenštajn. Radili smo sve. Naša je sreća što smo radili sa namirnicama, pa se kralo i tako živelo. Po nas su 26. aprila 1945. godine došli gestapovci. Rusi su morali biti negde blizu kad su nas poterali sa imanja. Oterali su nas u Nikolsburg. Svaku noć smo proveli u drugom selu. Uz put su Nemci ubili Šamu Krausa iz Bačkog Petrovca. Mi smo u koloni međusobno razgovarali na mađarskom jeziku. On je kazao da bi pobegao da je znao da su Rusi u blizini, bio bi se negde zavukao i sklonio. Mi, međutim, nismo obraćali pažnju na kolone civila, niti smo znali da su to Nemci koji su pobjegli iz Bačke. Jedan od tih Nemaca, znajući mađarski, rekao je gestapovcu iz naše pratnje šta je kazao Šamu Kraus. Ovaj je ubio našeg sapatnika, a mi smo 9. maja 1945. godine oslobođeni. Nemci nisu više imali kuda s nama da beže, jer su nas stigli Rusi. Oslobođenje nas je zateklo u Grosau i Šadic. Bilo nas je 80 interniranih. Krenuli smo u domovinu da bismo 20. maja već bili u Subotici. Šest dana kasnije stigli smo u Sombor [...] U vezi sa pogibijom Samu Krausa rekla bih to da su ga gestapovci odveli na groblje u mestu Šenau, tamo su ga naterali da sebi iskopa raku. Tako su ga ubili. A među nama su bile njegova supruga i njihov sin.»

Jolanka FLEŠ, domaćica: »Najpre što su sprovodnici uradili kada su 26. aprila 1944. godine došli po mene bilo je to da su nasilno oduzeli minduše, burmu i druge dragocenosti što smo imali. Iz kofera, koji sam spremila, izbacili su šta su hteli. Na ulici sam prigušivala plač. Mislila sam: zašto moram da patim, zašto, zato što sam Jevrejka? Zar Jevreji nisu ljudi kao i svi drugi? Gušila sam se u suzama, a komšije su kradomice gledale kroz prozor. Iz Sombora su nas oterali u Baju i odmah za Bačku Topolu, a odatle pravo u Aušvic, gde smo bili već 2. maja 1944. godine. Nisam imala pojma da se u istoj kompoziciji nalazio i moj muž Žiga. U logoru su počeli da razvrstavaju doterani svet. Time se bavio dr Mengele. Jedni su išli u gas-komore, gde su ih trovali, a druge su izdvajali u stranu. Dobila sam logorski broj 80793. Evo ga utetoviranog na mojoj levoj ruci! Putovalo se u užasnim uslovima. Bila sam u vagonu sa Margitom Vitenberg i njenom decom Zužom, Imretom i Verom, tu su bili Vilim Haj, njegova supruga i njihov sin, Pišta Vajs sa suprugom i kćerkom, supruga Žige Polačeka i kći, zatim Juliška i Rožika Daniel, Adam Zam sa suprugom i šestoro dece, Klara Landau i Rožika Landau, ne mogu sve pbrojati. Negde na putu su u naš vagon ubačene tri Poljkinje. Od njih smo saznali šta nam se sprema i gde nas, otprilike, voze. Negde u Mađarskoj, Rožika Landau je uz srebrnu kašiku privezala naša pisma i bacila ih iz vagona, napominjući dobrom nalazaču da kašiku zadrži, a poštu da ubaci u sanduče. Hteli smo da se javimo poznanicima i prijateljima. I divno čudo, kad sam se posle rata vratila kući doznala sam da su pisma stigla, i da su tako naslutili šta je sa nama. Kada je voz stao u Aušvicu, sve su počeli da nam oduzimaju. Čak su sa ljudi skidali i naočare, govoreći da će to sve dopremiti za nama. Stali smo u redove, po petoro. Tu je dr Mengele, odabira žrtve. Mene je oterao na »drugu« stranu. Ostali su upućeni na spaljivanje, odmah. Nas su oterali pod veliki šator. Tu sam naišla na jednog SS-ovca iz Apatina. Rekao je šta se ovde radi i šta nas čeka, da ubijaju sve odreda. Za sebe je kazao da ništa za Hitlera. Stotinu SS-ovaca nas je posmatralo dok smo se kupali, smejalji su se i cerili. Dobili smo najlošiju odeću što se može zamisliti. Klompe umesto cipela. Smeštene smo u logor Birkenau, uza sam Aušvic. Terali su nas na rad od četiri sata izjutra do pred večer. Radila sam u fabrici »Union«. Tu se izrađivalo oružje. SS-ovke su nas tukle na svakom koraku. Tuku te ako ideš u klozet, tuku te ako se vraćaš, ako se okreneš, ako staneš, uvek [...] Osamnaestog januara 1945. godine, Nemci su počeli evakuaciju. I nas su poterali, kako se pričalo, do 80.000. Zimaciča, tri nedelje su nas uvek držali pod vedrim nebom. Umiru se cvokoćući, sedeći i stojeći. Ležimo na smrznutoj zemlji, tri nedelje tako. Stigli smo u Leslau. Tu nas potrpaju u otvorene vagone, po 120 u jednom. U Berlinu bombardovanje, fašisti beže. a mi se radujemo, mučenici. Potom smo prispeli u Malhof. Nakon mesec dana sprovedu nas u koncentracioni logor Ravensbrück, pa Lajpcig, Roderau, itd. [...], pobjegle smo nas pet, Juliška Daniel, Klara Vajzer iz Novog Sada, Bežika Veltner iz Novog Sada,

Fani Zeler iz Budimpešte i ja; sklonile smo se u nekakvu šupu. Tu smo i oslobođene 26. aprila 1945. godine. Oslobođili su nas Rusi. Nakon mesec dana otišli smo u Čajthajm, u oslobođeni logor jugoslovenskih vojnika. Komandant je bio neki Alojz. Kako su nas primili lepo, kako su nas pazili! Kada sam oslobođena, imala sam 35 kilograma, prosto čovek da ne veruje. Sve smo bile iznemogle, izgledale smo kao starice. Sa zarobljenicima krenemo za Špremberg, pa Forst, Koblenz, i evo nas u Subotici 24. avgusta 1945. godine. Časovi oslobođenja bili su divni i nezaboravni, ali susret s partizanima i njihova pažnja prema nama ne mogu se opisati. Toliko su bili pažljivi, toliko na usluzi svima povratnicima da su nas prosto nosili na rukama, hranili su nas i stalno bdeli nad nama. Kako su nas partizani primili, kako lepo, to je bilo nešto ljudsko, toplo, lepo [...] Javim se telegramom iz Subotice. Nisam znala da se moj muž Ziga nalazio u Somboru već od 24. avgusta. Doleteo je u Suboticu. Neki dan potom stignem kući iz koje su me fašisti oterali u logor. Nisam zaboravila misli s kojima sam prekoračila prag i kada su me isterali na ulicu: zar mi Jevreji nismo kao i drugi ljudi, zar sam ja kriva što me je rodila majka Jevrejka? Mnogi, uglavnom jako mnogo Somboraca, nisu se vratili. Stradali su Aušvicu i na druge načine. Sećam ih se, to se ne sme smetnuti sa uma.»

Ana KRAUS, penzioner: »Dvadeset sedmog aprila 1944. godine oko šesnaest časova došli su po nas, po moju majku Juliju Engel, staru sedamdeset godina, po mene i moju kćer Doru. Tri policajca. Ponašali su se ružno, nečovečno. Kazali su: »Dajte ova-mo sve što imate, novac, nakit!« Mene su skinuli do kombinezona i nastojali da ustanove nisam li nešto prikrija. Iz kofera su poizbacali nama potrebne stvari. Naime, svi Jevreji, očekujući najgore, pripremali su se za internaciju. Ipak sam nešto spakovala i vezala u čaršav, šta li je bilo. Iz galetare su nas istu noć vozom prebacili u Bačku Topolu. Mnogi već nisu mogli pešačiti. U Bačkoj Topoli sreli smo internirane Jevreje iz Novog Sada, Bečeja i iz drugih mesta. Drugog maja, kompozicija sa nama, nakon tri ili četiri dana vožnje, stala je u Birkenau-Aušvicu. Logor smrti, znači? Na logorskoj kapiji krupno je pisalo na nemačkom »Rad čini čoveka slobodnim«. Postrojili su nas u red radi smotre i odabiranja. Tu je dr Mengele, SS-ovac, lekar. Vršio selekciju među žrtvama. Izdvajali su mlađe od 15 i starije od 40 godina. Moja kći Dora imala je 15, a ja 40 godina. To nas je spasilo od uništenja. Izdvojeni smo za rad u fabrici gajtana u Birkenau. Da, koliko se sećam, naš je transport bio prvi sa jugoslovenskim Jevrejima. Na posao su nas terali izjutra u 4, a u logor vraćali u 18 časova. U opštoj nesreći koju smo podnosili i delili kao i svi Jevreji, moja i Dorina sreća kao da je bila u tome što smo se razbolele od tifusa. Sedamnaestog januara 1945. godine proneo se među tifusarima glas da je logorska kapija otvorena i da nigde nema nemačkih straža. Počeli smo iz logorske bolnice, da je tako nazovem, izvirivati da bismo se uverili u izmenjeno stanje koje je nastalo preko noći. Nigde Nemaca, ali ni ostalih logoraša. Bolesni su ostali sami. Očekivali smo oslobodioce, znajući da su Rusi blizu. A njih nema, mi nestrpljivi! Nakon tri dana povrate se nemački vojnici i pobiju više interniranih. Nedelju dana smo ničiji. Barake su pune hrane spremljene za nemačku vojsku, sve tako propisno sređeno da čoveku stane pamet. A mi gladni i u rondama. Šta će biti sa nama tifusarima? Priča se da je Birkenau miniran. Nisam teža od 35 kilograma. Kada su nas internirali imala sam 64 kilograma. Šta su uradili sa nama i od nas? Mislim da je bio tačno 24. januar kad su se pojavila tri crvenoarmejca. Poskakali smo, ako se tako može reći, i pošli im u susret. Zar samo tri ruska vojnika? Čudili smo se, šta je za to za nas svega tri vojnika! Šta se, međutim, ispostavilo? Sovjetska komanda je obavestena da su Nemci ispraznili Birkenau, pa nisu ni hteli ova-mo. Trojica su se uputila, toliko da ih bude, i da vide. Tražili smo da pošalju više vojnika zbog nas, zbog svih koji su patili. Nama su odvrćali da Nemci neće doći tamo gde su Rusi! Nas tifusare preuzeli su Rusi na lečenje. Odneli su nas u njihovu bolnicu. U njoj smo proveli tri meseca. Ko se oporavio ili je bio zdraviji, već je otišao svojoj kući. Otišli su Poljaci, Francuzi, Česi. Mi smo krenuli za Jugoslaviju 26. i 27. aprila 1945. godine u nekom rumunskom transportu. U Temišvaru primetimo da ne idemo prema Jugoslaviji. Stignemo u Belu Crkvu, na našu teritoriju, nas trinaest jugoslovenskih i mađarskih Jevreja. Prvo mi je bilo da se telegramom javim u Sombor, našem prijatelju apotekaru Sanku Vujiću, jer, nisam znala šta mi je sa mužem Belom.

Čekamo u neizvesnosti i strepimo za ono što je u Somboru. Sedmog dana po upućivanju telegrama, bilo je jutro, sećam se jako dobro, otvaraju se vrata na našoj odaji. Umesto osoblja koje se brinulo o nama, na vratima se pojavio Bela. Kakva sreća, kakva radost nas je sve obuzela! Skočili smo ne samo ja i naša kći Dora nego svi, grlili smo Belu, ljubili ga, plakali smo kao deca. Tu smo, dakle! Moj Bela je sredio sve za put i nas trinaestoro doveo do Vrbasa u Bačkoj. Tu smo se opraštali i razilazili svako na svoju stranu. Bio je petnaesti maj kada smo izišli iz voza u Somboru. Doru smo nosili i vodili. Nigde fijakera ili bilo kakvog drugog prevoznog sredstva da stignemo kući. Sa mnogo napora smo se obreli u svojoj kući, ovde odakle su nas oterali pre godinu i nešto više dana [...] Prodoše od tada godine, a ja se tako prisećam patnji i ljudi. Naročito ne zaboravljam jednog našeg lekara sa Golnika. On se našao u Birkenau i brinuo se o mojoj Dori. Ona je progovorila nešto na srpskohrvatskom, i isti lekar čuvši svoj jezik okrete joj se: »Ti si Jugoslovenka? Ja ću te čuvati. I ja imam takvu kćerku, ali je ona u bezbednijem položaju... samo sam ja dospeo ovamo.« Dora je jedva prebolevala tifus, a već ju je zahvatilo zapaljenje pluća [...] Danas nam je kći u Izraelu. Tamo živi. U Somboru smo ostali nas dvoje, Bela i ja!«

Summary

M. BELJANSKI

THE SOMBOR JEWS

Although the earliest data on Jews living in Sombor go as back as 1735, it was only after sixty years that the life of Jewish citizens was made easier in the city of Sombor which was an important economic and commercial center in the Bacs-Bodrog Country. Serbian and Croatian traders never missed to lodge objections with the Magistrate whenever a Jew's request for grant of stay and right of trade in the city was given consideration. The root of this intolerance, which was not without political and nationalist shades could be found in the Jewish competition the traders of other nationalities felt to be threatened with.

During the first decade of the 19th century 15 Jewish families settled in Sombor. Members of these families were allowed to get together and to have their meals in the so-called Hebrew kitchen only which was leased to them by the Magistrate. Those days the Jewish community started the construction of a synagogue, while the tuition of the children had to start somewhat later when the synagogue was ready for use and a rabbi engaged to take care of the school, too.

The social and economic progress of the Jews in Sombor attracted an even greater attention, particularly as far as all branches of trade was concerned. The achievements in trade soon found reflection in the progress of other Jewish institutions as well. Most prominent among these was the Jewish women's society for social and benevolent work. In 1864 the construction of a new, much larger synagogue started. The year 1871, when Moric Levi was elected president of the

Sombor traders' Lloyd, can be considered as the year marking the end of the phase of intolerance towards the Jews and also the year when their role in the field of economy, education, culture and politics started to be more and more appreciated.

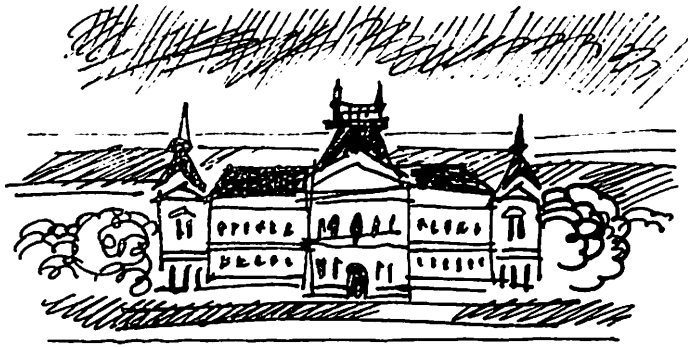
Sombor became very attractive for the Jews living in the neighbouring villages and a great number of them gradually settled in the city, so much so that on the eve of WWII Sombor had a Jewish population numbering 1,250. Many of them were entrepreneurs who invested their capital not only in trade but in manufacture as well. They also started to purchase land and quite a few of them owned 30—50 and up to 200—500 acres. They were very particular as to the education of their children, so much so that many Jewish pupils became graduates of High School and quite a few of them got University Diplomas as well. It is a well known fact that out of all university graduates in Sombor forty were Jewish.

The mother tongue of the Sombor Jews was, as a rule, Hungarian.

The horrors of WWII did not bypass the Sombor Jewish community either. A number of them was recruited in forced labour units, while those who remained in the city were transported in 1944 to Auschwitz and other concentration camps. In all 964 Sombor Jews perished in these houses of death.

The young generation of the Sombor Jewish community took part in the Peoples' Liberation War.

According to the census taken after the war 46 citizens of Sombor registered themselves as belonging to the Jewish nation. Several Jews born in Sombor are living today in other cities of Yugoslavia, while a number of them emigrated to Israel after 1948.

Eugen VERBER

IZ ISTORIJE NOVOSADSKIH JEVREJA*

TRIDESETIH godina XX veka, deca su se još igrala u ritovima obraslim trskom i šašom na mestu gde je sada najnoviji deo modernog Novog Sada. Bili su to u stvari poslednji ostaci baruština na kojima je, za istoričare, ne tako davno nastalo naselje koje danas zovemo Novi Sad, glavni grad SAP Vojvodine. Ako se zapitamo šta je na tom mestu i šta je u toj pokrajini bilo na početku XVIII veka, dobićemo čudnu sliku. Nasuprot uglavnom privredno raznovrsno razvijenim austrijskim zemljama pružala se opustela Mađarska s jedva 28 stanovnika na kvadratnom kilometru,¹ a na jugu se prostirala današnja Vojvodina, s još manjim brojem stanovnika. Tako su oko 1720. godine u Banatu živela 2—3, a u Bačkoj 3—5 žitelja na kvadratnom kilometru. Po izgonu Turaka iz tih krajeva napustilo ih je stanovništvo muslimanske vere; ostali su gotovo isključivo Srbi, s nešto južnoslovenskih etničkih grupa katoličke vere. Vojvođanska ravnica koju prosecaju dve velike tipično dolinske reke, Dunav i Tisa, a sa juga je dotiče i Sava, često je bila plavljena. Posle poplava ostajale su bare, močvare i legla komaraca. Neki uzdignutiji delovi južne Bačke, tzv. »grede« su prve i bile naseljene. Na tom tako pustom prostoru živeli su i Jevreji još pre povlačenja Turaka, jer je prema podacima koji do nas dopiru, jedan od razloga što su Jevreji stekli kod austrijskih vlasti status politički nepouzdanog elementa u oslobođenim krajevima bio i taj što su Jevreji u ratu bili uz Turke koji su im u svom carstvu osiguravali relativno bezbedan život.²

* Odlomak iz saopštenja na simpozijumu u Ajzenštatu u Austriji 18—21. maja 1977. u organizaciji Austrijskog jevrejskog muzeja u Ajzenštatu i Instituta za judaistiku Univerziteta u Beču.

¹ D. Popović, *Srbi u Vojvodini*, knj. II, Novi Sad, 1957, str. 24.

² Jedinu monografiju o Jevrejima Novog Sada napisali su Mirko Rado i Josif Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, izdata u Novom Sadu 1930. godine. Reprint te knjige, zajedno s novim članovima koji obuhvataju podatke od 1919. do 1950. godine i drugim priložima, izdao je 1972. godine u Tel Avivu Odbor za pomen na novosadsku raciju u Izraelu. Od starih publikacija, obilje podataka sadrži rad S. G. Losinskog o Jevrejima u Mađarskoj i na teritorijama pod mađarskom vlašću, u V tomu Jevrejske enciklopedije (*Ewreisskaya Enciclopediya*), izdanje Brockhaus Efrona u Petrogradu 1911. godine. Isto tako, *Monografija o Bač-bodroškoj županiji (Bács-Bodrogh Vármegye egyetemes Monográfiája*, Zombor, 1896, II, str. 251—265) sadrži zanimljiv članak o istoriji Jevreja koji je napisao Dudás Kálmán, *Az Izraelita vallásfelekezet története (Istorija Izraelitske verske zajednice)*. Ona je, doduše, već polazila od mađarske građansko-asimilatorske teze po kojoj su Jevreji u Mađarskoj Mađari Izraelitske vere. U knjizi Jakira Eventova, *Istorija jugoslovenskih Jevreja*, koju je u Tel Avivu izdalo Udruženje jugoslovenskih iseljenika 1971. godine na hebrejskom jeziku (*Toldot J'hudej Jugoslavija*) nalaze se podaci i o jevrejskoj zajednici Novog Sada. Za izučavanje opštih istorijskih kretanja, socioloških i etno-demografskih podataka značajni su radovi: Dušan Popović, *Srbi u Vojvodini I—III*, Matica srpska, Novi Sad, 1957; Dušan J. Popović, *Srbi u Bačkoj do kraja osamnaestog veka, ... I Zlivan Sečanski. Popisi stanovništva Bačke do kraja osamnaestog veka* (Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, knj. CXCIII, Etnografski institut, knj. 3, Beograd, 1952). Za uporedne ekonomske analize koristan je rad dra Andrije Radenića, *Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914. godine* (Beograd, 1958), a za učešće Jevreja u industrijskom razvoju Bačke, radovi dra Stevana Meseia, posebno njegova studija *Havroj industrije u Bačkoj* (Novi Sad, 1959). Za poznavanje stanja u Jevrejskoj opštini u Novom Sadu uočli i za vreme drugog svetskog rata, o borbi i stradanjima njenih članova, služe studije i grada objavljene u *Zborniku 3 Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu iz 1975. godine*: A. Gams, *Napomene uz rad D. Jelića* (str. 45—52); D. Jelić, *Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije* (str. 53—212); T. Kovač, *Neka sećanja na Hašomer hacair prvih meseci okupacije u Novom Sadu* (str. 213—

Naselje o kojem govorimo nastalo je na važnoj geopolitičkoj i strateškoj tački Vojne granice negde 1694. godine, kada je austrijska vojna uprava zbog nove opasnosti od turskih prodora izgradila mostobran na levoj obali Dunava, u sklopu fortifikacionog sistema Petrovaradinske tvrđave. Uz ovaj mostobran niklo je naselje Srpska Varoš (Rätzenstadt ili Reitzen-Staedtel), a celo mesto se neko vreme zvalo Petrovaradinski Šanac (Wardeiner Schanze). Ime mu govori da su isključivi stanovnici novog naselja bili Srbi koje su po gradu *Rasu* — kolevcima Srba — nazivali Racima. Čini se ipak da prvi stanovnici nisu bili dugo samo Srbi, jer veoma rano u dokumentima nailazimo na tragove prisustva Jevreja u Petrovaradinu i u Petrovaradinskom Šancu. Po svedočenju dra Ignaca Papa, glavnog rabina Novog Sada od 1881. do 1916, on je u arhivu petrovaradinske katoličke crkve naišao na podatak da se poslednje godine XVII veka jedan »Judaeus, po imenu Kalledey, preselio iz Petrovaradina u Raitzendörfl«³ Prema M. Erdujhelijju, krajem XIX veka nađeni su u Novom Sadu nadgrobnni spomenici stari preko dve stotine godina.⁴ U dosad najstarijem pisanom i još neobjavljenom dokumentu o Jevrejima Novog Sada, Namesničko veće (Statthalterey) 19. jula 1727. iz Požuna odgovara Bačkoj županiji i zamera što u njen odgovor nisu uneti svi traženi podaci o Jevrejima. Gde ko od Jevreja boravi, da li snose javne terete i da li su oporezovani? »Spominjete da u Baji ima dve porodice, a u Petrovaradinskom Šancu 6 domaćina, a nije navedeno da li imaju dece, rođake, poslugu?..«⁵

Austrijski carski dvor je kolonizacijom hteo da poveća državne prihode i osigura zemlju od ponovnih turskih napada. Prvih decenija XVIII veka, Rätzenstadt je bio srpsko mesto s malobrojnim jevrejskim stanovnicima, međutim posle gubitka Beograda 1739, pred Turcima beže Jevreji, Grci, Jermeni i Nemci, te između ostalih mesta naseljavaju Petrovaradinski Šanac, koji uskoro dobija i novo ime: *Neoplanta, Neusatz, Novi Sad* (kasnije će ga Mađari nazvati *Ujvidék*).

Podeljena vlast na vojnu i civilnu, isprepleteni interesi cara i plemstva, vojske i županije, pogodovali su razvoju grada i, ma koliko to čudno zvučalo — rastu jevrejske opštine. Ukidanje Vojne granice u Bačkoj (Bacser Comitatus), zatim i komorsko-graničarske uprave, a 1748. godine dobijanje carskog patenta Marije Terezije kojim se Novi Sad proglašava slobodnim kraljevskim gradom s vlastitim magistratom, uticali su da se on relativno brzo pretvori u važan trgovačko-zanatlijski centar.

Premda su Rado i Major naišli na protokol vlasnika kuća u Novom Sadu tek od 1748. godine,⁶ iz prvog popisa iz 1736. vidimo da je u Novom Sadu tada bilo 15 jevrejskih porodica, a iz dva popisa 1743. i 1744. da je broj domaćinstava

222], zatim dokumentovana publikacija koju je u Beogradu 1957. godine izdao Savez jevrejskih opština Jugoslavije pod naslovom *Zločini fašističkih okupatora i njihovih saradnika protiv Jevreja u Jugoslaviji*. Nedavno objavljene dve knjige pružaju obilje materijala o učešću novosadskih Jevreja u ustanku naroda Jugoslavije protiv okupatora: Vladislav Rotbart, *Ne zaboravi druga svog* (Izdanje Instituta za izučavanje istorije Vojvodine, edicije Vojvodina u borbi, Novi Sad, 1976) i prva knjiga grupe autora M. Čobanski, Z. Golubović i Z. Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji (1941—1945)*, koja je takođe u Novom Sadu štampana 1976. u izdanju Instituta za izučavanje istorije Vojvodine.

³ M. Rado—J. Mayor, *Istorija novosadskih Jevreja*, Novi Sad, 1930, str. 193

⁴ M. Erdujhelyi, *Ujvidék története*, str. 236

⁵ Arhiv Vojvodine, knj. II, No. 21

⁶ M. Rado—J. Mayor, *op. cit.*, str. 16

porastao na 26, od kojih je 16 imalo svoje kuće, a takođe su već imali svoga sudiju, rabina i učitelja. Posebno je zanimljiv priloženi popis »cele jevrejske opštine« Petrovaradina (Conscriptio Totius Communitatis Judaica) od 24. marta 1746. iz kojeg saznajemo da su novosadski Jevreji već imali svoju opštinu, da su se bavili različitim zanimanjima (krojač, gvoždarski trgovac, sapundžija, feldšer, kočijaš, itd.), da su plaćali razne dažbine i poreze pored uobičajene tolerancijalne takse (Taxa tolerantialis), da je ta jevrejska opština u to vreme narasla na 144 duša, te da je među njima bilo srazmerno mnogo siromašnih (»plane nihil habent praeter solam vitam... in miserimo statu constituti...«, da jedva imaju »pro sola alimentacione« itd.). A da su Jevreji u Novom Sadu još pre elibertacije imali i svoju sinagogu vidi se iz zapisnika saslušanja udovice Poznić; ona je izjavila da je došla u Novi Sad pre 1748. godine, da je iz znatiželje ušla u sinagogu koja je bila na istom mestu gde se i sada nalazi, a to su potvrdile i druge žene.

U vreme dok su u Petrovaradinskom Šancu bili komorski podanici, Jevreji su uživali više prava no što će im kasnije biti dana u slobodnom kraljevskom gradu. Graničarska vlast je, na primer, dozvolila porodici Hirschl da vodi trgovinu koju po važećim propisima u Austrijskoj Carevini ne bi smela voditi. Ta tradicija se prenela u ponečem i na novosadski Magistrat. To zaključujemo iz dokumenta u kome 1769. godine, hrišćanski sugrađani tuže *svoj magistrat* Mariji Tereziji zato što je konfiskovanu robu »nekog Hirschla, koji stanuje u Petrovaradinu, ovome vratio«.7 Ta porodica se, izgleda, pod zaštitom vojnih vlasti, a kasnije i Magistrata, obogatila i bila na čelu novosadske Jevrejske opštine gotovo 100 godina.

Najverovatnije radi očuvanja svoje autonomije, a i iz svojih posebnih ekonomskih interesa, novosadski Magistrat je umnogom bio trpeljiviji prema Jevrejima od magistrata mnogih drugih ugarskih slobodnih kraljevskih gradova. Dok je Pešta 1773. godine zabranjivala Jevrejima naseljavanje, u Novom Sadu su im to dozvoljavali, a dopuštali im čak i kupovinu kuća. Pri svemu tome ne treba misliti da je novosadskim Jevrejima život bio lak. Nebrojene su bile opšte i posebne, lokalne zabrane kojima im je život zagorčavan, naročito posle doseljavanja i kolonizacije drugih nacionalnosti. Sredinom XVIII veka, već imamo u arhivskim dokumentima tragova o izjednačavanju Srba i Jevreja u diskriminaciji, ali izgleda da su to tek sporadične pojave koje će imati svoj prvavi epilog u ratnim godinama XX veka.

Od unutrašnjih problema Jevrejske opštine u Novom Sadu krajem XVIII i početkom XIX veka valja još pomenuti sukobe između sudije (Juden Richter — Judex) iz porodice Hirschl i stranke buntovnih »neelegantnih i nekulturnih« siromaha pod vođstvom Josefa Dojča koji se u sudijskoj časti održao veoma kratko. Iz nejasnih magistratskih referata (izborima opštinskih časnika uvek su prisustvovali predstavnici Magistrata — des »löblichen« Magistrats) ne možemo sasvim tačno odrediti prave uzroke tih rasprava i žučnih svađa, ali ako malo pažljivije osmotrimo vreme, poreklo novosadskih Jevreja i klasno-imovinski sastav

⁷ M. Rado—J. Mayor, *op. cit.*, str. 27

suprotstavljenih stranaka, shvatićemo da je tu izbijala borba s jedne strane između imućnijih koje su štitili i Magistrat i sva carska vlast, a sa druge pauperizovanih sitnih torbara i bednih zanatlija kod kojih su se na neki čudan način osećali nagoveštaji predstojećih sukoba i revolucija. Stoga nije čudno što istoričari priznaju Dojču i njegovim istomišljenicima da se u njihovoj »arogantnoj i neotesanoj« borbi osećala težnja za autonomijom opštine i da je njihov program bio »pun realnih jevrejsko-političkih misli i sadržavao težnju za slobodom«. ⁸ Nisu prvi put u svojoj istoriji raštrkani Jevreji, koji su se selili i lutali iz zemlje u zemlju, iz nekog udaljenog geta do novosadske Jevrejske ulice, bili veoma prijemčivi za ideje društvenog napretka. I neće ni u dijaspori, a ni u Novom Sadu, sukobl unutar Jevrejske opštine ili Hevre Kadiše (koja je u tom gradu osnovana 1549, odnosno 1729. godine) biti poslednji odrazi opštih društvenih, idejno-političkih kretanja.

Treća i četvrta decenija XIX veka donose Jevrejima u Mađarskoj mnoge olakšice. Njihov život je postao lakši, uključivanje u privredu slobodnije. Bila je to posledica specifičnog razvoja mađarskog društva u kome su feudalcima vekovno fiksirane privilegije omogućile poseban položaj. O ulozi Jevreja u tom društvenom razvoju govori veoma jasno dokument br. 296/a iz Arhiva Vojvodine: Namesničko veće urgira odgovor na svoje pismo od 1. aprila 1778. godine, u kome pita zašto Bačka županija (Bacser Comitatus) ne dozvoljava Jevrejima kupovinu kuća i zemlje. Županijski fiškal Mihajlo Adamović u ime županije u 11 tačaka odgovara 1. septembra 1778. godine da Jevrejima koji su dotad trpljeni samo u Baji i Novom Sadu ne treba dozvoljavati nikakve privilegije, najpogrdnijim rečima ih napada, dokazuje da je njihovo delovanje štetno po Mađarsku — *feudalna gospoda su ih prihvatila kako bi lakše plasirala svoje proizvode*, seljak, opterećen feudalnim nametima, nije sposoban za trgovinu, dok Jevreji trguju stokom i kožom, skupo prodaju ono što su jevtino kupili, zelenaše, lihvore zajmovima, i slično.

Te olakšice dovode do većeg blagostanja i u Jevrejskoj opštini Novog Sada, ali i do prvih pojava asimilacije i mađarizacije. I u Bačkoj su zbog blagonaklonog stava koji su počeli uživati, Jevreji većinom stajali uz Mađare u revolucionarnim događajima 1848, što će u vreme apsolutističke reakcije skupo platiti. Grad Novi Sad je tokom 1848—49. godine bombardovan, požar je od 2.812 zgrada uništio 2.004, između ostalih izgorela je i sinagoga. Od 1.320 članova koliko je brojala ta opština uoči izbijanja revolucije, gotovo su svi pobjegli, tako da ih je 1851. bilo svega 60. Ali te iste godine, uporedo s radom na obnovi svojih porušenih domova, oni ponovo organizuju svoju opštinu, a 25. novembra te godine biraju novu upravu. Sledeće godine završavaju obnovu sinagoge, a uskoro i škole.

Izmirenje Austrije i Mađarske 1867. godine otvara novo poglavlje u životu i novosadskih Jevreja. Kad su 1867. u novouređenoj Austro-Ugarskoj Monarhiji stekli ravnopravnost počeo je njihov nagli ekonomski i društveni uspon. Sitni zajm davci postaju *bankari*, skupljači perja, vune i kože, otvaraju radionice i fabrike.⁹

⁸ M. Rado—J. Mayor, *op. cit.*, str. 68

⁹ A. Gama, *Napomene uz rad D. Jelića »Prilog izučavanju učešća bačkih Jevreja u NOR-u naroda Jugoslavije«*, Zbornik 3 Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, 1975, str. 47

U spoljnim obeležjima jevrejskog života u Novom Sadu, posebno je zanimljivo da je i druga sinagoga, koja je bila na mestu sadašnje, kao i ova postojeća (gradnja završena i posvećena 8. septembra 1909) po rasporedu muških i ženskih sedišta, mestu oltara, po orguljama koje su unete i odeždama sveštenih lica (rabina, kantora) bila »neološka«. Da to nije bila slučajna pojava vidi se iz izveštaja o tome da se Jevrejska opština već 1840. morala odreći svoje košer krčme i kuhinje, jer »Izraelićani« — po Rado-Majoru »tri četvrtine novosadskih Jevreja« — ismevaju obredne propise o jelu i piću. Davno su prošla vremena o kojima govori priloženi snimak dokumenta, prema kojem se Jevreji iz bačke županije žale što im se zabranjuje nošenje »Deset zapovesti načinjenih od vrpci« (decem Praecepta ex Liqullis confecta) pod odelom — dakle nošenje »cicit« ili »cices«. ¹⁰ (v. prilog na str. 64)

Međutim, ono što je bilo i ostalo karakteristično u razvoju novosadskih Jevreja jeste to da je njihova »asimilacija« značila samo odbacivanje krutih obrednih propisa ortodoksije. Geografski udaljeni od uticaja ortodoksnih jevrejskih opština, izgleda da ih je mimoišla borba između raznih struja mađarskih Jevreja, odbacili su spoljna obeležja (nošenje brade, »pejesa«, kaftana i crnih šešira) i, kao što je rečeno, ubacili se u struju društveno-ekonomskih kretanja, postali motorna snaga razvoja trgovine i industrije u svom gradu, a i u pokrajini, ali su, iako po jeziku pomadareni, u velikoj većini i nehotice ostali nacionalno svesni Jevreji. Jer čemu bi inače služila za ono vreme veoma moderno građena jevrejska osnovna škola pored sinagoge, sa pet velikih i svetlih učionica, učiteljskom zbornicom, vodovodom i svim savremenim sanitarijama, škola za koju su se sve opštinske uprave i skupštine toliko grčevito borile ako ne za negovanje svoje osobene kulture i vaspitanje omladine u tom duhu.

Posle prvog svetskog rata, u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, Jevreji u Novom Sadu uživaju potpunu slobodu veroispovedanja. Ekonomski, to je većinom dobro stojeća buržoazija koja u svojim rukama drži veliki deo trgovine i gotovo celu postojeću industriju, s nesrazmerno velikim brojem ljudi slobodnih profesija.

Prve godine života u Jugoslaviji donose i prva idejna raslojavanja i ideološke sukobe. Dvadesetih godina to su sukobi između cionista i njihovih protivnika u okviru Jevrejske opštine u Novom Sadu. Cionisti, koji su osećali rastuće talase antisemitizma u poratnim krizama nagrizanom buržoaskom društvu, tražili su izlaz za probleme jevrejstva u iseljavanju u Palestinu i osnivanju jevrejske države, dok su njihovi protivnici želeli da se uklope u društvo nove države kao ravnopravni članovi šire zajednice.

U okviru opštine osniva se između dva svetska rata sportsko društvo *Juda Makabi*, s gimnastičarima i fudbalskim timom, i pevački hor *Hašira*. Izlaze na nemačkom jeziku (!) novine *Jüdisches Volksblatt*, a kasnije, sredinom tridesetih godina, na srpskohrvatskom i nemačkom *Jevrejske novine*. Građanska omladina se organizuje u udruženje *Ivrija*, a početkom treće decenije već postoji dosta

¹⁰ Arhiv Vojvodine, 7. jul 1783, br. 270

jaka i napredna omladinska organizacija *Hašomer hacair*. Ubrzo posle osnivanja Svetske revizionističke organizacije (desničarski disidenti cionizma), u Novom Sadu se iz Mesne cionističke organizacije izdvaja i Revizionistička organizacija sa svojim omladinskim pokretom *Betar* (Brit Trumpeldor).

Svetska kriza krajem dvadesetih godina nije u istoj meri pogodila Novi Sad kao što je potresla privredni i društveni život drugih jugoslovenskih gradova i krajeva, i to iz nekoliko razloga. Pre svega, zbog preseljavanja mnogih industrijskih objekata iz graničnog pojasa Vojvodine, Subotice posebno, u Novi Sad, što je dovelo do stvaranja dodatnih radnih mesta i priliva kapitala u grad koji je pružao bolju perspektivu za investitore. Drugi je razlog svakako bio i taj što je Novi Sad posle osnivanja Dunavske banovine dobio u značaju kao administrativni centar, pa je znatno lakše podnosio potrese inače ne previše razvijene kapitalističke privrede Jugoslavije.

Jedna od nezabeleženih propratnih pojava kriznih potresa bila je i migracija Jevreja iz graničnih područja prema Novom Sadu. Tridesetih godina našlo se među tim doseljenicima i desetak porodica Jevreja koji se nisu mogli pomiriti s tim da svoje delatnosti i molitve vrše u za njih nepodobnom novosadskom hramu. Bili su to došljaci, ortodoksi iz Subotice, Sente, Bačkog Petrovca, koji su se ubrzo našli okupljeni u pomoćnom, zimskom hramu koji je po unutrašnjem rasporedu mnogo više odgovarao obrednim propisima ortodoksije. Izvesno vreme su se molili u prostorijama određenim za držanje veronauke gimnazijalcima koje su se nalazile na mestu gde će se krajem treće decenije podići Jevrejski dom kulture. Kasnije su, u organizacionom okviru novosadske Jevrejske opštine, osnovali svoju Ortodoksnu opštinu, doveli iz Transilvanije učenog predmolitelja i obrednog ko-lijča (*šahter*) i iznajmili privatni stan za svoju bogomolju.

Summary

Eugen VERBER

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE NOVI SAD JEWS

At the beginning of the 18th century Vojvodina was a scarcely populated region mostly to frequent floods and its swampy areas. After the withdrawal of the Turks the majority of the population was Serbian living in the region side by side with numerous groups of various nationalities and religions.

Novi Sad, or Serbian Town (Rätzenstadt or Reitzen-Statdtel) as it was originally called, was founded in 1694. It was actually a settlement established by the

Austrian military authorities to serve as a bridgehead against any possible Turkish attack.

According to the documents preserved at least one Jew has moved from Petrovaradin to Reitzendöftl at the end of the 17th century. The oldest document on Novi Sad Jews is a communication from the Pressburg Council of Deputies dated July 19, 1727 and addressed to Bačka Country Administration pointing to the incompleteness of data on Jews.

From the 1736 register of homeowners it appears that fifteen Jewish families lived in Novi Sad in that year, while other documents indicate that the number in 1744 was already twenty-six. They had their own judge, rabbi and teacher. The 1746 census of the "entire Jewish community" shows that the community had 144 members, that the community members had to pay various taxes and duties and, also, that many families were poor. Those days they already had their own synagogue. The Hirschl family, which was one of the richest families in Novi Sad, and some other families supported the Magistrate and the Tzarist authorities. This was the root of the conflict within the Jewish community which lasted for years at the end of 18th and at the beginning of 19th century. In it the rich Jews were on the one side while the "unelegant and uncultured" ones, led by Joseph Deutsch, on the other side.

During the 1848 revolutionary year Novi Sad was exposed to bombardment and as a consequence the synagogue was hit, while the Jewish population decreased from 1,320 to only 60 community members. Both the synagogue and the school were rebuilt already in 1849. After the revolution the Jews were granted full equality in the new Austro-Hungarian monarchy and thereby all the avenues were open for their rapid economic and social progress. This was also the time of Magyarization and assimilation of the Novi Sad Jews. The new synagogue was a neologian one, the strict religious rules were not so meticulously adhered to any more, as was the case with the rules making mandatory the kosher food. And yet, the newly built Jewish school stood in witness of the fact the Jewish national consciousness remained maintained. During the 20th century the Novi Sad Jews enjoyed full religious freedom. They had their own sport club, their societies and youth organizations, their choir and they also published a paper. During the economic crises many Jewish families from the neighbouring villages and townships settled in the city which influx necessitated the founding of a separate orthodox community.

1783.
BLXXI. 77

*Illustrissimi. Reverendissimi. Spectabiles. ac Magnifici.
Serillustres item, et Pateros Domini Nobis oblati.*

*Judaei in Comitatu hoc Baehiensis degentes sensu recte con-
querendo, quod Iudex Nobilium cum Adjunctis penes Exmissio-
nem Universitatis procedens, Judaeis decem Praecepta ex Ligu-
lis confecta, quae ritu eorum ita exigente antehac Reperientia, nunc
vero jam sub veste abscondita gerant, ut absconditi, et animi faciat
eosdemq; à similibus gestandis in futurum sub 25 Baculorum Com-
minatione inhibent, imò illi quoq; quae tempore Praecepti sibi appli-
care solent, ulimenda esse minatur, contextu injascentis Suppli-
cis sibi opem hac in parte adferri orant.*

*Senes, cujus communicationem Consilium hoc Locumille Regium Prae-
titulatis D. Vestris committendum esse duxit, ut Aunte Expositio-
nis Reclitute hujusmodi Excessus è vestigio inhibeant, una vero
efficaciter disponant, ne Judaei contra tenores Benigne Normalis
Resolutionis in Exercitio Ceremoniarum Ritibus suis quacunq; ratio,
ne turventur, aut impediuntur. Datum ex Consilio Regio Le-
cumtententiali Comiti, Die Decima quarta Julij, Anno millesimo,
Septingentesimo, Octingentesimo Tertio, c e l e b r a t o.*

Pratitularum D. Vestrarum.

*Ad officium privatissimi
Comitatus D. Vestrarum*

270/1783

Dr Leontije PAVLOVIĆ

PRILOG IZUČAVANJU ISTORIJE SMEDEREVSKIH JEVREJA

OVAJ RAD predstavlja početni napor u prikupljanju arhivske građe i drugog materijala o boravku Jevreja u Smederevu. Svakako da ima još arhivske građe do koje nismo došli, ali za njom vredi i dalje tragati. Objavljena rukovet raznovrsnih dokumenata omogućava svestranije i studioznije preispitivanje političkih, ekonomskih i kulturnih procesa u XIX veku kroz poslove kojima su se Jevreji bavili u Smederevu. Izučavanjem ovih pitanja načinje se niz novih, a daju se i odgovori iz nekih još netaknutih oblasti.

Najverovatnije je da su se Jevreji počeli naseljavati i u Smederevo još polovinom XVI veka, u vreme kad je zabeleženo njihovo prisustvo u Beogradu. U to doba Smederevo je bilo poznato trgovačko mesto, pa je moglo da privuče Jevreje koji su se bavili trgovinom. Na tu pretpostavku upućuje i činjenica da je u okolini Smedereva nađen i jedan španski talir iz XVI veka što su ga svakako doneli Jevreji; talir je danas četvrtastog oblika, prečnik iznosi 3 cm, ali je prvobitno bio okrugao i veći. Jevreji su ga posle dolaska obrezali, jer je bio teži od srebrnjaka koji su bili u opticaju u Srbiji i Bosni.¹ Primerak se čuva u numizmatičkoj zbirci Smederevskog muzeja (sl. 1). Drugim podacima zasad ne raspoložemo ne samo za doseljavanje Jevreja u Smederevo nego ni za XVII i XVIII vek.

Da su Jevreji od 1817. godine bili vezani za Smederevo zbog trgovine videće se i iz izvesnog broja podataka iz Arhiva Srbije u Beogradu,² školske upisnice iz osnovne škole koja se danas čuva u arhivi Osnovne škole »Dimitrije Davidović«

Skraćenice:

AS — Arhiv Srbije
KK — Kneževa kancelarija, smederevska nahija u AS
MF — Ministarstvo finansija
MID — Ministarstvo inostranih dela
MUD-S — Ministarstvo unutrašnjih dela — Sanitet
MUD-P — Ministarstvo unutrašnjih dela — Policija
SOS — Sud Opštenarodni srpski u Kragujevcu 1820—1835.
PO — Pokloni, takođe u AS

¹ Inventar Spasojevićeve zbirke, tabla V, 1195.

² Arhivske podatke našli smo u Arhivu Srbije; međutim, građu o trgovini Jevreja austrijskih državljana Jozefa i Solomona Ruso iz 1840, Simona Cobia iz 1864—65, Estele Sason i Josifa Zunana sa drugovima iz 1877, kao i prepisku oko podizanja jevrejske bogomolje 1850—58. godine dobili smo u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu od dra Vidosave Nedomački, kojoj dugujemo zahvalnost i za brojne sugestije i prijateljsku pomoć pri pisanju ovog članka.

u Smederevu i nadgrobnih spomenika takođe iz Smedereva. Period ranog XIX veka zahteva sam po sebi izvesna objašnjenja.³

Najveći deo izvozne i uvozne trgovine ovog dela Srbije sa Austro-Ugarskom u XIX veku išao je kroz svoju prirodnu kopiju — Smederevo i njegovu dunavsku skelu. Jevreji su posle drugog srpskog ustanka izvršili veliki pritisak da se nasele u Smederevu i tu otvore trgovačke i zanatske radnje bilo kao strani bilo kao srpski podanici. Sem toga, njih je privlačilo i to što se u Smederevu živelo jeftinije negoli u ma kojem drugom mestu u unutrašnjosti, jer su tu granica, dobra komunikacije i izvoz učinili da su hleb, so, meso, riba, sir i ostale namirnice bile veoma jeftine.

Od svih pridošlica, smederevski trgovci su najviše strahovali od Jevreja, pošto su oni imali ne samo kapital i veze u inostranstvu u pogledu nabavke robe nego su bili poslovično preduzimljivi u trgovini. Da bi onemogućili njihovu konkurenciju, stari trgovci su raznim putevima nastojali da onemoguće Jevrejima boravak i trgovinu. Tako je i moglo da se sačuva dosta arhivskih podataka iz tih odnosa. Smatramo da će oni sa nešto objašnjenja biti dovoljni da bi se mogao shvatiti i doživeti duh vremena u kome se to zbivalo. Čime su sve mogli da trguju svi smederevski trgovci, pa i Jevreji, to je zavisilo od poručilaca, stepena njihove kulture stanovanja, odevanja i navika u pogledu udobnijeg života. Pošto je tada stvaran profinjeniji ukus, uvećavane potrebe i širena kultura, to je pečat Evrope polako utiskivan i u kuće Smederevaca, koje nisu bile potpuno zatvorene za zbivanja u modnim centrima Evrope. Time se ističe važnost svih smederevskih trgovaca preko kojih su delimično održavani promet i saobraćaj Srbije sa Zapadom.

Da su se Jevreji bavili najrazličitijim vrstama trgovine i zanatstva videće se iz sledećih podataka.

U Smederevu je 1817. godine živeo i trgovao izvestan broj Jevreja, što se može zaključiti iz nekoliko arhivskih podataka. Pre svega, tu spada dopis u kome Vujica Vulićević, smederevski vojvoda, prema dokumentima K[neževe] k[ancelarije], smederevska nahija XXVII, javlja (28. V 1817, br. 22) Dimitriju Đorđeviću da je u sporu jednog Srbina sa nekim Jevrejima i ranije preporučivao Jevrejima da prime espap, jer Srbin nije dužan ni pare.⁴

Iz delovodnog protokola Kneževe kancelarije od 21. IV 1821. saznaje se da su se Turci erlije i smederevski vojvoda Izet sa Čivutima zatvorili u grad bojeći se srpskog naroda koji se pod Abdulom spremao da digne bunu, kao odjek grčkog ustanka (Heterije). Iz iste knjige od 9. i 10. II 1823, br. 196, i 6. X 1828. godine vidi se da je u Smederevu poharan dućan jednog Jevrejina i da mu je

³ Celokupna arhivska građa donosi se ovde u Izvodima; pri nekim saopštavanjima citirali smo izvore iz kojih se mogu saznati činjenice i najviše osetiti duh vremena o kome se govori. Citate iz tadašnjih spleta donosimo današnjim pravopisom. Regesta su poređana hronološki kako bi se videla razvojna linija dolaska i oblasti rada Jevreja.

⁴ K[neževa] k[ancelarija], XXVII—22, u AS.

odneto 2.500 groša. Tada je knez Miloš naredio novom vojvodi, Vujičinom sinu Petru Vulićeviću, da naplati za Čivutina polovinu štete od onih koji su prvi dali povod da se ukine čuvanje dućana noću, a polovinu neka šteti sam Čivutin zato što nije čuvao svoj dućan.

Prema delovodnom protokolu od 19. II, 1. IV i 24. IV 1828, br. 608, poginuo je jedan jevrejski trgovac u Mramorcu kod Smederevske Palanke. Kad su vlasti otkrile ubicu, Mitra rabadžiju iz Trešnjevica kod Jagodine, knez Miloš je naredio da ga obese u Jovcu kod Jagodine, ali da ga odmah ne skidaju sa vešala. Iz toga proističe da je knez Miloš posvećivao Jevrejima istu pažnju kao i Srbima i da nije imao nikakvih predrasuda o njima. Da bi obezbedio nepristrasnost uzeo je sebi pravo da sâm sudi Jevrejima ukoliko ih neko optuži za prekršaj.

U ostavštini Stevče Mihailovića⁵ čuva se poslovni izveštaj nekog Jevrejina koji mu je upućen u Smederevo. Izveštaj je sastavljen na srpskom jeziku i pisan ćirilicom u Beogradu 7. VIII 1829, ali je potpis na drevnom hebrejskom. Stevča je u to vreme vršio dužnost đumrukdžije u Smederevu. Jevrejski trgovac kaže da mu piše ponovo, mada je juče pisao u vezi sa njegovim pismom od 6. II, a povodom menica koje nisu mogle biti upotrebljene. Naš bečki prijatelj, veli on, kome sam poslao vekslu na 3.000 forinti srebra piše da tamo nisu hteli da prime vekslu od Vilcmanovog dužnika. »Sledećom poštom uputiće nam i vekslu i protest. Stoga Stevča treba da pošalje u Beograd gospodara Dimitrija Nikolića sa novcem da bi primio ovu vekslu koju je izdao« ... »Radi soli — nastavlja trgovac — strpićete se dok amo prođu 4—5 lađa da bismo prvo ovde u Beogradu namirili one kojima smo obrekli s kaparom, a za Vaše prijatelje određemo dve lađe« ... »Još 25. prošlog meseca javili smo u Kličevac, te je tamošnji gospodar Nikolić N. uzeo preko 900 oka soli, a novce mi nije predao. Ako je so primio, pošaljite ga ovamo« [sa novcem] — završava jevrejski trgovac.

Trgovci Lazar Čivutin i drugi pitaju kneza Miloša (14. IX 1829, br. 388) da li smeju izvoziti loj iz Srbije.⁶ Petko Jovanović, smederevski skeledžija, izveštava Pavla Stanišića (29. XII 1836, br. 796)⁷ o naplati đumruka po njegovom nalogu; istovremeno predlaže da se đumruk plaća samo na jednom mestu, tj. tamo gde se vrši utovar. To potkrepljuje slučajem Jevrejina Avraamača iz Smedereva koji je jednu lađu sa 1.500 kozjih i 1.000 jarećih koža poslao iz Smedereva u Pančevo. Drugu lađu sa 2.336 kozjih i 1.700 jagnjećih koža uputio je iz Smedereva u Zemun. Na oba mesta je morao platiti đumruk, i to za kozje kože dve pare, a za jareće jednu. Kao član Ispravnništva u Smederevu, Anta Protić je dostavio knezu (9. VII 1837. godine, br. 864) zahtev Spase Milijanovića iz Smedereva koji je pre 16 godina kupio livadu Turčina Usejina Kesedžića. Livadu je pet godina kosio Turčin Alil Krčmarević, govoreći da će opet zavladati Turci. Posle je livadu prodao Milanu Jovkoviću, a ovaj Avramu Ruso, Jevrejину iz Smedereva. Za tursku

⁵ Po, K—38—45, u AS.

⁶ KK, XXVII—388.

⁷ KK, XXVII—796.

tapiju ustanovljeno je da je falsifikat pošto se u njoj govori o vinogradu koji je u parlogu, a ne o livadi. Iz saslušanja Spase Milijanovića (11. VI 1837, br. 864) vidi se da je on livadu kupio, ali ju je napustio. Pošto sada ima na nju tapiju, to ga Ante Protić šalje Čaja begu u Beogradu.⁸

Ministarstvo unutrašnjih dela naredilo je 17. XII 1844, br. 5644, svima načelstvima sem kragujevačkog i beogradskog da zabrane beogradskim i drugim Jevrejima koji radi trgovine odlaze u unutrašnjost da tamo postanu i stalni žitelji. To je štetilo ostalim trgovcima. Jevrejima je dozvoljeno da radi trgovine mogu putovati po Srbiji, ali ne i da se stalno naseljavaju sem u Beogradu. Stoga ih tamo treba i slati — završava se u ovom uputstvu.⁹

U Partijalniku Ministarstva finansija iz 1859—1861. piše:

1. II 1862. Danak povraćen Maeru Baruhu, Jevrejnu iz Smedereva groša dobrih	30
Danak povraćen Avramu Rusiću, Jevrejnu iz Smedereva	30
Danak povraćen Nikoli Matiću, šusteru iz Smedereva	60
Danak povraćen Antoniju Pavloviću, šusteru iz Smedereva ¹⁰	60

Popisom zanimanja, imovine i zarade stanovništva u Smederevu koji je izvršen 1862—63. obuhvaćeno je osam jevrejskih porodica koje su bile srpski građani jevrejske narodnosti. Ove porodice se vode pod brojevima:

1103. Solomon Behasbija, piljar (20 godina star), mesečno zarađuje 15 talira, III klasa
 1107. Rafail David, trgovac (37), mati Hana (61), ćerka Hana (4), mesečno zarađuje 15 talira, III klasa
 1109. Bukus J. Solomanović, piljar (26) mesečno zarađuje 15 talira, III klasa
 1128. Pavle Lebl, kožarski trgovac (54), žena Lena (44), sinovi: Leopold učenik (17), Anš (?) služi, šegrt (15), Aron učenik (10) i Sima (4); ćerke: Sara (20), Liza (18), Reza (12) i Malkona (5), mesečno zarađuje 8 talira, II klasa
 1246. Jakov Altarac (34), Jevrejln [zanimanje nije navedeno], mesečno zarađuje 8 talira, II klasa
 1252. Jakov Lazar Kalmi (30), Jevrejln [zanimanje nije navedeno], žena Rajna (24); sinovi: Lazar (2) i Samullo (8), ćerka Ester (4), siročić Rahila (10), od privrede mesečno dobijaju 15 talira, III klasa
 1256. Moša Albahari, Jevrejln »komesionar« (40), žena Bojna (38), sin Isak, učenik (15), ćerka Laura (3), mesečno zarađuje 12 talira, II klasa
 1257. Naun Bendžo, »komesionar« (30), mesečno zarađuje 30 talira, IV klasa.¹¹

U Smederevu je bilo stalno naseljenih Jevreja srpskog državljanstva, ali je bilo i onih koji su se kao austrijski državljani naselili u njemu i tu trgovali. Kako su bili veštiji i snalažljiviji u trgovini, to je njihov boravak uzburkao ostale smederevske trgovce, srpske državljane, pa su preko opštine i načelstva tokom XIX veka često podnosili tužbe raznim ministarstvima u Beogradu i samoj Kneževoj kancelariji. Novonastala situacija može se pratiti preko arhivske građe koja se donosi u sažetom obliku.

⁸ Isto, 864.

⁹ MPs, 1857—IV—94.

¹⁰ MF Partijalnik, 1859—1861, 70.

¹¹ Leontije Pavlović, *Smederevo u XIX veku*, Smederevo, 1969, 252—259.

Kako su polovinom XIX veka u gotovo svim bolnicama Evrope naveliko upotreb-
ljavane pijavice (*hirudo medicinalis*) kao lek, to je nekoliko Jevreja, zvanih »pija-
vičari«, došlo iz Austrije i zakupilo izvesne bare oko Smedereva radi hvatanja
pijavica.¹² U smederevskom i beogradskom okrugu, oka pijavica plaćana je 500
groša. Tako se oko Smedereva razvilo veliko gajenje i hvatanje pijavica koje su
u vlažnim vrećama izvožene kao popularan lek za razne bolesti.¹³

U takvoj atmosferi, Sud smederevske nahije je 13. VI 1833, br. 598, javio knezu
Milošu da su razni trgovci kupovali pijavice po smederevskoj nahiji.¹⁴ Najpre
su preko kovinske skele iz Cesarije prešla u Smederevo dva Jevrejina: Solomon
Vajs i Isak Henig; nameravali su da u Srbiji kupuju vunu, kožu i drugo. Među-
tim, našli su se sa nekim trgovcem Avramom Buli, takođe Jevrejnom, opet iz
Cesarije, pa su njih trojica krenula po okolnim selima do Velikog Orašja i
Lapova, ne javljajući se kapetanima Jovanči Spasiću u Smederevu ni Simi Ra-
dojkoviću u Palanci. U selima su našli nekoliko žena i dece i počeli da hvataju
pijavice. Saznavši za ovo, Sud je naredio da niko ne sme da hvata, a još manje
da prodaje pijavice bez kneževog odobrenja. Blatarinski ili pijavični prihod bio
je državni monopol, pa se zbog toga morao zakupljivati.¹⁵

Izveštaji sudova iz Beograda, Šapca i Smedereva povodom hvatanja pijavica za-
beleženi su u Registru 8. V i 28. VI 1835. godine.¹⁶

David Rozenberg, Jevrej iz Cesarije, arendator pijavičnih bara 1835. godine,
i pomoćnik Jakova Šahteca vezali su ugovor sa Sudom u Smederevu na tri go-
dine na bare sa pijavicama; to se zaključuje samo iz jednog dopisa koji se
odnosi na Smederevo, dok se u ostalima govori o drugim gradovima.¹⁷

Okružni sud u Smederevu je 11. VII 1840, pod br. 906, sproveo Ministarstvu
pravosuđa kopije četiri obligacije Jozefa Ruso, Solomona Ruso i Jovana Mla-
denovića, žitelja iz Smedereva. Oni su od austrijskih podanika Jevreja Baruha
Lebla, Baruha Heršla i Jakova Kona, koji su inače u Srbiji vodili trgovinu pija-
vicama, potraživali 67 cesarskih dukata; takođe su, navodno, potraživali i od
kafedžije Miše Radulovića gotovinu od 137, a za hranu i kvartir 303 groša, što
ukupno iznosi 440 groša; zatim su od ćurčibaše Stojana Petrovića (Samira) po-
traživali 52, a od Zaharije Muneranca 22 groša, što sve ukupno iznosi 3.998
groša duga. Ministarstvo pravosuđa poslalo je pomenute obligacije Ministarstvu
inostranih dela s molbom da se preko Austrijskog konzulata u Beogradu izvrši
naplata duga, a novac zajedno sa priložima pošalje.¹⁸

Ministarstvo inostranih dela je 6. VIII 1840, pod br. 1087, dostavilo Austrijskom
konzulatu u Beogradu kopije obligacija sa navedenim podacima. Konzulat je za-
moljen da pošalje naplaćeni novac i vrati priložene kopije, a posle će mu biti

¹² *Novine srpske*, br. 27, 1836, 216.

¹³ Radoslav Marković, *Vojaska i naoružanje Srbije kneza Miloša*, Beograd, 1957, 257 i 609.

¹⁴ KK, XXVII—598.

¹⁵ Mita Petrović, *Finansije obnovljene Srbije*, do 1842, I, Beograd, 1901, 363.

¹⁶ Videti brojeve: 1217, 1218, 1272, 1273 i 1432.

¹⁷ SOS—1048.

¹⁸ MUD-U—1840—III—108.

dostavljene originalne obligacije imenovanih dužnika. Obligacije poslate konzulatu:

1. obligacije Petra Lebla od 13. VI 1840. na tri cesarska dukata primljena od Jovana Mladenovića;
2. obligacija Baruha Heršla i Baruha Lebla od 17. VI 1840. na 21 cesarski dukat koji su primili od Solomona Ruso;
3. obligacija Baruha Lebla, Baruha Heršla i Jakova Kona od 17. VI 1840. na 22 cesarska dukata koje su primili od Jozefa Ruso;
4. obligacija Baruha Lebla od 27. VI 1840. na 21 cesarski dukat koji je primio od Jozefa Ruso.¹⁹

Međutim, bilo je Jevreja stranih državljana koji su se bavili i drugim vrstama trgovine. Stoga se i desilo da je Okružno načelstvo 11. IX 1864, br. 9746, obavestilo ministra finansija da se u Smederevu nalazi veći broj Jevreja koji se bave kupovinom vune i koža, a neki imaju i komisionarske radnje. Oni ne pripadaju onima koje štiti uredba od 4. IX 1861, V № 2244/S br. XIV, str. 194/U, pa ih je načelstvo pozvalo da bi im zabranilo boravak, naročito iz razloga što su ovde došli s porodicama. Jevreji su se pravdali da su porodice doveli privremeno, kao što i radnje imaju privremeno. Ukoliko im poslovi uznapređuju, oni bi ostali stalno. Kako tih Jevreja ima i srpskih i stranih podanika, to načelstvo želi znati da li Jevreji mogu sem u Beogradu držati trgovine i u drugim mestima i tu sa porodicama ostati privremeno, ili će im to biti zabranjeno.²⁰

Pošto je u vezi sa ovim pitanjem bilo nadležno Ministarstvo unutrašnjih dela, to je ono i dalo ovaj odgovor. Jevreji koje nije obuhvatila navedena uredba mogu na osnovu »najvišeg rešenja od 30. X 1856, V № 1660 po unutrašnjosti Srbije kupovati i prodavati, decu svoju na zanate davati i u esnafe uvoditi«. Njima nikada nije bilo zabranjeno da posećuju panađure i na njima kupuju i prodaju.²¹

Okružno načelstvo javlja 10. XI 1865, br. 9000, ministru finansija da je po njegovom odobrenju dozvolilo Simonu Coblu, Jevrejину, austrijskom podaniku, da do Đurđevdana 1864. godine može držati započetu trgovačku radnju. Posle toga je obavezan da ode po zakonu iz 1856, br. 1600; nakon toga, Cobl se sa porodicom odselio u Beograd. Docnije su on ili njegov sin ponekad dolazili u Smederevo radi trgovine, ali ništa nisu preduzeli da bi i ostali stalno. Međutim, Simon je u septembru zakupio stan i magazu u Smederevu. Prema ugovoru između Simona i Pavla Lebla, Jevreja, srpskog podanika i smederevskog žitelja, i Ljubisava Ivanovića, Simon je započeo proizvodnju rakije od špiritusa. Pošto je ovo njegovo stalno zanimanje u ortaćini, to načelstvo traži uputstvo u ovom slučaju.²²

Posle 15 dana stigao je odgovor »da se Simonu Coblu, austrijskom podaniku, ne može zabraniti trgovačka radnja. Što se tiče njegovog boravka u Smederevu, za to je nadležan Ministar unutrašnjih dela, na koga se upućuje Načelstvo«.²³

¹⁹ Isto.

²⁰ MF—E—1864—IV—161, MUD—1864—XV—94.

²¹ MU—F—1864—IV—161.

²² MF—E—1865—V—190.

²³ Isto.

Jevreji koji se docnije pominju su: Jakov Levenzon, trgovac, 1871, Samuel R. Azrijel, 1890, i Bukus Josifovič, 1892 (umro), svi kao članovi Smederevske kreditne banke.²⁴ Smederevsko načelstvo javilo je (MUD-P, 1876) da Solomon Haskija i Samuil Alkalaj, Jevreji, kojima je trgovina (radnja) zabranjena, zbog čega su se žalili Ministarstvu, žive i sada u Smederevu.²⁵ Mihael S. Albahari, trgovac iz Smedereva, vodio je spor sa A. Ozerovičem,²⁶ ali se ne zna o kakvom je sporu reč.

Estela Sason obratila se 6. IV 1877. godine Načelstvu okruga u Smederevu s molbom da kao strani državljanin može otvoriti trgovinu na malo i veliko. Smatrala je da joj to dozvoljavaju i zakonski propisi. Dalje navodi da je za tako veliku radnju snabdevena kapitalom i velikim kreditom na strani, pa će stoga moći da posetioce svoje radnje zadovolji svakovrsnom robom. Njen punomoćnik i upravljač biće Avram Sason, njen muž. Da su oboje austrougarski podanici dokazuje zajedničkim pasošem koji je izdat 15. III 1877. na godinu dana. Pošto je i drugim stranim državljanima dozvoljeno da otvore slične radnje u Smederevu, to je i Estela smatrala da će joj se izići u susret. Estelin muž Avram dopisao je pri dnu molbe da dozvoljava svojoj ženi Esteli da može otvoriti radnju kojom će on upravljati kao punomoćnik. Podneti pasoš video je i vratio načelnik K. Janićijević.²⁷

Načelstvo je 10. IV 1877. godine donelo odluku da se može odobriti Esteli Sason da otvori radnju, pošto u Smederevu postoji trgovački esnaf kome ona treba da se obrati prema esnafskoj uredbi od 14. VIII 1847, V N° 1269, i čl. 125. Ovde je važno napomenuti da je u Smederevu već veoma rano postojao trgovački esnaf. Naime, poznato je da je Anta Protić izvestio kneza Miloša (19. V 1831) da je pročitao njegovo pismo trgovačkom esnafu i smederevskim kmetovima.²⁸

Na pomenuto rešenje, Avram Sason se u ime svoje žene Estele žalio Austrougarskom konzulatu, a konzulat je preko ministra inostranih dela tražio da se Esteli ne sprečava trgovina. Ministar unutrašnjih dela opomenuo je načelstvo da se nedavanjem dozvole vlasniku Esteli Sason prouzrokuje znatna materijalna šteta, jer se stvari u zatvorenom dućanu kvare, a sa druge strane približava se i vreme plaćanja trgovačkih obaveza. Stoga je ministar preporučio načelstvu da Esteli odobri otvaranje trgovine na osnovu postojećeg zakona o esnafima.²⁹

Da bi odnos srpskih vlasti prema trgovini Jevreja postao što jasniji pomenućemo i razna zakonska uputstva »O nastanjanju Jevreja« koja se nalaze s predmetom Estele Sason.

Beogradski Jevreji su 31. I 1856. godine molili kneza da im se dozvoli slobodna trgovina u celoj Srbiji. Posle je izdat zakon da Jevreji ne mogu van Beograda

²⁴ Nikola Dimitrijević, *Pedesetogodišnjica Smederevske kreditne BANKE, 1871—1921*, Smederevo, 1929, 169, 210 i 410.

²⁵ MUD-P, del. prot., 3. V 1876.

²⁶ MUD-P, fasc. XI—1892/113, a u Rag. brojevi: 1837, 2114, 2909, 4369, 5586, 5752, 9792 i 10224.

²⁷ MUD-P—1878: 1—33.

²⁸ Tih. R. Đorđević, *Arhivska građa za zanate i esnafe u Srbiji od drugog srpskog ustanka do esnafske uredbe 1847*, SEZ, 33(15), Beograd, 1925, 117.

²⁹ MUD-P—1878—33.

držati dućane, imati bogomolje, niti kupovati nepokretna dobra. Jedino im se odobrava da po unutrašnjosti Srbije kupuju i prodaju proizvode; takođe decu mogu davati u razne esnafe. Panadure mogu posećivati i na njima prodavati i kupovati.³⁰

Kad je knez Miloš 26. IX 1859. godine izdao ukaz, V № 417, »o slobodi svakovrsne radnje i zanimanja«, onda se veliki broj Jevreja naselio po unutrašnjosti Srbije: tu su otvarali dućane i pokupovali kuće i zemlju.³¹ Da bi se to sprečilo, Ministarstvo finansija je svojim raspisom od 28. II 1861. zabranilo dalje naseľavanje Jevreja.

U pogledu nastanjivanja Jevreja, 4. XI 1861, pod br. 2244, izišlo je rešenje po kome se svi Jevreji koji su se od 26. IX 1859. do 28. II 1861. naselili u unutrašnjosti smatraju srpskim podanicima, pa prema tome mogu i ostati u unutrašnjosti i trgovati.³²

Iz prednjeg izlaganja izlazi da je Smederevo, koje je zbog dobrog geografskog položaja imalo unosnu trgovinu, bilo veoma privlačno i za Jevreje srpskog i stranog državljanstva. Stoga su se u Smederevu i dalje dešavali razni događaji i u tom pravcu, od kojih su neki pretresani i u Austrougarskom poslanstvu u Beogradu. O tome govore i ovi arhivski podaci.

Austrijski podanik Josef Hason, Jevrejin, koji se bavio trgovinom u Smederevu žalio se u januaru 1877. godine austrougarskom konzulu u Beogradu da Opštinski sud iz Smedereva namerava da njega i ostale Jevreje protera u roku od 30 dana samo zato što su jevrejske veroispovesti.

Na tu žalbu, konzulat je dao ovakvo objašnjenje:

Pravo prebivanja i trgovine u Srbiji obezbeđeno je austrijskim podanicima po zaključenom ugovoru s Portom. Ista prava izričito su priznata i čl. 138 Srpskog građanskog zakonika (deo IV, čl. 4). Žalilac Hason ispunio je sve propise koji su potrebni da bi mogao voditi trgovinu u Smederevu. To mu je izričito dozvolilo i srpsko Ministarstvo unutrašnjih dela u maju 1876. Pošto rešenje jedne opštinske vlasti ne može ni izmeniti ni ukinuti prava koja su dobijena na osnovu pomenutog ugovora-traktata, to konzulat moli da opštinska vlast u Smederevu opozove svoje rešenje, pa žaliocu Hasonu, kao i ostalim austrijskim podanicima koji se nalaze u Smederevu, ubuduće ne zabranjuju slobodnu trgovinu.³³

Na traženje ministra unutrašnjih dela od 18. I 1877, br. 294, načelnik smederevskog okruga Marković odgovorio je da je odbor opštinskog suda zaista doneo rešenje 9. VI 1876. da se neki Jevreji, među kojima i Jozef Hason, sa svojim porodicama proteraju u Beograd ukoliko ne budu hteli da sami odu u roku od

³⁰ Zbornik, XXX, str. 340, V, № 1660 od 1856.

³¹ Zbornik, XXX, str. 346.

³² MUD-P—1876—1—33.

³³ MUD-P—1877—18—59.

30 dana. Neki Jevreji su se 16. VIII 1876. godine žalili načelstvu na ova rešenja, pa je načelstvo naložilo sudu da rešenje ne sprovodi za vreme rata, jer to može doneti velike neprilike našoj zemlji. Naime, prema ministrovom tumačenju, zabrana naseljavanja Jevreja po unutrašnjosti ne odnosi se na strane podanike, niti im se prema postojećim traktatima može zabraniti da trguju i u unutrašnjosti. Svakako da se to isto odnosi i na one Jevreje srpskog podanstva koji se kao vojnici nalaze u borbi protiv neprijatelja. Stoga načelstvo smatra da je Hasonova žalba bez osnova, pošto je on znao da je rešenje opštinske vlasti zadržano od izvršenja. Međutim, načelstvo traži od ministra pismeno uputstvo kako da postupi s Jevrejima, koji se u Smederevu veoma množe, kad prođe ratno stanje. Na to negoduje građanstvo, jer je Jevrejima zakonom zabranjeno da stalno žive po unutrašnjosti. Sem toga, načelstvo smatra da se smederevskoj trgovini nanosi velika šteta od Jevreja.

Iz svega toga izlazi da je prestao uzrok Hasonovoj žalbi.³⁴ Da je ovaj predmet ponovo uziman u razmatranje vidi se iz telegrama što ga je 3. VI 1877. iz Smedereva poslao ministru unutrašnjih dela Jevrejin Josif O. Zunana sa još desetak porodica; oni javljaju da je Opštinski sud nenadležno rešio da se proteraju Jevreji iz Smedereva. Za vreme rata bilo je obustavljeno izvršenje ovog rešenja. Kad je sud kaznio sve Jevreje na po 10 dana zatvora zbog neiseljavanja, tada su Jevreji zamolili ministra da obustavi izvršenje rešenja dok ne prouči njihove žalbe; u protivnom će preći u neko drugo državljanstvo.

Na osnovu telegrama, a zatim opširnije žalbe, Ministarstvo unutrašnjih dela tražilo je od načelstva izveštaj i sva akta u vezi sa tim pitanjem.³⁵

Svojim dopisom od 20. IV 1877, pod br. 4880, načelstvo iz Smedereva je izvestilo na Mardohaj Jakova Ozmo, Jevrej iz Smedereva, i sad upražnjava trgovinu u galanterijskoj radnji.³⁶

Mordohaj J. Ozmo, austrijski podanik, žalio se 2. VI 1877. telegramom Austro-ugarskom konzulatu da mu je Opštinski sud naredio da odmah zatvori svoj dućan, jer će ga inače staviti u zatvor i proterati iz Smedereva.

Kad je Ministarstvo pregledalo sva akta dobijena od Načelstva okruga Smederevo, ono ih je vratilo, kao i žalbu Josifa O. Zunane. Pošto nije vraćena i žalba Morica Sombergera, krojača ženskog odela iz Smedereva, koja se nalazila uz ista akta pod br. 4681, to je načelstvo istu tražilo 5. VIII 1877, pod br. 5033. Ministarstvo je javilo da se žalba nije mogla pronaći, niti je ista pod tim imenom i prezimenom ubeležena u knjigama ministarstva.³⁷

Podatak da je polovinom 1877. godine u Smederevu otvorio radnju Moric Somberger, krojač ženskog odela, karakterističan je za izvesne promene u društvu toga vremena. Takozvani građanski stalež ondašnjeg Smedereva i Srbije svakako

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ MUD-P, delovodni protokol 4707.

³⁷ MUD-P—1877—18—59.

je sve više gubio orijentalno obeležje i polako prihvatao evropske navike. U vreme kad se u Smederevu pojavio takav krojač, žene su počele da napuštaju narodnu nošnju i svoje tradicije, ugledajući se na evropsku nošnju etničkih grupa sa kojima su živele. Sa ove šarolike pozornice, krojač ženskog odela bio je izazov za građanke Smedereva. Somberger je bio jedan od prvih krojača te vrste, jer na takav zanat ne nailazimo među zanatima koji su zabeleženi u Popisnoj knjizi iz 1862-69. godine.³⁸

Ne raspoložemo podacima o trgovini do 1906. godine; tada je štampan ovaj podatak.

Uprava pododbora saveza terzijsko-jorgandžijskih i pamuklijskih radnika u Smederevu pozvala je preko novina radnike pomenutih struka da bojkotuju radnju Solomona Elijasa-Solunca i da ne kupuju robu kod njega dok je bojkot na snazi.³⁹

PREPISKA OKO PODIZANJA JEVREJSKE BOGOMOLJE 1850. DO 1858. GODINE

Da su Jevreji još 1817. godine vršili u Smederevu bogoslužnja u kući jednog hrišćanina, koju su uzeli pod kiriju, to se može zaključiti iz njihove žalbe što su je 10. IV 1857. godine uputili Ministarstvu prosvete. Dokumentat je zaveden u delovodni protokol pod br. 547, a potpisali su ga Avram Koen, Avram Heskija, Menahem D. Ruso, Jozef Solomonov, Moša Pesah i Isak B. Avram.

Međutim, Avramačo Haim Koen (potpisao se i na hebrejskom), Avram David Ruso, Avram Eskija, Josef David Ruso i Jakov Koen, trgovci i žitelji iz Smedereva, u žalbi upućenoj Sovetu 17. I 1850. godine navode da su verski sastanci održavani od 1830. u jednoj privatnoj kući u Smederevu.⁴⁰

Prva kuća koju su Jevreji još 1830. godine uzeli pod kiriju i u njoj vršili bogoslužnje bila je vlasništvo Todora Konstantinovića; u to vreme nije im niko ometao sastanke. Međutim, kad su 1847. godine kupili plac i kuću u istom sokaku od Ive Arnautčeta, kad su zgradu pregradili za bogomolju — avru — i na tu kupovinu sa znanjem opštine dobili sudsku tapiju, tada im je Okružno načelstvo preko policije zabranilo da se tamo sastaju zato što se susedi bune. Stoga su se navedeni Jevreji tri puta obraćali Ministarstvu unutrašnjih dela da im se izda dozvola. Ukoliko je to neostvarivo iz nekih »važnih uzroka«, onda traže da im se uloženi novac za kupovinu i pregrađivanje kuće isplati zajedno sa interesom. Sem toga, oni i dalje plaćaju kiriju na drugu kuću u istom sokaku i tamo vrše bogoslužnja.

Kad nisu dobili odgovor na svoje tri predstavke, smederevski Jevreji su se kao srpski podanici obratili Sovetu sa zahtevom da im se na osnovu Građanskog

³⁸ Pavlović, *Smederevo u XIX veku*, 79—81.

³⁹ *Radničke novine*, Beograd, 29. VII 1906, 91, 4.

⁴⁰ MPs—1857—IV—94.

zakonika, čl. 211, dozvoli da svojom imovinom, u ovom slučaju vlastitom kućom, raspolažu tako što će se u njoj obavljati bogoslužjenje.

Pošto su imenovani jevrejski trgovci plaćali dve godine kiriju za drugu kuću u kojoj su držali verske sastanke, to su ispod svojih potpisa napisali i račun troškova koji bi trebalo da im se isplate kad se pronađe krivac. Taj tekst glasi:

RAČUN

Kirija za dve godine, po 50 groša mesečno	1.200
Dangube i trošak dolazjenja i odlazjenja iz Smedereva u Beograd i za sve sitne troškove	1.200
Trošak za advokata 20 for. 9	246
	2.646
Groša	2.646

Navedenu žalbu je uz svoje pismo uputio Ministarstvu prosvete 3. II 1850, pod br. 38, predsednik Soveta Stefan Stefanović.⁴¹

Ministar unutrašnjih dela Ilija Garašanin je 20. II 1850, pod br. 2609, dostavio 13 originalnih akata smederevskih Jevreja Ministarstvu prosvete na postupak, s molbom da se dokumenta vrate posle upotrebe.⁴²

Pošto nije bilo nikakvog odgovora, to su se Avramačo Koen, Avram D. Ruso i Avram Kampus, koji su se potpisali na hebrejskom, 21. VIII 1851. godine pismeno obratili knezu Aleksandru. U pismu su ga obavestili da su još 1850. predali žalbu Avramu Petronijeviću za kneza; molili su da im se dozvoli da imaju svoju bogomolju koju su pre 20 godina držali u jednoj sobici pod kiriju. Pošto se broj Jevreja u 1851. godini u Smederevu smanjio, to nisu u mogućnosti da plaćaju kiriju. Stoga su zamolili Avramača da u njegovoj kući, koju on uživa sa svojom porodicom, poprave jednu sobicu i da se tu mole bogu. Kad je to doznalo Okružno načelstvo, ono im je zabranilo sastanke, mada su se ranije sastajali u kući za koju su plaćali kiriju. Pošto su brojno manji, pa su i siromašniji, to kiriju ne mogu plaćati, te stoga mole dozvolu da se za svoje verske potrebe sastaju u kući Avramača.

Posle tri dana, knez je naredio da se ova molba dostavi na rešavanje Ministarstvu unutrašnjih dela.⁴³ Ministarstvo je 18. IX 1851, br. 3067, poslalo ovaj dopis Ministru prosvete; ujedno je podsetilo da su još 20. II 1849, pod br. 2609, sva akta po ovom pitanju dostavljena na rešavanje tome ministarstvu.⁴⁴

Ministarstvo prosvete je konačno 27. IX 1851, pod br. 1092, odgovorilo Ministarstvu unutrašnjih dela da se »rasprostranjavanje Jevreja po Srbiji, koji su našim trgovcima i narodu na mnogi uštrb, koliko je moguće ograničiti«. Ministarstvo ne

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

zabranjuje Jevrejima da u Smederevu u privatnoj sobi vrše bogoslužjenja, ali pod uslovom »da oni svojom vikom okolne susede ne uznemiravaju«, i da se njihov broj ne povećava. O ovom rešenju neka Ministarstvo unutrašnjih dela obavesti Okružno načelstvo u Smederevu.⁴⁵

Povodom žalbi koje su smederevski Jevreji više puta slali Ministarstvu unutrašnjih dela, Sovetu, pa čak i knezu, Okružno načelstvo je 29. XI 1851, pod br. 1266, ovlašćeno da saopšti moliocima »da im se dozvoljava bez uznemiravanja susedni žitelja, na starom mestu u privatnoj sobi bogu se moliti, no ponaosobnu formalnu Avru⁴⁶ osnovati, nikako im se ne dozvoljava«. ⁴⁷

Istog dana je o prednjoj odluci obavešten i Sovet.

Sa ovim, čini se, pitanje bogoslužjenja ipak nije bilo okončano, jer se nekoliko godina kasnije opet javlja isti problem. Naime Avram Koen, Avram Heskija, Menahem D. Ruso, Jozef Solomonov, Moša Pesah i Isak B. Avram su u ime svih Jevreja varoši Smedereva na dan 10. IV 1857. pisali Ministarstvu prosvete da nisu tražili da im se dozvoli da sazidaju hram, nego da im se odobri da se u kući jednog Jevrejina i u zasebnoj sobi mogu skupljati da se mole bogu, s tim da kuća neće spolja dobiti drugi izgled. Pošto je lice koje im je nekad izdalo kuću pod kiriju sada otkazalo, to su Jevreji našli sobu kod jednog Jevrejina da im služi kao bogomolja. Okružno načelstvo je zabranilo njihove verske skupove, mada su ih upražnjavali 40 godina.⁴⁸

Na zahtev Ministarstva prosvete, Stanojlo Petrović, okružni načelnik iz Smedereva, podnoseći izveštaj 6. V 1857. po tužbi Jevreja podvlači da ne može dati nikakve druge podatke sem što, ovom prilikom, vraća na uvid sve njihove žalbe. Istovremeno napominje da načelstvo nije u tom smislu primilo nikakvo uputstvo od Ministarstva unutrašnjih dela od 11. I 1848, br. 4687, nego i dalje ta stvar miruje.

Pošto predmet nije okončan ni polovinom 1857. godine, to su se Avram Haim Koen, Avram Ruso i Avram Heskija, Jevreji iz Smedereva, 4. jula iste godine pismeno obratili direktno knezu Aleksandru Karađorđeviću. Pored ostalog pišu: »Još od starina zateklo se i jednako se ovde u Smederevu nalazi, po nekoliko naših jevrejskih familija, pa tako se i sada do deset familija ovde nahodi i stalno žive.« Oni ispovedaju Mojsijev ili jevrejski zakon. Trojica potpisnika ovoga dopisa kupili su još pre deset godina jedan plac na licitaciji. Na njemu su podigli običnu kuću sa namerom da u njoj vrše bogoslužjenja po Mojsijevom zakonu, ali su se tome suprotstavili susedi. Stoga se obraćaju knezu za odobrenje da istu kuću zadrže kao bogomolju, jer zgrada nema izgled »formalne avre«, niti smeta političkom stanju. Ista će ostati »kao svaka privatna kuća«. Ova molba je po zapovesti kneza upućena na rešavanje Ministarstvu prosvete.⁴⁹

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Avra u prevodu znači bogomolja; primer »Skupili se kao Jevreji u avru« (Vuk Stefanović Karadžić, *Poslovice*, 278).

⁴⁷ MPg—1857—IV—94.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

Konačno je Ministarstvo prosvete 22. X 1857. godine donelo odluku pod br. 1064, a o njoj je izvestilo i okružnog načelnika u Smederevu. To rešenje kaže da načelstvo u vezi sa pitanjem Jevreja mora da se »strogo pridržava Visočajšeg rešenja od 30. X 1856, br. 1660, kojim je postojanje Jevreja u Srbiji uopšte regulisano«. ⁵⁰

Smederevsko načelstvo javilo je Ministarstvu unutrašnjih dela — Sanitet — da je zgrada sinagoge, avre, u Smederevu trošna i sklona padu. Pošto se *vrši regulacija*, sinagoga bi trebalo ili srušiti ili je utvrditi da ne bi ugrozila okolinu. ⁵¹

David Sason, rabin iz Smedereva, kao austrijski podanik žalio se pismeno Austro-ugarskom konzulatu u Beogradu u martu 1873, navodeći da mu je predsednik Opštinskog suda, inače kmet Dimitrije Miletić, oduzeo putnu ispravu i naložio da se udalji iz Smedereva. Konzulat je žalbu sproveo Ministarstvu unutrašnjih dela s molbom da se Davidu ne sprečava zadržavanje i vršenje njegovog poziva. Kako je Miletić oduzeo pasoš Davidu 12. III 1873. i izdao mu samo revers, to je konzulat na osnovu reversa izdao list prebivanja. ⁵² Zbog takvog stanja, ministarstvo je tražilo da mu načelstvo pošalje izveštaj o čemu je reč.

Načelstvo je javilo da ga je Opštinski sud obavestio 29. III 1873. da u Smederevu živi David Sason i da vrši svešteničku dužnost, a da se nije prijavio vlastima za odobrenje. Sem toga, on je doneo svoju putnu ispravu na uvid tek onda kad ga je sud pozvao. Pošto je njegovom pasošu istekao rok, sud ga je uzeo na revers i dostavio načelniku s mišljenjem da se Davidu ne dozvoli ostanak u Smederevu. David je na zapisniku kod načelstva izjavio da se sa porodicom doselio u Smederevo pre pet meseci, a da je pre toga živio u Požarevcu. Nije mu poznato da je Jevrejima bilo zabranjeno da žive van Beograda.

Zakonom od 4. XI 1861, V № 2244, Zbor. 14, str. 194, Jevrejima je zabranjeno nastanjivanje u unutrašnjosti Srbije sem onima koji su se već nastanili do 28. II 1861. Pošto se David Sason doselio tek pre pet meseci, to je Načelstvo rešilo da mu se naredi da se najdalje u roku od mesec dana odseli tamo gde mu zakon dozvoljava. ⁵³

Međutim, Austrijski konzulat je stavio primedbu da Jevrejinu i austrijskom podaniku Sasonu ne treba zabranjivati boravak u Smederevu, »jer veroispovest austrijskih podanika ne može imati nikakvog uticaja na njegova prava i povlastice«. Posle toga je Ministarstvo unutrašnjih dela obavestilo načelstvo da se citirani zakon ne odnosi na Jevreje koji su strani podanici, nego samo na Jevreje srpske državljanke. Stoga se smatra da rešenje koje je izdalo načelstvo ne postoji, pa je načelstvu preporučeno da Sasonu ne sprečava boravak u Smederevu niti obavljanje njegovog poziva i da mu vrati oduzeti pasoš. ⁵⁴

⁵⁰ Isto.

⁵¹ MUD-S, reglstar 1837, 1868; 31. V 1873—2175; fasc. IV—196.

⁵² MUD-P—1873—XXIII—125.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

Iz prednjeg izlaganja može se zaključiti da je u Smederevu postojala i bogomolja pošto se spominje rabin; ona je verovatno bila smeštena u nekoj običnoj kući. Međutim, u docnijim statističkim podacima zabeleženo je da je u Smederevu »hram podignut 1907. godine«. ⁵⁵

U arhivu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu postoji podatak o ovoj građevini: »Kuća-sinagoga br. 3 sa kućištem, dvorištem i vrtom (porušeno, 9,14 ari, parc. br. 242 z. k. ul. br. 458 — vlasnik Jevrejska veroispovedna i školska opština Smederevo. Imovina vraćena rešenjem posl. br. R-408/50 od 17. V 1951.« Do katastarskog plana parcele br. 424 nismo došli. Po kazivanju starih Smederevaca sinagoga je mogla biti između ulica Vojvode Mišića i Despota Stevana prema trgu Đurđeve Jerine, koji se prostirao prema železničkoj pruzi, pristaništu i tvrđavi. Na tom prostoru danas se nalaze dečije obdanište, zubna ambulanta i jedna stambena zgrada. Oko sinagoge prostirala se, između dva svetska rata »Jevrejska mahala« prema ondašnjim ulicama Kralja Milutina i Kralja Petra.

Sinagoga je služila ne samo kao hram nego i kao zborna mesto Jevreja i kao škola za održavanje verske nastave. To je bila obična prizemna kuća koja je oko 1930. godine bila žuto obojena, a prozori su spolja imali drvene kapke. Iznad ulaza u zgradu bio je izvajan jevrejski znak, Davidova zvezda. Prvo odeljenje služilo je rabinu za obredno klanje živine.

Za čistoću u sinagogi i na jevrejskom groblju do 1922. starala se majka Marte Đorđević, a posle majčine smrti samo Marta koja danas, u dubokoj starosti i gluva, živi u kućici na jevrejskom groblju.

Pošto je mahala zajedno sa sinagogom bila locirana prema pristaništu i tvrđavi, to su ovi objekti u celosti nestali prilikom eksplozije municije 5. juna 1941. godine. Kao vidljiv trag života i delovanja Jevreja ostalo je samo groblje.

ŠKOLOVANJE JEVREJA

Kao srpski građani, Jevreji su svoju decu slali u srpske škole. Jevreji su bili prirodni učesnici u svim oslobodilačkim i prosvetnim pokretima. Međutim, Jevreji su još 1847. imali u Beogradu svoju školu za održavanje verske nastave; slične škole postojale su docnije u Zemunu, Novom Sadu, Sarajevu, Smederevu i drugde. Jevreji su inače kao i drugi srpski građani plaćali porez za srpske škole u kojima su učila i njihova deca. Dokaz da su jevrejska deca učila u osnovnoj školi i sa srpskom decom nalazi se u zapisu iz kojeg se vidi da je Jevrejin Šabataj Konfino bio u Smederevu školske 1869/70. godine učenik IV razreda osnovne škole u istom gradu. Zapisane su i njegove ocene: ⁵⁶ iz čitanja vrlo dobar, iz katihizisa nije polagao jer je učio kod rabina, iz istorije Srba vrlo dobar, iz zemljopisa vrlo dobar, iz srpske gramatike vrlo dobar, iz računa vrlo dobar, izostanaka 3.

⁵⁵ dr L. Fläher, *Statistika Jevrejstva Kraljevine SHS*, Jevrejski Almanah za 5687 (1926—27), Vršac, 1926, 193.

⁵⁶ Leontije Pavlović, *Spomenica postojanja 170-godišnjice Osnovne škole »Dimitrije Davidović« u Smederevu — Prilog proučavanju školstva u smederevskom okrugu*, Smederevo, 1976, 122.

Zanimljivo je pomenuti da je u Šematizmu, kalendaru, štampano kako je 1912. godine u selu Radovanju kod Velike Plane, blizu Smedereva, bio učitelj Jevrejin Isak Izrailjević.

Popis učenika osnovne škole u Smederevu za vreme okupacije 1916. godine izvršen je prema upisnici učenika-ca koja se čuva u arhivu današnje škole »Dimitrije Davidović«. Upis je počeo 1. IX 1916; u sva četiri razreda bilo je 358 učenika-ca rođenih u periodu od 1903. do 1911. godine. Većina su bili Srbi (»grčko-orijentalne vere«), a samo je petnaestoro dece jevrejske narodnosti bilo upisano, i to pod sledećim brojevima:

Red. broj	Prazime i Ime učenika	Mesto i datum rođenja	Ime roditelja i zanimanje	Vera	Mesto stanovanja	Datum upisa u školu
1.	Alfandari Sarina	Požarevac 25. X 1903.	Otac Mika, <i>Kaufmann</i> (trgovac)	Izra- elska	Branden- burger 23, Smederevo	u I razred 25. IX 1916.
14.	Kalderon Đoja	6. VIII 1904.	otac Mošo <i>Greisler</i> (trgovac mešo- vitom robom)	„	Smederevo (bez ulice)	25. IX 1916. <i>ausgesch- rieben am</i> 16. I 1917. <i>armutshal- ter</i> (uz uverenje o siromaš- nom stanju)
17.	Ozmo Lenkica	23. VIII 1904.	otac Samuel, <i>Kaufmann</i>	„	Branden- burger 23	—
146.	Albahari Zlata	Beograd, 23. VIII 1904.	otac Jamer, <i>Kaufmann</i>	„	Pinaer 6	26. IX 1916.
151.	Albahari Mikloš	20. XII 1906. u Smederevu	otac Janoš, <i>Kaufmann</i>	„	Pinaer 6	26. IX 1916.
152.	Avramović Rafajlo	rođen 1906. (bez datuma) u Smederevu	otac Avram, <i>Kaufmann</i>	„	Pinaer 3	26. IX 1916.
157.	Ozmo Isak	rođen u Nišu 1907 (bez datuma)	otac Samuel, <i>Kaufmann</i>	„	Branden- burger 23	26. IX 1916.
158.	Ozmo Rafael Izrael	rođen u Nišu 1907 (bez datuma)	<i>Kaufmann</i>	„	Branden- burger 23	26. IX 1916.
172.	Azriel Bukica	1907, Beograd (bez datuma)	majka Rakila, <i>Greislers</i> (trgovac mešo- vitom robom)	„	W. Strass- burger 37	26. IX 1916.

80 L. Pavlović

Red. broj	Prezime i ime učenika	Mesto i datum rođenja	Ime roditelja i zanimanje	Vera	Mesto stanovanja	Datum upisa u školu
180.	Lewy Bela	27. VII 1907, Smederevo	otac Josef, Kaufmann	izraelska	Metzer 29 u kući Konstantinovića	26. IX 1916.
181.	Lewy Ella	11. I 1909. Smederevo	otac Josef, Kaufmann	„	Metzer 29	—
272.	Albahari Ana	10. X 1908, Smederevo	otac Jakov, Kaufmann	„	Pinaer 6	26. IX 1916.
273.	Albahari Oľga	6. IX 1908, Beograd	Halm, Kaufmann	„	Makensen 10	26. IX 1916.
383.	Graf Zlatka	28. VI 1908, Fiume	otac Albert, k. ung. Oberleut.	„	Brandenburger 25	—
393.	Graf Zdenka	13. VI 1911, Rijeka	otac Albert, k. ung. Hauptmann	„	Brandenburger 25	26. IX 1916.

Napominje se da je pod br. 383 i 393, otac austirjski oficir čije je prvo dete rođeno u Fiumi (italijanski naziv), a drugo u Rijeci (srpskohrvatski naziv). Ovim sestrama treba dodati podatak da postoje još i sestre pod br. 180 i 181: međutim učenici-blizanci su zapisani pod br. 157 i 158.

U statističkim podacima zabeleženo je da su školske 1926/27. godine u Smederevu pohađali osnovnu školu jedan jevrejski dečak i četiri devojčice; istovremeno su tri jevrejska dečaka i jedna devojčica učili u smederevskoj gimnaziji, što znači da je bilo svega 9 učenika.

Između dva rata u Smederevu je postojala nepotpuna osnovna jevrejska škola. U njoj je krajem juna 1932. godine održan završni ispit iz veronauke i istorije Jevreja, a polagalo ga je 14 učenika osnovne škole. Ispitu je predsedavao Leon Farhi; njemu pripada zasluga oko izdržavanja ove škole kojom je rukovodila Jevrejska crkvena opština. Pored Farhija, ispitu je prisustvovao i član uprave Levi s većim brojem đaćkih roditelja.⁵⁷

Iz činjenice da je školske 1916/17. godine upisano 15 učenika i učenica iz 13 jevrejskih porodica može se indirektno izračunati da je u Smederevu bilo otprilike 75 Jevreja ako se uzme da je u jednoj porodici bilo u proseku 5 članova; za vreme stare Jugoslavije bilo ih je i više. Zbog toga, a i radi čuvanja svojih nacionalnih i verskih osobina, Jevreji su imali zasebnu četvrt, sinagogu i groblje.

⁵⁷ Glas Podunavlja, br. 67, Smederevo, 2. VII 1932, 3; Pavlović, Spomenica, 134.

Bora Baruh, *Raščišćavanje ruševina u Smederevu*, tuš, 1941, 18,5 x 14 cm, bez signature:
vlasnik Sonja Baruh

1. Španski talir koji su doneli Jevreji po dolasku u Smederevo (oblik mu je izmenjen)

2. Deo jevrejskog groblja u Smederevu, snimak iz 1977. godine

3. Nadgrobni spomenik Roze, žene Semaje Zaharija, iz 1922. godine

4. Nadgrobni spomenik Josifa Avrama Ozera iz 1924. godine

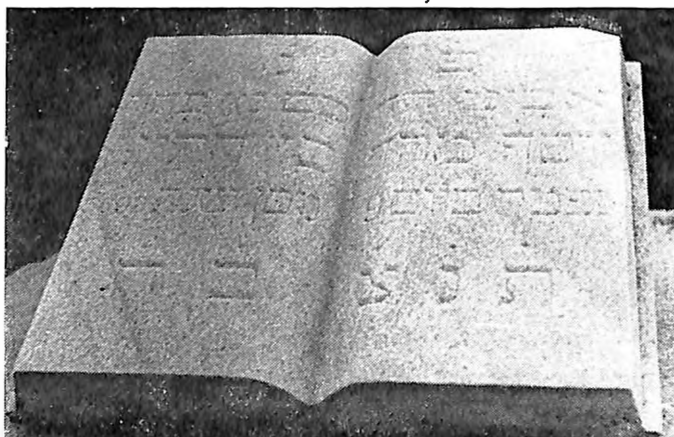

5. Nadgrobni spomenik Haima Samuela, sina Klare i Morica Samuela, iz 1929. godine

6. Nadgrobni spomenik Josifa M. Levija iz 1932. godine

7. Detalj sa nadgrobnog spomenika Josifa M. Levija

JEVREJSKA MAHALA

Što se tiče jevrejskog kupovanja kuća u istim ulicama (*Pinaer, Brandenburger* — Vatrogasna — *Makensen* i druge) koje se pominju u citiranoj školskoj upisnici, to upućuje na misao da su se sami Jevreji trudili da u Smederevu, u sastavu varoši, imaju svoju četvrt, odnosno »jevrejsku mahalau«. Kao potvrda za to služe i podaci iz školske upisnice iz koje se vidi da je više jevrejskih porodica stanovalo u jednoj ili u susednim kućama. Tu su važne beleške pod brojevima: 1 i 17, zatim 146, 151 i 272; sem toga, pod br. 152, susedna kuća br. 3 je takođe jevrejska.

Njihova mahala bila je u »Donjem gradu«, blizu dunavskog pristaništa i tvrđave. Najverovatnije je da su tu bile i sve pomenute ulice. Poznato je da je nemački general Makenzen za vreme prvog svetskog rata imao u dva navrata štab u kući čuvenog smederevskog advokata Milivoja Perića na uglu današnjih ulica Nemanjine i Srpskog sovjeta. Može se smatrati kao sigurno da je ta ulica i nosila ime Makenzena. Iako o tome postoji dokumenat, toga se stari Smederevci ne sećaju zato što oni nisu ni prihvatili imena ulica koja su nametnuli okupatori, ali je sam detalj važan za urbanizam Smedereva (u prilogu videti katastarski plan ulica za 1923. godinu).

Kad se govori o okupljanju Jevreja u njihovoj mahali, treba se setiti činjenice da su oni još u srednjem veku dobijali u pojedinim gradovima svoju zatvorenu četvrt — geto. Međutim, oni su se u XIX veku u Smederevu sami trudili da imaju grupisane kuće u nekoliko susednih ulica.

BROJ JEVREJA U SMEDEREVU

Ovaj rad trebalo bi da pomogne i saznanju strukture varoši Smedereva, da istakne autentičnu sliku o ekonomskom profilu ondašnje čaršije i da pruži što jasniju predstavu socijalne fizionomije stanovništva. Stoga se navode i neki uporedni demografski podaci. Ti arhivski dokazi potkrepljeni su brojevima i statističkim podacima o verskoj pripadnosti raznih narodnosti. Tu pre svega spadaju podaci iz spiska upućenog Feliksu Kanicu oko 1896. godine iz koga se vidi da je tada u Smederevu bilo pripadnika sledećih vera: pravoslavnih 6.608, rimokatolika 118, protestanata 8, *izraelske vere* 139, muhamedanaca 3, svega 6.875 stanovnika,⁵⁸

Unutar jevrejske opštine u Smederevu postojale su razne društvene funkcije; teško je reći kad su one zavedene u Smederevu. O njima postoje ovi podaci:

Godine 1926—27, predsednik Jevrejske opštine bio je Moša Heskija, potpredsednik Josip Levi, pročelnik sinagoge Avram Avramović, blagajnik Leon Farhi, sekretar Jakov Avramović, gabaj Samuil Adanja i Biti Mandil, dok je Bojana J. Avramović bila poverenik Narodnog fonda za iseljavanje.⁵⁹ Tada je broj članova

⁵⁸ Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, br. 9296/180.

⁵⁹ Fišer, Isto, 201.

Jevrejske opštine iznosio 36, a ukupno je bilo 78 pripadnika, duša.⁶⁰ Dve godine docnije zabeleženo je da je ostalo isto rukovodstvo u Smederevu, ali je pored njihovih imena upisano još i ime J. Levija.⁶¹

Pred drugi svetski rat u Smederevu su bila 83 Jevreja. Tada je predsednik Jevrejske opštine bio Leon Tajtacak, a rabinsku dužnost vršio Benjamin Hazan. Jevrejska opština se ugasila posle rata.⁶² Samo su tri smederevska Jevrejina preživela nacističku operaciju.

JEVREJSKO GROBLJE

Arhivski podaci iznose kao sigurno da je u Smederevu bilo naseljenih Jevreja od 1817. i da su imali svoju bogomolju u nekoj privatnoj sobi. Znači da su otprilike od toga vremena morali da imaju i groblje. Međutim, u statističkim podacima se tvrdi da je »groblje utemeljeno 1907. godine».⁶³

Jevrejsko groblje, koje se danas nalazi na Karađorđevom brdu, ubeleženo je u katastarskom planu; parcela pod br. 1129 ima površinu od 18,83 ara. Na ovom groblju, smeštenom iznad pravoslavnog groblja i crkvice iz XV veka, danas se nalaze jedini materijalni ostaci koji govore o životu i radu jednog broja Jevreja koji su lutajući po svetu stigli i u Smederevo.

Prema jednom planu Smedereva koji se čuva u Bečkom ratnom arhivu iz XVIII veka, a koji je objavio Feliks Kanic,⁶⁴ na Karađorđevom brdu, otprilike tamo gde je danas jevrejsko groblje, postojala je kula isto kao i na susednom Redutu. Svakako da su to bila utvrđenja podgrađa zbog prekrasnog pogleda na dunavski tok i Smederevsku tvrđavu.

Jevrejski nadgrobni spomenici sastoje se najčešće od kamena koji je usaden više glave ili od ploče položene preko groba, ili pak u kombinaciji jednog i drugog rešenja. Danas zapušteno, groblje je smešteno između zova, bagremova i mladih stabala šljiva, a žicom je odvojeno od rezervoara za vodu (sl. 2). Ima svega 17 spomenika, mahom datiranih od 1906. do 1945. godine. Nije isključeno da se u travi i pod zemljom nalazi još neki beleg.

Svi vidljivi spomenici u početku imaju šestokraku zvezdu i tekstove od tri do pet redova na hebrejskom, a odmah zatim sledi i prevod na srpski pisan ćirilicom. Na nekim spomenicima nedostaju podaci, ili su dati samo na srpskom ili hebrejskom.

⁶⁰ Isto, 193.

⁶¹ Isto, 251—252.

⁶² *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919—1969*, Beograd.

⁶³ Fišer, Isto, 193.

⁶⁴ *Spomenica 500-godišnjice Smederevske tvrđave*, Beograd, 1930, 45; zanimljivo je zabeležiti da je ova Spomenica ugledala svet tek posle dve godine rada na klišanju i višebojnom štampanju, dakle ne 1930. i 1931. kako piše u dnu prvog lista same knjige, nego 1932. godine (*Glas Podunavlja*, br. 56 od 17. IV 1932, 1—2, Smederevo; tu je navedeno da je cena knjizi bila 160, a ko istu kupi u Opštini, 128 dinara).

O spomenicima se daju sledeći hronološki podaci:

1. *Moric Snajder* (usađenik, razmer 125x29 cm), *poživl 71. godinu, umro 1906. Spomen podigoše blagodarni sinovi.*
2. *Mordehaj Josef Levi* (horizontalna ploča, razmer 174x77 cm), *Nišljja, umro u Smederevu 8. februara 1922. Spomenik mu podigoše blagodarni sinovi.* U hebrejskom tekstu isklesana je godina 5682. arapskim brojevima.
3. *Roza, žena Šemaja Zaharija* (položena ploča, razmer 166x77 cm), *umrla 30. januara 1922.* Iznad ovih podataka u četiri reda, tekst na hebrejskom jeziku nosi kao datum 5682. godinu (sl. 3).
4. *Josif Avram, Ozer* (usađenik, razmer 191x37 cm), *špediter iz Beograda, rođen 1855. umro 1924. Ovaj spomenik podiže mu ožalošćena supruga Antoneta sa decom.* Podaci su dati samo na srpskom jeziku (sl. 4).
5. *Ovde počiva telo Šemaja Zaharija* (razm. 184x84 cm) *trgovca iz Smedereva, umro 18. marta 1926. godine. Ovaj spomenik podiže mu Josif Levi.*
6. *Haim Samuel sin Klare i Morica Samuela, 1928—1929, Smederevo* (usađenik, razmer 114x24 cm). Tekst je uklesan samo na srpskom jeziku (sl. 5).
7. Horizontalni beleg (razmer 202x98 cm) ima hebrejski tekst, a na srpskom piše 22. septembar 1931; drugi podaci ne postoje.
8. *Rahel J. Zaharija, preminula 6. IV 1931* (razmer 188x80 cm).
9. *Josif M. Levi* (sarkofag, dužina 186, širina 85, visina 73 cm), *preminuo 15. V 1932* (sl. 6). Na gornjoj horizontalno položenoj ploči bliže glavi smeštena je otvorena knjiga izvajana od kamena (razmer 40x41x6,5 cm) sa hebrejskim tekstom koji u prevodu glasi: Nadgrobni spomenik Josef Mordehaj A. Levi umro 29. nisana 5692 [1932] godine (sl. 7). Nema podataka na srpskom. U grobu je verovatno sahranjen rabin.
10. *Moša J. Benarajo* (horizontalna ploča, razmer 200x97 cm), *1859—1933.* Iznad ovih podataka na srpskom uklesan je i hebrejski tekst u četiri reda u kojem je naznačena godina 5693.
- 11—12. *Sima Eljas Solunac* (usađenik, razmer 167x40 cm), *1877—1945. Haim Eljas, student, 1920—1941. godine*⁶⁵
13. Ploča (razmer 216x100 cm) ne pruža nikakve podatke o tome ko je tu zakopan, ali iznad pokojnikove glave primećuje se da je na horizontalnu ploču bila pričvršćena okomita ploča na kojoj su svakako bili podaci; međutim, ona je izvaljena iz ležišta i odneta.
14. Grobni spomenik (razmer 202x97 cm) takođe je imao usađenik iznad glave sa tekstovima, ali je taj deo ploče nestao.
15. Ležeća ploča (razmer 178x81 cm) nema nikakvih pisanih podataka.
16. Položena ploča bez ikakvog teksta (razmer 133x53 cm) oštećena je pri dnu. Na groblju je ova ploča poslednja idući severozapadu.
17. Horizontalna ploča (razmer 213x109 cm) imala je iznad glave usađenu ploču s tekstom, ali je taj deo spomenika nestao i verovatno je prerađen za tuđi grob.⁶⁶

⁶⁵ Po kazivanju Luke Lazića, starog smederevskog trgovca, Sima Eljas je držao u Smederevu kafanu »Grand« koja danas radi kao hotel u centru varoši. Međutim, Marta Đorđević koja je službom bila vezana za Jevreje priča da je Sima bio i vlasnik velikog vinograda u Čirilovcu koji su mu obrađivali nadničari; na pristaništu je imao žitni magacin. Pred nemačku okupaciju Jugoslavije pobjegao je 1941. u Albaniju gde je do kraja 1944. čuvao ovce. Posle se vratio u Smederevo i u njemu je umro 1945, pa je kao poslednji Jevrejin sahranjen u ovom groblju. Iz nadgrobnog teksta vidi se da je sa Simom sahranjen i njegov sinovac Haim Eljas. Za njega Marta Đorđević tvrdi da je sa ostalim pohapšenim Jevrejima radio najteže poslove pri lagerovanju municije u Smederevskoj tvrđavi; tu je i poginuo prilikom eksplozije 5. juna 1941. godine.

⁶⁶ Za ovaj i druge spomenike čiji su vertikalni delovi s tekstovima odneti, pomenuta Marta Đorđević kaže da je jedan od ovih ostrkravljenih spomenika pripadao Seleni koja je streljana na Banjici sa mužem i dvoje dece.

JEVREJI IZMEĐU DVA SVETSKA RATA

Postoji izvestan broj Jevreja koji su živeli između dva rata, a kojih se dobro sećaju stariji Srbi Smederevci. Tako na primer Luka Lazić, Solunac, koji zna Smederevo od 1914. godine, tvrdi da je kao trgovački pomoćnik radio i učio zanat kod:

Hajma Elijasa, trgovca tekstilom, koji se 1919. odselio u Beograd. Imao je tri sina: Luče, Mojsija i Avrama.

Od *Žaka Ozme*, Lazić je 1931. godine preuzeo prodavnicu kolonijalne robe kad je napustio ortračku radnju s Novicom Lazarevićem.

Lazić se seća još i ovih Jevreja:

Moše Albaharija Starog i zeta mu Monona, trgovca tekstilnom robom; radnju su imali u staroj kući Dimitrija Davidovića, preko puta Karađorđevog duda i Zadužbine, na mestu gde je danas Tržnica, a odmah do radnje *Morica Levija*. U blizini se tada nalazila i ortračka gvoždara Milana Batinića i Vlade Budimkića. Monon je 1941. godine pred Nemcima pobjegao u Grčku gde je poginuo.

Cadik Levi je imao trgovačku radnju tekstilom u Konstatinovićevoj zgradi ispod Budimkića. *Maga Nahman* je izjavila da je to njen zet, a da su mu roditelji David i Estera.

Janko Levi je držao trgovinu tekstilom u novoj zgradi ispod Pantazijevića.

Moric Samuel je trgovao kolonijalnom robom.

Leon Tajtacak, žitarski trgovac, imao je kuću u današnjoj Ulici Maršala Tita, u kojoj je sada »Jugobanka«. Na kraju iste ulice prema pristaništu posedovao je veliki magacin sa debelim zidovima. Za vreme stare Jugoslavije bio je kapetan I klase, a pred okupaciju je izbegao u Ameriku.

Moša Hesklija-Biti držao je drogeriju i konfekcijsku radnju posle 1920. godine na uglu današnje stare opštinske zgrade.

Manoh Alkalaj, oženjen, trgovac iz Smedereva, prebegao je u Pirost 1941. godine. Bugari su ga 1943. s drugim Jevrejima iz Makedonije poslali u logor Treblinku u Poljskoj, pa su svi pobijeni. Njegov ujak je *Moša Albahari*, star 60 godina, koji je poginuo na Jabuci kod Banjice. Otac mu se zvao Solomon, majka Luna.

Mate A. Kalinić, viši carinski kontrolor iz Smedereva, seća se da je posle 1930. godine:

Simon Tajtacak otkupljivao žitarice na veliko i da ih je utovarivao i istovarivao na pristaništu.

Neki Jevrejin s nadimkom *Bakaba*, crvene kose i lica, držao je malu galanterijsku radnju u današnjoj Ul. Maršala Tita, u zgradi gde se sada nalazi sodadžija. Kao siromašnog sunarodnika, njega su smederevski Jevreji pomagali sve dok se nije odao alkoholu. Posle je, koristeći svoju veliku snagu, nosio alasima vesla i pomagao pri ulovu ribe. Tada je riba odmah na obali obavezno prodavana putem licitacije, jer ribari nisu imali pravo da je prodaju na malo.

Tatjana Pavlović, rođena Kalinić, supruga pisca ovih redova, seća se da je posle 1930. godine:

Janko Levi trgovao tekstilom, platnom i cipelama i da je imao radnju u Pantazijevićevoj kući u kojoj je danas prodavnica »Borovo«.

Milosav Zdravković, poznati smederevski trgovac, sa zadovoljstvom i pohvalama priča kako je 1932. godine učio trgovački zanat kod:

Morica Levija, koji se nekoliko godina pre toga doselio u Smederevo iz svog rodnog mesta Bosanskog Samca. Moric je imao dva brata, *Cadika i Janka*; sva trojica su istovremeno trgovala u Smederevu. Moric Levi je prodavao mešovitu robu u staroj zgradi Toze Markovića, abadžije, koja se nalazila na mestu gde je danas zgrada zvana »Plavi voz«.

Jelene Redinger, profesora gimnazije, rado se sećaju svi učenici smederevske gimnazije i njihovi roditelji iz vremena pred drugi svetski rat. Ona je 1941. godine otpuštena iz službe zbog sumnje da je pripadala narodnom pokretu. Pobegla je iz Smedereva, ali je uhvaćena u Šapcu i ubrzo su je streljali Nemci.

Bora Baruh, revolucionar i slikar, bio je u januaru 1941. na vojnoj vežbi u Smederevskoj Palanci; posle 5. juna 1941, kad se u Smederevu dogodila eksplozija municije, Bora je sa drugim Jevrejima prisilno doveden iz Beograda da raščišćava ruševine. Tada je tušem nacrtao ruševine Smederevske tvrđave; crtež koji ima razmer 21x14 cm, danas je vlasništvo Borine sestre Sonje u Beogradu (prilog 2). Inače se u selu Drugovcu kod Smedereva za vreme okupacije skrivala Borina majka Bulina kod porodice Brkić pod imenom Stana Veselinović. Tu je dočekala i oslobođenje.

Summary

Dr. Leontije PAVLOVIĆ

CONTRIBUTION TO STUDY OF THE HISTORY OF SMEDEREVO JEWS

According to data preserved in the Belgrade Archive of Serbia Jews lived in Smederevo as early as 1817. As a rule they came from Belgrade or Austria either as foreign nationals or as Serbian citizens. As the Smederevo traders were affraid of the competition of Jews who were more experienced and enterprizing in commerce, they have done whatever they could to prevent their stay in the city. There are in the Archive quite a few documents which make these endeavours clear. From these documents one can also learn that the Smederevo Jews were engaged in a great variety of crafts and also in trade bringing to the city merchandise from Constantinople, Vienna and Budapest. Mostly wool, leather, salt, wine and some other goods were stored in their warehouses.

An official register for 1862/3 shows that two Jewish families were vendors of fruit and vegetable while other six families were registered as traders.

Catching of leeches in the outskirts of Smederevo and trading with that merchandise was organized somewhere about 1833 by Solomon Weiss, Isac Henig and

Joseph and Solomon Rus, Jews who came to Smederevo from Austria. Their bonds and invoices were cashed by the Consulate of Austria in Belgrade.

During the years 1856—1870 the number of Jewish families in Smederevo and in the provinces of Serbia has increased considerably. To make it impossible for them to own houses or other real estate special restrictions were enacted in 1856 and 1861. However, several Austrian subjects were granted permission to register as traders or craftsmen thanks to special steps taken by the Consul of Austria. Among these were Simon Colb and Paul Lebl (1864) and Estela and Avram Sason (1877). An interesting administrative act is dated in that same war year of 1877 when Jews granted the permission to register as traders. The document relates to Joseph Hason, a Jew from Austria, who was engaged in trade.

The correspondence relating to the construction of synagogue from 1850 till 1858 is given particular attention.

The oldest document which relates to the tuition of Jewish children in Serbian elementary-schools is dated 1870. In Radovanj near Smederevo the teacher in 1912 was a Jew, Isak Izrailjević. During the occupation in 1916 in the Smederevo elementary-schools 15 Jewish children were registered. Also, in 1926/7 a few High School students were Jews. In the private Jewish school 14 pupils attended classes in religious instruction and passed the final examination in 1932.

The Smederevo Jewish quarter was in the city's uptown, near the Danube port and the Fort.

In 1896 the number of Jews registered in Smederevo was 139.

The Jewish cemetery on the Karadjordje Hill has today only 17 tombstones which were mostly erected between 1906 and 1945.

Between the two world wars most of the Smederevo Jews were engaged in trade. But not all. Jelena Redinger, for instance, was a High School professor enjoying great popularity and respect in the city. She was accused to be ideologically communist minded and executed in 1941. It was also well known that Bora Baruh, the painter and revolutionary, made sketches in India ink of the remains of the Fort after the explosion of ammunition on June 5, 1941. Bulina Baruh, Bora's mother, was in hiding in Drugovac near Smederevo in the house of the Brkić family. It was there where she found herself when that part of the country was liberated.

Prof. dr Zdenko ZLATAR

TRGOVINA BALKANSKIH JEVREJA PREKO DUBROVNIKA U XVI I XVII STOLJEĆU (ANALIZA SISTEMA IZVOZA)*

ŠESNAESTI VIJEK je veliki vijek Sredozemlja; tada su se formirala velika i moćna carstva, španjolsko i tursko, koja će dominirati njegovim obalama kao i čitavom Evropom tokom toga cijelog vijeka i slijedećeg. U XVI i XVII stoljeću, Mediteran nije samo jedno prostrano područje nego čitav jedan svijet: od Sevilje, Toleda i Valjadolida u Španiji do Alepa, Damaska i Jeruzalema na Bliskom istoku, od Liona, Beča, Bukurešta i Kafe na Krimu do Timbuktua i Kartuma na granicama Sahare i Sudana, taj veliki mediteranski svijet Fernanda Braudela živio je istim ritmom života. Iako sastavljen od raznih naroda, vjeroispovijesti, grupa i klasa, on je predstavljao jedinstvenu civilizaciju, a njegova kultura nudila se ostaloj Evropi kao bogat, prekrasno istkan ćilim. U XVI vijeku, Sredozemlje je još uvijek bilo centar svijeta.

Otkriće Amerike kao i uspostavljanje prekomorskih veza sa Indijom i ostalim istokom nije bitno poremetilo taj odnos. Sudbina Evrope se tokom XVI vijeka još uvijek odlučivala na obalama, otocima i morima, u gradovima i gospodstvima »unutrašnjeg mora«. Od Kambrejske lige (1509) i bitke kod Pavije (1525) do opsade Malte (1565) i pomorskog boja kod Lepanta (1571), velike sile bore se za prevlast u Evropi po sredozemnim prostranstvima. A kad je osamdesetih i devedesetih godina zavladao privremena stagnacija u ratovanju na Sredozemlju, Rim i Madrid, veliki kulturni centri mediteranske Evrope, lansiraju svoju veliku ofanzivu na ostalu Evropu. Ne smijemo zaboraviti, kako je Braudel naglasio, da su protureformacija i barok kao njezin odraz u umjetnosti bili posljednji u seriji velikih kulturnih pokreta kojim se Mediteran nametnuo starom kontinentu. A to znači da je Mediteran još duboko u XVII stoljeću vršio utjecaj na zapadnu, sjevernu, kao i na istočnu Evropu.

Tri su bitne karakteristike tog Sredozemlja u takozvanom »dugom« XVI vijeku, tj. u periodu od 1450. do 1650, po Braudelu: velika demografska eksplozija stanovništva, revolucija cijena i uspostavljanje međunarodne podjele rada. Sve tri ove pojave nastale su najprije na mediteranskom području da bi se zatim proširile na čitav svijet. Nakon velikih gubitaka u ljudstvu izazvanih tzv. »crnom smrću« i ostalim epidemijama polovinom XIV vijeka, te dugotrajne stagnacije do

* Ovaj rad predstavlja dio opsežne studije o trgovini balkanskih i dubrovačkih Jevreja u XVI i XVII stoljeću. Istraživanje ove teme u Historijskom arhivu u Dubrovniku tokom 1976—77. godine potpomogla je Memorijalna fondacija za jevrejsku kulturu (Memorial Foundation for Jewish Culture) u Njujorku, kojima se ovom prilikom najljepše zahvaljujem. Posebnu zahvalnost takođe dugujem prof. dru Bogumilu Hrabaku, dru Zdravku Sundrici i prof. dru Radovanu Samardžiću.

polovine XV stoljeća, stanovništvo se počelo naglo množiti u drugoj polovini XV vijeka, najprije u Italiji, zatim Španiji i Francuskoj. Taj demografski trend nastao se i ubrzo u XVI stoljeću i zahvatio i ostale krajeve Mediterana, a naročito Malu Aziju i Balkan. Smatra se da se pučanstvo Kastilije i turskog Balkana udvostručilo u periodu između 1450. i 1600. godine. Taj veliki rast stanovništva praćen je svim usputnim pojavama, prilivom viška agrarne radne snage u gradove itd. Tako je u tom periodu naglo porasla potražnja svih vrsta roba, a naročito osnovnih prehrambenih artikala, žita, vina, kao i materijala za odjeću, rasvjetu i ogrijev.

Uporedo sa potražnjom rastle su i cijene. Život je postao skuplji. Nakon otkrića Novog svijeta, srebro je u velikim količinama stizalo na španskim galionima u Evropu i tu je najprije zapljusnulo sredozemne obale. Španija, zatim Italija, Francuska i napokon osmanska država, jedna za drugom osjetile su dotad nevidenu inflaciju, a cijene su počele neobuzdano da skaču. Pored svih nedaća, revolucija cijena imala je ipak i jedan dobar učinak: naime, velika količina novca (*larghezza* u ondašnjem mediteranskom žargonu) dovodila je do povećanja prometa svakom robom i do uključivanja svih područja, pa i onih najzabačenijih, u robno-novčanu privredu. Zbog bitnih razlika u ekonomskoj strukturi zapadnih i osmanskih zemalja, novi robno-novčani režim uslovio je i uspostavljanje međunarodne podjele rada između Istoka i Zapada, podjele po kojoj je Istok postao veliki izvor sirovina za razvijenu kapitalističku privredu Zapada u doba takozvanog ranog kapitalizma. Tako je Sredozemlje bilo kolijevka modernog sistema ekonomskih odnosa u svijetu.¹

Jevreji su se kao trgovci uključili u taj novi sistem međunarodne podjele rada od samog početka. Obitavajući po velikim privrednim centrima i na Istoku i na Zapadu, oni su bili u jedinstvenom položaju da razliku između dvaju dijelova jednog istog svijeta premoste, da posluže kao spona između Istoka i Zapada. Oni su to dostojno i učinili. Iako su trpjeli ponižavanja i progone i od kršćanskih, a ponekad i od turskih silnika, iako se često na njih gledalo i sa podozrenjem, a nerijetko i sa mržnjom, Jevreji su bili voljni i kadri da odigraju jednu takvu ulogu od presudne važnosti za cjelokupan ekonomski poredak na Sredozemlju i u Evropi. Trgujući gotovo isključivo posredstvom svojih sunarodnjaka, oni su u XVI stoljeću stvorili a u XVII razvili zatvoren sistem izvozno-uvozne trgovine koji je u prvom redu spajao prostranstvom velike, a sirovinama prebogato Osmanско Carstvo sa manufakturnim, bankarskim i trgovačkim centrima Zapada. Iskoristivši veliku potražnju osnovnih artikala kao što su koža, vosak, vuna, žito i slično u zapadnim krajevima uslijed velikog povećanja stanovništva i prilično velike razlike u cijeni između dvaju dijelova Sredozemlja, jevrejski trgovci su sticali poprilične zarade koje im trgovina unutar jednog carstva ili jednog regiona ne bi mogla donijeti. Tako su najočitije i najreprezentiranije predstavljali novu međunarodnu podjelu rada. Takvu funkciju mogli su vršiti zato što su se nalazili i na Istoku i na Zapadu. Razmnoživši se i ojačavši na Balkanu i u Italiji, jevrejski

¹ Čitav uvod temelji se na velikoj studiji Fernanda Braudela, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (drugo prošireno izdanje, Pariz, 1966, 2 toma naročito Prvi dio (*Le part de milieu*) i Drugi (*Destins collectifs et mouvements d'ensemble*)).

trgovci su najčvršće i najtrajnije povezali te dvije oblasti na suprotnim obalama Jadrana. Prilikom izbjeglica u Italiju i na turski Balkan nakon progonstva Jevreja iz Španije 1492, te dvije oblasti povećale su broj svog jevrejskog stanovništva za nekoliko puta. U Italiji su naročito bile brojne jevrejske naseobine u Rimu, Veneciji i Ankoni, a u Osmanskom Carstvu u Carigradu, u Solunu (gdje su Jevreji predstavljali većinu stanovništva grada), Jedrenu, Skoplju, Sofiji, Beogradu i Sarajevu, uz primorske luke u Valoni i Lješiu. Kao izvor stočarskih i poljoprivrednih proizvoda, Balkan je sačinjavao daleko najvredniji dio Turskog Carstva, a Italija naročito Venecija i papinska država kao manufakturno-bankovno-trgovački centar cijelog Sredozemlja držale su primat među zapadnim zemljama. Stoga je povezivanje tih dvaju regiona u jedinstven trgovački sistem upravo predstavljao i centar mediteranske trgovine i nove podjele rada koja je iz nje proistekla. Tako su se jevrejski trgovci našli u centru sredozemne, a zbog izuzetne važnosti za sistem kao cjelinu, i unutar svjetske trgovinske razmjene.²

GENEZA SISTEMA IZVOZNE TRGOVINE

Balkanski Jevreji su trgovali preko dubrovačke luke kroz čitavo XVI stoljeće s prekidima, ali se visoko organiziran sistem njihove trgovine preko Dubrovnika ustalio početkom devedesetih godina XVI vijeka. Tek od 1590. godine dobija njihova tranzitna trgovina dominantan značaj u okviru djelovanja dubrovačke skele i kao takva traje sve do početka kandijskog rata 1645-70. U periodu koji je prethodio otvorenju splitske skele (1592) i početku intenzivnog rada dubrovačke luke (1590), izvozna trgovina balkanskih Jevreja uspostavila je razgranatu poslovnu mrežu koja je pored balkanskih i italijanskih velikih trgovačkih centara obuhvaćala i takva udaljena trgovačka središta kao što su Brusa i Angora (Ankara) u Maloj Aziji i Aleksandrija u Egiptu. O ovoj početnoj fazi jevrejske izvozne trgovine preko Dubrovnika potrebno je još više proširiti istraživanje polja rada jevrejskih trgovaca nego što je to dosad učinjeno i upozoriti da je zbog jednostranosti dubrovačke arhivske građe³ otežano ili nemoguće pratiti sve one veze, naročito između balkanskih i levantskih Jevreja (u Maloj Aziji, Siriji, Palestini, Egiptu) na koje dubrovački podaci katkad upozoravaju, ali ih pri tom ne rasvjetljavaju. Radi toga ćemo se u ovom radu ograničiti na rad jevrejskih trgovaca sa Balkana, mada ćemo donijeti i one usputne vijesti o nekolicini trgovaca i sa ostalih područja istočnog Mediterana.

Ova početna faza trgovanja balkanskih Jevreja preko Dubrovnika može se detaljno pratiti po dubrovačkoj arhivskoj građi od šezdesetih godina XVI vijeka. Vijesti iz prve polovine toga stoljeća, najviše iz serija *Diversa Cancellariae* i *Diversa Notariae*, daju tim ranim kontaktima isključivo privremen i neredovan karakter. Mi-

² Jevreje je u mediteranske okvire smjestio R. Samardžić u svom članku *Dubrovački Jevreji u trgovini XVI i XVII veka*, *Jevrejski istorijski muzej: Zbornik 1*, Beograd, 1971, 21—39.

³ Svi arhivski podaci u ovom radu potječu iz Historijskog arhiva u Dubrovniku (HAD). U citiranju arhivskih signatura upotrijebljene su uobičajene kratice za arhivske serije; tako se na primjer serija *Nauli et securitates* uvijek navodio kao *Nauli. et secur.*

šljenje da je već za vrijeme rata Prve svete lige protiv Turske (1538-40), ovaj tranzit jevrejske robe preko Dubrovnika iz Turske, kao i italijanskih Jevreja u Tursku, poprimio i po obimu i po važnosti jednu sistemsku odluku ne može se prihvatiti na temelju same dubrovačke građe, iako bi dalje istraživanje po italijanskim arhivima, prije svega u Veneciji i Ankoni, moglo donekle modificirati ovo stanovište. Dubrovačke arhivske knjige spominju balkanske Jevreje pojedinačno i razasuto, a u okviru cjelokupne svjetske trgovine preko Dubrovnika za vrijeme toga rata, doprinos balkanskih Jevreja nije bio ni najvažniji ni odlučujući prema samim dubrovačkim izvorima. Te usputne, mada za ranu istoriju dubrovačkih Jevreja veoma važne podatke, marljivo je prikupio i objavio prof. Tadić,⁴ a neke je veoma temeljito naknadno objavio u prvom svesku ovoga Zbornika prof. Hrabak,⁵ te su dostupni svima i ne treba ih ovdje izričito ponavljati. Oni se mogu većinom izostaviti i radi toga što predmet ovoga rada predstavlja analiza postanka, tj. geneze, strukture i razvoja sistema, odnosno veoma učestalog i redovitog djelovanja balkanskih Jevreja u okviru tranzitnog rada dubrovačke skele u XVI i XVII stoljeću. Shodno tome, mi ćemo ovdje iznijeti samo one podatke za koje smatramo da doprinose stvaranju takvog trgovačkog sistema i pomoću kojih se može vidjeti postepen razvoj sve učestalijih veza balkanskih Jevreja preko Dubrovnika sa italijanskim trgovinskim centrima. Što se tiče datiranja ove početne faze tranzitne trgovine balkanskih Jevreja smatramo da ona traje od prvog rata Svete lige do 1590. godine,⁶ sa kojom godinom počinje intenzivan period merkantilne djelatnosti jevrejskih trgovaca sa Balkana, period koji ima sve oblike, obim i značaj svjetski važnog trgovačkog sistema.

Već poslije samog izbijanja rata Prve svete lige, Jevreji iz Soluna, vodeće jevrejske naseobine na Balkanu, u svoj poslovni djelokrug uključili su i Dubrovnik, iako sporadično i u strogo ograničenoj mjeri. Jacoda Caldero, »hebreus de Salonichi«, 12. februara 1539. godine opunomoćio je Rubena Cavanasa, takođe Jevreja iz Soluna, da ga zastupa u trgovini preko Dubrovnika.⁷ Jevreji sa ostalog područja današnje Grčke ubrzo su uslijedili i već 12. VII 1540, neki Ventura, »hebreus del Arta«, kao svog opunomoćenika u trgovačkim poslovima preko Dubrovnika imenovao je nekog Abraama Cabu za kojeg nije naznačeno odakle potječe.⁸

Četrdesetih godina, krug jevrejskih trgovaca sa Balkana obuhvatio je centre balkanske trgovine koji će zauzimati sve veću važnost. To su prije svega Bitolj (Monastir, Monasterio), Skoplje (Scopie) i Carigrad (Constantinopolis). Tako na primjer, 29. V 1545. godine Aaron Saxon, »hebreus di loco Monasterii« (koje se zatim poblizje označava kao »partium Levantis«) izjavio je da je dužnik nekog Rubena, »hebrei mercatoris habitatoris Anconae«, i opunomoćio je Jacoba Cava-llerija, Jevrejina iz Valone, za ostatak od 248 dukata.⁹ Po ovom dokumentu već

⁴ U svom bazičnom radu, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII vijeka (-La Benevolencia-)*, Sarajevo, 1937.

⁵ B. Hrabak, *Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom*, Zbornik 1, 55-97.

⁶ Godinu 1590. kao početak velike jevrejske trgovine preko Dubrovnika uzimaju i Tadić (n. d., 161) i Hrabak (n. d., 83).

⁷ *Proc. Not.*, XVI, 208-209.

⁸ *Ibid.*, XVI, 63.

⁹ *Proc. Not.*, XVIII, 111.

se vide začeci onog dijela mreže balkanskih Jevreja koji je iz makedonskih privrednih centara, Bitolja, Skopja ili kasnije Kostura (Castoria) preko Lješa (Alessio), i, naročito, Valone spajao preko Dubrovnika u često posredničkoj ulozi Ankonu i Veneciju.

Ne smijemo se, međutim, zadržati samo u granicama onih geografskih okvira koje je međunarodna politička, vojna i vjerska konstelacija sila kasnije nametnula ovom trgovačkom sistemu, jer sistem nije poznavao tako utvrđene granice u početnoj fazi. Stoga nas ne smije čuditi da već 30. IX 1545, rabin Joseph de Baessa, hebreus« habitator Bursicae, ad presens commorans Perae Constantino polis«, registrira u Dubrovniku 17. XII 1546. svoju punomoć i njom ovlašćuje da ga zastupa rabin Eliezer Aben Saidan, »absentom in civitate Venetiarum«, dakle na privremenom boravku u Veneciji.¹⁰ Slučaj ovog jevrejskog trgovca iz Bruse nije izuzetan; 12. XII 1555, Abraam Morro, Jevrej iz Skoplja, izabrao je za svog opunomoćenika Samuela Simora, Jevreja »di Bursia«.¹¹

Ipak, i u ovoj početnoj fazi vodeću ulogu imali su solunski Jevreji. Abraam Alfanderi, Isach Ergas, Moise Botton, Samariam Amies, Moise Mathalon, Isach Charalvo, Josef Caldenon, Moise Ergas, Caim Lindo, Josef Marac, Moise Magli, Salamon Oef, Daniel Benbelech, Abraam Bengias, Daniel Membrech, Salamon Calfou, Franca Navarra i Dona Bonadona Parda (kao dvije žene učesnice u ovom krugu poslovnih ljudi), Emanuel Fresco, David de Passi, Josef Baruch i Samuel Baruch dominiraju ovom početnom fazom u velikom stilu.¹² Oni tvore jednu prilično brojnu aristokraciju, među balkanskim trgovcima, i kršćanima i Jevrejima, i polako ali uporno stvaraju one trgovačke i poslovne veze koje su bile neophodne da bi se sistem u razvoju uključio u međunarodnu podjelu rada, da bi prevazišao i u velikoj mjeri potpisnuo iz unutrašnjosti Balkana svu ostalu trgovačku konkurenciju, da bi ozbiljno ugrozio već učvršćene pozicije samih dubrovačkih trgovaca, i da bi sve ostale, u većoj ili manjoj mjeri, eliminirao na onom balkanskom dijelu koji se prostirao od Carigrada na istoku do Lješa i Valone na zapadu i, u početnoj fazi, od Skoplja do Soluna.¹³

Iako jevrejski trgovci sa Balkana nisu za vrijeme geneze svog sistema u mogućnosti da ozbiljnije ugroze Dubrovčane u Srbiji, Bugarskoj i Bosni, ipak se i na tim područjima pojavljuju ogranci njihove poslovne mreže i predskazuju onu razgranatu aktivnost koju će po glavnim centrima tih zemalja razviti u XVII stoljeću. Tako već 1576. godine preko dubrovačke skele trguju Moise di Angiolo, »hebreo di Sophia«, Jacob Angeli, Daniel Rauben i Isach Namias.¹⁴ Sofija postaje važan centar jevrejske trgovine sedamdesetih i osamdesetih godina XVI vijeka,

¹⁰ *Ibid.*, XVIII, 249'/II—250'/II.

¹¹ *Ibid.*, XX, 57—58.

¹² Za solunske Jevreje v. *Proc. Not.*, XX, 59—59', 83', 107'—108, 58; XXI, 60—61; XXII, 170; XXIII, 96—96'; XXV, 118—118', 4; *Div. Canc.*, CLVI, 114; CLVII, 130', 135; *Proc. Canc.*, III, 222; *Naut. et secur.*, X, 99—99', 100—100', 165'—166'; 194—195'; XVI, 42—43, 205'—206'; *Naut. et secur. Canc.*, IV, 5'—6', 249'—250', 306—307; *Naut. et secur. (Not.)*, XVII, 66'—68, 112'—113'; XVIII, 198'—200; XXIV, 213—214.

¹³ O solunskim Jevrejima v. J. Nehama, *Histoire de Salonique*, Pariz—Solun, 1935; i I. S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, Solun, 1936.

¹⁴ *Naut. et secur.*, X, 264'—265; XI, 89—90, 194—195; XII, 82—83; *Naut. et secur. Canc.*, IV, 12—13, 96'—97, 127—128, 146—147, 153—154.

ali je krug jevrejskih trgovaca u Sofiji veoma uzan. Jevreji će se tek mnogo kasnije toliko naseliti u Sofiji da će njihov broj u 1640. godini iznositi 17.000. U ovoj početnoj fazi, Sofija daleko zaostaje za Solunom i Valonom, pa čak i za Skopljem, Bitoljem i Carigradom.

Carigrad je tokom geneze ovog trgovačkog sistema imao daleku veću ulogu nego što je to bio slučaj pošto se sistem ustalio, tj. nakon devedesetih godina XVI vijeka. Ovdje nije moguće ući u sve razloge zbog čega se Carigrad u XVII stoljeću našao tako reći izvan sistema jevrejske izvozne trgovine, ali treba ukazati na dolazak engleskih, francuskih i holandskih trgovaca u tursku prijestolnicu u velikom broju koncem XVI i početkom XVII vijeka, kao i na njihovo povezivanje sa velikom jevrejskom čaršijom među ostalima. Tako je trgovačka djelatnost carigradskih Jevreja postala vezana za prekomorske zemlje izvan Mediterana na koje je bila upućena turska roba što je gravitirala Carigradu. Strani trgovci su još zavisili od domaće čaršije (Jevreji, Grci, Jermeni) što se tiče nabavke osnovnih sirovina iz zaleđa, bilo balkanskog bilo maloazijskog, koje su predstavljale lavovski dio izvoza iz Turske,¹⁵ pa su carigradski Jevreji bili upućeni na strane trgovce u Carigradu, Brusi i Smirni što sa njihovim sunarodnjacima na primjer u Solunu, Sofiji, Skoplju i drugim gradovima nije bio slučaj. Međutim carigradski Jevreji su sredinom XVI vijeka upućeni na Dubrovnik i Italiju u istoj mjeri kao i njihova braća u unutrašnjosti Balkana. Tako su Josef de Manopoli, Josef Charo, Lazar Coem i David Losar »de Galipoli«, iz okolice Carigrada, posredstvom dubrovačkih Jevreja trgovali sa Italijom sedamdesetih godina.¹⁶

Skoplje je vrlo brzo postalo glavni centar jevrejske trgovine u Makedoniji (ako se izuzme Solun), ali su skopski Jevreji upućivali svoje dragocjene toware pretežno u uskoj suradnji sa bitoljskim. Oba grada upotpunjuju jedan drugog onako kao što su Valona i Lješ na albanskoj obali imali ulogu. Valja istaći da su skopski i bitoljski Jevreji bili prvenstveno upućeni na ova dva izvozna centra i da je Dubrovnik bio za njih više usputna stanica prema Ankoni i Veneciji (u kojoj su se doduše registrirala punomoćja, osiguranja i sporovi), nego pravi tranzitni centar, iako je i to ovisilo o intenzitetu gusarstva na Jadranu. Jevrejski trgovci iz Skoplja, kao Abraam Morro, Abraham Attias, David, Jacob i Isach de Abraham de Hortas, »hebrei fratelli«, Joseph Abemelech, Abraham et Isach Benun, Salamo Baruchiel, Samuel Bitton, Joseph di Thomar, Joseph Gledeglin, Abram Didal, Aron Coem i Juda Salfatui trguju pretežno preko Dubrovnika, a u većoj mjeri nabavljaju robu iz Italije preko Lješa i Valone.¹⁷ Osim spomenutih, iz Skoplja je bio i Jacob de Levi Sasso koji je trgovao sa Italijom preko svog zastupnika u Ankoni, rabina Isaje Pernice.

Mada je u apsolutnoj mjeri zaostajao za Skopljem, Bitolj, tj. Monastir, kako se naziva u arhivskim dokumentima, bio je grad od izuzetne važnosti u jevrejskoj

¹⁵ R. Mantran, *Istanbul au deuxieme moitié du XVII siècle*, Paris, 1962.

¹⁶ *Naul. et secur.*, X, 138'—137, 179'—180; *Proc. Not.*, XXIII, 125—126 (23. XI 1571, David Losar de Galipoli, hebreus).

¹⁷ Za skopske Jevreje: *Naul. et secur.*, XI, 168'—169'; XII, 23—24', 93'—94', 94'—96, XVII, 109'—110', 77—78, XVIII, 77—78; XXIV, 137—138, 211'—212'; *Naul. et secur. Canc.*, IV, 32—33; *Proc. Not.*, 57—58; XXIII, 96—96'; 4, 263'—264'; *Proc. Canc.*, II, 14'—15, 127—127'.

trgovini na Balkanu. Njegovi trgovci upotpunjavali su rad skopskih i solunskih Jevreja, pa su i tako te tri jevrejske naseobine odvlačile najveći dio stočarskih proizvoda bogate Makedonije. Bitoljski Jevreji, kao već spomenuti Aaron Saxon, pa Nachman Sussi, Isach Sasso, Juda Cavalero i ostali, po obimu i vrijednosti svojih trgovačkih poslova stajali su potpuno uz bok mnogobrojnijim solunskim i skopskim Jevrejima.¹⁸ Daleko manju ulogu na makedonskom području imao je Kostur (Castoria). Kao Jevreji iz Kostura spominju se Josef Mair, koji je nabavljao grimizne tkanine (»panni scarletini«) u Ankoni i slao ih preko Dubrovnika u Tursku, zatim rabini Isac Coran i njegov sin rabin Juda Chazian, te rabin Abram Esaia, »hebrei habitanti in Chastoria«, koji su 11. X 1580. godine u Skoplju ovlastili rabina Isaju Pernicu, »hebreo Levantino«, iz Ankone, da ih zastupa u trgovačkim poslovima.¹⁹

Za ovaj početni period, Beograd i Sarajevo nisu imali gotovo nikakvog značaja. Iako su se Jevreji od osamdesetih godina u većem broju naselili u tim gradovima, njihov veliki trenutak još nije bio kucnuo. Vijesti o Sarajevu su vrlo rijetke: tako se 15. X 1578. spominje Santo Cavaliero, »hebreo di Bosna«, koji je najvjerojatnije stanovao u Sarajevu, a 22. VI 1590. godine Joseph de Aron Coen, Jevrejin nastanjen u Dubrovniku, opunomoćio je Davida i Mojsija de Aron Coena, svoju braću, »hebrei al presente esistenti in Seraievo de Bossina«, da ga zastupaju u trgovačkim interesima.²⁰ Mada za neke druge Jevreje mislimo da su mogli boraviti duže ili kraće u Sarajevu, o tome nismo našli potvrdu do potpune uspostave sistema.

Što se tiče Beograda, on se izričito spominje tek 1. VI 1592, tj. nakon uspostavljanja sistema. Tada su posredstvom Solomona Oefa, dubrovačkog Jevreja, slali u Ankonu kordovane Sabbatai Arah »di Bellogrado« i Salamon Albala.²¹ Ranije vijesti o Beogradu, koje donosi Tadić, direktno ne potvrđuju izvoznu djelatnost beogradskih Jevreja preko Dubrovnika. Uopće uzevši, Beograd nema gotovo nikakvog značaja za ovaj početni period.

U Bosni je pored Sarajeva imao i Mostar izvjesnu važnost. Tako se Daniel Rodriga, kasniji osnivač splitske skele, naziva »habitor Mostarii«, stanovnik Mostara, i kao takav 8. VIII 1570. prodaje svojih 19 karata od galeona zvanog »Canaletto«, zapremine 2.000 stara.²² Osim njega, 4. IX 1570. spominje se Moise Cusin kao mostarski Jevrej.²³ I ušće Neretve (Narente) bilo je uključeno u jevrejsku trgovinu: već spomenuti Daniel Rodriga bio je jevrejski konzul na Neretvi 3. XI 1570. godine.²⁴ Neretva je povezivala Sarajevo i Mostar sa Ankonom i Venecijom.

Izuzetnu važnost tokom XVI vijeka zauzima Valona kao najvažnija tranzitna luka za jevrejsku izvoznu i uveznu trgovinu između Balkana i Italije nakon Dubrovnika.

¹⁸ *Proc. Canc.*, II, 127—127'.

¹⁹ *Naut. et secur.*, XII, 27'—28'; *Naut. et secur. Canc.*, IV, 143'—144'; *Proc. Not.*, XVIII, 111; *Div. Canc.*, CLVII, 130'; *Naut. et secur.*, XXII, 245'—246' (Josef Mair, 15. XII 1587).

²⁰ *Naut. et secur.*, XII, 69'—70'; *Proc. Canc.*, V, 108—108'.

²¹ *Naut. et secur.*, XXVIII, 78'—80 i 80'—82.

²² *Div. Canc.*, CLVI, 109'—110.

²³ *Ibid.*, 123'.

²⁴ *Ibid.*, 170: »Daniel Rodriga, hebreus, concul hebreorum in Narente«.

Kao što smo već naveli, Valona se spominje već 1545. godine u ovom kapacitetu i, kao što smo istakli, većina skopskih, solunskih i bitoljskih Jevreja je trgovala sa Italijom preko Valone. Od domaćih jevrejskih trgovaca i posrednika u Valoni treba spomenuti slijedeće: Jacob Cavalieri, Moise Aron, Elia »detto Cathenella«, zatim Jacob Coduto, dubrovački konzul u Valoni, Natal Trinche, David Trinche, Sabbatai Arachi (koji se kasnije spominje kao »di Bellogrado«) i Besalel Trinche. Valonski Jevreji vršili su istu ulogu kao i dubrovački, tj. kao posrednici između jevrejskih trgovaca na Balkanu i u Italiji. Rad valonskih Jevreja dopunjavali su lješki Jevreji, ali oni daleko zaostaju za njima po obimu i važnosti svojih djelatnosti. Od ljeških posrednika i trgovaca jedino Isaac Cones, Salamon Oef (kasnije jedan od vodećih dubrovačkih Jevreja), Samuel Sarfatino, Salamon Cobes i rabini Samuel Naiser i neki Abraam imaju veću važnost.²⁵

Od ostalih mjesta na Balkanu spominje se Gabela odakle je preko ušća Neretve trgovao volovskim kožama («cori bovini») Moise Chassan,²⁶ zatim Arta u Grčkoj odakle su potjecali Jacob Sabbatai i Joseph Cohen, kao i izvjesni Ventura;²⁷ dalje Patras odakle je bio Sabbatai Baruch.²⁸ Od jedrenskih Jevreja spominje se jedino Abram Tobj.²⁹

Jevrejski trgovci sa Balkana trgovali su gotovo isključivo sa Ankonom i Venecijom; mletački i ankonski Jevreji su tako mnogobrojni da ih ovdje ne možemo redom naznačiti. Jevrejske naseobine u Veneciji i Ankoni bile su među najvećima u Italiji, pa se još samo Rim mogao mjeriti sa njima. Pored njih spominju se još jevrejski trgovci iz Ferare i Pezara, gdje su također bile velike jevrejske općine (communitas) u Italiji. Iz Ferare su bili Joseph Seralvo, Samuel Bono, Joseph Netto, Abraham Dortas, David Side, Ferrantes Mendes i Moise Franco.³⁰ Od pezarskih Jevreja spominju se David Sabib, Isaia Emanuelis de Vultera, Daniel Borum i Daniel Buono.³¹

Kao što smo već istakli, balkanski Jevreji su u ovom početnom periodu uspostavili veze i sa maloazijskim Jevrejima. Pored već spomenutih jevrejskih trgovaca iz Bruse (Bursa, Bursica) treba istaći i nekoliko iz Ankare (Angori, Angora); tako je Samuel Ergas, dubrovački jevrejski posrednik, slao đambelote Moise Iscanesija »d'Angori« 12. I 1576. i 11. VII 1583. godine.³² Isti posrednik je iz Dubrovnika u Ankonu poslao đambelote Jocba Sassona i Isacha Ben Aracha iz Ankare.³³ U većem obimu javljaju se ponovo tek 1592. godine.

Jedinstven je podatak o Jacobu Josephi Albacariju, »hebreus mercator Alexandriae«, jevrejskom trgovcu iz Aleksandrije u Egiptu, čija je punomoć registrirana

²⁵ Za valonske i lješke Jevreje v. Bogumil Hrabak, *Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom u Zborniku 1*, 55—97 sa iscrpnom dokumentacijom.

²⁶ *Naut. et secur.* XX, 214—215' (17. VII 1586).

²⁷ *Proc. Canc.*, IV, 3—4' i XIV, 63'; *Div. Canc.*, CLVII, 20.

²⁸ *Proc. Not.*, XXI, 23—24 (28. IX 1559).

²⁹ *Naut. et secur.*, XXVIII, 215—217.

³⁰ *Naut. et secur.*, IX, 112—112', XXII, 54'—56'; *Proc. Not.*, XXII, 170, XXIII, 153'—154, 197—197', 235', 245'; *Div. Canc.*, CLVI, 150', CLVII, 167'.

³¹ *Proc. Canc.*, II, 215'—217, 217—218, 227'—228'.

³² *Naut. et secur.*, IV, 12—13.

³³ *Ibid.*, XVII, 14—16.

u Dubrovniku 2. VI 1570. godine. Izgleda da on nije održavao direktne veze sa ostalim jevrejskim trgovcima na Balkanu, pošto je za opunomoćenika uzeo dubrovačkog vlastelina Bernarda Ruschi de Pozza, Pucića, što je inače rijetka pojava.³⁴

Tokom geneze trgovačkog sistema, Jevreji su trgovali istom robom kao i kasnije: raznim vrstama koža (đambelot, kordovan, montonin, »cori bovini, vacchini, buffalini«, sušene kože »seccatici«, štavljene »conci«), svilom, voskom u kolutovima (»colli di cera«), raznim vrstama tkanina (rasi, panni, carisee, feltri, boldroni, damaschini, felsate), a veoma rijetko spominje se vuna. Od artikala koji devedesetih godina gube na značaju važno je spomenuti jedino papar i šafran. Inače se u manjoj mjeri trgovalo svim i svačim, osiguravana je svakakva vrsta robe — od krpa za domaće potrebe (canavazzo, strazza) do čistih zlatnih dukata i to »zvečećih«. Čak su se i životi osiguravali u ovom nemirnom dobu: 14. III 1576. godine, Jacob Categno je registrirao osiguranje na život i to u slučaju da dopadne ropstva ili smrti kao posljedice ropstva za vrijeme svog putovanja u Ankonu.³⁵

Na žalost, dubrovački posrednici balkanskih Jevreja nisu u ovoj početnoj fazi označavali vrijednost robe koju su osiguravali, pa se ne može dati ni približan iznos vrijednosti jevrejske robe. Vrlo često nije naznačena ni količina robe, tako da se ne može dati ni obim izvoza sve do devedesetih godina XVI stoljeća, kad se ustalila praksa da se u većini slučajeva, ali ne uvijek, registriraju i količina i vrijednost osigurane robe. I to je jedan od znakova da je mreža jevrejske trgovine napokon devedesetih godina dobila sve oblike prostranog, uređenog i svjetski važnog trgovačkog sistema.

STRUKTURA SISTEMA IZVOZNE TRGOVINE (1590—1645)

Izvozna trgovina balkanskih Jevreja preko Dubrovnika dostigla je zlatno doba u periodu između devedesetih godina XVI vijeka i početka dugotrajnog kandijskog rata 1645-70. godine. Iako pretpostavljamo da je ona bila znatna i tokom toga rata, dubrovačka osiguranja jevrejske robe sa Balkana nisu sačuvana u većoj mjeri za taj period sa izuzetkom samog početka rata i ranih pedesetih godina. Radi toga ćemo se u ovom dijelu članka ograničiti samo na period do početka kandijskog rata, a podatke o jevrejskoj trgovini za vrijeme rata objavićemo naknadno. Uslijed preobilnosti građe nećemo citirati ili iznositi sve relevantne podatke redom, nego ćemo ih grupisati prema tematskoj ili hronološkoj podjeli. To činimo tim prije što nam nije cilj da ovdje damo pregled razvitka jevrejske trgovine, tj. njezinu konjunkturu (koju ćemo dati u posebnoj studiji), već strukturu sistema u njegovom punom cvatu. Periodizacija je ovdje izvršena po promjenama unutar šireg sistema balkansko-mediteranske trgovine kao cjeline, s naročitim osvrtom na dubrovačku trgovinu na Balkanu i njezine oscilacije koje određuju i mjene unutar same dubrovačke građe na kojoj se ovaj rad i temelji kao cjelina.

³⁴ Proc. Not., XXIII, 75'—76.

³⁵ Naut. et secur. Canc., IV, 82—82'.

Uzimajući sve ovo u obzir period od 1590. do 1645. godine možemo podijeliti u slijedeće faze: početnu od 1590. do 1593, tj. do početka dugog turskog rata (1593—1606). i intenzivnog rada splitske skele; od januara 1593. do konca decembra 1598; od početka 1599. do konca 1604; od početka 1605. do 19. jula 1610; od 18. avgusta 1612. do konca decembra 1616; od početka 1617. do konca 1622; od 1622. do 1645. godine.

Tokom prvog dijela ovog perioda, tj. od 1590. do 1622, dogodile su se velike promjene kako na Balkanu i Sredozemlju tako i u trgovini između Turske i zapadnih zemalja. To nije bila suštinska promjena u vrsti robe kojom se trgovalo, nego u ulozi i važnosti pojedinih grupa i država koje su tu razmjenu vodile. Potisnuti iz Osmanskog Carstva već u drugoj polovini XVI stoljeća, Đenovljani i Firentinci gube značaj kao posrednici između Turske i Zapada. Međutim, otvaranjem splitske skele na inicijativu Daniela Rodrige i onih balkanskih Jevreja koje je on u stvari i predstavljao, mletački trgovci nastoje da skrenu izvoznu trgovinu sa Balkana sa dubrovačke na splitsku skelu, u čemu imaju podršku jevrejskih trgovaca iz Beograda, Sofije, a naročito iz Sarajeva i cijele bosanske čaršije iz razloga što je i Jevrejima i Bosancima veoma smetao privilegiran status dubrovačkih trgovaca u unutrašnjosti Balkana i monopolistički položaj i uloga Dubrovnika kao jedine tranzitne luke većeg značaja na istočnoj obali Jadrana. Zato se u razdoblju između 1590. i 1622. vodi žestok trgovački rat između dubrovačkih trgovaca i povezane mletačko-bosansko-jevrejske čaršije sa uporištima u Sarajevu, Splitu i Veneciji, ali čiji su se utjecaj i konkurencija osjećali i u Beogradu, a donekle i u Sofiji.³⁶

Za vrijeme ove borbe za primat nad izvoznom trgovinom sa Balkana, Dubrovčani su uložili ogromne kapitale u svojim kolonijama na Balkanu, naročito u Beogradu i Sofiji. U razdoblju između 1594. i 1623. godine bila su uložena 693.883 dukata u Beogradu (u poređenju sa 711.887 za period 1542-71. koji predstavlja zlatni vijek dubrovačke trgovine, po Tadiću), zatim 203.814 dukata u Sofiji, 72.586 u Provadiji, 67.496 u Prokuplju i 1.136 u Novom Pazaru. Trend ulaganja u svim kolonijama bio je istovjetan: tokom dugog turskog rata 1593—1606. uslijedio je ogroman priliv dubrovačkih kredita koji je prekinula Velika zavjera 1611—1612. Pošto je prebrođena ta teška kriza nastupio je talas dubrovačkih ulaganja u kolonije; ulaganja su potrajala sve do 1620-22, kad je počela velika kriza.³⁷ Ona je u tim godinama pogodila cjelokupan sredozemni svijet, a ekonomski historičari smatraju je za pravi završetak XVI vijeka. Dubrovčanima je pošlo za rukom da se održe u unutrašnjosti Balkana, ali su nakon ove krize postepeno gubili primat u trgovini u korist balkanskih Jevreja.

U periodu od 1590. do 1622. godine uzetom u cjelini, dubrovački Jevreji su stvorili jednu veoma brojnu, jaku i poduzetnu zajednicu (*communitas Hebraeorum*). Gotovo svi muški, a i nekoliko ženskih članova ove zajednice bavili su se po-

³⁶ O jevrejskoj trgovini preko splitske luke v. J. Tadić, *Jevreji i splitska luka u XVI—XVII veku* unutar njegovog članka *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, *Jevrejski almanah 1959—1960*, 19—27; Grga Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split, 1921; D. Kečkemet, *Zidovi u povijesti Splita*, Split, 1971.

³⁷ O dubrovačkoj kreditnoj trgovini na Balkanu u ovo doba v. Z. Zlatar, *Dubrovnik's Investments in Its Balkan Colonies, 1594—1623: a Quantitative Analysis*, *Balkanica* VII, 1976, 103—118.

srednom trgovinom koja je spajala Balkan sa Italijom i preko nje sa ostalim Sredozemljem i zapadnom Evropom. Bilo bi izlišno navoditi mnogobrojna dokumenta, naročito osiguranja, u kojima se oni pojavljuju kao posrednici i zastupnici balkanskih i italijanskih Jevreja. Radi toga smo odlučili da ovdje damo sumaran popis svih Jevreja koji su ili stalno boravili u Dubrovniku i bavili se posredništvom kao profesijom, ili onih koji su proveli izvjesno vrijeme u Dubrovniku, identificirali se sa njim i bavili se tranzitnom trgovinom. Popis se donosi abecednim redom radi preglednosti i lakšeg korišćenja:

Aron i Daniel Obeatar, Abram Abeatar, Samuel Abeatar, Raffael Abendana, Jacob, Caim i Nahaman Abenun, Joseph Aboas, Isach Abuaf, Isach Abravanel, Abram Adaroche, Ab-salom Almosino, Salamon Albala, Isach Alxalei, Aron Amadia, Aron Angel, Juda Azobi, Juda Bar Azriel, Joseph Azubi; Jacob, Moïse, Joseph i Sadich Bendanon, Isach Beniamias, Jacob Bencastiel, Abram Benun, Joseph Benmelech, Mordochar Bersalamon, Reuben Bariuda, Joseph Benusiglio; Salamon i Isach Cabiglio, Abraham Caim, Abram Calderun, Aron, Joseph i Samuel Coen, Davim Cohen, Abram Coen de Herera, Eliezer Coen, Abram Cusi, Daniel Codutto; Jacob i Joseph Danon, Isach Dortes, Isach Durado; Joseph Esperiel; Isach i Jacob Franco; Raffaele Grando; Jozef Israel, Isach Isurun; Abram i Caim Lanciano, Israel Joseph i Sabetai Levi, Abraham Lumbroso; Abraham, David, Israel i Moïse Maestro, Samuel Maestro, Salamon di Moïse Maestro, Salamon di Jacob Maestro, Jacob di Moïse Maestro, Joseph Mair, David Meldola, David Miranda, Menahem Moscito; Moïse i Jacob Namias; Abram, Isach i Salamon Oef; Isach Ortas; Abraham Perez, Jacob Peso, Jacob Piade, Jacob i Haim Primo; David Sasson, Nahnam Sasso, David Senior; Abram i Jacob Tobl; Caim Zonano.³⁸

Neki od spomenutih proveli su cijeli svoj život u Dubrovniku, a neki su boravili u gradu pod Srđem nekoliko godina ili nekoliko decenija. Svi su imali dozvolu da zastupaju strane Jevreje, da isključivo osiguravaju njihovu robu i da se bave tranzitnom trgovinom, prije svega izvozom. Priličan broj je i onih koji su nakon uspješnog bavljenja posredništvom otišli u mnoga mjesta na Balkanu i aktivno se uključili u izvoz balkanskih proizvoda. Svi su oni, međutim, duže boravili u Dubrovniku, bili članovi tamošnje Jevrejske općine i iz Dubrovnika kao centra vodili raznorazne trgovačke poslove.

Nije ispravno mišljenje prof. Jorja Tadića da su zbog procesa Isaka Ješuruna (Isurun), jednog od spomenutih i vodećih dubrovačkih Jevreja, trgovaca i posrednika (sensafa), dubrovački Jevreji u velikom broju napustili Dubrovnik.³⁹ Dubrovački podaci, a pretežno osiguranja brodskih tovara čime su se Jevreji najviše bavili, tokom i nakon procesa ukazuju na prisustvo dubrovačkih Jevreja, mada u nešto smanjenom broju i sniženom obimu djelovanja.⁴⁰ Ješurunov proces imao je nesumljivo negativan odraz na život i rad jevrejske zajednice u Dubrovniku i privremeno je pomutio dobre odnose koji su postojali između Dubrovčana i Jevreja tokom XVI vijeka. Više je nego slučajno što on pada u vrijeme velike ekonomske krize koja je veoma drastično pogodila dubrovačku trgovinu na Balkanu. Dubrovčani su imali zbog čega biti kivni na jevrejske trgovce i njihovu konkurenciju, kako u Dubrovniku tako i po dubrovačkim balkanskim kolonijama,

³⁸ Ovaj (kao i svi sljedeći) popis je izrađen na temelju cjelokupne arhivske građe iz ovih serija: *Naut. et secur. Not.*, XXV—LVI, *Naut. et secur. Canc.*, V—VI, *Proc. Canc.*, 7a—30, *Proc. Not.*, XXIX—XXXIV, *Div. Not.*, CXXVI—CXXXVI, *Div. Canc.*, CLXXXII—CCII, *Div. de Foris*, I—LX.

³⁹ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku* . . . , 98—100.

⁴⁰ O tom svjedoče sveske 56 i 57 *Naut. et secur. Not.* i 5 i 6 *Canc.*

a naročito u Beogradu i Sofiji. To ne opravdava njihov stav prema Ješurunu i Jevrejima u cjelini, ali pomaže da se objasni psihoza nagle promjene u ponašanju Dubrovnikana prema jevrejskim trgovcima, kakav je bio i Isak Ješurun. Ne smije se previdjeti ni vjerski motiv, ali treba istaći da on nije bio ni jedini ni glavni u računici Dubrovčana. Kao takav, proces stvarno čini granicu što se tiče dubrovačkih Jevreja, ali se ne može govoriti o nekom egzodusu jevrejskih trgovaca iz Dubrovnikana neposredno poslije procesa. Neki su otišli, neki su se pritajili, ali većina je ostala i sačekala bolja vremena. Može se govoriti o smanjenju, ali ne i o prekidu rada dubrovačkih Jevreja poslije Ješurunovog procesa.

Period koji je uslijedio tvori jedinstvenu cjelinu, a po obimu i značaju zaostaje za prethodnim; između 1623. i 1645. godine, tj. do početka kandijskog rata, jevrejska izvozna trgovina sa Balkana bila je više upućena na Split nego na Dubrovnik. Zato su se i obim, vrijednost, a time i značaj dubrovačke tranzitne trgovine u cjelini smanjili, mada ne u tolikoj mjeri da se može govoriti o krizi dubrovačke skele, kako se nekad tvrdilo. Mletačka politika na Jadranu, koja je išla za tim da Dubrovniku ospori pravo slobodne trgovine u »Venecijanskom zaljevu« (Golfo di Venezia), kako su Mlečani samouvjerenom nazivali Jadransko more i smatrali ga svojim (mare nostrum), štetilo je trgovačkim vezama i samih Dubrovčana i balkanskih Jevreja koji su se služili dubrovačkom skelom. Kao što je već istaknuto, između 85 i 90% jevrejskog izvoza sa Balkana bilo je upućeno preko Dubrovnikana u Ankonu i Veneciju. Maltretiranjem dubrovačkih brodova, naplaćivanjem carina i dažbina što ga je vršila mletačka ratna flota, kontumacijom i sekvestriranjem dubrovačkih tovara, zaplijenom dubrovačkih brodova, donošenjem novih carinskih propisa za robu koju su donosili dubrovački brodovi u Veneciju i forsiranjem kod lokalnih turskih vlasti u Bosni da roba iz balkanskog zaleđa, uključujući i jevrejsku, ne ide u Dubrovnik nego u Split, Mlečani su uspjeli da smanje priliv i turske i zapadne robe iz Italije u Dubrovnik, čime su doprinijeli jačanju i prosperitetu svoje splitske skele.⁴¹ I stav mnogih Jevreja nakon procesa Isaku Ješurunu prema Dubrovniku i Dubrovčanima dao je tome svoj doprinos. Sve se to odrazilo na obim jevrejske izvozne trgovine preko dubrovačke skele, jer je tako trgovina, koja se velikim nastojanjima Dubrovčana krajem XVI i početkom XVII stoljeća i dalje pretežno slivala u Dubrovnik, sada gravitirala i prema Splitu i prema Dubrovniku. Kao što je prof. Tadić istakao, to nije značilo prekid rada dubrovačke skele — bilo je posla i za Split i za Dubrovnik — ali je dubrovačka skela u tom periodu privremeno izgubila onaj primat u balkanskoj, a posebno jevrejskoj trgovini koji je održala od rata Druge svete lige (1570—1573).⁴² Takvo stanje potrajalo je tokom tridesetih i četrdesetih godina XVII vijeka sve dok turski jasak, odnosno zabrana trgovanja turskih zemalja sa Venecijom i njezinom skelom u Splitu, zabrana koju su Turci definitivno sproveli 1646. godine nakon početka kandijskog rata, nije odstranio jedinog ozbiljnog konkurenta dubrovačkoj skeli i položio temelj onom blagostanju koje je dubrovačka luka uživala tokom četvrt stoljeća, tj. onoliko dugo koliko je trajao kandijski rat (1645—1670).

⁴¹ R. Samardžić, *Borba Dubrovnikana protiv mletačkih pokušaja da unište njegovu nezavisnost u XVII veku, Dubrovačko pomorstvo*, Dubrovnik, 1952, 367—388.

⁴² J. Tadić, *Iz istorije Jevreja . . .*, 22—25.

I pored uspostavljanja splitske skele, jevrejski trgovci su koncem XVI vijeka većinom trgovali preko dubrovačke. U početnoj fazi od 1590. do 1593, tj. od otvaranja do afirmacije Splita, jevrejski trgovci iz Carigrada i dalje trguju preko Dubrovnika: 12. VII 1590. godine, đambeloti Lazara Cuena slati su u Veneciju posredstvom Salamona Oefa.⁴³ Isti posrednik je 6. III 1591. osigurao đambelote Josepha Osciela, carigradskog Jevreja, i proslijedio ih u Ankonu.⁴⁴ Jacob i Moyse Bendanon su u zajednici sa Salamonom Oefom 8. X 1591. ponovo osigurali robu Josepha Usiela, i to dva koluta svile za Ankonu.⁴⁵ I slijedeće, 1592. godine, roba carigradskih Jevreja izvozila se preko Dubrovnika u Italiju: prvog juna, Moise Maestro je osigurao đamelote Jacoba Alfandarija »di Constantinopoli«, a 4. septembra je Salamon Oef to isto učinio i sa đamelotima već spomenutog Josepha Usiela.⁴⁶ Ove godine se spominju i papir, šećer i dva sanduka ostale robe u vrijednosti od 1.900 dukata koju je Abram Tobi, jedrenski Jevrej, slao iz Venecije preko Dubrovnika u Carigrad.⁴⁷ Tih godina spominju se i jevrejski trgovci iz Angore (Ankare) koji su preko dubrovačkih Jevreja obnovili svoju staru vezu sa Italijom. Tako je neka Domina Clara »d Angora« slala đambelote posredstvom Jacoba i Mojsija Bendanona 4. III 1591. u Ankonu,⁴⁸ a 1592. je nekoliko ankarskih Jevreja slalo robu u Italiju preko svojih sunarodnjaka u Dubrovniku. Jacob Bencain Bencaim, Aron Coem i »jedan njihov prijatelj iz Ankare« poslali su 11. IV 1592. đambelote u Veneciju posredstvom Josepha Benmelecha; to su ponovili i 13. maja iste godine, a takođe i 1. jula.⁴⁹ Jacob i Moise Bendanon su 11. V 1592. registrirali osiguranje đambelota koji su bili vlasništvo Abrama i Samuela Abserora iz Ankare.⁵⁰ Zanimljivo je da su svi ankarski Jevreji trgovali gotovo isključivo đambelotima.

Pored carigradskih i ankarskih Jevreja, početkom devedesetih godina spominju se i bitoljski Jevreji, David i Salamon Namias, Samuel Ergas, David i Jacob Tolledano, Juda Franco i Sabetai Sbuli »di Monasterio«.⁵¹ Oni su trgovali kordovanom, raznim vrstama koža (pellami), i to u velikim količinama; tako je 23. VII 1592. godine Sabetai Sbuli izvezao 3.440 komada kordovana u 25 bala za Ankonu za račun Sabetali Jude iz Valone u vrijednosti od 1.700 dukata.⁵² Spominju se i jevrejski trgovci iz Kostura: 20. V 1592, Menachem Coem »di Castoria« poslao je u Ankonu četiri koluta sirove svile posredstvom Moise Maestra.⁵³

U razdoblju od 1590. do 1593, naročito su bili aktivni skopski Jevreji; pojavljuju se izvjesna Madona Biéglija »di Scopie«, David Coem, Joseph Misdrachi, Santo Cavaliero (koji je ranije spominjan kao »hebreo di Bosna«), Moise Biton, Jacob Sasso i Moise di David Navarro.⁵⁴ I oni su pretežno trgovali kordovanom i raznim

⁴³ *Naut. et secur. Not.*, XXV, 129'—130'.

⁴⁴ *Ibid.*, XXVI, 18—19.

⁴⁵ *Ibid.*, XXVII, 96'—98.

⁴⁶ *Ibid.*, XXVIII, 72'—74 i 202—204.

⁴⁷ *Ibid.*, XXVIII, 215—217.

⁴⁸ *Ibid.*, XXVI, 5'—7.

⁴⁹ *Ibid.*, XXVIII, 30—32, 51'—53 i 70'—72'.

⁵⁰ *Ibid.*, XXVIII, 49'—51.

⁵¹ *Ibid.*, XXV, 136—137', 138—139', XXVII, 44—45', XXVIII, 108'—110, 110'—112.

⁵² *Ibid.*, XXVIII, 108'—110.

⁵³ *Ibid.*, XXVIII, 56'—58.

⁵⁴ *Naut. et secur. Not.*, XXV, 159—160', 170'—172', XXVI, 10—11', XXVIII, 34—36, 45'—47, 130—132', 193—194', 204—206.

kožama, naročito volovskim (*cori bovini*). Tokom 1592. godine, ponovno se u većem broju pojavljuju i solunski Jevreji, i to Juda Usiel, Chaim Aroras, Caim Baruch, koji najviše izvoze đambelot, žito (grana), tapete, svilu, ali i papar i srebrni novac.⁵⁵

Takođe su tih godina poslovale i valonska i lješka luka. Tako je 26. VI 1590, Abram Benun po naređenju Davida Dortesa koji je tovario 1.109 koža »di Varnia«, iz Varne u Bugarskoj, osigurao u Lješuu čitav tovar na račun Naaman Abramovog Abenuna i Caima Dortasa, a zatim prosljedio cijeli tovar u Ankonu.⁵⁶ U Valoni je Sabetaii Juda slao kordovan u Ankonu; 23. VII 1592, vrijednost tovara dostigla je čak 2.900 dukata, tj. 5.550 kordovana u 41 vreći.⁵⁷

Beogradski Jevreji uključili su se u redovan rad dubrovačke skele tek tih godina. Naime, 1. VI 1592. godine Sabbatai Arahi i Salamon Albala »di Bellogrado« izvoze kordovane u Ankonu preko Salamona Oefa, svog zastupnika u Dubrovniku.⁵⁸ Takođe i Sarajevo dobija na značaju: David i Moise de Aron Coen, »hebrei al presente esistenti in Seraievo de Bossina«, zastupali su trgovačke interese dubrovačkog Jevreja i svog oca, Josepha de Aron Coena.⁵⁹

Za vrijeme tzv. dugog turskog rata (1593—1606), balkanski Jevreji su veoma mnogo povećali izvoz osnovnih artikala svoje trgovine preko Dubrovnika: raznih vrsta koža, naročito kordovana, đambelota i volovskih koža (*cori bovini*), zatim voska (*cera bianca, gialla, cear crocea*), a zauzvrat su uvozili tkanine i srebrni novac mnogo tražen u Turskoj. Njihovi tovari su tako učestali da se stiče dojam kako su potpuno ovladali tranzitnom trgovinom preko dubrovačke skele; to ipak nije tačno, jer se dubrovačka vlastela i pučani takođe bave ovom vrstom posla, s tim što njihov krug nije tako dobro omeđen kao kod balkanskih Jevreja. Ovdje nije moguće citirati svaki podatak o tranzitu robe balkanskih Jevreja, a nije potrebno ni označavati kakvu je vrstu robe svaki od njih izvezio u Ankonu i Veneciju: preko 90% robe otpadalo je na kože, vosak i slične artikle. Iako se iz dokumenata može sigurno zaključiti da su to bili balkanski Jevreji, ipak se za mnoge ne može pobliže označiti gdje su boravili ili trgovali. Zato ćemo najprije navesti one jevrejske trgovce, grupirane po mjestu trgovanja, za koje pozitivno znamo gdje su obitavali. Nakon toga ćemo dati imena i balkanskih Jevreja čije mjesto prebivališta nije pobliže poznato.

Od početka 1593. do 19. VII 1610 (kad se podaci o osiguranjima tovara robe predaju do 1612), trgovali su preko Dubrovnika sa Italijom slijedeći jevrejski trgovci:

iz Soluna (Salonichio) — Isach Saul, Chaim Baruch, Aser Brudo, Isach Almoslino, Joseph Uziel, Isach Abravanel;

iz Carigrada (Constantinopoli) — Jacob Alfandari, Jacob Finci, Malatin Tamar, Josef i Abram Caro, Rubi Calef, Jacob i Samuel Bonsignor (iz Pere), Abram Garglier, Abram

⁵⁵ *Ibid.*, XXVII, 212'—214, 212—214, 221—223, XXVIII, 117'—119.

⁵⁶ *Ibid.*, XXV, 122'124'.

⁵⁷ *Ibid.*, XXVIII, 108'—110 i 110'—112.

⁵⁸ *Ibid.*, XXVIII, 78'—80 i 80'—82.

⁵⁹ *Proc. Canc.*, V, 108—108' (22. VI 1590).

Beructiel, Moise Calderon, Isach Algasi, Aron Isachi, Jachiel Bensippa, Juda Jacob Stanbuli, Abram Algasi, Jacob Uziel, David Cardoso;
 iz Skoplja — Isach Ortas, Salamon Baruchiel, Santo Cavalier, Jacob Caim, Jacob Abuaf, Isach Arari, Josef Lindo, Sabbatai Arachi, Aron Aser, Abram Attoas;
 iz Bitolja (Monasterio) — David Ventura, Istru i Jacob Benvenisti, Sabbatai Ibuli;
 iz Kostura (Castoria) — Isach Cassan, Abram Benvenisti, Caim Coen;
 iz Beograda — Salamon Albala, Jacob di Juda, Sabbatai Araca;
 iz Sarajeva — David Hamis, Jacob Pinto, Moise Cosan, Abram Almoslino, Moise Pardo, Caim Tirado, Moise Cabiglio, Abram Tobi, Isach Principal, Juda i David Abundente, Abram Papo, Josef di Moise Levi;
 iz Sofije — Juda Azubi, Aron Angel;
 iz Valone — Daniel Codutto;
 sa Neretve — Isach Franco;
 iz Ankare — Ambram, Isach i Samuel Abserer;
 iz Lješa (Alessio) — Isach Sasso.

Za period od 1593. do 1610. godine za slijedeće balkanske Jevreje nije označeno odakle potječu:

Simson i Leon Pescaroli, Sabbatai di Natan Levi, Abram Jachia, Isach Aracaper, Nahaman di Abram Abenun, Abram Vital, Isach Menun, Jacob Crispi, Nahaman di Isach Abenun, Jacob Aruti, Baruch di Samuel, Josef Misdrahi, Salamon Levi, Sabbatai Abotai, Samuel Baruch, Isach Penso, Moise Jachia, Jacob, Juda i Isach Bacari, Jacob Zonana, David Benvegliesi, Isach Campeglio, Jermian Araca, Isach di Abram Gratiano, Aruri Salamon, Sabbatai Gentilmazza, Crescas Coem, Juda di Moise Albeda, Isach Elias, Josef Benalrio, Benjamin di Leon, Benjamin i Isach Lias, Israel David, Moise Romano, Abram di Leon, Vidal Matalon, Suri Salamon, Salamon di Jacob Pernica, Abram Baruchiel, Abram i Natan Levi, Daniel Benvegliesi, Ilia Uziel, Samuel Namias, Chivel i Samuel Misdrachi, Abram i Jacob Cassan, Nisim Bensancio, Isach Cordon, Juda Baruchiel, Aser Levi, Isach Salem, Abram Cassan, Israel Levas, Josef Benaltruio, Salamon Salon, Abram Surigian, Moise Machioro, Salamon Namias, Casan Rubi, Moise Amon, Josef Nataniel, Salamon Tetisa, Abram di Casa, Juda Cabiglio, Abram Lanciano, Moise di Medina, Rubi Yehiel, Sabbatai Galmidi, Moise Saxia, Aron Bar Israel, Jacob i Elisah Hassan, Juda Franco, Caim Zonana, Moise Elias, Josef Claravon, Moise Carmona, Josef Boli, Moise Messalar, Chaim Benalroio, Josef Benatavel, Chaim Pisaro, Juda Rubi, Abram Bisusin, Daniel Perez, Naaman Molho, Juda Provenzal, Josef Granclula, Benjamin Bendasus, Juda Maimon, Israel Natan, Mira Cavallera, Abram i Jacob Namias, Jacob Israel, Baruch Benbaruch, Baruch Almoslino, Moise Jachia, Isach Matalon, David Abeatar, Simon Levi, Salamon Matalon, Samuel Lunel, Jacob Gratiano, Salamon Machioro, Josua Abravanel, Ruben Eschenezzi, Ellia Abravanel, Jona Ben Josef, Todoros Levi, Abram Coen Nahar, Eliachim Piade, Moise Emmanuel, Levi Ortas, Caim Baro, Benjamin Caldero, Josef Mair, Isach di Aron Cassan, David Bensusem, David Miranda, David Esperiel, Jacob i Samuel Mazza, Israel Carcasoni, Moise Macior, Absalon Almoslino, Abram Pardo, Irmia Araha, Josef di Juda, Moise Calvo, Jacob Castiel, Abram di Isach Vititi, Abram Codutto, Abram Vidal, Juda i Abram Piade, Moise i Jacob Abarbanel, Salamon di Josef Adiges, Jacob Coen Salon, Mair i Abraham Benjamin, Jacob Lumbroso, Jacob Benzamer, Isach Saxia, Isach Castiel, David Crispi, Isach Amon, Sabbatai Coen Bellinfante, Jacob di Salamon Pernica, Josef di Sabbatai Abatabai, Luna Gabiba, Isach i Tobi Perera, Eleazar Levi, Mair Eschenezzi, Josef Bensal, Abram Valentin, Efrain Manuso i Moise Mesular.⁶⁰

Na žalost, podaci o osiguranjima brodskih tovara koje smo koristili kako bismo sastavili navedeni popis nedostaju za period od jula 1610. do avgusta 1612.

⁶⁰ Korištena je sva građa navedena u bilježci 38.

godine. Od 1612. do 1622, tj. u vremenu od Velike zavjere koja je snažno potresla Dubrovnik i pogodila, među ostalima, i njegovu tranzitnu trgovinu, pa do procesa Izaka Ješuruna, izvoz balkanskih Jevreja preko dubrovačke skele nastavlja se nesmanjenim intenzitetom. U toku ovih deset godina bili su aktivni slijedeći Jevreji:

iz Skoplja — Moise i Moise Biton, Isach Arari, Salamon Franco d'Almeda, Josef Biton, Moise Attias, Daniel Franco;

iz Sarajeva — David Gabai;

iz Jedrena — Mordochai Coen;

iz Sofije — Juda, Abraham i Mordochai iPade, Israel Bar Manoah, Jacob i Moise Primo, Salamon Alegen, Josef Emmanuel, Abraham Bar Jacob, Abram Negri, Samuel Benvenisti, Caim Sides, David Baruch, David Salvat;

iz Bitolja — Nahman Sasso;

iz Valone — Salamon Trinche.

Primjećuje se veliko povećanje trgovačke aktivnosti sofijskih Jevreja. Baš tokom druge decenije XVII vijeka, sofijski Jevreji su obimom i vrijednošću svojih poslovnih djelatnosti izbili u prvi red.⁶¹ Isto tako je značajno da solunski, a naročito carigradski Jevreji gube stari značaj.

Osim gore spomenutih Jevreja, preko Dubrovnika su trgovali i mnogi drugi:

iz Sarajeva David i Isach Hamis, Salamon Decagli, Moise i Moise Mesular, Isach Benamias, David Ben Namias, Isach Lindo, David Lanciano, Mordochai Barsalamon, Angel Levi, Caim Lanciano, Raffael Penso, Isach Abravanel, Samuel i Josua Mazza, Jacob di Abraham i Abraham di Isach Gratiano, Jededia Galante, Israel de Leon, Salamon Sasson, Elia Primo, Abraham de Haschia Piade, Aron Esperiel, Moise Cavagliero, Abram Adoroche, Jacob Bar Isach, Josef Reuben, Josef i Juda Abenazar, Aron Saul, Moise Garson, David Pescariel, Juda Naftali, Abram Beniamin, Samuel, Josua i Caim Mayya, Jacob i Daniel Valentin, Jacob Eschenazi, Moise Matalon, Vidal Matalon, Josef Bensiglio, Josef Penso, Jacob Simha, Josef Bendi, Abram Reuben, Samuel Valensia, Moise Mesular, Josua de Ferro, Daniel Baruch, Raffael Samaria, Isach, Samuel i Simon Orison, Isach Tastiel, Beniamin Hatem, Isach Cordon, Isach Piade, Sabbatai i Benveniste di Moise Mazza, Moise Zonana, Reuben Bar Juda, Mattatia Brudo, Isach Armado, Isach Corabon, Elia Gaon, Abram Mugurun, Daniel di Josef Reuben, Juda Baruch, Jacob Lumbruso, David Uziel, David Gialbet, Josef Levi, Benjamin i Samuel Alhalel, Mair Coen Bellinfante, Natal Surbi, Caim Giurado, Jacob i Eliazar de Isach, Moise Besancio, Caim Varon, Elia Mugnon, Moise Bensonana, Israel Levi, Jacob i Zacharia Gratiano, Daniel Codutto, Abram Angel, Josef Bencastiel, Jacob Abarbanel, Hanania Testasaq, Josef Abram, Mordochai Calderon, David Crispin, David Saltiel, Josua Passarel, Isaia Mitrani, David Desforne, Sentab Ben Habib, Jose Pernica, Abram Hani, Abram, Jacob i Moise Yusah, Raffael di Castro, Raffael, Michael i Josef Penso.⁶²

Kao što smo već istakli, proces Izaka Ješuruna nije nagnao sve dubrovačke Jevreje da napuste Dubrovnik; on takođe nije imao nekog većeg ili trajnijeg utjecaja na tranzitnu trgovinu balkanskih Jevreja preko Dubrovnika. Što se taj izvoz smanjio u periodu od 1623. do početka kandijskog rata 1645. godine, to je bilo

⁶¹ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku . . .*, 215—224.

⁶² *Naut. et secur. Not.*, L—LVI.

zbog konkurencije splitske skele na koju je bila upućena većina jevrejske robe dvadesetih i tridesetih godina XVII stoljeća. Ipak je dubrovačka skela privlačila privlačan broj balkanskih trgovaca, uključujući i veliki broj Jevreja. Kao što smo već spomenuli, oni su trgovali istom onom robom kao i prije, s tom razlikom što su povećali izvoz voska i počeli više izvoziti vunu (*lana fina, di Scoppie, lavata*). Iz Italije su i dalje uvozili tkanine i sve veću količinu srebrnog novca, naročito španske monete od 8 reala (*peche reali da otto*), toliko omiljene na Levantu. Izlišno bi bilo opet navoditi sve jevrejske trgovce, pa ćemo spomenuti najvažnije, one koji tek u ovom periodu trguju preko Dubrovnika, i one za koje znamo odakle potječu:

iz Carigrada — Salamon Abeatar, Mordochai Abeniachar, Isach Algasi, hahan Aron Isac, Jacob Bonsignor;

iz Soluna — Mair Abenzamer, Josef di Juda Uziel, Josef Abuaf, Moise Faion, Abram Job, David i Moise Ben Jachia Zabeno;

iz Sarajeva — David Abenun, Rafael Levi, David Abundante, Caim Almoslino, Jacob Pinto, Josef i David Aroni Coen, Isach Principale, Isach Sehil, Abram Papo-Safet, Abram i Moise Cabillo, Josef Baruch, David Franco d'Almeda, Moise Isurun (Ješurun), David Gabai, Josef Usriel, Isach Pardo, Isach Curiel, Moise Franco, Moise i David Pardo, Isach di Jacob Oef, Isach di Jacob Lucena, Isach i Jacob Campos, Aron Sagaci, Abram Attias, Josef Sepilli, Moise Mordochai Calvo, Aser Zebulon, Simha Berhesen Coen, David Coen Salom, Moise Bar Abram Papo, David Lumbroso, Abram di Josef Namias, Josef Alteras, Moise Jacob Calvo, Moise di Josua Abuaf;

iz Sofije — Jacob di Moise Abenun, Salamon Sarfati, Juda Azubi, Aron Angel, Samuel Israel, Isach Miranda, Mordochai Piade, Josef Adages, Caim Sides, Achiba Bar Manoah, Salamon Bar Mordochai, Job Maestro, Juda di Heschia Piade, Benjamin Rosa, Jacob Emmanuel, Josef di Jacob Benvenisti, Salamon Piade, hahan Samuel Benvenisti, Eliazar Levi, Caim Baruch, Moise i Heschia di Samuel Coen, Moise Rosa, Abram Heschia, Moise Bar Manoah, Caim Primo, Caim di Jacob Bar Moise, Benjamin Natan, Moise Menachem, Josef Emmanuel, Daniel Reuben;

iz Skoplja — David Salamo, Salamon i Isach Barochier, Isach Menachem-Sulan, Jacob Caim, Isach, Ortas, Moise i Moise Bitton;

iz Beograda — Abram Almoslino, David Baruch, Josef Calvo, Abram Calvo, Israel Sepilli, Josua Bar Isach, Jacob i Jona Bar Pinkas Levi;

iz Kostura — Abram Benvenisti;

iz Kjustendila (Bagna) — Abram Coen.⁶³

Odmah je uočljiv veliki broj trgovaca iz Sarajeva i Sofije, kao i pojava većeg broja Jevreja iz Beograda u periodu između 1623. i 1645. godine. Dvadesetih i tridesetih godina XVII vijeka, Sarajevo, Sofija i Beograd predstavljali su tri daleko najveće i najaktivnije jevrejske trgovačke kolonije u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka; sa izuzetkom Carigrada i Soluna koji su se u XVII stoljeću pretežno orijentirali na pomorsku trgovinu, sve ostale jevrejske naseobine na Balkanu su mnogo zaostajale i po broju i po važnosti za njima. Uzete u cjelini, ove tri jevrejske čaršije predstavljale su okosnicu cjelokupnog jevrejskog sistema izvozne trgovine preko Dubrovnika i Splita u XVII vijeku.⁶⁴

⁶³ *Naut. et secur. Not.*, LVI—LX; *Naut. et secur. Canc.*, V—VI.

⁶⁴ O beogradskim Jevrejima v. članak B. Hrabaka u *Godišnjaku grada Beograda* XVIII, 1973; o Sofijskim: J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, 215—224; S. Mezan, *Les Juifs espagnols en Bulgarie*, Sofija, 1925; I. Sakazov, *Stopansките врзки меѓу Dubrovnik i Blgarsките зemi prez 16 i 17 stol.*, Sofija, 1930; a za sarajevske, J. Tadić, n.d., 202—214; *Spomenica povodom 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1966; Moric Levi, *Sefardi u Bosni*, drugo izd., Beograd, 1969.

**KVANTITATIVNA ANALIZA OBIMA JEVREJSKOG IZVOZA SA
BALKANA PREKO DUBROVNIKA**

U Dubrovačkom arhivu postoje mnogobrojni dragocjeni podaci o količinama i vrijednosti tovara robe koju su jevrejski trgovci iz raznih balkanskih centara slali preko Dubrovnika u Italiju, većinom u Ankonu i Veneciju. Kvalitet i kvantitet tih podataka, međutim, nije ustaljen za čitav XVI i XVII vijek, nego varira po decenijama i po obilju informacija koje pruža. Sve do devedesetih godina XVI stoljeća, osiguranja jevrejske kao i ostale robe (a ta vrsta podataka je najpogodnija za kvantitativnu analizu) ne donose ni količinu ni vrijednost robe. Prema tome, za period geneze izvoznog sistema od samih početaka do 1590. godine nije nemoguće dati bilo kakvu kvantitativnu analizu.⁶⁵ Od devedesetih godina pa nadalje, kad se sistem oblikovao i ustalio, dokumenta u većini slučajeva (mada ne uvijek) donose i količinu i vrijednost robe. Vrijednost tovara izražena je ili u cjelini (800 kordovana vrijednih [*valutati a*] 600 talira), ili po jedinici mjere (201 bivolja koža [*cori buffalini*] računatih po 6 dukata komad, a 6 *ducati il pezzo*). Iako se ova dva načina upisivanja vrijednosti robe stalno isprepliću po registracijama, ovi podaci nam pomažu da steknemo uvid u raspon cijena osnovnih balkanskih proizvoda, naravno s obzirom na to kako su se one kretale u Dubrovniku. Što je još važnije, moguće je dati neke *aproksimativne cifre* o apsolutnom minimumu obima jevrejskog izvoza. Čitaocu se skreće pažnja da ove cifre *ne predstavljaju* obim cjelokupnog jevrejskog izvoza preko Dubrovnika iz tri razloga: prvo zato što veličina dotične pošiljke robe nije u manjem broju slučajeva količinski izražena; drugo, što niz sporednih artikala koji svi skupa nisu sačinjavali ni 5% cijelog izvoza nisu uzeti u obzir (a često se ne pominje ni njihova vrijednost); treće, postoji opravdana sumnja da jedan dio tovara jevrejske robe nije osiguravan, pa podaci o njemu ne postoje. Stoga ove cifre treba uzeti kao apsolutan minimum, polaznu točku za dalja razmatranja, ali one ipak pomažu da steknemo određen dojam, ma kako aproksimativan i slabo određen, o obimu i vrijednosti izvoznog sistema balkanskih Jevreja.⁶⁶

Za čitavo razdoblje od 1590. do 1645. godine nisu dati kontinuirani podaci o svim važnijim artiklima, već samo o onima koji su zajedno predstavljali 90% jevrejskog izvoza, i to po godinama. U cjelini, dvije vrste robe sačinjavaju gotovo čitav izvoz: koža i vosak.

Analiza tabelarnih pregleda jevrejskog izvoza glavnih artikala u periodu od 1590. do 1645. godine, tj. od početka redovnog i intenzivnog rada sistema pa sve do početka kandijskog rata, jasno pokazuje neke bitne karakteristike jevrejskog trgovanja preko dubrovačke skele. Kao prvo treba naglasiti apsolutni primat koji je među artiklima držao kordovan; na obimu i vrijednosti izvoza kordovana stvarno je i počivala cjelokupna izvozna trgovina balkanskih Jevreja. Iza kordovana, naj-

⁶⁵ Za kvantitativnu analizu neophodan je kontinuiran niz podataka iz godine u godinu na temelju kojih se prave prosjeci, odstranjuju »sezonske« varijacije, određuju ciklusi (cycles) i trendovi. Statističari smatraju kao minimalan neprekinut niz od najmanje 20 do 30 godina.

⁶⁶ Opis serije *Naut. et secur.* na kojoj se temelji ova kvantitativna analiza data je Branislava Tenenti, *Noni ragusei per Venezia nella seconda metà del Cinquecento, Studi veneziani XVI*, Firenze, 1974, 227—241.

veću važnost imao je izvoz volovskih koža (*cori bovini*) koje su najviše stizale sa područja istočnog Balkana (di Dobrugia, di Varna, di Silistria).⁶⁷ Izvoz kordovana i volovskih koža čini konstantu u jevrejskom izvozu i predstavlja kontinuitet koji povezuje prvi period do Ješurunovog procesa sa drugim koji traje do početka kandijskog rata. To se naročito jasno vidi kad se uzme u obzir činjenica da je izvoz đambelota i nekih vrsta koža gotovo potpuno prestao dvadesetih i tridesetih godina XVII vijeka. Artikal koji povezuje obje epohe jeste vosak koji je izvožen u većim količinama samo u prvoj i drugoj deceniji XVII stoljeća. I u prvim i u posljednjim decenijama razdoblja koji ovdje razmatramo, izvoz voska je sačinjavao samo mali dio cjelokupne jevrejske trgovine. Izvoz vune spominje se sve učestalije za vrijeme drugog perioda, tj. dvadesetih i tridesetih godina, ali dokumente na žalost ne daju kvantitativne podatke. Zbog toga ne možemo dati ni približan obim trgovine vunom.

Period od 1590. do 1645. godine može se podijeliti u slijedeće statističke faze: početnu od 1590. do 1593; zatim 1594—1598; 1599—1604; 1605—1610; 1611—1616; 1617—1622; 1623—1628; 1629—1634; 1635—1640; 1641—1645. Osim početne faze od 3 godine i završne od 5, ostale faze su trajale po 6 godina. Osim za prvu i posljednju, na temelju faza su davani šestogodišnji prosjeci.

Tokom 1590-92. godine, jevrejski trgovci sa Balkana izvezli su ukupno 324 bale kordovana i 2.280 komada, zatim 305 svežnjeva đambelota, 1.589 komada volovskih koža i 228 svežnjeva stalih koža (pellami). Prosječno je izvoženo 102 svežnja đambelota, 108 bala i 760 komada kordovana, 530 komada volovskih i 76 svežnjeva ostalih koža. Između 1593. i 1598. izvezeno je 875 svežnjeva đambelota, zatim 924 bale i 55.736 komada kordovana, kao i 1.463 svežnja ostalih i 11.126 komada volovskih koža. Godišnji prosjeci za đambelot su 146 svežnjeva, za kordovan 154 bale i 9.289 komada kordovana, 1.854 komada volovskih i 244 svežnja ostalih koža. Za ostale faze dajemo slijedeće tabelarne pregled:

Jevrejski izvoz glavnih balkanskih artikala u XVII stoljeću (sumarni pregled)

Period/ prosjek	Dambelot (svežnjevi)	Kordovan (bale + komadi)	Volovske kože (komadi)	Ostale kože (svežnjevi)
1599—1604.	390	584 + 110.653	6.825	981
Prosjek:	65	97 + 18.442	1.137	148
1605—1610.	32	299 + 62.917	10.977	331
Prosjek:	5	50 + 10.486	1.829	55
1611—1616.		1.174 + 11.795	10.728	531
Prosjek:		196 + 1.966	1.788	88
1617—1622.		2.301 + 22.836	33.581	1.116
Prosjek:		383 + 3.806	5.597	186
1623—1628.		628	30.986	
Prosjek:		105	5.164	

⁶⁷ I. Sakazov, *Tergovljata na Bigarija s Ankona prez 16 i 17 v. po novi izvori, Izvestija na Istoričesko društvo VIII*, Sofija, 1929, 1—44.

Period/ prosjeak	Dambelot (svežnjevi)	Kordovan (bale + komadi)	Volovske kože (komadi)	Ostale kože (svežnjevi)
1629—1634.		757	21.102	
Prosjeak:		126	3.517	
1635—1640.		55	3.969	
Prosjeak:		9	661	
1640—1645.		156	4.998	
Prosjeak:		31	1.000	

Obim jevrejskog izvoza glavnih balkanskih artikala u periodu 1590—1645.

Period/ ukupno	Dambelot (svežnjevi)	Kordovan (bale + komadi)	Volovske kože (komadi)	Ostale kože (svežnjevi)
1590—1645.	1.602	7.202 + 267.384	135.881	4.872

Osim toga izračunali smo obim izvoza osiguranog voska: on je u periodu od 1613. do 1630. iznosio 1.255 kola.

Treba još jednom upozoriti na to da ove cifre *ne predstavljaju* cjelokupan obim jevrejskog izvoza iz razloga koje smo već naveli. Međutim, one nam ipak daju uvid u veličinu i intenzitet jevrejske trgovine i u cjelini i po fazama. Analizu cijena i vrijednosti izvezenih artikala objavićemo u posebnom radu.

ZAKLJUČAK

Izvoznotrgovinski sistem balkanskih Jevreja preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću imao je izuzetnu važnost za naše zemlje, pretežno za Srbiju i Bosnu i Hercegovinu odakle je stizala većina proizvoda, zatim za Dubrovnik, pa za Balkan u cjelini, a u širem smislu i za čitav sredozemni svijet. Taj sistem je, i to ne samo u trgovačkom smislu, povezivao dva dijela jedinstvenog Mediterana. Prelazeći preko teritorijalnih, političkih, vjerskih, socijalnih i kulturnih razlika, prepreka i predrasuda, balkanski Jevreji su svojom trgovinom premostili, približili i donekle ublažili onaj jaz što ga je turski Balkan dijelio od Evrope. Njihova trgovina je omogućila da se proizvodi naših oblasti na Balkanu plasiraju na razvijena evropska tržišta, da se povećanjem stočarske proizvodnje ubrzaju procesi koji su dovodili do promjena u timarsko-spahijskom sistemu i do jačanja robno-novčane privrede koji su naše krajeve postepeno pridizali iz relativne zaostalosti.

Trgovina balkanskih Jevreja značila je za Dubrovnik produžetak blagostanja sve do potresa 1667. i konca kandijskog rata 1670, upravo u vrijeme kad su Dubrovčani gubili ranije stečene pozicije na Balkanu i kad njihova trgovina više nije bila u mogućnosti da zadovolji sve turske i zapadne potrebe.

Balkan je preko jevrejske trgovine ušao u uske veze sa jednim privredno i kulturno daleko razvijenijim svijetom, i kroz te veze su polako i postepeno ali konstantno djelovali oni utjecaji koji su uobličili nove snage. Te su snage kasnije odlučno pridonijele razbijanju turskog feudalnog sistema i vlasti nad našim narodima.

U mediteranskim okvirima, jevrejska trgovina je predstavljala centralnu kariku u velikom lancu koji je spajao Istok i Zapad. Tako je po riječima jednog pronicljivog savremenika, izvozna trgovina balkanskih Jevreja sa Italijom preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću značila »zlatnu sponu između Istoka i Zapada«. *Tanto operi nullum per ellogium.*

Summary

Prof. Dr. Zdenko ZLATAR

EXPORT TRADE OF BALKAN JEWS VIA DUBROVNIK IN THE 16th AND 17th CENTURIES: SYSTEM ANALYSIS

During the 16th century Mediterranean still remained the center of the world: despite the discovery of America and the everseas route to India via the Cape, the destiny of Europe (and, thus, much of the world) was settled on its shores, islands, seas and peninsulas from the League of Cambrai (1509) and the battle of Pavia (1525) to the siege of Malta (1565) and the naval encounter at Lepanto (1571). And when it seemed that it had finally become a backwater militarily, due to the simultaneous withdrawal of both empires, Spanish and Turkish, from further engagements across its vast spaces, the Mediterranean regained, or rather preserved, its central place in European history by launching its last spiritual and intellectual movement, the Counter Reformation, and its artistic counterpart, the Baroque. Thus, the Mediterranean retained its central place in European affairs well into the 17th century.

In such a Mediterranean world of vast proportions and immense influence great changes were taking place. In the period between 1450 and 1600 roughly most of the countries in this region, especially Italy, Castile and the Ottoman Balkans experienced a sharp demographic rise. By the end of the 16th century the population of the Mediterranean world had increased from circa 35 to about 70 million people, according to Braudel. This vast increase in numbers meant a heightened

demand for basic commodities, especially food and clothing. At the same time, influx of silver from the mines of Potosi in Spanish America into the Mediterranean region, from Spain via Italy to the Ottoman Empire, produced a phenomenal price rise which to most contemporaries assumed the proportions of a revolution. Due to the basic difference in prices between the eastern and the western halves of the Mediterranean a new international division of labor emerged, based on cheap agricultural and pastoral products of the East and the demand for such basic commodities on the part of the rapidly increasing population of the early capitalist West which in turn supplied the Levant with its manufactured products.

Such new economic relations between the East and the West were exploited first and foremost by the Jewish merchants and middlemen of both Italy and the Ottoman Balkans. Having been expelled from Spain (where their population, trade and culture flourished throughout the Middle Ages) the Sephardic Jews settled in large numbers in main Italian trading centers such as Venice and Ancona. On the other hand they were particularly welcomed in the Ottoman Empire where their communities in Constantinople, Salonica, Adrianople, Skopje, Bitolj, Sofia, Belgrade, Sarajevo and Valona prospered throughout the 16th and 17th centuries. A Jewish merchant, thus, became a middleman between the East and the West *par excellence*.

This study is a part of a larger research on the Dubrovnik and Balkan Jews, based on the primary sources from the Dubrovnik Archives, and sponsored in part by the Memorial Foundation for Jewish Culture in New York. This article is concerned with the export trade of the Balkan Jews through the port of Dubrovnik to Italy, mostly Venice and Ancona, in the 16th and 17th centuries. It is divided into three parts: the first deals with the genesis of the export trading system from its very early origins until 1590; the second outlines the structure of the system itself during its apogee between 1590 and 1645; and the third part presents a quantitative analysis of the volume of goods exported by the Balkan Jews via Dubrovnik to Italy between 1590 and 1645.

In the first of these three parts the author describes the gradual evolution of trading relations between Jewish merchants of the various parts of the Mediterranean, from Alexandria in Egypt and Brusa and Ankara in Asia Minor to Venice and Ancona. Such a new network of trading activities naturally favored the Balkan Jews since they found themselves in its geographical center. Jewish merchants from various Balkan places started using Dubrovnik as a transit port during the First War of the Holy League (1537—1540), but it was only during the Second War (1570—1573) that their commercial use of Dubrovnik attained importance. During the subsequent period of the 1570's and '80's a large Jewish community, based on its role as a middleman between the Balkan and Italian Jewish centers, was formed in Dubrovnik. During these years Jewish merchants, especially from Constantinople, Salonica, Skopje and Bitolj developed their exporting

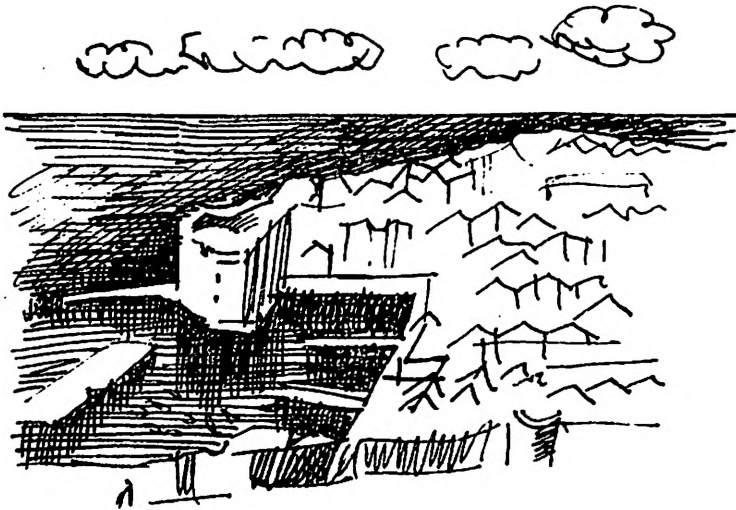
business via the Ragusan port with their cargoes of hides, wax, silk, pepper and saffron.

By 1590 these early trading activities had assumed all the attributes of a system or network. Between 1590 and 1645 a large number of Jewish traders from all over the Balkans, from Sofia, Belgrade, Sarajevo, Skopje, Salonica, Bitolj and Constantinople exported regularly through Dubrovnik. During this period merchants from Sofia, Belgrade and Sarajevo were particularly active. Between 1590 and 1622 Jewish merchants were trying to supplant the Ragusan ones in the interior cities of the Balkans, above all in Sofia and Belgrade, and during the following period between 1622—1645 they were able to do so. By 1640 Sofia numbered 17 000 Jews and the Ragusans complained that both there and in Belgrade their trade was jeopardized by the Jews. Throughout the period 1590—1645 Ragusan Jews were acting as middlemen, agents and legal representatives (procuratores) of the Balkan Jews and their activities were not seriously impaired by the trial of a Ragusan Jew, Isac Iesurun, accused by the Ragusan government of ritual murder in 1622. Late Prof. Tadic's opinion that most of the Ragusan Jews left Dubrovnik in the wake of the trial should be rejected accordingly. Nevertheless, the volume of Jewish exports through Dubrovnik declined in the 1620's and '30's due to not only Jewish resentment of the Ragusan government in the aftermath of Iesurun's trial but more to the competition of the Venetian port of Split, opened as a great entrepôt between the Balkans and Venice at the initiative of Daniel Rodriguez, a Jewish merchant from Mostar. Venetian harassment of Ragusan shipping and Turkish preference for Split due to its closer setting, resulted in the larger volume of Jewish exports being diverted to Split between 1630 and 1645. Such a situation ended and was reversed only by the outbreak of the Candian War.

The final and most original section of this study is made up of a quantitative analysis of the export of main commodities by the Balkan Jews in the period between 1590 and 1645. The volume of trade in different kinds of hides (giambelotti, cori bovini, cordovani, pellami) and wax is given for the following subdivisions: 1590—1592, 1593—1598, 1599—1604, 1605—1610, 1611—1616, 1617—1622, 1623—1628, 1629—1634, 1635—1640 and 1641—1645, and averages are indicated as well. For the total period between 1590 and 1645 the Balkan Jews exported altogether 1,602 bundles of giambelotti (all between 1590 and 1610), 7,202 bales and 267,384 pieces of cordovani, 135,881 pieces of ox hide and 4,872 bundles of other hides (pellami). It should be emphasized that these are only partial, approximate figures due to the nature of archival sources.

In the conclusion the author stresses the importance of the exporting trade of Balkan Jews through the port of Dubrovnik in the 16th and 17th centuries. He points out that this exporting business was beneficial to the economy of the exporting regions (Bulgaria, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia) and to the Ottoman Balkans as a whole, to Dubrovnik (whose age of greatness it partly sustained and largely extended well into the 17th century), and to the Mediter-

anean world in general. It was properly speaking in the context of this Mediterranean world that Jewish trade was called by a contemporary in the 17th century «a golden ring (that has wedded) the East and the West». The Jewish merchants did the wedding.

Dragoljub D. ČOLIĆ

UČEŠĆE JEVREJA U RAZVOJU PRIVREDE BANATA*

Prilozi za monografiju o Jevrejima u Banatu

MNOGE od svojih zločinačkih planova koji su se ticali sudbine drugih naroda što su ih fašisti i nacisti nameravali da pokore i podjarme, oni su ostavili da ih sprovedu tek posle konačne pobede fašizma. Međutim, plan o istrebljenju i uništenju Jevreja u okupiranim zemljama, nacisti su sprovodili odmah i bez čekanja, uporedo sa sprovođenjem same okupacije pojedinih zemalja, bez obzira na dalji tok i ishod rata.

U ovom pogledu se naročito brzo postupilo u Banatu, posebno u njegovom glavnom gradu Vel. Bečkereku današnjem Zrenjaninu, gde je bezobziran pogrom Jevreja počeo već posle sat-dva nakon ulaska prethodnice okupacionih trupa, dakle još iste večeri kad su nacisti ušli u Zrenjanin.

Spisak Jevreja iz Zrenjanina sa preko 1.200 imena, koji je sastavio dr Jožef Glaug, advokat iz Zrenjanina i jedan od vođa banatskih Nemaca, bio je pripremljen već duže vreme i najzad je dočekao onaj koban trenutak kad su sva lica čija su imena bila zapisana u njemu povučena u vir smrti, likvidacije i uništenja, i to s takvom okrutnošću, doslednošću i bezobzirnošću kao da je to značilo biti ili ne biti za nacizam, ili kao da je u najmanju ruku bilo pitanje ishoda odlučujuće bitke.

Poražavajuća činjenica da je od oko 6.500 stanovnika Banata jevrejske narodnosti, među kojima je bio najveći broj dece, žena i staraca, ostao u životu tek svaki deseti, predstavlja ne samo dokumenat uz ovu tvrdnju nego i govori o strahovitoj istini i opomeni čovečanstvu i pokoljenjima, kakve se sve monstruozne ideje mogu roditi u glavama pojedinih vođa takozvanih kulturnih naroda.

Progona Jevreja širom Evrope kroz celu istoriju učinili su to da ni njihovo naseljavanje u pojedina mesta Banata ne bude bez teškoća. Ograničenja i prepreke u vezi sa ovim naseljavanjem nisu činile samo mesne, sreske, županijske i distriktne vlasti, nego su one dolazile i sa najvišeg mesta putem carskih naredaba iz Beča.

* Ovaj rad je deo neobjavljene monografije o Jevrejima u Banatu od njihovog naseljavanja do 1941. godine. Poglavlje ove monografije koje se odnosi na učešće Jevreja u privredi Banata sastoji se od dva dela: prvog, koji se ovde štampa i drugog koji će se odnositi na Jevreje iz Kikinda, Debeljače, Vršca, Bele Crkve, Pančeva i drugih mesta u Banatu od 1848. godine koja ovde nisu obuhvaćena.

U retko naseljenom Banatu XVIII veka, u kome je bilo veoma malo ekonomsko-privrednih preduzetnika i gde je prisustvo ovakvih ljudi neverovatne marljivosti i inicijative bilo veoma potrebno u cilju privrednog i opšteg napretka, ovi nesrećni jevrejski migranti ne samo da su morali tražiti dozvolu civilnih ili vojnih vlasti da bi se nastanili u njegovim pojedinim mestima, nego su im pored redovnih poreskih opterećenja često određivane visoke takse za boravak, pri čemu su i sama zanimanja Jevreja bila strogo određena i ograničena.

Kad je reč o ovakvim uslovima i okolnostima i kad se zna da su porodice jevrejskih migranata bile brojno velike, obično između sedam i deset članova, i da su većinu činila sitna deca, zar nije pravo čudo da starešine ovakvih porodica nisu padale u očajanje kad su bile prinuđene da ishranjuju porodicu samo pomoću zarade od nekog bednog posla i idući po selima od kuće do kuće.

Starosedelačko stanovništvo, verski netolerantno, kulturno nerazvijeno i neprosvećeno, lako je nasedalo raznim lažima o Jevrejima koje su širili njihovi protivnici iz verskih i ekonomskih razloga. Najviše su to činili ljudi iz trgovačkih i zanatlijskih krugova iz straha od konkurencije, jer su Jevreji u svim poslovima bili zadovoljni sa najminimalnijom zaradom, zbog čega je svaka molba za naseljavanje jevrejske porodice u nekom mestu nailazila na otpor. Iz ovih krugova potekle su i ukorenile se u narodu priče da Jevreji, koji su ubili Hrista, krađu i kolju hrišćansku decu i da roditelji hrišćani treba dobro da paze na svoju decu kako ih Jevreji — starinari, perjari i torbari — ne bi ukrali.

Sve ove okolnosti su uticale na to da naseljavanje Jevreja u pojedina mesta Banata ne bude jednako i ravnomerno, da njihove molbe za nastanjenje u nekom mestu često budu odbijene, i da se to naseljavanje desilo negde ranije, a negde mnogo kasnije.

Treba imati na umu i to da su vlasti u toku XVIII veka inače imale velike brige oko toga da privole druge narodnosti da se nasele u ove tada gotovo puste i nezdrave krajeve, da su u cilju povećanja broja stanovnika činile sve da bi dovele doseljenike čak iz daleke Španije, iz Elzasa i Lorene kojima su besplatno podizana čitava sela, a da su pri svemu tome masovnom doseljavanju činjene teškoće pojedinačnim i retkim jevrejskim interesima, ili im je nastanjivanje u pojedinim reonima izričito zabranjivano.

JEVREJI U ZRENJANINU

Zrenjanin nije bio samo banatsko mesto u koje su se jevrejske porodice među prvima naselile i mesto u kojem je za čitavo vreme, od prvih jevrejskih naseljenika pa do sudbonosne 1941, uvek bilo više Jevreja nego u bilo kojem gradu i mestu u Banatu, nego je karakteristično i to da su i vlasti u njemu bile liberalnije i predusretljivije prema pridošlim Jevrejima nego u bilo kom drugom banatskom mestu, iako ni tu nije išlo sve uvek glatko.

Jedan od najstarijih datuma u odnosu na prva naseljavanja i nastanjivanja Jevreja u Zrenjaninu, pa prema tome i u Banatu, navodi pok. Živan Jankahidac, bivši gradski načelnik i istoričar Zrenjanina, u članku koji je objavljen u almanahu *Petrovgrad* 1938. godine.

Prema ovom almanahu, u Zrenjanin su se doselila prva dva Jevreja još 1747. godine. To su bili Joakim *Goldštajn* i Mojsije *Abraham*.

Iz podataka koje u istom almanahu navodi zrenjaninski nadržabin dr Mor Niderman u članku »Jevreji u Petrovgradu« i Hugo Bihler u »Leksikonu mađarskih Jevreja«, štampanom u Budimpešti 1929, vidi se da je još nekoliko porodica dobilo poste njih dozvole da se nastane u tadašnjem Velikom Bečkereku. Među njima su bile sledeće porodice: *Frajnd*, kasnije Julius, i porodica *Gutman*. Jedan od njenih potomaka, Adam Gutman, bio je 1817. godine »Judenrichter« u Zrenjaninu. Ove tri porodice su živеле u Zrenjaninu tokom čitavog razdoblja od blizu dva veka i imale su svoje potomke u ovom gradu i 1941. godine, kada su neki stradali, a neki ostali u životu. Od njih, izvestan broj živi sada u Zrenjaninu, neki su u drugim gradovima, a neki u Izraelu.

U Bihlerovim podacima se navodi da je zajedno sa ove tri porodice stigla i četvrta za koju se zna da su neki njeni članovi bili zaposleni u pivari, najstarijem industrijskom preduzeću u ovom gradu. Pivaru je 1745. godine osnovao Namac Sebatijan Kracajzen.

Jevrejska verska opština osnovana je u Zrenjaninu 1760. godine, što znači da je već u to vreme postojao dovoljan broj članova da se ona osnuje. Prema Bihleru, verska opština je u 1862. godini imala 30 jevrejskih porodica. Među ovim porodicama i onima koje su se naselile u toku daljih 16 godina, dakle do 1788, u dokumentima koji se nalaze u Istorijskom arhivu u Zrenjaninu pominju se i sledećih šest porodica:

1. *Kuterer Natan*, koji je 1835. godine živeo u gradu i bavio se špekulativnim poslovima (zakupima) i proizvodnjom likera. U to vreme je njegova porodica imala ukupno šest članova: dvoje odraslih i četvoro dece. Porodica Kuterer je bila jedna od prvih koja je dobila pravo da kupi kuću.
2. *Draksler Isak*, po zanimanju »hausirer«, što znači da je obavljao izvesne trgovačke poslove idući od kuće do kuće, nudeći, prodajući ili kupujući robu. Porodica Draksler je 1835. godine imala šest članova.
3. *Kepih Franc*, po zanimanju takođe »hausirer«; porodica mu je 1835. godine imala osam članova.
4. *Nasih Abraham*, po zanimanju krčmar; on je posedovao kuću, a te 1835. godine, porodica mu je brojala samo dva člana.

5. *Fišer* Markus, koji se bavio »špekulacijom«; porodica mu je 1835. imala pet članova.

6. *Kaniža* Herman, po zanimanju »hausirer«; porodica mu se 1835. sastojala od dva člana.

NASELJAVANJE I ZANIMANJA JEVREJA OD 1788. DO 1848.

Dalje naseljavanje i nastanjivanje Jevreja u Zrenjaninu i njihovo uključivanje u tokove privrednog života Zrenjanina i Banata od 1788. do revolucionarne 1848. godine bilo je relativno dosta sporo. U toku ovog razdoblja od 60 godina može se uzeti da je svake godine u ovaj grad došla u proseku po jedna nova jevrejska porodica, s tim što je bilo slučajeva da su se neke od ovih porodica i odselile iz Zrenjanina u druga mesta u traženju povoljnijih uslova za život.

Godine 1788. naselila se u Zrenjaninu porodica Lazara *Kepiha* koji je u početku bio hausirer. On je došao iz Arada, pa budući da mu je posao išao od ruke kupio je ubrzo kuću (u njoj je danas prodavnica »Veliki most«) u kojoj se kasnije *Kepihova* trgovačka radnja nalazila dugo decenija. Prilikom popisa iz 1835. godine, porodica je brojala samo tri člana.

Nova jevrejska porodica došla je u Zrenjanin tek 1791, dakle posle tri godine. To zapravo nije bila porodica, nego samica udova *Helena Kuterer*, koja je vodila ugostiteljsku radnju na procenat. Ona je došla iz Budima.

Godine 1795, u Zrenjanin je došao Herman *Fišer* iz Asada u peštanskoj županiji. U toku života i rada nije ništa stekao, pa je pod starost sa svoja tri člana porodice živio od pripomoći.

Lazar *Esterajher* doselio se iz Budima 1798. godine; bavio se trgovačkim poslovima kao hausirer. Do 1835, porodica je brojala sedam članova.

Prema gornjim podacima, tokom cele decenije, odnosno za gotovo 13 godina, dozvolu za naseljavanje dobile su samo četiri jevrejske porodice. Dalja prnova jevrejskih porodica dogodila se tek 1801. godine, kad su u grad došle dve porodice i to obe iz Vršca. Tako je te godine došao *Isak Mencer*, koji se uglavnom bavio držanjem kafane. Njegova porodica je do 1835. godine narasla na sedam članova.

Istodobno je došla u grad i porodica *Helene Švarc* iz Vršca koja se bavila prodajom traka i sitne robe pod šatorom na pijaci i vašarima. Ovu vrstu trgovaca, narod je nazivao čipkarima. Imala je četvoročlanu porodicu.

Sledeće, 1802. godine, u Zrenjaninu se nastanila samo jedna nova porodica koja je brojala osam članova. To je bila porodica udove *Helene Gutman* koja je došla iz Češke. Bavila se trgovinom žitarica i zakupom prava. Poslovala je dobro, pa

je Gutmanova i pored toga što je ostala udovica sa mnogo dece bila jedna od prvih jevrejskih porodica koje su početkom XIX veka imale kuću u gradu.

Sledeće godine nije bilo nikakvog doseljavanja novih jevrejskih porodica, ali je ono u periodu od 1804. do 1806. godine bilo veoma intenzivno. Tako su 1804. došle dve porodice. Prva je bila porodica Leopolda *Mencera* koja je došla iz Vršca; po dolasku u Zrenjanin, Mencer je bio arendator pivare koja je tada bila državno vlasništvo. Ubrzo je kupio kuću u centru grada. U sledećim godinama, posle katastrofalnog požara koji je 1807. uništio celokupan centar grada, Mencer je podigao spratnu kuću koja i danas postoji u Ulici Maršala Tita. Ova porodica je dala brojne intelektualce i privrednike. Godine 1835. brojala je šest članova. Istodobno sa Leopoldom došla je i njegova mati Helena Mencer. Ona je 1835. godine upisana kao posebno domaćinstvo, mada je stanovala kod sina koji ju je i izdržavao.

Godine 1805. doselile su se četiri nove jevrejske porodice. Prva je bila porodica krojača Leopolda *Fetera* koji se sem zanata bavio i sitnom trgovinom kao »krajzler« pošto je imao brojnu porodicu od sedam članova. On se doselio iz Bratislave.

Porodica udove Sali *Kraus* bila je druga koja je te godine došla u Zrenjanin iz Makoa. Sali je 1835. zabeležena kao žena bez zanimanja sa sedam članova i koja se izdržavala od pomoći verske opštine i prijatelja.

Treći je bio Majer *Brumel* koji je došao iz Čehoslovačke. Nije se bavio samostalnim zanimanjem, nego je radio kod Leopolda *Mencera*, zakupnika pivare. *Brumelova* porodica brojala je sedam članova 1835. godine.

Četvrta je bila samica po imenu Bela *Temešvari* koja je došla iz Beregsasa i bavila se trgovinom povrća.

Veoma plodna migraciona godina bila je 1806. u toku koje se u Zrenjaninu nastanilo šest novih porodica:

Filip *Hermal* iz Urb. Najtadhana; došavši u Zrenjanin sa porodicom od sedam članova, on se bavio trgovinom kao hausirer.

Ana *Risenberg* je došla iz Bratislave sa dva člana porodice. Kupila je kuću i postala vlasnica kafane.

Jakob *Lesper* je došao iz Asada u peštanskoj županiji sa osam članova porodice; bavio se trgovinom kao hausirer.

Samuel *Polak*, koji je došao iz Poljske, imao je šest članova porodice i obavljao trgovinu kao hausirer.

Jakob *Dajč*, također hausirer, doselio se iz Novog Sada i bavio se trgovinom; imao je sedam članova porodice.

Natan *Poljak* je došao iz Poljske sa sedam članova porodice.

Taj tempo naseljavanja jevrejskih porodica u Zrenjanin bio je prekinut za izvesno vreme tako što dve sledeće godine nije bila izdata dozvola za nastanjenje nijednoj novoj jevrejskoj porodici. Tek 1809. izdate su tri dozvole. Prva je bila porodica Finka *Hendi-Slezinger*a, koji je došao iz Šlezije, a u Zrenjaninu se bavio proizvodnjom sapuna. Porodica je brojala sedam članova 1835. godine. Kao sapundžija je dobro poslovao, pa je ubrzo imao mogućnost da kupi kuću u gradu.

Porodica Abrahama *Špicera* bila je druga koja je 1809. došla u Zrenjanin. Špicer se bavio trgovinom traka; doselio se iz Bonjhoda i imao pet članova u porodici.

Hausirer *Šamuel Rozenfeld* doveo je iste godine svoju porodicu iz Makoa u Mađarskoj; porodica je 1835. imala osam članova.

Sledeće, 1810. godine izdale su vlasti u Zrenjaninu dozvole za naseljavanje i nastanjenje još za četiri nove jevrejske porodice:

Isak Wolf se bavio trgovinom kao hausirer; došao je iz Makoa i 1835. godine imao sedam članova porodice.

Mojsije *Kun*, možda kasnije *Kon*, bio je takođe hausirer iz Makoa; 1835. godine, porodica mu je brojala deset članova.

Abraham Poljak sa svoja tri člana porodice doselio se iz Poljske. Po dolasku je obavljao bravarski zanat kao bravarski radnik.

Markus Klajn je takođe došao 1810. iz Najštata; imao je tri člana porodice i bio zaposlen kao kočijaš.

Jedinu dozvolu koju su vlasti izdale nekom od Jevreja u 1811. godini dobila je starica *Babet Dajč* iz Novog Sada; ona se nastanila kod svoga sina *Jakoba Dajča* koji se starao o njenom izdržavanju.

U toku 1812. godine dozvoljeno je naseljavanje u Zrenjanin dvema porodicama. Prva je bila porodica *Davida Abrahama* iz Beteš Erdeka sa dva člana porodice. Po dolasku u Zrenjanin, *Abraham* se bavio krčmarskim poslom.

Drugi naseljenik koji je te godine došao bio je *Abraham Klajn* koji je imao porodicu od pet članova i bavio se trgovinom kao hausirer.

Sledeća jevrejska porodica bila je porodica *Jakoba Vajsa*. To se, međutim, desilo tek 1814. godine kad je izdata samo jedna takva dozvola. Ova porodica je došla iz Kostolanja, a prilikom popisa 1835. brojala je jedanaest članova.

U godini 1815. naselilo se novih pet jevrejskih porodica, i to tri iz familije *Ajzenšteter*, zatim porodice *Filipa Kuna* i *Hermana Bauera*. Naročito je značajan

dolazak porodice Ajzenšteter koja je bila bogata i poznata u ovom delu Evrope. Ogranci te porodice bili su osobito poznati u Beču, Segedinu, Temišvaru i drugim mestima. U kasnijem periodu, neki članovi ove porodice su posle izmenjenih prilika dobili od cara i plemićku titulu.

Udova Marijana Ajzenšteter, koja je došla 1815. godine, imala je pet članova porodice. Međutim, udova nije imala zanimanje niti potrebu za obavljanjem nekog posla, pošto je živela od sredstava koja je stekla za života svoga muža. Doselila se iz Ajzenštadta, pa je po tome mestu porodica i dobila ime.

Simon *Ajzenšteter* se doselio iz Pešte, a imao je sedam članova porodice. Po dolasku u grad kupio je odmah kuću na početku glavne ulice (tu je sada nova šestospratnica). U ovoj kući, porušenoj pre nekoliko godina, Simon je otvorio trgovinu pod nazivom »Kod vredne Vlahinje«. Bila je to manufakturna trgovina na malo, čuvana u banatskim potrošačkim krugovima. Tokom vremena, trgovina je prelazila u svojinu Simonovih naslednika i radila sve do uoči drugog svetskog rata.

Porodica Ludviga *Ajzenštetera*, Simonovog brata, imala je dva člana, a došla je iste godine u Zrenjanin također iz Pešte. Ludvig je kupio kuću odmah pored bratove, u današnjoj Maršala Tita ulici (u toj kući je doskora bila prodavnica knjižare »Budućnost«). Ludvig je također otvorio manufakturnu trgovinu, ali je prodavao samo na veliko, tj. snabdevao je ostale trgovce manufakture na malo.

Četvrta porodica doseljena te godine bila je porodica Filipa *Kuna* koji se bavio trgovinom kao hausirer, a sem toga se bavio i trgovinom mešovite robe. Kun je došao iz Makoa sa sedam članova porodice i, prema jednom dokumentu, tek je 1835. godine dobio dozvolu da kupi kuću u gradu.

Iste, 1815. godine došao je sa svojom porodicom i Herman *Bauer*, po zanimanju hausirer; imao je šest članova porodice, a došao je takođe iz Makoa.

Sledeće, 1816. godine, vlasti u Zrenjaninu nisu izdale nijednu dozvolu za novo naseljavanje, ali su 1817. takvu dozvolu dobile još dve porodice, obe takođe iz Makoa u Mađarskoj.

Jedna od ovih porodica bila je Šalamona *Bauera*, a brojala je tri člana. Po dolasku u Zrenjanin, Bauer se bavio trgovinom zemaljskih proizvoda, ali je imao i ugostiteljsku radnju. Druga je bila porodica Abrahama *Kuna*, izrađivača lula, koji je imao četiri člana porodice.

Te iste 1817. godine dobio je dozvolu za nastanjenje i jedan samac, Herman *Kraus*. On se bavio rezanjem duvana na zanatski način. Prilikom popisa stanovništva Jevreja 1835. godine nije mogao da se seti imena mesta iz koga je došao.

U toku 1818, u Zrenjanin je došla još samo jedna jevrejska porodica: bio je to Mihailo *Poljak*, čija se porodica sastojala od četiri člana. U podacima o ovoj poro-

dici naznačeno je da je došla iz mesta Stamora Zemplin. Poljak se bavio trgovinom kao hausirer i krčmarskim poslom.

Već iz dosadašnjeg izlaganja moglo je lako da se uoči kako se i prezimena i ranija mesta stanovanja novodošlih porodica ponavljaju. To je svakako proisteklo iz činjenice da su porodice koje su prve došle javljale svojim rođacima da se mogu doseliti u ovaj grad, da su prilike za život povoljnije, a smetnje manje nego u drugim mestima.

U narednoj, 1819. godini došle su još tri jevrejske porodice.

Šalomon *Feter*, trgovac, došao je iz Bratislave sa dva člana porodice. On je kupio kuću u glavnoj ulici (kasnije Daunova kuća i »Narodni magazin«); naime, staru kuću je adaptirao, podigao je na sprat i dao joj današnji izgled.

Isak *Perl* je bio hausirer, a došao je te iste godine iz Makoa. Porodica mu se sastojala od šest članova.

Glava treće porodice bio je Natan *Auser*, također hausirer. Sa svojih šest članova porodice došao je iz Karansebeša (danas u Rumuniji).

Porodice Martina *Juliusa* i Jozefa *Viplera* pristigle su tokom 1820. godine. Julius je bio hausirer, imao je pet članova porodice, a pre toga je boravio u Šlosbergu.

Jozef *Vipler* je sa osmočlanom porodicom došao iz Sokolova u Poljskoj. Bio je moler i slikar, ali se bavio i sitničarskom mešovitom trgovinom. Po dolasku u Zrenjanin kupio je kuću na uglu današnjih ulica 29. novembra i Nemanjine; njegova trgovačka radnja ostala je u sećanju pod imenom »Crveni dućan«. Vipler je kao slikar odigrao zapaženu ulogu u kulturnom životu grada. Nema sumnje da je iz njegove kuće izišla i prva fotografija koja je izrađena u Zrenjaninu, pošto je u kući imao slikarski atelje pogodan i za fotografe, zbog čega je njegova kuća postala stecište putujućih fotografa kojima je privremeno iznajmljivao atelje. I sam se bavio fotografijom, dok mu rad kao živopisca nije detaljnije ispitan.

Mozeš *Openhajmer* sa svojom sedmočlanom porodicom dobio je dozvolu za nastanjenje i rad u Zrenjaninu 1821. godine. Naselio se u kuću koju je odmah po dolasku kupio, a trgovinu je obavljao pod šatorom na pijaci, prodajući sitničarsku robu koju danas nazivamo »nirnberškom« robom.

Takođe i 1822. godine došla je jedna nova jevrejska porodica u Zrenjanin. Bio je to Jozef *Gajdušek* sa još dva člana; bavio se trgovinom kao hausirer, a došao je iz Hodsaa.

Prema jednom spisku trgovaca u Zrenjaninu za razdoblje od 1818. do 1823. godine, koji se čuva u Istorijskom arhivu u Zrenjaninu, u to vreme bilo je u gradu 37 trgovačkih radnji razne robe, zatim 14 trgovaca koji su u spisku naznačeni kao trgovci

materijalisti, 9 trgovina drvetom, 14 trgovaca špekulanata, 13 krajzleraja i dve trgovine kožom.

Već prikazani razvoj u pogledu naseljavanja Jevreja u Zrenjaninu jasno pokazuje koliko je inicijativa trgovačke struke u gradu već u tom razdoblju bila prešla u ruke novodošlih trgovaca Jevreja. Trgovine u glavnoj ullici, takozvanoj čaršiji, bile su početkom XIX veka gotovo sve u rukama trgovaca Srba. Međutim, kako je vreme prolazilo bilo je sve više slučajeva da su ne samo trgovačke radnje nego i same zgrade prelazile u vlasništvo Jevreja.

Zanatlije i trgovci starosedeoci su osetili da se nešto dešava. Iako dobro snabdevene, njihove radnje postajale su sve praznije, s manje prometa i zarade. Bilo je više okolnosti koje su prouzrokovale takav razvoj stvari. Naime, dok su trgovci Srbi ostavljali svoje trgovine poslovođama i pomoćnicima — kalfama, pa i šegrtima — koji su znali samo za utvrđenu cenu za robu, Jevreji su mahom obavljali prodaju robe lično, s prefinjenom uslužnošću, zadovoljavajući se malom zaradom. Njihovo geslo »velik promet — mala zarada« imao je veliki uticaj na mušterije. Pogađanje trgovca s mušterijom išlo je dotle da kupac i nije mogao izići iz trgovine a da ne pazari, dobivši na kraju takvu cenu kakvu nije mogao naći u bilo kojoj drugoj trgovini u gradu. Trgovac, vlasnik radnje, znao je tačno kalkulaciju za svaku vrstu robe i prema tome se ravnao. Jevreji su mnogo davali i na reklamu. Oglasna, neposredna i materijalna reklama činila je mnogo za prelazak mušterija u njihove dućane.

Kadar Srba trgovaca, čija je stručna sprema krajem XVIII i početkom XIX veka bila na visokom nivou u odnosu na tadašnje prilike, počeo je nakon toga da slabi s obzirom na to da se deca Srba trgovaca nisu spremala za trgovce, pošto su ih već bogati roditelji davali »na škole«, pa su im naslednici postajali advokati, službenici i slično.

Ipak, uvidajući osetnu razliku u prosperitetu iz minulih decenija u odnosu na novo stanje kad su Jevreji osvajali sve više inicijative i sve bolje pozicije, trgovci i zanatlije Srbi, Mađari i Nemci su pokušali da nešto izmene u tom pogledu. Tako su trgovci kolektivno zatražili od mešnih vlasti da se Jevrejima zabrani obavljanje trgovine na ovom području.

Vlast nije imala zakonske osnove za to, tim pre što su svi Jevreji u Zrenjaninu imali odobrenje vlasti i za naseljavanje i za obavljanje poslova u pojedinim trgovačkim strukama. Međutim, nađeno je mudro rešenje da se udovolji ovom kolektivnom zahtevu i to tako što je načelno odobrena trgovina samo onim licima koja to čine radi ličnog izdržavanja i izdržavanja porodice. Takvim rešenjem odbijeni su zahtevi trgovaca, jer niko nije mogao dokazati da se neko bavi trgovinom iz nekih drugih razloga.

Zanatlije su takođe pokušale da jevrejskim zanatlijama zadaju udarac time što su tražili da im se zabrani da drže šegrtu i pomoćnike hrišćanske vere.

Razume se da su trgovci i zanatlije Jevreji brzo prebrodili ove teškoće, sve više unapređujući uslove trgovanja i dobijajući sve više u nastojanju da ostvare uspostavljanje ravnopravnosti Jevreja sa ostalim građanima u pogledu obavljanja svih vrsta delatnosti.

Dok su vođene diskusije u vezi sa podnetim predstavkama trgovaca i zanatlija, i dok po njima nije doneto odgovarajuće rešenje, te konačno dok se strasti nisu ponovo stišale, u godinama 1823. i 1824. nije bila izdata nijedna dozvola za dolazak u grad novoj jevrejskoj porodici.

Tek 1825. godine nastavljeno je odobravanje nekim jevrejskim porodicama da se nasele u Zrenjaninu; tako je tokom te godine dobio dozvolu Johan *Lihtental Stariji* koji je sa svojih pet članova porodice došao iz Ungvara. Ubrzo po dolasku kupio je kuću u današnjoj Ulici Moše Pijade, u kojoj se kasnije nalazila fabrika i rafinerija ulja. Bavio se špekulativnim poslovima, zakupima i slično. Međutim, izgleda da je *Lihtental* već mnogo ranije došao u Zrenjanin; naime, njegovo ime se spominje pri osnivanju jevrejske škole, ali je pomenute 1825. godine dobio formalno odobrenje da se nastani u gradu.

Lihtental je pokazao veliku aktivnost na svim pitanjima koja su se ticala Jevreja, pa je stoga bio izabran i za predsednika Jevrejske verske opštine. Prema podacima sa nadgrobnih spomenika sa prvobitnog jevrejskog groblja u Zrenjaninu koje se nalazilo sa desne strane Ečanskog drumu, *Lihtental* je umro kao predsednik Jevrejske verske opštine 1832. godine. Naime, spomenici *Meira Štampe* i *Johana Lihtental* Starijeg preneti su između dva svetska rata na sadašnje jevrejsko groblje, ali su sami grobovi ova dva značajna Jevreja ostali u izgrađenom delu grada kraj Ečanskog drumu, nedaleko od mesta na kojem železnička pruga preseca drum.

U praćenju toka naseljavanja Jevreja u Zrenjanin došli smo tako do kraja prve četvrtine XIX veka, pa možemo konstatovati da su Jevreji do tog vremena imali u svojinu ukupno osam kuća, od kojih pet u glavnoj čaršiji.

Tokom 1826. godine našli smo u dokumentaciji da se samo jedno jedino lice jevrejske narodnosti doselilo u Zrenjanin. Bio je to *Isak Šenk* koji je došao iz Nojštata, a bavio se trgovinom zemaljskih proizvoda. Sem toga je dobio dozvolu da može hvatati ježeve u ataru Ečke, a to je pravo kasnije ostvario i na atar Zrenjanin. U daljnjem praćenju rada ovog čoveka našli smo na podatak da mu je Nemačko-banatski graničarski puk izdao 1846. godine dozvolu za hvatanje pijavica na svome području.

Sledeće 1827. godine izdate su još tri dozvole za naseljavanje. *Jozef Gutman* se pominje kao prvi; bio je samac, a došao je iz Češke. Sem njega došle su i dve porodice *Ajzler*, obe iz Makoa. Šalomon *Ajzler* je imao porodicu od osam članova, a bavio se trgovinom i špekulativnim poslovima. Ubrzo po dolasku dobio je od vlasti dozvolu za kupovinu kuće. *Jakob Ajzler* je imao samo tri člana porodice; bavio se istim poslovima kao i Šalomon, a kuću je kupio mnogo kasnije.

Sledeće, 1828. godine došle su u grad još dve porodice: Barnhard *Horovic*, zanatlija, došao je sa petočlanom porodicom iz Makoa, a Martin *Vinterling*, sa porodicom od pet članova, došao je iz Urminja; bavio se špekulativnim poslovima.

Među takozvanim špekulativnim poslovima pominju se najčešće zakupi prava na ubiranje gradske trošarine, točarinske takse i slično, što je Magistrat izdavao u zakup privatnicima putem licitacije. Zaradu ovim preduzimačima donosio je samo premašaj plana ubiranja ovih prihoda.

Porodica Isaka *Drakslera*, hausirera, koji je sa tri člana porodice došao u grad, naselila se 1829. godine.

Mozeš *Polak*, kaligraf, došao je 1831. godine kao samac. Iste godine naselila se i porodica Jude *Bihlera* sa osam članova koja je došla iz Serdahelja u Mađarskoj. Juda se zaposlio kao šames verske opštine i šahter.

Iz Bečeja je 1832. godine došla dvočlana porodica Johana *Pilišera*, hausirera.

Godine 1833. doselio se Bernhard *Lihtental* iz Ungvara. On nije imao porodice i pomagao je u poslovima Johanu *Lihtentalu*. Mozeš *Pilišer* se doselio također 1833. godine sa mnogobrojnom familijom od devet članova. Njegovo ranije mesto stanovanja bilo je Piliš u peštanskoj županiji. Bavio se špekulativnim poslom, a kuću je kupio odmah po dolasku u Zrenjanin. Iste godine došao je i Mihailo *Klajn* iz Pešte. Nije bio oženjen i zaposlio se kao pomoćnik štavljača kože.

Sledeće, 1834. godine izdato je osam dozvola za naseljavanje Jevreja:

Porodica Leopolda *Krishabera*, špekulanta, sa sedam članova porodice došla je iz Novog Sada. Adolf *Šajnberger*, sa porodicom od četiri člana, također je došao iz Novog Sada, a bavio se trgovinom kože. Isak *Polak* je došao sa ženom iz Arada; po zanimanju je bio kožar. Šalomon *Heht* je došao iz Budima kao samac, a bio je domaći učitelj u porodici Filipa Kuna, hausirera i krajzlera. U isto vreme je sa njim došao i Johan *Bauer* iz Senša u njitranskoj županiji i primio se dužnosti domaćeg učitelja kod porodice Simona *Ajzenštetera*. Bio je samac kao i njegov drug Pinkus *Singer*, koji je došao iz Moravske i bio domaći učitelj kod porodice Martina *Vinterlinga*.

Porodica Kuzmana *Jodesko* došla je također 1834. godine, sa pet članova, iz Bratislave. Jodesko je obavljao poslove pomoćnog rabina, a bio je i školski služitelj i šahter. Poslednje lice koje je te godine dobilo dozvolu da se nastani u gradu bio je Leopold *Štajnic* iz Makoa; on se zaposlio kao kelner u pivari.

Kad je početkom 1835. godine izvršen popis Jevreja u Zrenjaninu, ukupno su popisana 74 domaćinstva sa 334 duše. Od toga broja, 64 lica bili su odrasli muškarci, a 61 žene, dok je dece bilo 209, i to 113 muške i 96 ženske dece. Od ta 74 domaćinstva, 16 je bilo označeno kao posednici zgrada u gradu, dok je samo jedno domaćinstvo posedovalo i zemlju, a jedno je posedovalo vinograd.

U godini 1835. nastavljeno je dalje nastanjivanje jevrejskih porodica u Zrenjaninu. Iz te godine nađene su molbe Morica *Polaka* i Teodora *Stesla*, koji je bio krojač, a došao je iz Češke. Prema Milekeru, već krajem 1835. popeo se broj jevrejskog stanovništva na 359 duša. Prirodnim priraštajem i daljim naseljavanjem novih porodica u toku naredne decenije, broj Jevreja u Zrenjaninu povećavao se u proseku za 15 lica godišnje. Mileker u svojoj *Istoriji Grada Vel. Bečkereka* navodi podatak da je 1846. godine, dakle na dve godine pred bunu, Zrenjanin imao ukupno 16.616 stanovnika. Od toga broja, 4.841 lice bili su rimokatolici, 10.503 pravoslavni, 654 evangelici, 111 reformati, 507 mojsijevci, dakle Jevreji.

Nema podataka o svakom novom domaćinstvu Jevreja koji su došli u deceniji pred bunu, ali će u razradi podataka koji se odnose na period iz druge polovine XIX veka biti reči o brojnim jevrejskim porodicama čije su trgovine cvetale u tom periodu, ali njihovo doseljavanje pada u period pred revoluciju. To su na primer bile porodice *Betelhajm*, *Krishaber*, *Rot*, *Mangold* i druge.

U ovom poglavlju ćemo se još osvrnuti samo na opšte statističke podatke i na dalje kretanje broja jevrejskog stanovništva u Zrenjaninu u periodu od 1850. do 1941. godine.

Prema podacima iz 1850. godine, u razdoblju od 1846. do 1850, broj Jevreja u gradu dosta se smanjio. Naime, njih je te godine bilo samo 434, pa je ukupan broj za 5 godina smanjen za 73 duše. To je svakako bila posledica odlaska mnogih Jevreja iz grada za vreme revolucije.

Prilikom popisa iz 1870. godine pokazalo se da u Zrenjaninu živi 1.089 stanovnika Jevreja. To bi značilo da je priraštaj ovog dela stanovništva za vreme od dvadeset godina iznosio 655 osoba. Od ovog broja, 284 lica su iz prirodnog priraštaja, odnosno viška novorođene dece nad brojem umrlih za isto vreme. Broj od 371 lica bi, međutim, predstavljao pridošle stanovnike Jevreje, bilo da su to nove porodice ili porodice koje su se posle burnih dana revolucije vratile na svoja ognjišta. U proseku bi to iznosilo po 18 lica godišnje. Ove dve decenije, 1850—1870, predstavljaju ujedno i razdoblje najintenzivnijeg doseljavanja Jevreja u ove krajeve, posle čega ovaj vid priraštaja u Zrenjaninu sasvim nestaje. Naime, doseljavanja novih porodica je i dalje bilo, ali je odliv jevrejskog stanovništva bio veći.

Kao dokaz za ovu tvrdnju mogu da posluže sledeći podaci:

Godine 1890, broj stanovnika Jevreja u gradu, prema zvaničnom popisu, iznosio je 1.210 duša, što znači da se njihov broj za 20 godina povećao samo za 121 lice. Kad se zna da je broj rođenih za to vreme bio veći za 300 od broja umrlih lica, proizlazi da je višak odseljenih nad doseljenima morao iznositi oko 180 lica, što znači godišnje u proseku devet lica više odseljenih.

U poslednjoj deceniji XIX veka, broj stanovnika Jevreja dostiže najveću cifru od 1.335 lica, koliko je bilo popisano na prelazu dva veka 1900. godine. Ovo bi opet

značilo povećanje preostalog broja iz prošle decenije za 125 lica. Kao što se vidi, povećanje je bilo samo od prirodnog priraštaja, jer je višak novorođenih u odnosu na umrle u tom periodu iznosio oko 150 lica. Iz toga proizlazi da je istovremeno i broj odseljenih bio veći za 25 lica od onih koji su se doselili.

Raseljavanje Jevreja iz Zrenjanina bilo je još izrazitije u prvoj deceniji XIX veka, jer su 1910. godine bila popisana samo 1.232 lica što je za 103 duše bilo manje od broja iz popisa 1900. godine.

Držeći se i dalje proseka od 15 lica u prirodnom priraštaju godišnje proizlazi da je nastao manjak od 253 lica za 10 godina, ili godišnje za 25,3 jevrejska stanovnika. Dalje stanje u ovom pogledu vidi se iz cifara popisa stanovnika 1921. godine kada je u Zrenjaninu popisano 1.328 Jevreja, 1931. popisano ih je 1.127, a 1940. oko 1.260 lica.

Stalan odliv ovog dela stanovništva iz Zrenjanina doveo je do takvog stanja da je broj Jevreja u ovom gradu u 1940. godini iznosio približno toliko koliko ih je tu bilo 1890, mada bi taj broj samo usled prirodnog priraštaja trebalo da bude veći za 750 lica.

JEVREJI U KIKINDI

Po broju stanovnika Jevreja u prošlosti, Kikinda je oduvek dolazila na drugo mesto u Banatu, pošto ih je u Zrenjaninu bilo najviše.

Prva vest o Jevrejima kikindskog dištrikta koji je, kao što je poznato, imao posebne samoupravne privilegije potiče iz 1784. godine. Naime, te godine je Namesničko veće naredilo da se pred zakletim svedokom u protokolu magistratskih zasedanja prevuče i poništi ono mesto koje Jevrejima zabranjuje trgovinu u dištriktu. To ujedno pokazuje da je u vezi sa pitanjem života Jevreja u kikindskom dištriktu bilo već i ranije reči i da su svojevremeno bile donete odluke koje su ograničavale delatnost Jevreja trgovaca na ovom području.

Iz mnogih dokumenata Kikindskog magistrata za vreme dištrikta mogu se videti razni slučajevi i događaji koji se tiču Jevreja iz toga vremena. Tako je 31. januara 1791. godine pred Magistratom u Kikindi raspravljana krivica i kazna izvesnog Morica, po zanimanju krčmara, čije prezime nije navedeno ili ga nije imao.

Na dan 14. juna 1793. godine, Magistratu se žalio Filip Volf da su mu arendatori krčme u Kikindi zaplenili bure vina od pet akova kao krijumčarenu robu, a vino je on sam udesio prema zakonima Mojsija. Vino je namenio i za svoju upotrebu i za druge Jevreje u prolazu koji ne smeju piti drugo vino sem ono koje se zove »košer«.

Godine 1793. podneo je Magistratu molbu Mihael *Majtinski*, Jevrejin iz Krsture, da mu se skine sekvestar sa njegovih nepokretnosti i kuće.

Već pomenuti Filip Volf iz Kikinde ponudio je 1794. godine uslugu Magistratu uz naknadu, naime da ječam koji je bio vlasništvo dištrikta prorešeta po ceni od 45 krajcara od požunca.

Godine 1793, Magistrat je raspravljao molbu Jozefa Švimerera, trgovca iz Crne Bare, koji je molio inkonat u Mokrinu. Švimeru je tada odobreno nastanjenje u Mokrinu.

Godine 1802. podneta je Magistratu tužba protiv Jevrejina *Rozenzvajga* iz Taraša zbog popaše. Iste godine je Volf *Abelsberg* iz Novog Sada preko Magistrata naplatio od Jozefa Švimerera, Jevreja iz Mokrina, 900 forinti, a od Baroha *Heniga* 58 forinti.

U 1807. godini nalazimo u Karlovu (danas Miloševo) kao dištriktnom mestu ime Jevrejina Davida *Heršla*.

Molba Jozefa *Gutmana* za inkonat u Kikindi odbijena je 1825, a molba Hermana *Polaka* iz Berega za inkonat u Vranjevu odbijena je 1834. godine. Te godine se pohvalno pominje Jozef *Kraus* koji već 20 godina živi u tom selu kao miran i pošten čovek.

Izrael *Švimer* iz Mokrina ponudio je 1834. godine da uplaćuje Magistratu u bolničku blagajnu po 100 forinti godišnje s tim da dobije dozvolu da prodaje robu idući od kuće do kuće, a istovremeno da se takva trgovina zabrani drugim Jevrejima hausirerima.

Jevrejina Toma *Vajsberger* iz Karlova tužio je 1834. godine vranjevačkog Jevrejina Isaka Davida *Vajnbergera*. Te godine postoje u dištriktu razne molbe za potraživanje od trgovca Zaharija *Bajtnera* iz Kikinde.

Magistrat je 1839. godine iz formalnih razloga odbio molbu Bernarda *Vajsa*, koji je molio inkonat u Mokrinu. Iste godine, državna administracija osporava Magistratu pravo da daje inkonat bez njenog odobrenja, a što je učinjeno Heršu *Levilju* za Kikindu, Jozefu *Naju* za Vranjevo, Mojseju *Neju*, Abrahamu *Neju* i Isaku *Dajču*, alias Simonu, za Jozepovo, Marku *Galiceru* za Krstur i Marku *Šlezingeru* za Bašaid.

Godine 1839. donio je Fabijan *Šlezinger* dozvolu da kupi kuću u Melencima, mesto koje je također pripadalo dištriktu. Šlezinger je bio isluženi vojnik.

Godine 1840. donesen je na državnom Saboru u Bratislavi XXIX zak. čl. kojim se Jevrejima priznaje pravo boravka svuda po Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji ukoliko su rođeni u Ugarskoj i ukoliko su na zakonit način dobili inkonat, a da im se uz to u moralnom pogledu nema šta zameriti. Taj zakonski čl. u korist Jevreja primenjen je u dištriktu tako što je došlo do neke vrste čišćenja. U to vreme je u Kikindi bilo naseljeno preko 50 jevrejskih porodica.

Tom prilikom se konstatuje da je Marko *Špicer*, koji živi u Mokrinu već 20 godina, a kuću ima već duže od sedam godina, morao tražiti novu dozvolu za boravak.

Slično se desilo i Jakobu *Braunu*, a *Moric Šulhof* koji nije imao porodicu morao je u roku od 15 dana napustiti Mokrin. Za *Isaka Švimer*a se kaže da već 27 godina živi u Mokrinu, a *Ignac Frankl* je podneo dozvolu za boravak. *Ignac Gliksm*an je svojevremeno napustio Mokrin, a *Jakob Polak*, koji se već godinama skriva kod svoga tasta *Heršla Volfa* u Jozepovu, podneo je molbu za nastanjenje.

U Kumanu i Tarašu, mestima koja su također pripadala dištriktu, sem *Emanuela Šilda* nije bilo spornih slučajeva bez inkonata.

Jozef Kraus je 1841. godine podneo Magistratu dištrikta molbu da mu se dozvoli da može kupiti kuću u Bašaidu, ali mu je molba odbijena. I *Mihailu Rajnhardtu*, koji je bio mesar i imao mnogo dece, naloženo je da se seli iz Kikinde.

Godine 1847, *Bernhart Švimer* iz Mokrina imao je pred Magistratom stečajnu parnicu, a te godine se u Mokrinu pominje i *Simon Fišer*.

Ignac Fišer, Jevrej iz Padeja, podneo je tužbu protiv *Laurenta Šterna*, *Hirša Galicera*, *Jakoba Volfa*, *Jakoba Brinera*, *Simona Najmana*, *Lebla Volfa*, *Jozefa Švarca*, *Abrahama Glaubera* i Jevrejske opštine u Kikindi.

Početkom 1847, ponovo je naloženo svim Jevrejima koji su došli bez dozvole da se udalje iz Kikinde i Mokrina i vrate u ona mesta iz kojih su došli.

Sve u svemu, takve posledice je u Kikindi i drugim mestima dištrikta imalo donošenje XXIX zak. čl. koji je u stvari trebalo da predstavlja liberalizaciju u tretiranju jevrejskog stanovništva u Ugarskoj.

Predsednik Jevrejske verske opštine u Kikindi u 1862. godini bio je *Herman Volf*, a posle njega došao je *Jakov Beran*. Pre *Volfa*, predsednik je bio *Simon Grosman*.

Godine 1863, u Upravi verske opštine bili su sem *Jakova Berana* još i *Leopold Polaček*, *Heler* i *Maks Šenberger*.

Navešćemo ovde i podatke da je, prema *Vasi Stajiću*, broj Jevreja u godini 1825. u pojedinim mestima kikinskog dištrikta iznosio: u Kikindi 198, Jozepovu 15, Karlovu 14, Krsturu 8, Kumanu 9, Mokrinu 8, Vranjevu 24.

U samoj Kikindi se broj jevrejskog stanovništva do 1900. godine popeo na 777, a do 1910. na 782 lica.

JEVREJI U PANČEVU

Još od ustanovljenja takozvane vojne granice važno je osnovno pravilo da se naseljavanje Jevreja u njoj ne trpi. U Pančevu, koje je tokom XVIII i XIX veka bilo većim delom izrazito vojno graničarsko mesto, Jevreji su trpljeni jedino uz pola-

ganje izvesne stalne takse i smeli su da borave u regimentalnim štapskim mestima u ograničenom broju, pa sledstveno tome i u Pančevu. Na primer u godini 1796. bilo je ovde svega šest jevrejskih porodica koje su se bavile trgovinom hrane.

Međutim, u to vreme u susjednom selu Jabuci desio se slučaj da je nestala jedna devojčica. Odmah je podignuta stara optužba protiv Jevreja, naime da oni krađu decu, pa su svi Jevreji bili isterani iz grada. Devojčica je kasnije pronađena na sasvim drugom mestu.

Ipak 1802. godine u Pančevu se nalaze ponovo četiri jevrejske porodice koje pripadaju Jevrejskoj opštini u Zemunu. Njihov broj se do 1817. godine povećao na 19 porodica. Međutim, carskim rešenjem od 13. decembra 1817. dozvoljen je ovde boravak samo onim jevrejskim porodicama koje su tu živele već 30 godina. Razume se da je ova naredba ponovo dovela do raseljavanja Jevreja iz Pančeva.

Godine 1825. car se ponovo izjasnio da se ovde na granici ne sme nikako dozvoliti umnožavanje jevrejskih porodica, ali se ipak 1827. godine u Pančevu nalaze tri, a 1833. pet trpljenih jevrejskih porodica. Od njih su se dve prezivale *Perles*, a ostale su bile *Julius*, *Sonenfeld* i *Fridenberg*. Porodice su imale ukupno 23 člana. Od 1833. godine pominje se u Pančevu i društvo »Hevra kadiša«.

U periodu mađarske bune došlo je ponovo do iščezavanja jevrejskih porodica sa ovog područja, tako da prilikom popisa stanovništva koji je izvršen 1855. godine nalazimo ovde samo 14 stanovnika Jevreja.

Godine 1867. stari duh netrpeljivosti prema Jevrejima u Pančevu se još jednom povampirio; naime, 10. maja te godine podneli su pančevački trgovci molbu gradskom Magistratu da se Jevreji proteraju. Međutim, njihova molba nije bila usvojena, jer su, kao što je poznato, na pomolu bile nove političke prilike.

Reformom koju je car izvršio 16. februara 1868. godine, Jevrejima je dato pravo naseljavanja, pravo sticanja nekretnina, a u pogledu obavljanja trgovine i zanata izjednačeni su sa ostalim građanima. Pošto je ova reforma stupila u život, Jevreji su se doseljavanjem u Pančevo, naročito iz Bačke, ubrzo namnožili. Već 9. januara 1870. godine konstituisana je Jevrejska verska opština koja je izabrala za predsednika Davida Sonenfelda, a istodobno je izabran i jedan veroučitelj.

Sledeće, 1871. godine, umesto kantora je postavljen jedan zamenik rabina i jedan šahter, a 1872. godine konstituisao se jevrejski matičarski srez za Južni Banat. Od toga vremena, jevrejski deo stanovništva Pančeva živo učestvuje u ekonomskom i kulturno-prosvetnom životu grada. Jevrejska dobrotvorna ženska zadruga osnovana je 1873. godine, bogomolja je sazidana 1876. a Jevrejsko pevačko društvo osnovano je 1886. godine. Nova sinagoga je podignuta 1907—1909. po planovima arhitekta Karla Fenjvešija iz Budimpešte.

Kojom brzinom je napredovala migracija Jevreja u Pančevu vidi se iz činjenice da je njihov broj do kraja XIX veka narastao na 751 lice, koliko je popisano u 1900. godini. Međutim, taj broj se usled raseljavanja smanjio u prvoj deceniji na 706 lica, koliko iznosi broj popisanih Jevreja u Pančevu 1910. godine.

Prema podacima Pokrajinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, u Pančevu je u dane dolaska Nemaca 1941. godine bilo 575 Jevreja.

JEVREJI U VRŠCU

Prvi podatak o Jevrejima u Vršcu imamo iz 1766. godine, a on govori da je u to vreme u Vršcu živeo Mojsej *Bernhardt* koji je imao svoju kuću, kupljenu na osnovu dozvole zemaljske administracije. On se bavio sitničarskom trgovinom, a njegov brat koji je živeo kod njega sa svojom porodicom bio je rukavičar. Kako se dalje saznaje, u Bernhardtovu kuću sticali su se Jevreji iz okoline.

Prema opštinskom godišnjem završnom računu Nemačkog Vršca za 1778. godinu iskazan je i prihod na ime poreza naplaćenog od porodica Jevreja u iznosu od 6 forinti. Iz 1792. godine sačuvani su prvi rezultati popisa vršačkog stanovništva, uključujući i srpsku i nemačku opštinu Vršca. Prema tom popisu bila su ukupno 8.402 stanovnika, od kojih su 3.140 katolici, 5.214 istočno-pravoslavne vere, 3 protestanta, 45 mojsijevske vere.

Godine 1798. nalazimo podatak da je u Vršcu živelo ukupno 9 jevrejskih porodica. Sve do toga vremena, oni su svoje mrtvace prenosili u Belu Crkvu gde je postojalo jevrejsko groblje. Međutim, te godine je Banatska generalna komanda zabranila belocrkvanskom komitetu da se tamo prenose mrtvaci sa strane i da se sahranjuju u Beloj Crkvi. Zbog te naredbe su vršački Jevreji podneli molbu svom Magistratu da im se dodeli pola lanca zemlje za groblje. Traženo je da to zemljište bude što bliže gradu i da se nalazi na nekoj uzvišici, što je Magistrat i odobrio.

Jedan statistički podatak iz 1802. godine kazuje da su u Vršcu tada živela 52 lica jevrejske narodnosti.

Prilikom izbora gradskog načelnika Vršca u 1830. godini izabran je Žigmund *Najzer* koji je bez sumnje bio Jevrej. On je na tom položaju ostao do 1846, dakle punih 16 godina.

Usled povećanja broja Jevreja u Vršcu, a taj broj se brzo povećavao, bilo je potrebno da se 1864. godine preduzmu mere za proširenje groblja. Kako je rastao broj Jevreja u Vršcu vidi se iz zvaničnog popisa stanovnika krajem 1869. godine, kada je registrovano 756 stanovnika mojsijevske vere.

Postojanje jevrejske škole u Vršcu, koja je međutim već 1871. prestala da radi, nije predmet ovog izlaganja, ali ona dokazuje brojnost i emancipaciju jevrejskog stanovništva u Vršcu.

Do kraja XIX veka, odnosno do 1900. godine, broj stanovnika Jevreja u Vršcu dostigao je kulminaciju, kada je u gradu bilo popisano 878 Jevreja, dok je taj broj u 1910. godini opao na 743 lica.

Iz podataka Anketne komisije o fašističkim zločinima u Vojvodini vidi se da je u Vršcu 1941. godine zatečeno 236 Jevreja.

Biće potrebno još mnogo posla i istraživanja da se makar i približno tačno dođe do podataka o migracionim kretanjima jevrejskog stanovništva u Banatu, tim pre što su mnogi materijali konačno propali. Naročito malo dokumenata o tome ostalo je po selima širom Banata u kojima su Jevreji tokom prošlog i ovog veka bili naseljeni u većoj ili manjoj meri.

Ipak, barem radi izvesne ilustracije stanja u tom pogledu, ovde ćemo izneti raspoložive podatke o jevrejskom stanovništvu u svim mestima Banata u 1870. godini, a zatim stanje na prelazu dva veka, 1900, i jednu deceniju kasnije, dakle 1910. godine.

Da bismo mogli oceniti srazmeru po broju i vrstama pojedinih narodnosti koje su boravile u pojedinim mestima donosimo samo ukupan broj stanovnika pojedinih mesta, po imenima opština i mesta u njima, onako kako su sama mesta danas grupisana i od kojih se sastoje pojedine opštine u najnovije vreme, dakle 1970. godine. Na taj način je moguće da se unekoliko izvuku približno tačni zaključci.

Za nepopunjene rubrike potrebno je naglasiti da je reč ili o potpuno novim mestima, o mestima u kojima nije bilo Jevreja, ili da za odnosnu rubriku nedostaju podaci koje će budući pregaoci na ovom poslu morati da prikupe.

Današnje opštine Banata imale su u prošlosti u odnosu na Jevreje ovakav sastav:

Opština Čoka

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Monoštor	327	—	—	—
Crna Bara	1.019	14	3	7
Čoka	3.925	54	62	54
Jazovo Jazovo	1.733	1	15	9
Ostojićevo	3.444	53	44	45
Padej	3.447	18	79	58
Sanad	2.311	45	32	15
Vrbica	845	—	3	4

Opština Alibunar

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Alibunar	4.628	—	24	38
Ban. Karlovač	3.512	—	30	22
Dobrica	2.985	—	19	20
Ilandža	3.217	—	13	14
Janošik	946	—	—	—
Lokve	3.950	—	11	6
Nikolinci	3.462	—	4	3
Novi Kozjak	—	—	—	—
N. Vladimirovac	—	—	—	—
Seleuš	2.801	—	8	9
Vladimirovac	6.031	—	5	8
Ferdin	1.474	—	4	6

Opština Kovačica

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Crepaja	4.925	5	11	10
Debeljača	4.873	58	81	100
Idvor	2.030	8	9	12
Kovačica	4.546	36	85	75
Padina	4.321	28	54	21
Putnikovo	—	—	—	—
Samoš	2.648	—	3	2
Uzdin	5.627	22	36	34

Opština Nova Crnja

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Nova Crnja	4.388	19	13	13
Radojevo	3.107	37	20	10
Srpska Crnja	7.574	88	16	10
Toba	1.912	4	10	9
Velike Livade	—	—	—	—
Vojvoda Stepa	—	—	—	—

Opština Bela Crkva

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Palanka	1.268	—	—	—
Ban. Subotica	—	—	—	—
Bela Crkva	10.849	—	243	250
Crvena Crkva	1.008	—	—	—
Češko Selo	—	—	—	—
Dupljaja	1.153	—	—	—
Dobričevo	—	—	—	—
Grebenac	2.260	—	—	2
Jasenovo	2.162	—	1	—
Kajtasovo	407	—	—	—
Kaluđerovo	769	—	—	—
Kruščica	2.209	—	1	1
Kusić	2.547	—	—	—
Vračev Gaj	2.439	—	7	7

Opština Kikinda

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Topola	1.186	5	—	—
Ban. Veliko Selo	3.547	23	8	4
Bikač	460	2	—	—
Iđoš	3.135	36	17	9
Kikinda	24.843	—	777	782
Mokrin	8.952	—	124	99
Nakovo	2.633	—	—	—
Novi Kozarci	2.490	—	—	—
Rusko Selo	3.189	—	7	—
Sajan	2.555	3	19	6
Bašaid	4.245	—	48	43

Opština Novi Bečej

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Bočar	2.729	27	4	4
Vranjevo	8.487	—	37	5
Kumane	5.693	—	31	16
Novi Bečej	7.752	190	178	224
Novo Miloševo	9.440	126	78	71

Opština Kovin

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Bavanište	6.083		11	—
Deliblato	4.729		11	8
Dubovac	1.069		—	—
Gaj	2.027		—	—
Kovin	5.853		47	57
Ličko Bavanište	—		—	—
Mramorak	4.458		10	—
Pločica	2.092		—	—
Skorenovac	3.399		22	16
Šumarak	—		—	—

Opština Novi Kneževac

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Arandjelovo	3.225	49	53	50
Đala	2.898	9	31	19
Krstur	2.958	—	45	31
Majdan	703	—	11	6
Novi Kneževac	4.051	66	97	101
Podlokanj	—	—	—	—
Bare	497	—	2	—

Opština Pančevo

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Brastovac	3.490	4	7	7
Ban. Novo Selo	7.242	1	16	13
Dołovo	6.800	5	—	3
Glogonj	2.979	3	2	2
Ivanovo	3.312	—	4	2
Jabuka	3.483	—	—	4
Kačarevo	4.189	—	3	—
Omoljica	5.023	5	16	9
Pančevo	19.044	—	751	706
Starčevo	3.684	7	11	4
Vojlovica	2.642	—	—	3

Opština Opovo

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Baranda	1.915	15	1	—
Opovo	4.165	15	11	4
Sakule	2.923	9	11	23
Sefkerin	3.061	5	7	—

Opština Plandište

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Sokolac	—	—	—	—
Barice	1.454	14	2	—
Dužine	—	—	—	—
Hajdučica	1.621	—	19	2
Jermenovci	1.586	22	5	2
Kupinik	—	—	—	—
Margita	1.876	25	9	1
Markovićevo	—	—	—	—
Miletićevo	—	—	—	—
Plandište	3.196	22	20	8
Stari Lec	573	—	8	7
Velika Gređa	1.250	6	9	18
Veliki Gaj	2.704	5	17	7

Opština Sečanj

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Dubica	1.048	—	2	—
Boka	3.419	19	9	17
Busenje	345	1	—	—
Jarkovac	3.009	12	23	12
Jaša Tomić	4.620	81	144	101
Krajšnik	2.348	9	—	1
Neuzina	2.786	12	7	6
Sečanj	2.596	—	—	4
Sutjeska	2.557	—	7	8
Šurjan	618	4	—	—
Konak	1.558	8	15	16

Opština Vršac

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Gudurica	1.999	—	5	4
Izbište	2.613	—	—	—
Jablanka	1.233	—	—	—
Kuštilj	2.213	—	—	1
Mali Žam	895	—	—	—
Malo Središte	647	—	—	—
Markovac	1.527	—	—	—
Mesić	747	—	—	—
Orešac	682	—	—	—
Parta	667	—	—	—
Pavliš	2.365	—	—	—
Potporanj	482	—	—	—
Ritiševo	1.287	—	—	—
Sočica	875	—	—	—
Straža	1.606	—	—	—
Šušara	—	—	—	—
Uljma	3.572	—	5	—
Vatin	660	—	—	—
Vel. Središte	2.048	—	1	—
Vlajkovac	1.590	—	3	2
Vojvodinci	1.558	—	—	—
Vršac	25.199	576	878	743
Zagajica	1.102	—	—	—

Opština Žitište

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Ban. Dvor	1.497	44	8	5
Ban. Karadordevo	—	—	—	—
Ban. Višnjicevo	—	—	—	—
Begejci	6.490	54	18	15
Čestereg	2.772	7	8	2
Hetin	—	—	—	—
Međa	3.522	31	3	7
Novi Itebej	2.265	23	4	12
Rav. Topolovac	2.071	5	—	—
Srpski Itebej	4.960	52	55	39
Torda	4.099	23	48	50
Žitište	3.077	20	19	22

Opština Zrenjanin

Mesto	Broj stanovn. 1900.	Broj Jevreja		
		1870.	1900.	1910.
Aradac	4.369	4	9	12
Ban. Despotovac	1.988	4	7	—
Belo Blato	2.012	—	—	4
Botoš	3.291	—	5	5
Čenta	2.920	24	11	14
Ečka	4.895	88	131	108
Elemir	4.753	19	11	14
Farkaždin	1.952	12	19	11
Jankov Most	1.339	—	3	5
Klek	1.354	—	—	—
Knićanin	3.155	9	13	16
Lazarevo	1.813	2	6	2
Lukićevo	1.244	5	5	9
Lukino Selo	1.018	10	—	—
Melenci	8.486	—	59	26
Mihajlovo	832	—	6	—
Mužlja	—	—	—	—
Orlovat	2.113	—	3	8
Perlez	5.120	—	74	61
Stajićevo	—	—	—	—
Taraš	1.779	—	5	10
Tomaševac	2.803	15	5	2
Zrenjanin	26.407	1.089	1.335	1.232

Rekapitulirajući podatke iz navedenih pokazatelja dolazimo do rezultata koji pokazuju da je broj jevrejskih žitelja na području Banata, po opštinama današnjeg sastava, u prelomnoj godini između dva veka, krajem 1900, kao i jednu deceniju kasnije, 1910. godine, koje su ujedno statistički i najpotpunije, imao ovakav izgled:

Opština Plandište

Opština	Broj Jevreja	
	1900.	1910.
Alibunar	118	129
Bela Crkva	252	260
Čoka	238	192
Kikinda	1.000	943
Kovačica	279	254
Nova Crnja	59	42
Novi Bečej	328	320
Novi Kneževac	239	207
Opovo	30	27
Pančevo	810	753
Plandište	89	45
Sečanj	207	165
Vršac	892	750
Kovin	101	81
Zrenjanin	1.707	1.539
Žitište	163	152
Ukupno:	6.512	5.859

Prilikom posmatranja ovih podataka treba imati u vidu činjenicu da je popis vršen na osnovu verske pripadnosti. Podaci iz popisa stanovništva po maternjem jeziku ili narodnosti nije mogao biti upotrebljen zato što su se pojedine jevrejske porodice u tom smislu afirmisale kao mađarske, odnosno nemačke, ili eventualno neke druge narodnosti. Međutim, ni verska pripadnost nije potpuno i pravo merilo za određivanje broja jevrejskog stanovništva, pošto je izvestan broj Jevreja već u to vreme prešao u hrišćanstvo, najčešće u rimokatoličku ili reformatsku veroispovest, ali ta okolnost ne bi bitno izmenila pokazano stanje.

Razmeštaj Jevreja po gradovima, odnosno selima Banata u ovom razdoblju, stanje koje je uglavnom ostalo i u daljem periodu, jasno se vidi iz pregleda.

JEVREJI U PRIVREDI BANATA OD 1841. DO 1941.

Na ovom mestu ne bismo se upuštali u objašnjavanje okolnosti koje su opšte-poznate u odnosu na činjenice o postojanju izvanrednih duhovnih sposobnosti Jevreja što su ih ispoljavali u pojedinim granama kulturnog i privrednog života kod nas i u svetu. Svakako da su one makar i delom posledica surovih i sudbo-nosnih istorijskih događaja i borbe za opstanak u pojedinim periodima kroz koje su Jevreji prolazili. Na jednom mestu je u vezi sa Jevrejima napisana jedna lepa rečenica u kojoj je izražena teška istina: da njima sunce nije nikad sjalo punom svetlošću i da im ruže nisu nikad cvetale.

Rasejani po svetu, proganjani i odbačeni, prepušteni sami sebi, uvek nerado gledani od vlastodržaca, od poslodavaca i okoline u kojoj su se nalazili, sasvim je prirodno da su Jevreji svuda u svetu, pa i ovde u Banatu, kalili svoj duh i pronicljivost i s poletom tražili puteve i načine za opstanak, pre svega u samostalnom radu i privređivanju na svim poljima društvenog, kulturnog i privrednog života.

Već iz iznetih podataka iz perioda početka naseljavanja Jevreja u ove krajeve, a i kasnije, videlo se kakve su sve teškoće i prepreke imali u svom radu, bez obzira na to što su u mnogim i važnim poslovima za razvoj opšte stvari bili pokretači i što su u svojim nastojanjima nailazili na nepremostive prepreke na svim stranama. Međutim, snaga volje, strpljivost i poslovična energija jevrejskih privrednih pregalaca znali su da premoste bezbrojne teškoće.

Svi su oni bili potpuno svesni značaja trgovine u opštem razvoju normalnog života i blagostanja ne samo pojedinaca nego i čitavog naroda i države u kojoj su živeli, zbog čega su činili sve da njome vladaju i da je unaprede do krajnjih granica. Iz takvog rada na unapređenju trgovine, neumitno i prirodno je proisticalo i proizlazilo sve drugo, od potrebe za udruživanjem kapitala, razvoja bankarstva i novčarstva, do saobraćaja u svim njegovim vidovima, do industrije, zanatstva, pa i poljoprivrede. Mada na prvi pogled izgleda da se Jevreji nisu bavili poljoprivredom, ona je u stvari bila njihova najveća briga; naime, oni su bili ti koji su pomogli da bezbroj malih i velikih inokosnih posjednika sa svojim proizvodima dođu ne samo na lokalno, banatsko, nego i na svetsko tržište.

Kad je Jevrejima bilo prebacivano da iskorišćavaju seljaštvo, to je u stvari, može se mirne duše reći, bilo ili plod mržnje ili potpune zablude. Za svoje posredovanje između domaćih proizvođača i dalekih kupaca u velikim centrima Evrope i prekomorskih zemalja, oni su uzimali zaista veoma malu proviziju i zaradu. Drugačije i nije moglo biti, pošto je konkurencija u ovim poslovima bila neopisivo velika, pa su čak, i najsolidniji i najstručniji trgovci zemaljskim proizvodima stalno dolazili u teška iskušenja, često i do ivice propasti i bankrotstva u koje su mnogi od njih upali.

Ono što najviše zadivljuje u radu trgovaca Jevreja, to je bio rizik. S neshvatljivom smelošću ulazili su u poslove u kojima su uspeh i zarada bili potpuno neizvesni

i gde je sve zavisilo od bezbroj komponenata. Počinjali su sasvim nove i neispitane vrste trgovačkih poslova, investirali i izgrađivali manje ili veće radionice, pa i fabrike za proizvode za čiji se plasman tek trebalo boriti, ulagali su i donosili potpuno novu i nepoznatu robu s kojom je tek trebalo upoznati potrošače, popularisali pojedine vrste robe prodajom na otplatu i kredit koji im često nije bio vraćen.

Za ovakvu tvrdnju ne tražimo podlogu u teoriji, nego smo je upoznali prateći životne puteve pojedinih jevrejskih porodica čiji su domaćini baš zbog rizika u poslovima, kao i gubitaka koji su iz toga proistekli, provodili mnoge gorke časove tražeći izlaz. Velik broj likvidacija i poravnanja do kojih su dolazila jevrejska preduzeća bili su mahom plod u poslovima s rizikom.

Pa i samo takozvano kupovanje žita »na zeleno«, dakle kupovina žita dok ono još nije ni vlatalo, velika ulaganja i avansi koji su davani zemljoradnicima u vreme kad je cena na svetskom tržištu bila još apsolutno nepoznata, nije bilo ništa drugo nego posao s rizikom u kojem se moglo i zaraditi, ali isto tako i izgubiti.

Poznati su slučajevi da su pojedini Jevreji propadali i bankrotirali po nekoliko puta, da su neki posle propasti bežali iz ove sredine, da su neki u očajanju oduzimali sebi život, ali se najčešće događalo da su imućni jevrejski trgovci počinjali sve iznova posle neuspeha u poslovima.

STO GODINA JEVREJSKE AKTIVNOSTI I INICIJATIVE U PRIVREDI ZRENJANINA

Podaci koje ćemo ovde izneti, u stvari su samo prilozi za opsežnu monografiju o životu Jevreja u Banatu od njihovog naseljavanja do dolaska nacista 1941. godine i do likvidacije najvećeg dela jevrejskog stanovništva ovoga kraja.

Bilo je potrebno mnogo godina rada da bi se prikupili podaci koje ovde prikazujemo, ali treba naglasiti činjenicu da će biti potrebno još mnogo više vremena i strpljivog i marljivog rada ukoliko se želi što potpunije osvetliti ono nepregledno more napora i inicijative što su ih preduzimljivi jevrejski ljudi učinili na polju razvoja privrede Banata u ovom stogodišnjem razdoblju koje prikazujemo, a isto tako i od prvih početaka njihovog naseljavanja u ove krajeve.

Na žalost, mnoge činjenice i događaji, uspesi, napori i pokušaji ljudi u ovom pravcu neće moći nikad da se dokuče iz razloga što su dokumenti o tome konačno uništeni za vreme drugog svetskog rata.

Najzad, prilikom samog izbora načina kako da se, s obzirom na prikupljene podatke, prikažu ova zadivljujuća aktivnost i inicijativa u pojedinim granama privrede bilo je predviđeno da se to učini u vidu hronologije događaja. Drugi od načina na koji se računalo da se to učini bio je da se ta hronologija pruži po granama

privrede. Od toga se, međutim, moralo odustati zato što stvari nisu jasne kod pojedinih slučajeva; znalo se za delimične podatke, na primer da je neko lice započelo trgovati, ali se nije znalo u kojoj grani i slično.

Stoga smo u odnosu na trgovinu pošli tako da se po azbučnom redu obuhvate sva dosad poznata lica koja su se u ovom stogodišnjem razdoblju bavila trgovinom u Zrenjaninu i doprinela njenom procvatu. Tako će čitaoci moći da lako pronađu ličnost za koju su eventualno zainteresovani, a dalji istraživači mogu dopunjavati nedostatke i praznine.

Za ostale privredne grane tražen je uvek najpogodniji način s obzirom na podatke i ostale okolnosti koje bi omogućile da se činjenice prikažu što kompletnije i potpunije.

TRGOVINA

Zrenjanin je još od davnina bio poznat kao trgovačko mesto. Jedan dokumenat govori da je u njemu održan vašar već 1331. godine. Međutim, trgovina u njemu dobija veći značaj tek oko 1769. godine, kada je mesto carskom privilegijom podignuto na stepen trgovišta. Srbi članovi Srpsko-grčke trgovačke kompanije stvaraju u gradu poznatu gradsku čaršiju, današnju Ulicu Maršala Tita, čije su prvobitne zgrade mahom izgorele prilikom katastrofalnog požara koji je 1807. godine uništio centar grada.

Već krajem XVIII i početkom XIX veka, umnogom se menjaju nazori tadašnjih srpskih trgovačkih magnata u Zrenjaninu; oni na trgovinu počinju gledati kao na zanimanje niže vrednosti kojim se ne bave ljudi iz viših društvenih krugova, iz redova plemstva i državnih činovnika. Oni svoje sinove daju na školovanje, a trgovačke radnje prelaze jedna za drugom u ruke doseljenih jevrejskih trgovaca koji ovde i pored ograničenja u poslovima i smetnji koje su im činjene preuzimaju najveći deo trgovinske delatnosti i postaju njeni stvarni nosioci. To se naročito zapaža posle 1868. godine kad su Jevreji u pogledu naseljavanja, sticanja imovine i zanimanja izjednačeni s pripadnicima drugih narodnosti.

Poslove trgovine obavljali su znalački i sa izvanrednom snalažljivošću, a u pojedinim granama trgovine bili su upravo nedostižni.

Prema podacima iz *Monografije* torontalske županije, na prelomu dva veka 1900. godine bilo je u gradu 766 trgovačkih radnji, dok Trgovačka komora u Temišvaru iskazuje iste godine 450 trgovačkih radnji. Koncem 1937. godine postojale su ukupno 594 trgovačke radnje od kojih su 140 bile bakalske mešovite i kolonijalne, 26 firmi je trgovalo hranom i poljoprivrednim proizvodima, 122 radnje su bile trgovine jaja, živine, životnih namirnica i piljarske radnje, 7 trgovina poljoprivrednih alata i mašina, 17 trgovina gvoždarske i staklarske robe, 6 trgovina kožom i obućom, 17 trgovina gorivom i građevinskim materijalom, 36 trgovina kratkom i

galanterijskom robom, 6 konfekcijskih radnji, 25 trgovina manufakturne robe, 12 knjižara i papirnica, 19 trgovina mašina, bicikla, optičarske robe i zlatarskih proizvoda, 20 agenturskih i komisionih radnji itd.

Od 370 kvalifikovanih vlasnika i voditelja trgovačkih radnji u Zrenjaninu u to vreme, 107 su bili Jevreji trgovci, 9 industrijalci, 4 ugostitelji, 4 prevoznici itd.

PODACI O TRGOVAČKIM RADNJAMA JEVREJA

ABELS V., trgovina galanterijske i modne robe, otpočela rad 1845. godine, a prestala 1868. usled seobe porodice iz grada.

ADLER, trgovački putnik, pominje se u knjigama grada 1872. godine.

ADLER Jozefina, trgovina mešovitom robom, otvorena 1903, a vodila je Neti Berenji, rođ. Adler.

AJBENŠIĆ Ižo, trgovac mešovitom robom od 1895. do 1902. godine.

AJZENŠTETER Simon i Co., opšte trgovačko preduzeće. O počecima ove čuvene zrenjaninske firme pisali smo u odeljku o doseljavanju Jevreja 1815. godine, kad je ova porodica došla u Zrenjanin, kupila kuću i započela s manufakturnom trgovinom. Oko 1855, sedišta firme bilo je u Segedinu, a filijale u Zrenjaninu, Temišvaru, Đulafehervaru, Hodmezevarhelju, Makou i drugim mestima. Istaknuti voditelji ove trgovačke firme u Zrenjaninu bili su Ajzenšteter Ignac od 1888, Rihard i Robert od 1891, Nandor i Robert od 1916. i drugi. Radnja je prestala da radi oko 1930, kad je prešla u druge ruke.

AJZLER, trgovac, ubeležen je u gradske knjige 1866. godine.

AJZLER Žiga, njegova trgovina mešovitom robom otvorena je 1890, prestala da radi 1902. godine.

AJZLER Jakob, trgovac, živeo u Zrenjaninu do 1879, kad je umro u 87. godini života; rođen je u Makou.

AIZLER Lipot, trgovac, rođen u Šarboгарu, živeo je i radio u Zrenjaninu do 1902. godine, kad je umro u 60. godini života.

AJSNER Emanuel, trgovac rođen u Tesanu u Šleziji, radio u Zrenjaninu do 1881, kad je umro u 60. godini života.

AJZNER, trgovac u Zrenjaninu, pominje se 1906. godine.

BELA Rihard, od 1921. godine postao vlasnik drogerije »Kod zmije« koja je osnovana 1892, a nalazila se u današnjoj Titovoj ulici broj 15; po dolasku nacista 1941, Bela je deportovan u Beograd, u kojem je likvidiran.

BAK Rozalija nalazi se u spisku prodavaca starih stvari za 1936. godinu.

BALAŽ Andrija je držao trgovinu manufakturne robe do dolaska Nemaca, a potom je u Beogradu likvidiran početkom 1942. godine.

BALAŽ i SINGER imali su trgovinu kratke i nirnberške robe koja je počela da radi 1911, a prestala 1913. godine. Vlasnici su bili Ferenc Singer i Ižo Balaž.

BARTA, trgovac, pominje se u dokumentima grada od 1899. do 1901. godine.

BAUMGARTNER Jovan, vlasnik trgovine mešovitom robom, pominje se 1936. godine. Deportovan u Beograd 1941. kod Topovskih šupa odakle je nestao.

BAŠ Isidor, trgovac mešovitom robom; trgovina je počela da radi 1900. godine.

BAŠ Malvina, rođena Šlezinger, imala je trgovinu mešovitom robom koja je otvorena 1900. godine.

BEK Adolf je držao trgovinu pomodne i kratke robe koju je vodio Hugo Kon; radnja je otvorena 1910. godine.

BEK Gabor i Geza, vlasnici trgovine ručnih izrađevina i uglja koja je počela da radi 1909. godine. Gabor je tridesetih godina imao i trgovačku agenturu i zastupništvo fabrike štofova iz Kule. Ubijen je u Beogradu 1941. godine.

BEK udova Regina, vlasnica manufakturne radnje koja se pominje 1936. godine.

BEM Izrael, rodom iz Serdehelja, preuzeo je 1870. čuvenu radnju L. Pire u glavnoj ulici. Radnju je vodio samo 4 godine, jer je 1874. umro u svojoj 45. godini od iscrpljenosti.

BENDER Salamon, senzal iz Arada, živio i radio u Zrenjaninu do 1905, kad je umro u 72. godini života.

BERGENTAL Albert otvorio je trgovinu 1905; godine 1936, trgovina je prodavala mešovitu robu. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

BERGENTAL Deže, prevoznik; posao je započeo u Zrenjaninu 1919. godine; imao je razgranat posao po celoj zemlji. Deportovan je 1941. godine u Beograd, ali je njegova sudbina do danas ostala nepoznata.

BERGENTAL Lazar, njegova trgovina otpacima i sirovinama započela je da radi 1916. godine. U kasnijim godinama bavio se torbarenjem; 1941. odveden je u Beograd, ali mu je dalja sudbina neizvesna.

BERGENTAL Lajoš, trgovac, odveden je 1941. godine u Beograd u kojem je ubijen.

BERGENTAL Maksa imao je trgovinu hranom koja je počela da radi 1931. godine.

BERGENTAL Mikša Ml., trgovac sirovinama; rad je započeo 1915. godine.

BERGENTAL udova Hermina imala je trgovinu kolonijalne i bakalske robe, a zabeležena je u evidenciji trgovaca u Zrenjaninu 1936. godine.

BERGENTAL, trgovac bez drugih podataka, zabeležen u podacima o trgovcima 1895. godine.

BERGER Jene, trgovac; 1941. godine odveden je u Beograd gde je ubijen.

BERGER Simon, njegova prodavnica alkoholnih pića i špiritusa nalazila se 1862. godine u zgradi Pivare.

BERGER Ilija, trgovački posrednik, rodom iz Rume. Radio je u Zrenjaninu samo nekoliko godina; naime, 1897. umro je od zapaljenja pluća u svojoj 42. godini.

BERENJI Neti, rođena Adler, preuzela je 1905. godine trgovinu Adler Jozefine i vodila je dalje pod svojim imenom.

BERKOVIĆ Bernat, trgovac jajima i živinom, započeo je posao 1921. godine.

BERKOVIĆ Jene, trgovac, poslovao je u Zrenjaninu uoči drugog svetskog rata, ali je njegova docnija sudbina nepoznata.

BERKOVIĆ Margita, pre rata se bavila prodajom sitne robe na pijaci. Ubijena je 1941. godine u Beogradu.

BERKOVIĆ Samuel, bavio se trgovinom u Zrenjaninu do 1866. godine, kad je umro u 61. godini života.

BERKOVIĆ Regina, preprodavac starih stvari, pominje se 1936. godine.

BERKOVIĆ Herman, njegova trgovina jaja i divljači započela je da radi 1927. godine. Ubijen je 1941. u Beogradu.

BETELHAJM Fr. P., još 1843. godine otvorio je knjižaru koja se bavila i izdavačkim poslovima. Knjižara se nalazila u novosazidanoj kući Sam. Fetera, koja je kasnije bila Daunova, a danas robna kuća »Beograd«. Knjižara je poslovala punih 25 godina; a odigrala je važnu ulogu u kulturnom životu grada i sela izdanjima i prodajom knjiga, kalendara i novina. Betelhajm je prestao da se bavi knjižarstvom 1868. godine i preselio se u Arad.

BEH Ignac, trgovac koji je došao iz Vršca, radio je do 1883, kad je u svojoj 29. godini umro od tuberkuloze.

BEHR, trgovac jevrejske narodnosti, pominje se 1901. godine.

BILIC Jovan, trgovac brašnom; radnja je otvorena 1876. godine i poslovala je do 1910. godine u glavnoj ulici.

BIRGER Arpad imao je trgovinu mašina i tehničke robe koju je otvorio 1929. godine. **BIRGER** Kosta, trgovac, imao je radnju mašinskih delova i šivaćih mašina u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat.

BLAU Beñat, trgovac rodom iz Bonjhoda; radio u Zrenjaninu do 1893. godine, kad je umro u 56. godini života od srčane kapi.

BLAU Jakob, trgovac iz Pakša, pominje se u Zrenjaninu do 1898. godine.

BLIVAJŠ Mor, trgovac; imao je poznatu konfekcijsku trgovinu koja je počela da radi 1876, a prestala 1902. godine.

BORAL Bernat Lajoš imao je trgovinu koja se bavila otkupom jaja počev od 1912. godine.

BORAL Martin, vlasnik trgovine građevinskog i ogrevnog materijala »Materijal« i trgovačke agenture; poslovanje započeo 1932. godine. Godine 1941. odveden je u Beograd na Sajmište i ubijen 1942. godine.

BOŠKOVIC Dezider, trgovački putnik pred drugi svetski rat. Godine 1941. odveden je u Beograd, ali je njegova dalja sudbina nepoznata.

BOŠKOVIC Oton, trgovac, registrovao je svoju trgovinu gotovih odela 1936. godine.

BRAJER Mavro, poslovođa prodavnice gotovih odela tvornice odela »Tivar« iz Varaždina; delatnost započeo između dva rata, a ima podataka da je preživeo rat i da živi u Subotici.

BRANDT Alojz, vlasnik trgovine šešira »Banacija«, poslovaio je u Zrenjaninu poslednje decenije pred drugi svetski rat.

BRAUN Adolf, senzal koji se doseli iz Sivca; bavio se trgovačkom delatnošću u gradu oko 10 godina. Umro je 1873. godine od bolesti pluća, kad je imao 35 godina.

BRAUN Armin otvorio je trgovinu žigica i komisiju radnju 1901. godine. Posle njega 1911. godine, trgovinu je preuzela njegova žena Malvina rođena Najman.

BRAUN Leopold, žitarski trgovac; umro je 1896. godine.

BRAUN, supruga Marcela Brauna, 1916. godine otvorila je trgovinu mašina koju je vodila na svoje ime do 1922; te godine je firma prešla na Marcela, a on je 1929. otvorio stečaj. Marcel je ubijen u Beogradu 1941. godine.

BRAUN Moric, otvorio 1880. trgovinu zemaljskim proizvodima koja je prestala da radi 1897. godine.

BUHBINDER Ignac umro je 1897. kao mlad trgovac u 30. godini života.

BUHBINDER Simon, trgovački putnik i trgovac mešovitim robom, poslovaio je u Zrenjaninu oko 20 godina. Bio je rodom iz Novog Sada, a umro je od raka 1887. u 55. godini života.

BUHBINDER, trgovac bez oznake imena, pominje se 1909. godine.

CERVES Bela, vlasnik agenture u deceniji pred drugi svetski rat.

CINER, trgovac koji je došao iz Sente, pominje se 1883. godine.

CINER Anton, vlasnik manufakturne trgovine. Odveden u Beograd 1941, ali mu se izgubio trag.

CINER David i sin, posrednici za prodaju nekretnina i pokretnina od 1908; od 1913. godine, prokurist je bio Lazar Handler.

CVIRN, trgovački putnik, bez drugih podataka, 1900. godine.

ČILAG, trgovac, bez bližih podataka, pominje se u ulici koja danas nosi ime Svetozara Markovića 1902. godine.

DAJČ Alfred, trgovac iz Zrenjanina; pred drugi svetski rat živeo u Beču.

DAJČ Andrija, trgovac hranom i zemaljskim proizvodima pred drugi svetski rat. Ubijen 1941. godine.

DAJČ Bernat, staretinar; ubijen 1941. u Beogradu.

DAJČ Valerija (maloletna), vlasnik trgovine kratkom robom u periodu 1892—1897. godine.

DAJČ Vilmoš, trgovački putnik; ubijen u Beogradu 1941. godine.

DAJČ David, vlasnik trgovine kožom od 1909. godine.

DAJČ Đula, vlasnik komisijone trgovine žitaricama od 1900; ubijen je 1941. godine.

DAJČ Ede, trgovac; umro 1897. u svojoj 18. godini.

DAJČ Eliza, vlasnica trgovine brašnom od 1876. do 1896. godine.

DAJČ Emil, trgovac; nestao 1941. godine.

DAJČ Žigmund, trgovac semenom od 1889. do 1902. godine.

DAJČ H. Ignac držao je komisijoni i špedicijoni biro početkom 1859. zatim prodavnicu semena, vinarске robe, tepiha, sveća, kvasa 1860. godine i lozova u Feterovoj (Dau-novoj) kući.

DAJČ Jakob otvorio je zalagaonicu koju je držao od 1878. do 1891. godine.

DAJČ Jakob, vlasnik radnje nirnberškom robom od 1876. do 1891. Došao iz Bačke Palanke; umro u Zrenjaninu 1894. u 58. godini života.

DAJČ Jakob i drugi, jedna od najpoznatijih žitarskih firmi osnovana 1896. Posle Jakobove smrti 1912. godine, vlasnici su postali njegovi sinovi Josif i Samuilo. Firma se ugasila 1940. godine.

DAJČ Jožef, trgovac žitaricama od 1890. do 1896. godine.

DAJČ Jožef Mlađi, vlasnik trgovine vinom na veliko od 1892. do 1893. Radnja je nastavila da radi 1894. godine.

DAJČ Jožef i drugovi, vlasnici trgovine od 1893. do 1894. godine.

DAJČ Josif, izvoznik hrane pred drugi svetski rat; ubijen 1941. godine.

DAJČ Martin, trgovac mešovitom robom od 1899. godine.

DAJČ Martin, trgovac; prodavao boje, brašno, alkoholna pića, gvoždarsku i užarsku robu i kožu od 1921. godine. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

DAJČ Leopold, vlasnik trgovačke radnje sirćeta i rakije koja je registrovana 1879, a prestala da postoji 1891. godine.

DAJČ Mor i NAJMAN Herman, trgovci od 1890. do 1892. godine.

DAJČ Rudolf, vlasnik kožarske trgovine koja se ugasila 1872. godine.

DAJČ Franc, bez bližih podataka; svakako je iz porodice naseljenika s početka XIX veka. Umro 1856. u 70. godini života.

DAJČ Herman, trgovac koji se doselio iz Segedina. Umro u svojoj 66. godini od bolesti pluća.

DAJČ Samuel imao je trgovinu zemaljskih proizvoda, živine, svinja i slično.

DAJKSNER, trgovac bez drugih podataka, pominje se 1873. godine.

DREŠLER, trgovački putnik; pominje se 1873. godine.

ĐUBOVIC Jožef, trgovački putnik, rodom iz Najštata. U Zrenjaninu bio od 1868. do 1879, kad je umro u svojoj 59. godini.

EKFELD Mor, optičar; počeo da radi 1891, a prestao usled bankrotstva 1913. godine.

EKFELDA Mora sin, vlasnik Bela Bala, trgovina poljoprivrednih mašina koja je registrovana 1907, a ugasila se 1913. godine.

EKFELDA Mora žena Amalija, rođena Bilic, vlasnica trgovine naočara, rukavica i poja-seva; radnja je osnovana 1913. godine.

EKŠTAJN Adolf, trgovac; trgovinu životnim namirnicama i kožom počeo 1865; umro 1904. u svojoj 66. godini.

- EKŠTAJN Vilhelm, vlasnik kožarske trgovine koja se ugasila 1873. godine.
- EKŠTAJN Vilhelm, trgovac žitaricama, brašnom i semenom i vlasnik mlina; počeo 1880. Od 1908. godine, radnju je vodila njegova udova Mina rođena Polak.
- EKŠTAJN Jovan i sin, vlasnici trgovine kožom i krznom, obućarskim i saračkim priborom, koju je osnovao Adolf Ekštajn 1865. godine. Pod tim nazivom radila je od 1920. do 1936; posle toga preuzela je Gizela Ekštajn, Jovanova supruga.
- EKŠTAJN Jožef, vlasnik trgovine kožom radnja je počela 1880, a ugasila se 1891. godine.
- EKŠTAJN Elek Jožef, vlasnik trgovine krečom; radnja je počela da radi 1917. godine.
- EKŠTAJN Mačaš imao prevozničku i komisionu radnju koja je počela da radi 1895, a prestala 1908. godine.
- EKŠTAJN Samuel, rodom iz Neviklada u Češkoj; otvorio je kožarsku trgovinu u Mencerovoj kući 1859; prodavao kože za mašinske kaiševe, seme i drugo. Umro 1883. u 72. godini života.
- EKŠTAJN Flora i sin Adolf, vlasnici prodavnice koža koja je registrovana 1876, a ugasila se 1892. godine.
- ENGEL Aleksandar, vlasnik trgovine pomodne robe, štofova i ženskih mantila koja je otvorena 1864. godine.
- ENGELA Leopolda supruga Katalin, vlasnica starinarnice koja je otvorena 1897. godine.
- ENGEL Samuilo, vlasnik trgovine robom; radnja je otvorena 1856. godine.
- ENGELSMAN, trgovac bez bližih podataka; spominje se 1903. godine.
- ENGELSMAN Aleksandar, trgovac; odveli ga fašisti 1941. godine, ali mu dalja sudbina nije poznata.
- ENGELSMAN Lajoš, vlasnik trgovine žitaricama koja je poslovala od 1907. do 1908. godine.
- ENGELSMAN Mirko, trgovac; nestao 1941. godine.
- ENGELSMAN Ružica, vlasnica starinarnice pred drugi svetski rat.
- ELCER Moric, senzal; umro 1867. od tuberkuloze u 26. godini života.
- ERDEŠ, zastupnik firme »Rekord«, industrijskog preduzeća iz Osijeka, u periodu od 1924. do 1935. godine.
- EREDI Mano, trgovac; ubili ga fašisti 1941. godine.
- ERNST Ignac, trgovac; pominje se kao građanin Zrenjanina od 1864. do 1868. godine.
- FAJMEL, žitarski trgovac, bez drugih podataka; pominje se u razdoblju od 1895. do 1899. godine.
- FAJN Adolf, vlasnik trgovine brašna i špeceraja od 1859. do 1866. godine; bio veoma sposoban trgovac.
- FAJN Filip, zakupac ugostiteljskih objekata od 1876. godine.
- FEKETE, trgovac iz Pečuja, pominje se 1906. godine.
- FELDMAN Leopold, trgovački putnik uoči drugog svetskog rata; njegova sudbina je od 1941. nepoznata.
- FELZMAN Aron, vlasnik manufakturne trgovine osnovane 1904; ubijen u Beogradu 1941. godine.
- FELZENŠTAJN Roža, vlasnica trgovine muške i ženske odeće; započela posao 1880, prestala 1902. godine.
- FELZENŠTAJN Ferenc, trgovac odećom od 1899. godine; do 1906, radnju je vodila udova Regina Felzenštajn, rođena Rozenštok; radnja se ugasila 1919. godine.
- FENJBES Ižo, vlasnik trgovine hranom koja je osnovana 1919; bavio se izvozom svih zemljoradničkih proizvoda. Nastradao u ratu 1941. godine.

FETER Salamon, trgovac za koga je rečeno da je došao u grad 1819. godine; 1843. podigao je kuću na sprat u kojoj je dosad bila prodavnica NA-MA i koja nije izmenjena. Umro je 1856. od tuberkuloze u 78. godini života.

FINKELŠTAJN, žitarski trgovac, pominje se bez drugih podataka 1865. godine.

FINKELŠTAJN Adolf, žitarski trgovac od 1881. do 1890, kad je prešao na trgovinu špiritom i rakijom. Sa tom delatnošću je prestao 1902. i ponovo počeo trgovati žitaricama.

FINKELŠTAJN Mačaš, trgovački putnik od 1934; nastradao u Beogradu 1941. godine.

FINKELŠTAJN Mor, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1909. do 1910. godine.

FIŠER, trgovački putnik, pominje se bez drugih podataka od 1886. godine.

FIŠER Adolf, vlasnik trgovine staklom koja je Intenzivno radila od 1858. do 1871. godine.

FIŠER Bela, trgovački putnik uoči drugog svetskog rata, bez drugih podataka. Pošto je odveden u Beograd izgubio mu se trag.

FIŠER Beni, perjar; ubijen u Beogradu 1941. godine.

FIŠER E. J. (svakako Emanuel, zakupnik kafane), nabavljač mustri »Tapetenbazara« u Beču 1867. godine.

FIŠER Jakob, trgovac u Perlezu; prodavao na veliko pasulj, šljive, lešnike, med 1871. godine.

FIŠER Julio, vlasnik agenture u periodu pred drugi svetski rat. Stradao 1941. godine.

FIŠER Markus, trgovac; umro u Zrenjaninu 1869. godine.

FIŠER Filip i LEVI Ignac, vlasnici trgovine žitaricama od 1863; radnja je ponovo registrovana 1876. godine i otad nije prekidala rad.

FIŠER i LUČ, vlasnici trgovine od 1920. do 1927, kad je ostao vlasnik sam Fišer.

FIŠER Mici, udova, optičar uoči drugog svetskog rata.

FIŠER Nikola, vlasnik trgovine ručnih radova i kratke robe 1919—20. godine.

FIŠER Terez, vlasnica trgovine mešovitom robom uoči drugog svetskog rata. Godine 1941. odvedena u Beograd, ali joj se sudbina ne zna.

FIŠER Filip, imao radnju stakla, porculana i ogledala od 1892. do 1903. godine.

FIŠL, trgovac, pominje se bez drugih podataka 1911. godine.

FIŠL Jakob, prodavac zemaljskih proizvoda od 1916. do 1941. Nastradao u Beogradu 1941. godine.

FIŠL Jakob i drugovi vlasnici trgovačkog i osiguravajućeg društva: Jakob Fišl, Armin Kovač i Zigmund Polak. Društvo se ugasilo 1916. godine.

FLAJŠMAN Josif, vlasnik trgovine kolonijalnom robom od 1903. do 1907. godine.

FLAJŠBERGER braća, vlasnici agenture i komisione radnje osnovane 1921; vodili su je braća Leopold i Jovan. Bavili su se posredovanjem uvoza raznovrsne kolonijalne robe, naročito južnog voća. Prestali da rade 1940. godine.

FLEŠ Zoltan, vlasnik trgovine gotove odeće, osnovane 1919; poslovao do početka drugog svetskog rata.

FODOR dr Oto, proizvođač likera, ruma i esencije za rakiju od 1925. Vanstečajno poravnanje izvršeno je 1931. godine.

FOGL Herman, trgovački putnik u periodu pred drugi svetski rat. Njegova dalja sudbina nije poznata.

FRAJ Gustav, za vreme prvog svetskog rata 1916. godine počeo trgovati zemaljskim proizvodima i stokom, ali je iste godine prestao posle šest meseci rada.

FRAJ Josip, trgovac tehničkom i elektrotehničkom robom; započeo rad 1937. godine.

FRAJDNFELD Vilmoš, vlasnik trgovačkog zastupništva, osnovanog 1918. godine.

FRAJND Samuel i sinovi, trgovci manufakturnom robom. Radnju je osnovao 1821. godine Markus Frajnd; od 1880. do 1920, vlasnici su bili braća Lajoš i Adolf, a otad

Adolfovi sinovi Tibor i Đura. Tibor je nastradao, a Đura preživio i danas boravi u Izraelu.

FRAJND Regina, vlasnica trgovine mešovitim robom u periodu pred drugi svetski rat.
 FRAJND Hajrih, vlasnik trgovine mešovitim robom na malo i veliko. Podaci o radnji potiču iz 1858. godine.

FRAJŠBERGER Jovan, trgovac koji je došao 1866. godine iz Vršca, a umro u Zrenjaninu 1869. od tuberkuloze u 29. godini života.

FRAJŠBERGER Jovan, vlasnik uvozno-izvozne agenturne i komisone radnje u periodu pred drugi svetski rat. Nastradao u Beogradu 1941. godine.

FRAJŠBERGER Zelma, vlasnica trgovine mešovitim robom; radnju je vodio Jakob. Osnovana 1894, prestala 1902. godine.

FRAJŠBERGER L., vlasnik komisone trgovine životnih namirnica od 1865. do 1878. godine.

FRAJŠBERGER Leopold, vlasnik uvozno-izvozne komisone i agenturne radnje od 1921. godine.

FRANK Lajoš, vlasnik prodavnice muške i ženske konfekcije. Radnju je 1887. godine osnovao Geđeon Kovač i vodio je pod svojim imenom kad je preuzeo Frank; u sklopu radnje bila je i krojačnica. Lajošev sin Nikola ubijen je 1941. godine.

FRANK Fani, rođena ABRAHAM, vlasnica trgovine mešovitim robom koju je vodio Lazar Vajs.

FRANKL, žitarski trgovac; došao iz Vršca 1879. godine.

FRENKEL Alfred vodio je zastupništvo cipela iz Medlinga; počeo da radi 1891, prestao 1901. godine.

FRIDENŠTAJN, vlasnik trgovine semena 1862. godine.

FRIDMAN Adolf i POLAK, vlasnici trgovine vina i rakije 1870. godine.

FRIDMAN Alfred, vlasnik trgovine žitarica i zemaljskih proizvoda; radnja je osnovana 1904. godine.

FRIDMAN Zigmund, špediterski zastupnik 1907—09. godine.

FRIDMAN i RADIĆ, proizvođači konjaka, likera i slično. Vlasnici su bili Jakob Fridman i Srbin Milan Radić; preduzeće je osnovano 1903, a prestalo da radi 1904. godine.

FRIDMAN Jene, trgovac uoči drugog svetskog rata; sudbina mu se ne zna.

FRIDMAN Ladislav, vlasnik manufakturne trgovine pred drugi svetski rat.

FRIS i drug, žitarski trgovci; radnju su vodili od 1932. do 1941. godine. Vlasnici su bili Tibor i Alfred Friš.

FUKS Šandor i SPICER Jakob, vlasnici trgovačkog društva osnovanog 1883; od 1884. vodili su ga Fuks i Leopold Kiršner, a od 1885. Kurlender i Fuks.

FUKS Šandor, špediter; poslom se počeo baviti 1887. godine; 1890. uveo prvi telefon u gradu. Rodom iz Subotice, umro je u Zrenjaninu 1899. u 46. godini života.

GALANDAUER David, vlasnik trgovine mešovitim robom; radnja je otvorena 1896. godine.

GALICIANER Emanuel, graver; otvorio je radnju za prodaju nadgrobnih spomenika 1855. godine. Njegovom smrću 1883, radnja je prestala da radi.

GERBER Franja bavio se trgovinom mašinskih delova i bicikala; radnja je postojala u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat.

GERGELJ Samuel otvorio je trgovinu koksa, drveta i uglja 1922. godine.

GERE Henrih imao je radnju mešovite robe koja je počela da radi 1903, a prestala 1909. godine. Ponovno je otvorena 1910, a prestala da radi 1913. Kasniji njeni vlasnici bili su Malvina Gere i udovica Leopoldina Gere koja je ubijena 1941. u Beogradu.

GINŠ Gavra, vlasnik trgovine žitaricama koja je počela da radi 1909. Ova trgovina hrane i agentura postojala je sve do drugog svetskog rata, kad je vlasnik ubijen u Beogradu 1941. godine.

GISER Arpad imao je agenturu i komisionu radnju, registrovanu 1921. godine.

GLIK Emanuel, trgovac ugljem; njegova radnja je postojala u vreme pred drugi svetski rat. Ubijen je u Beogradu 1941. godine.

GLIKSMAN David, trgovac koji je došao iz Velikog Torka; počeo je da trguje žitaricama 1881. godine, a prestao 1891. Umro je 1899. u svojoj 52. godini.

GLISMAN Mavro, vlasnik ugostiteljske radnje od 1913; ubijen je 1941. u Beogradu.

GLISMAN Moric, trgovac žitaricama; radnja mu je počela da radi 1891, a prestala 1897. godine.

GOLDBERGER Bela imala je zastupništvo i komisionu radnju koja je počela da radi 1892, a prestala 1902. godine.

GOLDBERGER Ladislav, vlasnik trgovine kratkom, pomodnom i tkanom robom; radnja je počela da radi 1922. Vlasnik je odveden 1941. u Beograd gde mu se gubi svaki trag.

GOLDŠMIT Lipot imao je radnju gotovih odela koja je počela da radi 1909. godine; od 1936, radnju je vodila Malvina Goldšmit rođena Rozenfeld.

GOLDŠTAJN Anton vodio je komisiono skladište staklene robe Sigmunda Vajsa. Počeo da radi 1852. godine, a prestao 1860. radi preseljenja u Peštu.

GOLDŠTAJN Gizela, vlasnica trgovine mešovitom robom između dva svetska rata. Odvedena 1941. u Beograd gde joj se izgubio trag.

GOLDŠTAJN Ignac, trgovac došao iz Perleza; bavio se trgovinskom delatnošću od 1883. do 1914, kad je umro od raka u svojoj 64. godini.

GOLDŠTAJN Julius, trgovac iz perioda pred drugi svetski rat. Odveden je u Beograd gde mu se izgubio trag.

GOLDŠTAJN Maksa, trgovac u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

GRIN Eugen, trgovac; odveden 1941. i izgubio mu se trag.

GRIN Ižo, žitarski trgovac u godinama uoči drugog svetskog rata.

GRIN Simon, vlasnik trgovine žitaricama koja je radila od 1882. do 1888. godine.

GRIN Simon, osnivač opštetrgovачkog društva; članovi su bili Simon i David Grin, zatim Simon i sin 1891, Henrih 1893, Alfred 1903, kad je društvo prestalo da radi.

GRIN Simon Mlađi, trgovac, imao je trgovinu mešovite robe koja je počela da radi 1892, a prestala 1902. godine.

GRIN Henrih, trgovac iz perioda pred drugi svetski rat. Ubijen 1941. godine u Beogradu.

GRIN Henrih Joahim, trgovac iz Elemira; umro 1899. u 31. godini života.

GRINBAUM Vilhelm Mlađi, vlasnik stovarišta muških i ženskih odela. Radnja pod tim imenom pominje se 1865. godine.

GRINBAUM Vilmoš, trgovina muške i ženske modne robe i domaće radinosti; vlasnici su bili Arnold, Frideš i Paulina Grinbaum. Trgovina je registrovana 1894. godine. Od 1922, vlasnici su udova Margita Urban, Vilmoš i Andrija Urban, koji je 1931. istupio. Margita je nestala 1941. godine.

GRINBAUM Leopold, vlasnik trgovine muške i ženske odeće i modne robe. Najstariji podaci potiču iz 1856. godine.

GRINBERGER Adolf, vlasnik stovarišta drveta i uglja i kupatila na Begeju, osn. 1898; od 1921, žitarska trgovina čiji su vlasnici Adolf Grinberger i Samulilo Klajn.

GRINVALD Jozef pominje se 1868. godine kao prodavac zemaljskih proizvoda.

GRINFELD Armin, trgovac; imao je radnju satova, nakita, šivaćih mašina i bicikala, osnovanu 1924; od 1928 godine, članovi firme su Lajoš i Adolf Engel. Armin je ubijen u Beogradu 1941. godine.

- GRINFELD Leopold, trgovac žitaricama; počeo da radi 1882, prestao 1897. godine.
- GRINFELD Tibor, zlatar i juvelir u deceniji pred drugi svetski rat. Preživio rat i sada živi u SAD.
- GRINCVAJG Henrich, zlatar i draguljar; počeo da radi 1891; od 1910, radnju je vodio Arnold Futaki, a od 1912. Albert Švab; ugasila se 1937. godine.
- GROS Abraham, trgovac; umro 1897. u svojoj 92. godini.
- GROS Adolf, kožarski trgovac pred drugi svetski rat. Nestao u Beogradu 1941. godine.
- GROS Martin, vlasnik kafane »Beograd« između dva svetska rata. Ubijen u Beogradu 1941. godine.
- GROS R. i sin, od 1893. držao manufakturnu radnju koja je kao takva prestala da radi 1896, kad je postala trgovina mešovite robe; 1901. otvoren je stečaj, pa je 1902. prestala da radi.
- GROS Ferenc, umro 1902. u 46. godini života.
- GROF, vlasnik trgovine boja; pominje se 1904. godine.
- GRUBER Ede, vlasnik trgovine mešovitom robom koja je počela da radi 1897, a prestala 1902. godine.
- GUKENHOFER, trgovac, pominje se u Zrenjaninu 1907. godine.
- GULDNER Josif, vlasnik trgovine mešovitom robom između dva rata. Nestao 1941. godine.
- GUTMAN David, manufakturni trgovac; počeo da radi 1885, a prestao 1902. godine.
- GUTMAN Eduard, trgovac životnim namirnicama od 1876. do 1897. godine.
- GUTMANA Jakova udovica i sinovi, vlasnici veletrgovine kolonijalnom i kratkom robom; imali su i veleprodaju cementa; firma je osnovana 1892. Mor Gutman je umro 1920, Bela 1934, Daniel 1940, Imre je ubijen 1941, a Jovan je preživio i sada živi u Zrenjaninu.
- GUTMAN i BEK, trgovci žitaricama; vlasnici radnje bili su Mor Gutman i Simon Bek; radnja je prestala da radi 1902. godine.
- GUTMAN, trgovac vinom, pominje se od 1870. do 1881. godine.
- HAJDUŠKA Zoltan, trgovac; umro 1908. godine.
- HAJDUŠKA Jene, trgovac mešovitom robom od 1889, a od 1904. prodavao i ogrevno drvo.
- HAJDUŠKA Steva, trgovac, rodom iz Stare Moravice u Bačkoj; umro 1886. u 82. godini života.
- HAJFELD Žigmond, žitarski trgovac od 1892. do 1902. godine.
- HAJFELD Žigmond, žitarski trgovac od 1916. godine.
- HAJFELD Fridrih, vlasnik trgovina hranom od 1924. do 1941. godine. Ubijen kod Jabuke 1941. godine.
- HAKER Ignac, trgovački putnik, rodom iz Ujvara. Umro 1879. od tifusa u svojoj 23. godini.
- HANDELSMAN Žigmond, trgovac mešovitom robom od 1910; ubijen 1941. godine.
- HANDLER Lazar, trgovac perjem pred drugi svetski rat. Odveden 1941. godine, pa mu se izgubio trag.
- HANDLOZER Karlo, trgovac mešovitom robom pred drugi svetski rat.
- HAS i Co., vlasnici komisijonog izvozno-uvoznog preduzeća osnovanog 1925. Iza ostavine Imre Hasa, vlasnici su postali Marija Sekelj i Erne Sekelj.
- HAS Nikola, trgovac mešovitom robom u periodu pred drugi svetski rat.
- HAUZER Armin imao je zastupništvo za prodaju satova i nakita, osnovano 1907. godine
- HELER Janka, vlasnica trgovine mešovitom robom od 1895. Udavila se prilikom transporta Jevreja 1941. godine.
- HELER Jožef, trgovac; rodom iz Beodre, umro u Zrenjaninu 1907. u 51. godini života.
- HELER Mor, trgovac koji je prodavao sapun, jaja i živinu, a od 1931. i lekovito bilje. Umro 1932; naslednici su bili Alfred Tausig i Helerova udovica.

HERMAN Artur, vlasnik trgovine mašinskih delova i pogonskog materijala. Nestao 1941. godine.

HERNFELD Rudolf, vlasnik trgovine kratke, galanterijske i manufakturne robe od 1933. Nestao u Beogradu 1941. godine.

HERC Volf, trgovački putnik iz Ceglada; umro 1866. u Zrenjaninu od kolere u 22. godini života.

HERCOG Vilim, žitarski trgovac uoči drugog svetskog rata.

HERCOG i drug, vlasnici trgovine uglja i drva pred drugi svetski rat.

HERCOG Đula i drugovi, vlasnici trgovine koja je prodavala jaja i živinu; osnovana je 1906, kad su je vodili Đula Hercog, Bernat i Lajoš Boral. Prestala 1911, a ponovo radila od 1917, kad su je vodili Hercog i Gergelj Samuel, ali je Samuel istupio iste godine. Od 1918, trgovina drveta, uglja, ulja i benzina; prestala 1937. godine. Julije Hercog je ubijen u Beogradu 1941. godine.

HERCOG Šamu, žitarski trgovac pred drugi svetski rat.

HERCFELD Aleksandar, vlasnik optičarske radnje; ubijen u Beogradu 1941. godine.

HERCFELD Vilmoš, vlasnik trgovine cipela, osnovane 1919. godine.

HEHT Markus, trgovac iz Cantavira; u Zrenjanin došao 1903, a umro 1913. od bolesti pluća u 54. godini života.

HILER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se u Zrenjaninu 1865. godine.

HILER, ŠTAJNICER i drugovi, zastupnici pivare iz Kabanje; počeli da rade 1908. godine. Članovi društva bili su Geza Štajnicer, Laslo Hiler, dr Šamu Mangold, dr Đeze Polak i firma Frajnd Šamu i sinovi.

HIRTENŠTAJN Evgenija, vlasnica trgovine ručnih radova. Otrovala se 1941. da ne bi pala živa u ruke nacistima.

HIRTENŠTAJN i RAJNER (Hirtenštajn Markus i Rajner Jožef), vlasnici trgovačke firme za komisijone poslove. Preduzeće je osnovano 1889, a od 1891. bio je vlasnik Markus Hirtenštajn; ugasilo se 1921. godine.

HIRTENŠTAJN Markus i sin Andor vodili su komisijone poslove od 1921. godine.

HIRTENŠTAJN Simon, trgovac iz Đera; umro u Zrenjaninu 1912. u svojoj 49. godini.

HIRŠ Lajoš, trgovac; počeo da radi 1891, a prestao 1902. godine.

HOLENDER, senzal, bez bližih podataka, pominje se 1867. godine.

HOLENDER Simon, žitarski trgovac od 1898. godine.

HOLINGER Katica, vinarski trgovac od 1925. godine.

HOLŠTAJN Zeno, trgovac uoči drugog svetskog rata; nestao 1941. godine.

HOROVIC Geza, komisionar iz Čiba; umro mlad u 18. godini života.

HOFMAN Geza, trgovac iz Zrenjanina; uoči drugog svetskog rata živeo u Zagrebu.

HUBERT Reže, trgovački putnik; nestao 1941. godine.

JAKOB Isidor, trgovac; držao u Feterovoj kući trgovinu životnih namirnica 1865; naročito se bavilo uvozom bosanskih šljiva, oraħa i slično.

JAKOB Julius, vlasnik trgovine zemaljskih proizvoda koja je registrovana 1876, a ugasila se 1891. godine.

KADELBURGER David, trgovac; umro 1864. u 48. godini života.

KADELBURGER Laura (vidi bankarstvo).

KADELBURGER Leopold, trgovac; nestao 1941. godine.

KADELBURGER Ede i MIŠLJANOV Nikola, Srbin, vlasnici trgovine kolonijalnom robom od 1921. godine.

KADELBURGER Šandor, vlasnik trgovine mešovitom robom koja je počela da radi 1914 godine.

- KADELBURGER Filip, trgovac između 1874. i 1896. godine. Došao je iz Kumana; umro u Zrenjaninu 1896. u svojoj 55. godini.
- KALAI Andor, trgovac; preživeo 1941. godinu i rat, pa sada živi u Južnoj Americi.
- KALAI Eugen, vlasnik trgovine žitaricama, osnovane 1919. godine; 1941. izgubio mu se trag. Od 1927. kompanjon mu je bio Ladislav Kelčel, a od 1932. doktor Lazar Handler.
- KALAI Terezija, vlasnica trgovine mešovitom robom 1936. godine.
- KANIZA, birtaš, 1873. godine.
- KANIZA, posrednik 1910. godine.
- KANIZA, senzal; pominje se 1884. godine.
- KANIZA, trgovac u kvartu Budžak 1879. godine.
- KANIZA Adolf, trgovački komisionar; umro 1881. u 29. godini života.
- KANIZA Leopold, žitarski trgovac od 1881. do 1890. godine.
- KANIZA Josif, trgovac mešovitom robom; počeo 1920. godine.
- KANIZA Filip, nakupac-grošičar od 1892. godine.
- KANIC Bela, vlasnik trgovačke agenture u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat. Ubijen u Beogradu 1941. godine.
- KARDOŠ Andor, bavio se trgovinom stoke od 1923. godine sa Zenom Holštajnom.
- KARDOŠ Imre, žitarski trgovac od 1920. do 1921. godine.
- KARDOŠ Matija, vlasnik staretlnarnice pred drugi svetski rat. Odveli ga Nemci, pa mu se gubi trag.
- KASOVIC Mavro, vlasnik manufakturne trgovine pred drugi svetski rat; umro ne dočekavši strahote rata.
- KASOVIC Oskar, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.
- KASOVIC Salamon, trgovac koji se doselio iz Kucure u Bačkoj; umro 1907. u svojoj 74. godini.
- KAUFMAN i drugovi, vlasnici agenture za koks i uglj pred rat 1941. godine.
- KEVEŠI Emil, vlasnik trgovine mešovitom robom 1936. godine.
- KELER Ferenc, žitarski trgovac od 1919. godine.
- KEMENEŠ Oskar, vlasnik trgovačke agenture između dva svetska rata.
- KEMENJ Arpad, trgovac; trgovinom drveta, uglja i kreča počeo se baviti 1922. godine. Ubijen u Beogradu 1941. godine.
- KENIG David, torbar; nestao 1941. godine
- KEPIH Aleksandar, trgovac mešovitom robom od 1896. godine.
- KERPNER Lajoš, trgovac; trgovanje žitaricama i životnim namirnicama započeo 1916. godine.
- KIRŠNER Roza, trgovac živinom; umrla 1899. u svojoj 68. godini.
- KIHORFER, trgovac; pominje se u gradu 1881. godine.
- KLAJN Adolf, trgovac; nestao 1941. godine.
- KLAJN Arnold, vlasnik trgovačke agenture; ubijen u Beogradu 1941. godine.
- KLAJN Bernat, trgovac životnim namirnicama od 1882. godine.
- KLAJN Eugen, predstavnik filijale robne kuće iz Novog Sada između dva svetska rata.
- KLAJN Isidor imao je trgovačko zastupništvo; posao je 1911. godine nastavila njegova udova Gizela, a 1925. je prestala.
- KLAJN Leopold, trgovački komisionar; umro od tifusa 1855. u 35. godini života.
- KLAJN Leopold mlađi, tandler od 1870. do 1891. godine.
- KLAJNA Lipota udova Julijana, rođena Lager, vlasnica trgovine mešovitom i modnom robom od 1908. godine.
- KLAJN Marija, trgovac brašnom od 1876. do 1917. godine.

KLAJN Marko, trgovac 1881; umro 1893. u svojoj 67. godini.

KLAJN Marko, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KLAJN Mor, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KLAJNA Mora udovica Nina, rođena Hajduška, vlasnica trgovine brašnom.

KLAJN Natan, trgovac; nestao 1941. godine.

KLAJN R., vlasnik starinarnice 1864. godine.

KLAJN Samuel, trgovac mešovitim robom; 1895. započeo da prodaje lekovito bilje sa Samuelom Pisele, ali je već iste godine prestao i 1901. nastavio rad kao trgovac mešovitim robom.

KLAJN Filip, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KLAJN Herman, trgovac pozamanterijom od 1868. do 1908; došao je iz Nadlaka. Umro 1908. od raka jetre u 58. godini života.

KOVAČ Andor, trgovac ugljem i drvetom; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KOVAC Ignac, trgovac rodom iz Segedina; umro 1909. u svojoj 56. godini.

KOVAC Franja, vlasnik radnje lekovitog bilja koja je počela 1936. godine pod nazivom »Jugherba«.

KOLF Isidor, trgovac perjem; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KON, trgovac hranom; pominje se za period od 1864. do 1867. godine.

KON, trgovac; umro 1869. u svojoj 23. godini.

KON, kožarski trgovac pominje se 1879. godine.

KON Adolf, trgovac iz Zrenjanina; uoči drugog svetskog rata živio u Subotici; sudbina mu je nepoznata.

KON Albert, žitarski trgovac; ubijen 1941. u Beogradu.

KON Albert, trgovac zemaljskim proizvodima od 1877. do 1881. godine.

KON Aleksandar, trgovac 1897. godine.

KON Aleksandar, trgovac; ubijen 1941. u Beogradu.

KON Andrija, trgovac; ubijen 1941. u Beogradu.

KON Aron, trgovac životnim namirnicama, alkoholnim pićima i vinom košer.

KON Arpad, trgovac iz Male Margitice; umro u Zrenjaninu 1907. u svojoj 30. godini od tuberkuloze.

KON Ignjat, trgovac u Zrenjaninu od 1849. do 1861, kad se preselio u Beč.

KON Ignjat imao je trgovinu posuda i porculana koja je počela da radi 1887, a prestala 1902. godine.

KON Ignjat imao je trgovinu žitarica i veletrgovinu alkoholnih pića; počeo 1920. godine. Odveden 1941, pa mu se izgubio svaki trag.

KON Isidor, trgovac mešovitim robom od 1889. do 1891. godine.

KON L. Josif, trgovac; od 1862. trgovao kožom i životnim namirnicama (bosanske šljive, srbijanski i slavonski orasi, med, pasulj), suva slanina, vinsko sirće, so, američka svinjska mast i dr.). Posle njegove smrti 1881. godine nasledili su ga Adolf Vajs i Adolf Markus, koji su poslovali do 1884, kad je trgovinu kožom nastavio Lajoš Kon do 1892. godine.

KON Johana, trgovačku radnju mešovite robe preselila je iz Torde u Zrenjanin 1891, a prestala da posluje 1897. godine.

KON Ludvig, trgovac hranom; umro 1865. od tifusa u 26. godini života.

KON Lajoš, trgovac iz Taraša; umro u Zrenjaninu 1898. u 45. godini života.

KON Marko, prodavac rakije od 1882. do 1897. godine.

KON Marko, trgovac mešovitim robom od 1887. do 1902. godine.

KON Marko, vlasnik zalagaonice od 1897. godjne; 1912. primio kao kompanjone Josifa i Đorđa Venera.

KON Mavro, trgovac; ubijen 1941. u Beogradu.

KON Mor, trgovac mašinama; počeo da radi 1912. godine.

KON Simon, trgovac sirovinama od 1876. do 1897. godine.

KON Tobijaš, vlasnik trgovačke radnje mešovitom robom koja je počela 1890, a bankrotirala 1912. godine.

KON Flora, suvlasnik bioskopa u ortakluku sa Milovanovim, Srbinom. Ubijena u Beogradu 1941. godine.

KON Franja, trgovac; ubili ga Nemci 1941. godine.

KON Ferenc, trgovac koji se doselio iz Đule; umro u Zrenjaninu 1913. u svojoj 56. godini.

KON Hermina, rođena Miler, vlasnica trgovine nirnberškom i kratkom robom od 1894. do 1902. godine.

KONA Huga udovica Vilma, rođena BEK, vlasnica trgovine kratkom i manufakturnom robom od 1924; pala pod stečaj 1925. godine.

KRAKSBERGER Bela, bez bližih podataka, nestao 1941. godine.

KRAUS, senzal; pominje se 1887. godine.

KRAUS Ignac, trgovac iz Pakša; umro u Zrenjaninu 1909. u svojoj 67. godini.

KRAUS Isak, trgovac vinom i rakijom; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KRAUS Jakob, torbar; ubijen u Beogradu 1941. godine.

KRAUS Julije mladi, vlasnik trgovine drveta, uglja, cementa, kreča i građevinskog materijala; firma je registrovana 1921. Bavio se i izvozom drveta u inostranstvo. Posle 36 meseci koje je proveo u koncentracionom logoru u Mauthausenu vratio se živ.

KRAUS Leopold, zastupnik žitarske firme, »Fišer Levi i Vinter« od 1868. do 1873; u Zrenjanin je došao iz Bačke Topole. Umro 1896. u svojoj 63. godini.

KRAUS Roža, rođena Volf, trgovala nirnberškom robom od 1895. do 1902. godine.

KRAUS Filip, trgovac semenom; u Zrenjanin se doselio iz Bačke Topole. Radio je do 1899, kad je umro od zapaljenja pluća u 35. godini života.

KRISHABER Emilija, vlasnica trgovine šivaćih mašina od 1870. godine.

KRISHABER Karlo, trgovao je kratkom robom od 1861; pao pod stečaj 1864. godine.

KRISHABER Leopold, trgovac; umro 1866. u 63. godini života.

KRISHABER Regina, kći čuvenog trgovca Salamona Fetera; 1858. imala je trgovinu ženske odeće, a 1860. cvečarsku radnju; bila je i vlasnica kupatila na Begeju. Prestala da posluje 1864. godine.

KRISHABER Simon, trgovac građevinskim materijalom od 1888. do 1902. godine.

KURLENDER Antal, brodski prevoznik iz Pešte; doselio se u Zrenjanin 1884; od 1917. imao i drvarsku radnju.

KURLENDER Imre, vlasnik komisijone radnje od 1887. do 1917, kada je umro. Na njegovo ime vođena je drvara i posle prvog svetskog rata. Preživeli Anton Mlađi živi sada u Engleskoj.

LANG Bela, trgovački putnik; odveli ga nacisti 1941. u Beograd gde mu se izgubio trag.

LASLO Martin, trgovac mešovitom robom od 1917. godine. Posle njegove smrti, trgovinu je nastavila njegova udova Berta koja je 1941. odvedena u Beograd gde joj se gubi trag.

LEV Ber i Ernst, trgovci semenom 1865. godine.

LEVI Ignac, žitarski trgovac od 1888. do 1906. godine.

LEVIN udova Aleksandra, vlasnica špeditorske radnje; 1936. imala je zastupništvo međunarodne firme BRUSE.

LEDERER, trgovački putnik od 1865. do 1868. godine.

LENGENFELDER Jovan, vlasnik trgovine mešovitom robom 1936. godine.

LINDEMAJER Lujza, trgovac od 1907. godine.

152 D. Čolić

LIHTENTAL, trgovac iz Melenaca; pominje se 1868. godine.

LIHTENTAL Berhardt, trgovac iz Aradca; umro 1869. od plućne bolesti u 60. godini života.

LIHTENTAL Jovan, trgovac; umro 1865. u 68. godini života.

LUSTIG Martin, trgovac hranom; rodom iz Makoa, umro 1872. u Zrenjaninu u 40. godini života.

MAJ Albert, trgovac vinskih sirćetom 1869. godine.

MAJER Jovan, manufakturni trgovac 1936. godine.

MAJER Jovan, trgovac vinom i rakijom od 1921. godine.

MAJER Hajnrih; vlasnik trgovine žitarica, brašna, soli i mahunastih plodova; radnja je registrovana 1889. godine.

MAJERHOF Avram, optičar; ubijen 1941. u Beogradu.

MAJERHOF Aranka, optičar pred drugi svetski rat.

MAJERHOF Flora, optičar; umrla pred drugi svetski rat.

MAJNL Julio, filijalu ove veletrgovine između dva svetska rata vodio je Dragutin Hrupelj.

MAKS Aleksandar, trgovac; nestao u Beogradu 1941. godine.

MAKS Bertold, trgovac krečom i ugljem od 1870. do 1871. godine.

MAKSAND Leopold, trgovac mešovitom robom 1936. godine.

MANGOLD Ignac, trgovac životnim namirnicama 1864. godine.

MANGOLD Leopold, vlasnik knjižare koja je počela da radi još u vreme oko mađarske bune 1848. Posle njegove smrti 1877, radnju je vodila Janka Mangold, rođena Slezinger, a zatim Armand Rubin od 1914; firma je pala pod stečaj 1934. Rubin je ubijen u Beogradu 1941. godine.

MANGOLD Markus, trgovac; umro 1865. od tifusa u svojoj 54. godini.

MANGOLD Herman, trgovac građevinskim drvetom od 1889. do 1902. godine. U Zrenjanin se doselio iz Kleka gde je umro 1903. u 62. godini života.

MACAŠ Josif, vlasnik manufakturne radnje od 1930. godine. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

MENDEL Eugen, trgovac; preživeo logor Aušvic, vratio se kući, zatim ubio ženu i izvršio samoubistvo.

MENDEL Ljudevit, vlasnik manufakturne trgovine pred rat 1941. godine.

MENCER i HAKER, žitarski trgovci koji su imali trgovinu 1906. godine. Vlasnici su bili Albert Mencer i Ignac Haker.

MENCER Karlo, vlasnik stovarišta brašna segedinskog parnog mlina 1896. godine.

MENCER H., trgovina nimerberške i kratke robe od 1914. do 1915; vlasnik dr Isidor Mencer.

MESINGER Jakob, vlasnik trgovine životnih namirnica i brašna 1869—1870. godine.

MESINGER Tereza, vlasnica trgovine brašnom od 1877. do 1889. godine.

MESINGER Henrich, vlasnik stovarišta muške odeće 1871. godine.

MILER Malvinia, vlasnica trgovine od 1892. do 1894. koju je vodio Ignac Miler.

MILER Ignac, trgovački putnik iz Vel. Sv. Mikluša; umro u Zrenjaninu 1873. u 55. godini života.

MILER Mor, vlasnik drvare iz Sečnja koju je preneo u Zrenjanin 1891; prestala da radi 1897. godine.

MODOŠI Zoltan, vlasnik agenture pred drugi svetski rat.

MOLNAR Mor, trgovac, ubijen 1941. godine u Beogradu.

NAJBERGER Josif, žitarski trgovac od 1931. do 1941, kad je odveden u Beograd i ubijen.

NAJGREŠL Matija, vlasnik trgovine žitarica i semenske robe od 1867. do 1896. godine.

NADINGER G. vodio je filijalno zastupništvo šivaćih mašina »Singer« počev od 1884. godine.

NAJER Aleksandar, vlasnik trgovine odela koja je registrovana 1909. Radnja je pala pod stečaj 1914, ali je posle rata ponovo otvorena 1920. godine.

NAJZER Imre, trgovac; pred drugi svetski rat živeo u Zagrebu.

NAJZER Koloman, žitarski trgovac od 1931; ubijen u Beogradu 1941. godine.

NAJMAN Adolf, trgovački putnik; umro 1855. u svojoj 18. godini.

NAJMANA Mora supruga Regina, rođena Kon, trgovac otpacima od 1897. godine.

NAJMAN Herman, vlasnik trgovine kratke i nirnberške robe; radnja je registrovana 1892, a prestala da radi 1902. godine.

NAJMAN Samuel, trgovac; umro 1894. u 31. godini života.

NAJFELD Roza, rođena Špic, vlasnica radnje mešovitom robom i za iznajmljivanje vreća; počela da radi 1910. godine.

NAK Julius, vlasnik trgovine lakova za kožu i podove od 1897. godine.

NEGLER Filip, vlasnik drvare iz Budimpešte; drvaru je od 1897. vodio Filip Kremer, a prestala je da radi 1902. godine.

OPENHAJMER R., vlasnik trgovine alkoholnih pića i košer vina; podaci o radnji potiču iz 1870. godine.

ORNŠTAJN, trgovac; pominje se u dokumentima iz 1899. godine.

PERGER Rudolf, vlasnik trgovine nirnberške robe od 1903. godine.

PERLER, trgovac; pominje se 1901. godine.

PERERA August, trgovac; umro u Zrenjaninu 1909. u svojoj 45. godini.

PERLES Armin, trgovac iz Bekešcabe; pominje se 1895. godine.

PILIŠ, trgovac; zabeležen je 1878. godine

PILIŠ, trgovac iz Ečke; pominje se 1881. godine.

PILIŠ Armin, trgovac između dva svetska rata; ubijen u Beogradu 1941. godine.

PILIŠ Zigmund, vlasnik trgovine šešira od 1876. 1891. godine.

PILIŠ Zigmund, trgovac iz Ečke; umro 1905. u svojoj 67. godini.

PILIŠ Josif, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

PILIŠ Ede, trgovac; odeven je 1941, ali mu je dalja sudbina nepoznata.

PILIŠ Mavro i sin, vlasnici trgovine mašinskih delova i šivaćih mašina od 1925. godine. Posle deportacije 1941. godine gubi im se trag.

PLES Albert, trgovac; umro 1909. u svojoj 57. godini.

PLES Karl, senzal; rođen u Najštadt, umro u Zrenjaninu 1883. od raka u 63. godini života.

PODVINEC, staklar; pominje se u Zrenjaninu 1872. godine.

PODVINEC Isidor, vlasnik prodavnice šivaćih mašina 1897. godine.

POLAK, trgovac, pominje se 1870. godine; bavio se trgovinom žita do 1879. godine.

POLAK Zoltan, žitarski trgovac; posle deportacije u Beograd 1941. izgubio mu se trag.

POLAK Jakob, vlasnik trgovine nameštaja od 1908. godine.

POLAK Maño, pominje se kao nakupac 1908. godine.

POLAK Oskar, vlasnik prve velike bečkerečke zalagaonice od 1882. godine.

POLAK Sigmund, žitarski trgovac od 1931. godine.

POLICER Gašpar, trgovac u Zrenjaninu, rodom iz Temišvara; umro 1900. u 68. godini života.

POLICER Samuel, kožarski trgovac iz Baje; umro 1859. od tifusa u svojoj 22. godini.

POLAČEK Julius, trgovac mešovitom robom od 1925; vlasnici radnje od 1939. godine bili su Josif Piliš i udovica Regina Balaš. Ubijen je u Beogradu 1941. godine.

POPER Mano imao je trgovinu pamuka od 1906. godine.

POLAČEK Moric, trgovac, rodom iz Sasvaroša; umro 1887. u 34. godini života.

PFAN Karlo, vlasnik trgovine ramova 1864. godine.

RAJNER Jovan, vlasnik žitarske agenture; počeo 1870. godine. Rodom iz Segedina, umro u Zrenjaninu 1883. u 49. godini života.

RAJNER Herman, trgovac od 1878; umro 1881. godine.

RAJNIC Bela, vlasnik trgovačke agenture od 1920. do 1941. godine, kada je ubijen u Beogradu.

RAJS Aleksandar, optičar, časovničar, zlatar i trgovac tehničkom robom. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

RAJS Viktor, trgovac zemaljskim proizvodima od 1891. do 1897. godine.

RAJS Mihailo, vlasnik komisijone radnje zemaljskih proizvoda; počeo da radi 1891. godine. Umro 1908. od tumora na mozgu u svojoj 54. godini.

RAJS Moric, trgovac; nestao posle deportacije u Beograd 1941. godine.

RAJS Hugo, vlasnik knjižare od 1927; ubijen u Beogradu 1941. godine.

RAJH Viktor, žitarski trgovac od 1902. do 1903. godine.

RAJCER Ignac, trgovac komisionar; umro 1868. godine.

RAJHENTAL Filip, trgovac; umro u Zrenjaninu 1910. godine.

RAUBINGER Jovan, vlasnik trgovačke agenture 1936. godine.

REH Adolf, trgovački zastupnik, rodom iz Kule; umro 1900. u svojoj 67. godini.

REH Markus, posedovao je radnju sečene robe, ogledala i slika 1906. godine.

RESLER Jakob, trgovac, rodom iz Češke; umro u svojoj 91. godini.

REZENBERG Emanuel, kožarski trgovac u periodu pred drugi svetski rat. Odveden u Beograd gde je ubijen 1941. godine.

ROZEVASER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se 1854. godine.

ROZENBERG Ferenc, imao je trgovinu brašnom koja je registrovana 1876, a ugasila se 1897. godine.

ROZENTAL David, senzal; umro u Zrenjaninu 1871. u 40. godini života.

ROZENTAL Edmund, vlasnik drvare od 1897. do 1898. godine.

ROZENFELD Leopold, trgovac staklom i vlasnik kupatila na Begeju; počeo trgovinu 1854, a kupatilo sa plivačkom školom otvorio 1855. Umro 1881. u 54. godini života. Posle njegove smrti, poslovanje je preuzeo kao ortak Jakob Štraser.

ROZENFELD Moric, trgovac gorivim i građevinskim materijalom od 1865. do 1873. Umro 1873. od zapaljenja pluća u 42. godini života.

ROZENFELD Mor, vlasnik poznate trgovine starim gvoždem između dva rata. Odveden i ubijen u Beogradu 1941. godine.

ROZENŠTOK Artur, vlasnik radnje nirnberškom i kratkom robom od 1894. do 1897. godine, kad se radnja ugasila.

ROZNER Antal, trgovac koji je došao iz Arada; poslovanje započeo oko 1881. Umro, 1907. u 57. godini života.

ROT, trgovac, bez bližih podataka, pominje se 1899. godine.

ROT Debora, rođena Bruder, trgovac, bez bližih podataka, pominje se u Zrenjaninu od 1891. godine.

ROT Zigmund, trgovac koji je došao iz Novog Bečeja; umro 1896. u 44. godini života.

ROT i KRAMOLIN, vlasnici čuvene špecerajске i farbarske radnje iz sredine XIX veka; radnja se zvala »Kod dva matroza«. Bavila se i prodajom farmaceutskih proizvoda i semenske robe.

ROT Marko, torbar, bez drugih podataka, koji je radio na ovom području uoči drugog svetskog rata. Izgubio mu se svaki trag 1941. godine.

ROT Šalamon, trgovac; odveden 1941. u Beograd, ali nema podataka o njegovoj sudbini.

ROTENBERG Bernard, vlasnik tašnerske radnje pred drugi svetski rat. Odveden i ubijen u Beogradu 1941. godine.

ROTTER Oto, posrednik za kupovinu hrane i zemaljskih proizvoda od 1931. do 1941. godine, kad je odveden u Beograd i ubijen.

ROTMILER Armin, vlasnik trgovine odećom od 1888. do 1891. godine.

ROTMILER Majer, vlasnik trgovine gotovih odela tokom cele druge polovine XIX veka; radnja se nalazila u Feterovoj, kasnije Daunovoj kući. Bio pod stečajem 1864; radnja je 1881. vodila Rozalija Rotmiler, rođena Glac, a 1890. godine Teodor Rotmiler; ugasila se 1896. godine.

ROŠ Šalamon, kožarski trgovac; u deceniji pred drugi svetski rat.

SAL Emanuel, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1893. do 1903. godine.

SALCBERGER Marci, senzal, rodom iz Pape; umro 1903. u 75. godini života.

SANDER Josip, vlasnik agenture mašina; radnja se u deceniji pred drugi svetski rat nalazila na današnjoj Obali Sonje Marinković.

SEKELJ BRAČA, vlasnici trgovine hranom i zemaljskim proizvodima koja je osnovana 1923; važila je kao odlična izvoznicka firma. Vlasnici su bili Ignac i Emil Sekelj; oba su deportovali fašisti u Beograd u kojem su ubijeni krajem 1941. godine.

SEKELJ Lazar, žitarski trgovac od 1931. do 1941. godine. Po dolasku nacista uhvaćen i odveden u Beograd gde je ubijen.

SEKELJ-SLEZINGER Mor, otac poznatih žitarskih trgovaca, i sam se bavio trgovinom. Rođen 1848, ubijen u Beogradu 1941. u 93. godini života.

SEKULES i HAJM, vlasnici trgovačke radnje kratke i nirnberške robe; započela 1864. i radila preko 10 godina.

SEKULES Jožef, trgovac; u Zrenjanin došao iz Feldvara; umro 1893. u 57. godini života.

SEKULES Samuel, senzal; došao iz peštanske županije. Umro 1887. u 85. godini života.

SINGER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se od 1903. do 1912. godine.

SINGER Janoš, komisioni zastupnik od 1894. do 1902. godine.

SINGER Janoš i drug (Grosman Žigmund), vlasnici trgovačke radnje od 1897. do 1898. godine.

SINGER Rudolf, trgovac vinom i rakijom od 1923. do 1935. godine.

SONENFELD Vilmoš, vlasnik mešovite trgovine od 1899. do 1902. godine

SONENFELD i BERGENTAL (Sonenfeld Vilmoš i Bergental Mikša), vlasnici mešovite trgovine koja je radila od 1894. do 1899. godine.

SONENFELD Josif, vlasnik trgovine žita i mlinskih proizvoda od 1931; ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠAJBER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se 1893. godine.

ŠAJNBERGER Karolj, kožarski trgovac od 1886. do 1891. godine.

ŠAJNBERGER Roza, rođena Rajner, starinar od 1897. godine.

ŠAJNBERGER Herman, trgovac; umro 1870. u svojoj 36. godini.

ŠAJJOVIC Samuel, vlasnik trgovine muških odela od 1879. godine.

SALGO dr Eugen, vlasnik prodavnice lekovitog bilja; semena i začina od 1928. godine. Odveli ga nacisti 1941. godine u Beograd gde je ubijen.

ŠAFER Lujza, rođena Horovic, trgovala je drvetom od 1879. do 1881. godine.

ŠVARCER Adam, vlasnik agenture i informacionog biroa u godinama pred drugi svetski rat.

SVARC Adolf, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1891; pao pod stečaj 1903. godine.

SVARC Aleksandar, trgovac uoči drugog svetskog rata; ubijen 1941. godine.

SVARC David, trgovac; umro 1878. u 66. godini života.

SVARC Herman, trgovac poreklom iz Perleza, umro u Zrenjaninu 1906. godine u 54. godini života.

SVARC, trgovac hranom; pominje se u Zrenjaninu 1867. godine.

SEKTMAN Adolf, trgovac u godinama pred drugi svetski rat. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠEN Jožef Bernat, trgovac vinom i rakijom od 1888. do 1893. godine.

SENBARGER, trgovac sa stanom u Pivari; pominje se 1913. godine.

SENK Herman, vlasnik knjižare od 1870. do 1892. godine.

SENK Herman, trgovac drvotom i ugljem u deceniji pred drugi svetski rat.

ŠINDELAŠ Berta, vlasnica trgovine šešira od 1919. godine.

ŠLEZINGER Aleksandar, trgovac mešovitom robom od 1892. do 1902; radnju je ponovo registrovao 1910. godine.

ŠLEZINGER Adolf, vlasnik firme Garaš i Šlezinger od 1924. do 1931. godine.

ŠLEZINGER Gerson, trgovac u Zrenjaninu poreklom iz Bašaida; umro 1899. od raka u 62. godini života. Posle njegove smrti 1900. otvoren je stečaj iste godine, a radnja je prestala da postoji 1904. godine.

ŠLEZINGER David, žitarski trgovac od 1887. do 1897. godine.

ŠLEZINGER Debora, trgovac mešovitom robom od 1903. do 1910. godine.

ŠLEZINGER Ignac, trgovac; umro 1886. godine od zapaljenja pluća u 67. godini života.

ŠLEZINGER Jakob, trgovac zemaljskim proizvodima od 1869. do 1897. godine.

ŠLEZINGER-NAJ Julijana, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1909. godine.

ŠLEZINGER L., vlasnik trgovine mešovitom robom od 1876. do 1886. godine.

ŠNICLER L., vlasnik trgovine »Kod bele mačke«; prodavao sve vrste košer-robe od 1869. do 1892. godine.

ŠOSBERGER Ignac i sin (Markus), vlasnici trgovine jaja, živine i divljači od 1931. godine do 1941. Ignac je nestao 1941. godine.

ŠPIRA Herman, vlasnik trgovine šivaćih mašina, bicikala, nakita, satova i optike od 1920. godine.

ŠPIRA Karolj, vlasnik trgovine stakla i porculana od 1887. do 1902. godine.

ŠPICER, trgovac bez drugih podataka, pominje se 1910. godine.

ŠPICER Vilim, trgovac uoči drugog svetskog rata; ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠPICER Karlo, vlasnik trgovine mešovitom robom od 1920; nestao 1941. godine.

ŠPICER i FAHLER, trgovina mešovitom robom; vlasnici Karlo Špicer i Petar Fahler od 1921. godine.

ŠPICER Leopold, žitarski trgovac od 1864. Umro 1873. od tuberkuloze u 63. godini života.

ŠPICER Maks, trgovac uoči drugog svetskog rata. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠPÖRER, trgovac, bez drugih podataka, pominje se od 1896. godine.

ŠPULER Leopold, trgovac ogrevnim i građevinskim materijalom 1895; prestao da radi 1902. godine.

ŠTAJN, trgovac, bez drugih podataka, pominje se u Zrenjaninu 1902. godine.

ŠTAJN Jovan, vlasnik trgovine mešovitom robom u Dolji pred drugi svetski rat. Odveli su ga fašisti, pa mu se dalja sudbina ne zna.

ŠTAJN Maksim, trgovački agent; ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠTAJNBERGER Aleksandar, trgovački agent pred drugi svetski rat. Sudbina mu je nepoznata posle 1941. godine.

STAJNER Jakob i Bernat, vlasnici trgovine žitaricama od 1880; od 1884. radio samo Jakob, a prestao 1909. godine.

STAJNER Mano, trgovački posrednik poreklom iz Sente, umro u Zrenjaninu 1908. godine od žutice.

STAJNER Mihailo, žitarski trgovac od 1876. do 1897. godine.

STAJNER Martin, trgovac iz perioda pred drugi svetski rat. Odveli su ga Nemci, pa mu se izgubio svaki trag.

STAJNICER Geza, trgovac ugljem i drvetom od 1896. do 1910, kad je firmu preuzelo trgovačko društvo.

ŠTARK Bernat, žitarski trgovac od 1895; pao pod stečaj 1898. godine.

ŠTARK Jakob, žitarski trgovac 1881. godine.

ŠTERLINGER Marko, vlasnik trgovine mešovitim robom od 1904. godine.

ŠTERN Zigmond, trgovac poreklom iz Serdahelja; umro u Zrenjaninu 1900. od raka grla u svojoj 69. godini.

ŠTERN Jožef, trgovac građevinskim materijalom od 1899. do 1901. godine.

ŠTERN Karlo, trgovac rodom iz Pešte; umro u Zrenjaninu 1870. u 70. godini starosti.

ŠTERN Solomon, trgovac; umro 1903. od tuberkuloze u 39. godini života.

ŠTERNA Gersona supruga Helena, rođena Gros, vlasnica trgovine soli, brašna i mahunastih biljaka od 1894; radnja se 1897. vodila na Lipota i Šandora. Prestala 1898, a ponovo proradila 1898, kad su je vodili udovica Helena, Šandor, Salamon i Mor; ugasila se 1901. godine.

ŠTERNFELD Rudolf, trgovac, poreklom iz Estergoma; umro 1895. od antraksa u svojoj 76. godini.

ŠTAJBĚR Isidor, posrednik za poljoprivredne i mašinske proizvode od 1934; ubijen u Beogradu 1941. godine.

ŠTRASER Arpad, vlasnik trgovine mešovitim robom od 1898. godine.

ŠTRASER i KENIG, žitarska firma iz Budimpešte i Rijeke čiji je prokurist u Zrenjaninu bio Zigmond Dajč od 1919, a od 1924. Emil Dajč; ugasila se 1935. godine.

ŠTRASER Maksa, trgovac, pominje se 1885. godine.

ŠTRASER Neti, vlasnica trgovine mešovitim robom i žitaricama; do 1877. Fenju, zatim prešla u Zrenjanin. Umrla 1886, kad su je nasledili Jožef Štraser i Regina Hirš; radnja se ugasila 1902. godine.

SULMAN, trgovački putnik poreklom iz Perleza, pominje se u Zrenjaninu od 1867. do 1893. godine.

GLIKSMAN Maksa, vlasnik autobusa između dva rata.

ROT Janoš, špediter 1893. godine.

TAJHNER Ignac, trgovac; umro 1893. u 78. godini života.

TAUBER, trgovac, bez bližih podataka, pominje se 1893. godine.

TAUSIG Alfred, vlasnik izvozne trgovine jaja, živine, divljači i lekovitog bilja osnovane 1933. i žitarski trgovac. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

TAUSIG Cecilija, vlasnica trgovine kratkom robom od 1879; prestala da radi iste godine.

TEMER Aleksandar, žitarski trgovac pred drugi svetski rat. Ubijen u Beogradu 1941. godine.

TEMER Alfred, trgovac hranom uoči drugog svetskog rata; ubijen u Beogradu 1941. godine.

TEMER BRAĆA, trgovci sirovinama i zemaljskim proizvodima; firmu su osnovala braća David, Mor i Samuel Temer 1872. radi prikupljanja i izvoza sirovih proizvoda koji se nalaze u Banatu, uglavnom kože, vune i perja. Firma se bavila izvozom u Nemačku, Dansku, Čehoslovačku i druge evropske zemlje; imala je magacine i otkupljivače u svim mestima u kojima je poslovala. Godine 1907, firmu su vodili Šandor i Josif, 1908. Zigmond, 1912. Samuel, 1940. Šandor i Sigmund. Bavili su se i trgovinom žitarica.

158 D. Čolić

TEMER Mor, trgovac, rođen u M. Komlošu; umro 1910. u 67. godini života.

TEMER Sigmund, trgovac; ubijen u Beogradu 1941. godine.

TEMER Herman, trgovac, rodom iz Osterna; umro 1902. u 53. godini života.

TREBIĆ BRACA (Jožef i Lipot), vlasnici trgovine bicikla, šivaćih mašina, gramofona i tehničke robe 1913. godine.

TREBIĆ Jovan, vlasnik trgovine kratke i manufakturne robe, per procura: Trebić Leo, počela sa radom 1921. godine, pala pod stečaj 1929. godine.

TREBIĆ Lavoslav, trgovac manufakturnom i kratkom robom od 1920. godine. Poravnanje zatražio 1925. godine, kad se radnja ugasila.

TREBIĆ i ŠTAJN, vlasnici trgovine konfekcijske robe i krzna; vlasnici Emanuel Trebić i Sima Štajn. Radnja se ugasila 1927. godine.

ULMAN, senzal iz Torka, bez drugih podataka, pominje se 1869. godine.

ULMAN Moric, trgovac iz Neviklause u Čehoslovačkoj. Izvršio samoubistvo u Zrenjaninu 1883. u 64. godini života.

ULMAN i NAJZER, vlasnici trgovine koja je prodavala petrolej i proizvode od petroleja od 1931. godine. Vlasnici su bili Maksa Ulman i Koloman Najzer, a od 1940. i Koloman Šenk. Ulman i Najzer su ubijeni u Beogradu 1941. godine.

VAGO Lajoš, trgovac rodom iz Velikog Sibina, umro je rano 1897. u 26. godini života.

VAJNBERGER Aleksandar, senzal, iz Beg. Sv. Đurđa; umro je 1867. godine u 46. godini života.

VAJNBERGER Armin, trgovački posrednik; tim poslom se bavio do 1902, kad je umro u 35. godini života.

VAJNBERGER Mor, trgovac iz Satmara; bavio se trgovinom u Zrenjaninu do 1913, kad je umro u 45. godini života.

VAJNFELD Arpad bavio se manufakturnom trgovinom u deceniji pred drugi svetski rat. Ubijen je u Beogradu 1941. godine.

VAJNFELD, trgovac, pominje se u dokumentima kao trgovački putnik, sa stanom u Nemačkoj četvrti.

VAJNFELD, trgovac bez drugih podataka, pominje se u knjigama opštine 1901. godine.

VAJNHERC Roži, trgovac; poslovala je u Zrenjaninu do 1900, kad je umrla u svojoj 69. godini.

VAJNHERC Regina (maloletna) posedovala je trgovinu mešovitom robom koja je otvorena 1885; vodio ju je Herman Vajnherc do 1891, kad je radnja prestala da radi.

VAJNSTAJN Hari, trgovac u deceniji pred drugi svetski rat; o njegovoj sudbini ne zna se ništa nakon što su ga odveli fašisti 1941. godine.

VAJS Andor, žitarski trgovac rodom iz Sente, radio je u Zrenjaninu pred drugi svetski rat, a ubijen je 1941. godine.

VAJS David, komisionar za kupovinu žitarica, registrovao je radnju 1891. godine.

VAJS Ilija, vlasnik trgovine hranom i zemaljskim proizvodima; radnja je registrovana 1931. godine.

VAJS Herman, otac Isidora Vajsa; rođen u mestu Puho u Slovačkoj 1815, a u Zrenjanin došao 1856, kad je započeo intenzivnu delatnost na svim poljima privrednog, društvenog i kulturnog života. Bio je predsednik Jevrejske opštine. Njegovu trgovinsku delatnost posle njegove smrti 1879. nastavili su mu sinovi.

VAJS Isidor, trgovac, jedan od najistaknutijih predstavnika privrednog života u Zrenjaninu. Odigrao veliku ulogu i u društvenom i kulturnom životu grada; bio jedan od pokretača da se osnuje trgovačka škola, jedan je od osnivača fabrike tepiha. Bio član gradske i županijske skupštine; odlikovan je Ordenom reda Franca Josifa. Rođen 1848, umro 1913. godine.

- VAJS Jovan, uoči drugog svetskog rata imao je trgovinu mešovite robe.
- VAJS Jožef, 1876. godine otvorio radnju za prodaju peciva i brašna koju je vodio 15 godina; radnja je prestala da radi 1891. Umro 1892. godine u 86. godini života.
- VAJS Judita otvorila je radnju mešovite robe 1881. godine koju je vodila do 1902, kad je prestala da se bavi trgovinom.
- VAJS Lazar započeo je trgovinu kožom 1902. godine, ali je zapao u teškoće i 1904. zatražio stečajno poravnanje.
- VAJS Moric, vlasnik manufakturne trgovine koja se pominje 1869. godine.
- VAJS Simon, trgovački putnik i piljar; umro 1874. godine od tuberkuloze u 46. godini života.
- VAJCENHOFER Ljudevit, vlasnik trgovine mašinskih delova, delova za bicikle i šivaćih mašina; držao radnju između dva svetska rata. Nacisti su ga odveli 1941, ali njegova dalja sudbina nije poznata.
- VAMBERGER, trgovac-senzal; imao je porodicu i obavljao trgovinsku delatnost oko 1870. godine, ali nije bliže poznat.
- VASERMAN Mihailo, trgovački putnik rodnom iz Segedina; umro u Zrenjaninu 1871. godine u 34. godini života.
- VASERMAN Karolj, krojač; otvorio trgovinu za prodaju odela 1896. godine; prestao da radi 1902. godine.
- VEKSLER i DARVAŠ, trgovačka firma čiji su suvlasnici bili Samuel Veksler i Marcela-Lujza Darvaš, rođena Valdingler; firma je počela da radi 1892, a prestala 1902. godine.
- VELTMAN Marton, vlasnik trgovine brašna i semena; radnja je počela da radi 1895, a prestala 1896. godine
- VENDEL Nikola, vlasnik kožarske trgovine u deceniji pred drugi svetski rat.
- VEHSLER Samuel, prevoznik špediterom; obavljao tu vrstu trgovačkog poslovanja od 1889. do 1902. godine.
- VELHELM Teodor, vlasnik trgovačke radnje koja je počela da radi 1921, a prestala 1923. godine.
- VINTER J. L., vlasnik trgovine žitarica; počeo da radi 1876, a prestao 1902. godine.
- VOLBERGER M., vlasnik trgovine gotovih muških i dečjih odela; pominje se prvi put 1870. godine.
- VOLF Aleksandar, trgovački agent iz Melenaca koji je pred drugi svetski rat bio u Zrenjaninu; ubili ga nacisti 1941. godine u Beogradu.
- VOLFINGER S., vlasnik trgovine žitaricama; rad započeo 1876, a prestao 1879. godine.
- ZEMANEK i sinovi, trgovina odela od 1896; vlasnici su bili Ignac, Ede i Ervin Zemanek.

PODACI O TRGOVAČKIM I DRUGIM UDRUŽENJIMA I DEONIČARSKIM DRUŠTVIMA

Gde god su inicijativa i akcija za ostvarenje pojedinih poslovnih poduhvata prevazilazili moć pojedinca u bilo kojoj grani privrede, Jevreji su u takvim slučajevima imali vanredan smisao da krenu putem udruživanja ličnih sposobnosti i kapitala, najčešće po principu deoničarskih društava u kojima su izgledi za dobit, odnosno gubitak, bili ravni srazmeri uloženog kapitala.

Ostavljajući zasad po strani takva udruživanja u cilju stvaranja industrijskih preduzeća, o kojima će biti reči u posebnom poglavlju, osvrnućemo se samo na neke

podatke o nastanku deoničarskih društava u trgovini i nekim drugim poduhvatima. Ovom prilikom treba ukazati i na već pružene podatke o udruženim kapitalima komanditnih društava (koje smo izneli u poglavlju o individualnim trgovačkim radnjama), gde se često susreću firme sa naznakom »braća«, »drugovi«, »drug« i sl., što je pri osnivanju trgovačkih deoničarskih društava, banaka, osiguravajućih društava i industrijskih preduzeća bilo prevaziđeno.

Konzorcijum za kaldrmisanje obale Begeja. Na levoj obali Begeja u blizini nekadašnje »Regate« nalazilo se u prošlom veku pristanište Parobrodskog društva. Prevoz robe u određeno vreme, naročito s proleća i jeseni, nije bio moguć zato što magacini pristaništa, a i samo pristanište, nisu bili povezani kaldrmisanom cestom sa centrom grada. Zbog toga je potekla akcija da se od Malog mosta, pored današnje sudske zgrade, do pristaništa izgradi put od kamena na bazi akcionarskog udruživanja svih njegovih korisnika. Danas bi to verovatno bilo rešeno samodoprinosom, pa je slično tome sedamdesetih godina XIX veka na inicijativu Samuela Ekštajna izgrađen kaldrmisani put koji je već 1878. godine bio amortizovan, a novac vraćen ulagačima.

Veliko Bečkerečko D. D. za parno i kadno kupatilo, društvo registrovano 1878. godine; inicijatori su bili najvećim delom Jevreji, od kojih u upravnom odboru nalazimo imena: dr Leopold Binder, Herman Polak, Samuel Frajnd, Mihailo Štajner, kasnije Emanuel Vajs i drugi. Samo društvo osnovano je godinu dana ranije.

Zavod za lečenje mineralnom vodom i inhalacijom u Marlli D. D. Imao je sedište u Velikom Bečkereku (danas Zrenjanin). Ovo banjsko lečilište koje se sada nalazi u Rumuniji, naši građani su mnogo koristili, pa je ovde potekla i inicijativa da se oformi akcionarsko društvo za uređenje i eksploataciju banje. Prilikom registracije preduzeća nailazimo na veoma velik broj akcionara Jevreja koji su bili najaktivniji i po inicijativi i po uloženom kapitalu u taj poduhvat. Od mnogih navodimo sledeća imena: dr Mor Hofenrajh, lekar, čiji je uloženi kapital iznosio 4.000 kruna, Herman Polak 3.000, Herman Mangold 3.000, Herman Štajner 3.000, Mano Vajs 3.000, Ignac Ajzenšteter 500, J. L. Vinter 100, Gerson Šlezinger 200, Albert Kon 500, Vilmoš Ekštajn 500, Isidor Vajs 100, Mano Vajs sa još 3.000 kruna 1882. godine, Vilmoš Ekštajn sa novih 500 kruna 1883. godine, Mihailo Štajner sa 4.000 kruna 1888. godine, Herman Polak sa 3.000 1889. godine, Kon Albert sa 500 kruna 1890. godine. Preduzeće je likvidirano 1892. godine.

Sorgerovo društvo za podizanje brana i nasipa i za zemljoradnju osnovano je 1906. godine. Aktivnost društva koje su vodili i finansirali Jevreji bila je veoma obimna i zanimljiva pa stoga zaslužuje posebnu obradu. Društvo je bilo aktivno do početka drugog svetskog rata, a među njegovim istaknutim rukovodiocima nalazimo imena: Herinc Baš, David Openhajmer, Arnold Grinbaum, dr Đeža Polak, Urban Fridaš, Jovan Ekštajn, a pred sam rat 1939. godine dr Arpad Kartal.

Štajnicer Geza, vlasnik komanditnog društva za trgovinu ogrevnim materijalom koje je osnovano 1892, a 1910. pretvoreno u društvenu firmu. Osnivači su bili Geza Štajnicer, Laslo Hiler, dr Šamu Mangold, dr Đeža Polak i sinovi Samuila Frajnda. Društvo se bavilo posredovanjem pri uvozu uglja i koksa, a takođe i prodajom domaćeg uglja i ogrevnog drveta. Pred drugi svetski rat, upravljači društva bili su Mano Glik i sinovi Samuila Frajnda od strane Jevreja sem drugih članova koji nisu bili Jevreji.

Trgovačko D. D. za trgovinu ogrevnim i građevinskim materijalom. Ovo akcionarsko društvo osnovao je Edmund Đarfaš, dugogodišnji potpredsednik Trgovinske industrijske komore u Zrenjaninu, zatim dr Lazar Handler. Godine 1918. u upravi je Geza Gros, zatim 1925. dr Viktor Đeneš, advokat, a od 1928. u rukovodstvu su braća Ferenc i Janoš Đarfaš, sinovi Edmunda Đarfaša. Kapital ovog društva u akcijama iznosio je milion dinara, a rezervni 1,750.000 dinara.

Poljoprivredno A. D. imalo je za osnivače pretežno jevrejske privrednike među kojima su bili Imre Bak, direktor banke, Jene Hajduška, Bernat Hibš, Zigmond Lafntner, Aurel Majer, dr Lajoš Veg i drugi. Društvo je osnovano 1917, a delovalo je do 1941. godine.

D. D. za lekovito bilje osnovano je 1917. godine. Između ostalih članova nalazimo mnoge jevrejske privrednike: Geza Gros, Mor Gutman, 1920. godine Edo Đarfaš, Daniel i Bela Gutman, 1932. pod nazivom »Planeta«, a 1934. tu su Alfred i Josif Blum, Julije Volner i dr Ljudevit Boršodi. Za vreme drugog svetskog rata, firma je nastavila da radi pod upravom Nemaca; likvidirana je tek 1946. godine.

Speditersko A. D. osnovano je 1918. godine; upravljajući su bili dr Lazar Handler i Šamuel Ekštajn, a od 1920. godine Isak Feješ.

»Volta« D. D. osnovano je 1920. godine s kapitalom od 250.000 dinara; bavilo se trgovinom elektro-tehničkog pribora za upotrebu električnog osvetljenja i prenosa električne energije, radio-aparata, običnih i motornih bicikala, pisaćih i šivaćih mašina, automobila i auto-delova, a postavljalo je i električne instalacije. Rukovodeći ljudi i osnivači bili su jevrejski privrednici: Imre Bak, Aurel Majer, Išo Đeri, dr Mor Ivanji, David Heler i dr. Preduzeće su preuzeli Nemci za vreme okupacije u drugom svetskom ratu, a posle oslobođenja nastavilo je da radi kao državno preduzeće.

Prometno D. D. za hranu, materijal za gorivo i građevine; pri osnivanju ovog akcionarskog društva, rukovodeću ulogu imali su jevrejski privrednici, a tako je ostalo sve do početka II svetskog rata. Među osnivačima 1921. godine bili su Ludvig Kerpner, dr Stevan Hajduška, Eduard Kerpner, Žiga Goldšmit; u 1922. godini, novo ime je Oskar Rohlic, 1923. godine Andor Kalaj, zatim 1931. godine Armin Graf i Imre Volf, a 1937. Franja Đarfaš i Sima Dim.

Banatsko izvozno i uvozno D. D. osnovano je 1922; najveći broj njegovih rukovodilaca bio je iz redova privrednika Jevreja, od kojih se ističu Adolf Gusman, Aurel Majer, Imre Bak i drugi.

Javna skladišta D. D. u Zemunu, preduzeće osnovano 1896. imalo je magacine i skladišne prostorije na obali Begeja na železničkoj stanici u Zrenjaninu. Primalo je poljoprivredne proizvode na čuvanje i manipulaciju. Magacinski prostor koji se sastojao od 10 magacina mogao je prihvatiti 1.200 vagona robe. Preduzećem u Zrenjaninu upravljao je pred II svetski rat Salamon Hercog.

INDUSTRIJA

U doba doseljavanja prvih jevrejskih porodica u Banat, u njemu nije bilo nikakve industrijske proizvodnje. Takvo stanje je ostalo sve do posle revolucije 1848-49. godine.

I sama proizvodnja piva, koja je u to vreme imala u Zrenjaninu tradiciju od oko 100 godina, obavljena je u okviru radionice za spravljanje piva na zanatski način. Kad je Leopold Mencer došao iz Vršca u Zrenjanin 1804. godine i uzeo od države u zakup pivaru, on je već tada dosta učinio za unapređenje pivarske proizvodnje u pogledu i kvaliteta i kvantiteta. Sledeće godine doveo je pivarskog stručnjaka Brumela Majera, Jevrejina iz Češke, čije je iskustvo ostalo u nasleđe svim kasnijim zakupcima i vlasnicima pivare, koja se kasnije razvila u veliko industrijsko preduzeće, ali je ono prešlo u ruke ljudi koji nisu bili Jevreji.

U doba rađanja banatske industrije, početkom druge polovine XIX veka, uočavamo činjenicu da su pioniri banatske industrije u najvećoj meri bili Jevreji; oni su učinili da postane jedna od vodećih industrija u staroj Jugoslaviji.

Još sredinom prošlog veka, jedan od Mencerovih naslednika, Mihailo Mencer, vlasnik je vetrenjače na zapadnoj strani Zrenjanina u blizini Begeja; ona je poru-

šena tek prilikom izgradnje železničke pruge. U stvari, vetrenjača je imala sve odlike mlina, jer je proizvodila razne vrste brašna, s tim što je pogon bio na vetar.

Pedesetih godina XIX veka nailazimo na podatke o *fabrici ulja* Jovana Lihtentala; sem uljanog mlina i dve uljane prese, on je imao i uređaje za rafineriju ulja. Kapacitet fabrike kretao se oko 200 akova ulja u jednoj sezoni.

Fabrika kvasca i štirka osnovana je 1862. godine; osnivač je bio Samuel Gutman koji je za proizvodnju pivarskog kvasca, sirćeta, štirka, lepka i paste za cipele angažovao hemičara M. Openhajmera, također Jevrejina. Fabrika je radila nekoliko godina.

Fabrika šibica, hemijsku fabriku za izradu šibica i drugog materijala za paljenje osnovao je Isak Polak sa sinom potkraj 1862. godine u današnjoj Ulici Moše Pijde; šibice su pravljene bez upotrebe sumpora. Nema podataka o daljem razvoju, odnosno prestanku ovog preduzeća.

Fabrika ulja za lampe koju je osnovao Maksa Lihtental nalazila se u drugoj zgradi iste ulice gde je ranije bila fabrika ulja Jovana Lihtentala; nema podataka u kakvoj su vezi bili Maksa i Jovan. Maksina fabrika se pominje od 1865. do 1869. godine.

Parni mlin Lorenca Baša započeo je da radi 2. marta 1867. godine. Bila je to svakako ranija suvača koju je preduzimljivi Baš prepravio za pogon pomoću parne lokomobile; lokomobile su u to vreme počele osvajati teren prilikom vršidbe pšenice i sl. Adaptaciju mlina izveo je Baš uz saradnju A. Eperješa, mlinskog stolara, a to je u stvari bio i prvi parni mlin u Zrenjaninu. Pošto se do tog vremena u gradu već nalazilo dosta preduzeća koja su sve više dobijala karakter industrijskih pogona, Mihail Mencer, koga smo ranije pomenuli, objavio je poziv na osnivanje industrijskog udruženja i donošenje pravila što ih je ovaj umni Jevrej sam sastavio.

Fabrika kvasca Alberta Maja; godine 1869. osnovao je Albert Maj i drugu fabriku pivskog kvasca u Zrenjaninu. Nije poznato koliko je vremena radila ova fabrika, ali je svakako bila onemogućena u radu zbog velikih količina uvezenog takozvanog presovanog kvasca koji se dopremao iz Budimpešte i Segedina.

Fabrika likera, ruma i esencije vinskog sirćeta osnovao je Jozef Hiler još 1869. godine; fabrika se nalazila u Hilerovoj kući u današnjoj Miletičevoj ulici. Preduzeće se proširilo 1891, kojom prilikom su kao kompanjoni i suvlasnici ušli u upravu njegovi sinovi Arnold i Laslo; godine 1893, fabrika je proizvodila i špirit. Jožef, inače poreklom iz Slav. Požege, umro je 1902. u svojoj 68. godini. Fabriku je 1912. preuzeo Alojz Švrtlih u čijem je vlasništvu ostala sve do nacionalizacije posle oslobođenja 1946. godine.

Parni mlin Johana Bilica u Tomaševačkom sokaku, danas Ulica Moše Pijade, osnovao je Bilic 1871. godine u sopstvenoj kući.

Suvača i Olajnica u Tomaševačkom sokaku, danas Miletičeva ulica radile su od polovine XIX veka. Matilda Engelsman izložila ih je prodaji u toku 1872. godine.

Fabrika soda-vode, vlasništvo Donata Mora, radila je i pre 1876, ali je registrovana te godine; prestala da radi 1897. godine.

Parni mlin Jožefa Vajsa i M. Lihtentala nalazio se u Temišvarskom sokaku i žitnom trgu. Mleo je za novac i ušur, a u leto 1878. objavio je da krupi ječam i kukuruz.

Parni mlin Vilhelma Ekštanja pušten je u pogon 17. septembra 1881, a radi i danas; nalazi se na kraju Ulice Koče Kolarova, odnosno Dositeja Obradovića. Godine 1899, mlin je prešao u ruke Nemca Elmera, a zatim 1906. u vlasništvo Henlajna i Anaua, također Nemca.

Prva banatska hemijska fabrika šibica osnovana je 1882, a osnivač je bio Dohanj Mor; fabrika je radila 15 godina da bi se ugasila 1897. godine.

Fabrika sirćeta, koju je 1882. osnovao Adolf Finkelštajn, proizvodila je sirće i esenciju po najmodernijem metodu u to vreme, a nalazila se u Miletičevoj ulici.

Parna ciglana »Ujvari«, u današnjoj Novosadskoj ulici, osnovana je 1889, a 1902, počela je proizvodnju ručnih cigala. Godine 1904. izgrađena je kružna peć, a 1927. dve mehaničke

prese za izradu presovanih cigala. Godišnja proizvodnja iznosila je oko 1,5 milion cigala i crepa. Od 1936, vlasnik je bio Aleksandar Sarvaš koji je ubijen 1941. godine.

Parna pekara, koju je 1882. godine osnovao Herman Ekštajn u današnjoj Karadžićevoju ulici, prešla je 1897. u vlasništvo njegovog sina Samuila. Kapacitet pekare iznosio je oko 6.000 kg hleba dnevno i 8.000 komada peciva. Pekaru je 1937. godine kupio Nemač Ridel.

Fabrika tepiha nije izgrađena na inicijativu Jevreja, ali njihova pomoć i u organizaciji i u finansiranju nije zaostala. U upravi fabrike od njenog osnivanja nalaze se Jevreji Isidor Vajs, dr Lajoš Veg, Geza Štajnicer, dr Oršo Mačaš, a među akcionarima je takođe bilo i Jevreja.

Parnu pilanu na obali Begeja u današnjoj Sarajlijinoj ulici osnovao je Samuilo Engel 1879. godine; dnevni kapacitet je bio oko 25 m³ građe. Pilana je izgorela 1894, a šteta je iznosila 80.000 kruna; obnovljena je 1895. i radila do 1925, kad je prešla u ruke Trgovačkog D. D.

Fabrika špiritusa Lukač, Fišer i drugovi podiglo je 1888. godine akcionarsko društvo u kome se nalazio veliki deo jevrejskog kapitala. Kapacitet fabrike iznosio je godišnje oko 5.000 hektolitara špiritusa. Proizvodnja je obustavljena 1928. godine.

Prvu velikobečkeričku fabriku kandita i bonbona osnovali su Simon Grin, Helena Rozemberg, rođena Grin, Johana Kon, rođena Grin i Lajoš Kon. Prestala da postoji 1894. posle godinu dana rada.

Fabrika bonbona osnovana je 1894, a osnivač je bio Karolj Jakaba Holender. Prešla je u vlasništvo komanditnog društva 1914, a od 1918. vodio ju je Marton Grinvald.

Prva južnomadarska fabrika mašina osnovana je 1894. godine, a inicijatori su bili dr Lazar Štern, Aleksandar Fuks, Geza Štajnicer, Vilmoš Ekštajn, Adolf Levinger. Fabrika je prestala da radi 1903. godine.

Tvornica koža Jovan Ekštajn i sin osnovana je kao kožarska radionica i prodavnica još 1865. godine, a osnivač je bio Adolf Ekštajn. Dimenzije fabrike dobila je tek 1926, kad je upošljavala 100 radnika i proizvodila sve vrste kože za unutrašnje i inostrano tržište.

Fabrika šećera, jedno od najvećih industrijskih preduzeća u bivšoj Južnoj Ugarskoj i Jugoslaviji pre II svetskog rata. Podignuta je nakon opsežnih organizacionih priprema i akumulacije kapitala, a glavni finansijski rukovodioci bili su Jevreji: Lajoš Lonštajn iz Beča, Mor Elek iz Budimpešte, dr Marcel Bek iz Budimpešte, Emil Frajnd iz Praga i drugi. Rukovodstvo je sve do dolaska Nemaca 1941. godine ostalo u jevrejskim rukama.

Deoničarsko društvo za izradu vune osnovano je 1911. godine, a osnivači su bili Tereza udova Jakoba Gutmana rođena Šajber, Mor Gutman i Bela Gutman. U periodu pred II svetski rat, fabrikom je rukovodio Daniel Gutman.

Banatski umetni mlin (Helerov) osnovao je 1912. godine David Heler na kraju Ulice cara Dušana; kapacitet mlina iznosio je 3 vagona brašna dnevno. U akcionarsko društvo pretvoren je 1917, a prestao da radi 1936. godine. Pošto je mlin demontiran, zgrada je prešla u vlasništvo grada koji ga je pred II svetski rat ustupio vojsci za kasarnu; u njoj su Nemci za vreme okupacije napravili zloglasni koncentracioni logor.

Banatsko mlinsko preduzeće Volf i dr. osnovali su za vreme prvog svetskog rata 1917. godine Žigmond Volf, Lajoš Kerpner i Iži Fenjveš. Krajem rata 1919. mlin je prestao da radi.

Tvornicu poljoprivrednih strojeva A. D. osnovali su zrenjaninski privrednici među kojima je bio znatan broj Jevreja, između ostalih dr Lajoš Veg, Imre Bak i Hanrih Majer. Preduzeće je 1924. prešlo u vlasništvo Srpske zemljoradničke banke, ali je i tada u upravi ostalo Jevreja, npr. Aleksandar Fraj i dr. Preduzeće je palo pod stečaj 1929. godine.

Torontalska industrija poljoprivrednih strojeva, livnica gvožđa i metala osnovana je 1918. godine, a osnivači su bili Geza Gros, Ede Đarfaš, Aleksandar Grinvald.

»Ambrozija« tvornica bonbona, keksa i konzervi A. D. osnovana je 1919. godine; u stvari, to je bio nastavak nekadašnje fabrike Karla Holendera, ali je znatno proširena i reorganizovana tako da je upošljavala sto radnika, a kapacitet je iznosio 50 vagona robe godišnje. Glavni akcionari su bili Žigmond Samo, Martin Grinvald, Imre Bak, Aurel Majer, svi Jevreji. Rad je obustavljen 1928. godine, na početku privredne krize.

»Baš i Kurlender«, tvornica koža manjeg obima osnovana je 1920. godine, ali je već 1922. prestala da radi. Vlasnici su bili Jevreji.

»Banacia« fabrika bonbona i keksa A. D. osnovana je 1920. godine, a osnivači su bili jedan Srbin i Jevreji Geza Gros, Ede Đarfaš i Rudolf Majer. Fabrika je 1923. godine prešla u vlasništvo Karla Beneta, a dve godine kasnije, 1925, prestala da radi.

Domovinska industrija mlina A. D., njen glavni pokretač bila je veletrgovačka firma Štraser i Kenig, čiji je predstavnik za Vojvodinu bio Jevrejin iz Zrenjanina Emil Dajč kao direktor. Mlin je podignut za vreme prvog svetskog rata 1916, a radio je do 1921; njegov kapacitet iznosio je sedam i po vagona brašna dnevno. Demontiran je 1925. godine.

D. D. za preradu kukuruza i fabrika ulja podignuta je na desnoj obali Begeja 1916. s kapitalom od 10 miliona kruna, 1921. podignut na 20 miliona kruna, a 1922. na 10 miliona dinara. Vrednost oba objekta dostigla je 100 miliona predratnih dinara; objekti su podignuti radi snabdevanja Balkanskog fronta mašinskim uljem i mlinskim proizvodima. Tvornica ulja izrađivala je 4—5 vagona ulja dnevno, što je u to vreme bio svetski rekord u kapacitetu. Glavni rukovodioci akcionarskog društva bili su Adolf Milih, Isidor Frid, Artur Lederer, Đorđe Lederer, Hugo Elbogen, Viktor Elek, a kasnije dr Lazar Handler i dr. Objekti su posle demontiranja mašina postali svojina Fabrike šećera, a danas su u njima delom Silos, delom fabrika nameštaja »Žarko Zrenjanin«.

A. D. za podizanje mlinova osnovano je 1921. godine i bavilo se izradom svih tehničkih delova za uređenje mlinova. Glavni pokretači preduzeća bili su Emil Dajč i Stevan Dajč, zatim 1922. godine Peter Vajs, 1936. godine još i Maksa Ulman, dr Jaša Milih i dr.

Prva banatska tvornica makarona i testa A. D. podignuta je 1923. godine u dograđenoj zgradi Helerovog mlina u Ulici cara Dušana, gde je za vreme drugog svetskog rata bio koncentracioni logor. Glavni pokretači ove akcije bili su David Heler, Moric Heler, Emil Keveš, Adolf Gusman, Bernat Hibš, Nikola Heler i drugi. Fabrika je osnovana 1922. s kapacitetom od 15 vagona testenina, ali je 1925, posle tri godine postojanja, obustavila rad pošto nije mogla da izdrži domaću i stranu konkurenciju.

Velikobečkerečki izvozni mlin osnovali su Nemci još krajem prošlog veka; 1923. godine prešao je u vlasništvo jednog akcionarskog društva u kome su rukovodeću ulogu imali Oton Hercog, Šamu Vajner, dr Alfred Felner, Imre Bak, Leo Bolgar i drugi. Godine 1936, mlin je ponovo prešao u ruke jednog Nemca Nikole Lenharta.

Industrija mramora, granita, sijenita i veštačkog kamena D. D. nastala je tako što je radionicu Jakova Fišla, koja je osnovana 1911. godine preuzelo deoničarsko društvo 1923, s tim što je posao znatno proširen i nabavljena mehanizacija. Rukovodioci društva bili su Jakob Fišl, Hugo Gesler, Oto Gesler, Margita Fišl, zatim Sigmund Polak 1937. godine. Preduzeće je zapošljavalo od 15 do 20 radnika.

Fabrika kabela D. D. započela je rad 1925. godine pod rukovodstvom Viktora Eleka, inače direktora fabrike šećera; fabrička postrojenja bila su smeštena u magacine demontirane Fabrike ulja. Međutim, preduzeće se zbog boljih uslova rada preselilo u Zagreb.

Prikazujući na ovaj način ovih nekoliko desetina primera osnivanja i gašenja industrijskih preduzeća u Zrenjaninu u najrazličitijim granama industrije u kojima su Jevreji bili osnivači lično ili kao pokretačka snaga u raznim deoničarskim društvima, daleko smo od pomisli da su značaj i inicijativa u razvoju industrije Zrenjanina prikazani potpuno, jer ima mnogo primera gde bi samo za rad i ulogu Jevreja u samo jednom preduzeću, na primer u Fabrici šećera, Domovinskoj industriji mlina i drugima, bilo potrebno da se o tome napiše cela knjiga. Sem toga, za mnoga od ovih preduzeća nismo bili u mogućnosti da spomenemo i sve akcionare Jevreje i njihov uloženi kapital; oni su često ulagali novac u neizvesne poslove, a mnogo puta u takve koji su od početka nagoveštavali da neće uspeti.

Rizik i samopouzdanje praćeni neograničenim naporom da bi se konačno uspeklo u bilo kojem od ovih pomenutih industrijskih poduhvata, individualnom ili kolektivnom, doprineli su najvećim delom uspehu industrije Zrenjanina u celini, jer je grad na Begeju, bez obzira na to što se nalazi na periferiji Jugoslavije, već od njenog postanka bio jedan od vodećih industrijskih centara u zemlji.

BANKARSTVO I OSIGURANJE

Ako su inicijativa i rad Jevreja na osnivanju industrijskih preduzeća, uz nabranje tako impozantnog broja manjih i većih fabrika koje su oni u toku jednog veka osnivali i vodili u Zrenjaninu, pa i u ostalim mestima Banata, dovoljan razlog da se oni smatraju za glavne organizatore, radnike i nosioce programa u proizvodnji dobara i da se smatraju za osnivače ne baš neznatne banatske industrije, onda se to isto, a možda i pre, može reći i za njihov doprinos bankarstvu i osiguranju.

Trgovina i industrija su oduvek u velikoj meri zavisile od novčano-kreditnih uslova u kojima su se razvijale, pa je to bio slučaj i sa trgovinom i industrijom u Zrenjaninu i u Banatu, pa nije slučajno da je gotovo jednovremeno sa stupanjem privrede na put razvoja i napretka, sredinom prošlog veka došlo do osnivanja i prvih novčano-kreditnih ustanova u današnjem smislu, što je mnogobrojnim zrenjaninskim privrednicima, naročito trgovcima i industrijalcima, omogućilo da u domaćim novčanim ustanovama nađu sredstva za investiciona, robna i druga ulaganja za koja je kapital imao presudnu važnost, a to je ujedno pomoglo da pođe putem bržeg cirkulisanja novca, obrtanja i vraćanja sredstava.

Kao ilustracija toga perioda može se navesti okolnost da je još u doba »bune«, dakle oko sredine XIX veka, u Zrenjaninu radilo preko trideset advokata koji su se kao takozvani menični advokati uglavnom bavili poslovima oko protestiranja menica i izvršenjem po ogromnom broju presuda za menična i obligaciona potraživanja. Ova izvršenja vođena su bezobzirno i okrutno uz prodaju na »doboš« i pokretne i nepokretne imovine, zbog čega su advokati važili kao neka vrsta strašila za dužnike.

U prvoj polovini XIX veka, sam Magistrat grada Zrenjanina vršio je funkciju kreditne ustanove. Naime, novac koji je ležao u raznim gradskim fondovima, kao na primer gimnazijski fond iz kojeg je trebalo podignuti gimnaziju u gradu, ležao je u blagajni Magistrata, a on je radi uvećanja fonda davao ovaj novac na korišćenje uz obligaciju, odnosno menicu. Novac fondova koristili su svi oni koji su po molbi dobili zajam, a među njima je bilo i Jevreja. Još danas se u arhivu čuvaju spisi, odnosno molba Jozefa Rota kojom je tražio od Magistrata zajam od 200 forinti. Isto tako su sačuvane originalne obligacije-obveznice Matije i Sofije Ajzner, zatim obveznica Sali Polaka i Solomona Bretnera na 55 forinti; spisi datiraju iz 1830. godine.

U to vreme, Magistrat je u stvari bio i sudska vlast u pogledu raspravljanja po meničnim zajmovima. Sudovi nisu postojali kao zasebne ustanove, nego je Magistrat, odnosno određeni senator, bio prvostepeni opštinski sudija, dok se u drugom stepenu raspravljalo kod županijskog, odnosno vlastelinskog suda. U arhivi grada Zrenjanina sačuvana je molba, odnosno tužba, Ignjata Majera protiv Sebastijana Stasana radi prinudne naplate 125 forinti; tužba potiče iz 1818. godine. Iste godine je Samuel Frombah pokrenuo postupak protiv Josipa Lebla zbog duga od 816 forinti.

Na dan 1. januara 1860. započela je rad Gradska štedionica u Zrenjaninu, što u stvari predstavlja nastavak poslovanja Magistrata u odnosu na kreditiranje građana, s tim što je pravilima koja je odobrilo ugarsko Ministarstvo finansija data ovom poslu forma novčane ustanove. Mada su sredstva ove štedionice bila ograničena, njeno poslovanje koristili su mnogi građani Zrenjanina, a naročito trgovci i zanatlije. Ko su bili korisnici kredita može se videti iz gruntovnih spisa koji su sačuvani, iz čega proizlazi zaključak da su zajmovi davani uz hipoteku i uknjižbu na nekretnine. Takođe se može ustanoviti da je među privrednicima Jevrejima bilo mnogo korisnika kredita; okolnost da su nekretnine bile jemčevina, jasno govori da su vlasnici zgrada u gradu imali uslove da prvenstveno koriste Gradske štedionice. Glavni rukovodilac ove prve novčane ustanove u Zrenjaninu bio je izvesni Kegl, ali nije poznato kojoj je nacionalnosti pripadao.

Ubrzo su se poslovni ljudi uverili i u korisnost samog poslovanja štedionice, kojoj su jedino nedostajala sredstva da bi mogla zadovoljiti potražnju kredita. Zbog toga se u krugovima ljudi okupljenih u društvu »Kasina« (osnovano 1842) pojavila ideja o osnivanju privatne štedionice. Ova akcija je pokrenuta na dan 30. septembra 1862, kad je održana prva sednica i na njoj izabran osnivački odbor. Međutim, već prethodni sastanci pokazuju na to koliko je interesovanje pobudila ova akcija među privrednicima. Naime, u toku rada na izradi statuta i upisa akcija, veoma brzo je bio izvršen upis 500 akcija, pa je na osnivačkoj sednici odlučeno da osnovni kapital ove ustanove, koja će se zvati Torontalska štedionica (Torontál takarékné pénztár), iznosi 40.000 forinti podeljenih u 1.000 akcija po 40 forinti. Odmah je bilo predviđeno da se kapital može povećati sa još 500 akcija, kao i delokrug rada štedionice koja je na primljene štedne uloge odobravalala kamatu od 5 odsto, dok je novac na zajam davala uz kamatu od 6 odsto.

Ovde želimo istaći da je među osnivačima bilo ljudi raznih nacionalnosti, a među njima i četiri Jevreja: Simon Berger, Herman Gutman, Mihailo Mencer i Herman Polak; među akcionarima ih je svakako bilo više, ali njihov spisak nije sačuvan.

Zamisao o osnivanju štedionice nije se mogla jednostavno sprovesti u delo iz razloga što su državne vlasti odugovlačile da daju odobrenje. Trebalo je da prođe punih pet godina da bi statuti bili odobreni i da bi se mogla održati skupština akcionara kako bi posao mogao konačno započeti. Pravila koja je odobrilo mađarsko Ministarstvo finansija pretrpela su izmene tako što je moglo biti upisano 600 akcija od po 100 forinti.

Na Osnivačkoj skupštini od 25. avgusta 1867. godine ustanovljeno je da su umesto 600 predviđenih prijavljene na upis 833 akcije, pa je višak od 233 akcije morao biti reduciran. Ovo ističemo samo kao ilustraciju zainteresovanosti privrednika za rad jednog preduzeća takve vrste. Za upravnika Torontalske štedionice izabran je Mihailo Mencer (Jevrej), za blagajnika Ignac Ajzenšteter (Jevrej), a za odbornike Hadžić, Polak (Jevrej), Vimer (Jevrej), Bielek, Oblat, Botka, Mangold (Jevrej), Maj (Jevrej), Večeš, Najgebauer (Jevrej), Kelner, Husar i Arsenović. Brojnost Jevreja u upravi prvog novčanog zavoda u Zrenjaninu koji je osnovan po privatnoj inicijativi pokazuje ne samo poslovnost jevrejskih privrednika, upornost u sprovođenju ove ideje u delo (koja je svakako rezultat inicijative Jevreja), nego i homogenost ovih ljudi koji su tako masovno ušli u rizik pri osnivanju jednog novog preduzeća bez perspektive i iskustva.

Zanimljiv podatak iz početnog perioda poslovanja ove štedionice jeste taj da je predsednik Mencer raspisao konkurs za knjigovođu i blagajnika. Naime, za knjigovođu, koji je trebalo da obavlja i sekretarske poslove, bila je predviđena plata od 1.000 forinti, a za blagajnika 800 forinti godišnje. Oba kandidata su sem stručne sprema morala da znaju govorni i pisani mađarski i nemački jezik, a uz to je blagajnik morao da položi kauciju u iznosu svoje dvogodišnje plate. Štedionica je otvorena 20. novembra 1867. godine u prostorijama Gradske kuće gde se rad odvijao svakog dana od 9 do 12 časova pre podne sem nedelje i praznika. Ulozi su primani sa 5 odsto, vršeno je eskontno poslovanje sa ispunjenim menicama i davani su predumovi na vrednosne hartije i predmete s kamatom od 6 odsto, uz zaračunavanje 0,5 odsto provizije.

Početkom 1867. godine osnovana je još jedna slična novčana ustanova pod nazivom Velikobečkerečko udruženje za štednju i kredit. Osnivačka skupština ovog novčanog zavoda održana je 10. januara 1867, a njen predsednik i inicijator bio je Maks Najgebauer. Ova novčana ustanova poslovala je u manjem obimu od Torontalske štedionice, što se može videti iz godišnjih izveštaja o poslovanju za 1868. godinu. Iz izveštaja se vidi da je zavod kojim je rukovodio Mencer imao promet od 128.149,73 forinti, dok je udruženje kojim je rukovodio Najgebauer imalo promet od 21.012,87 forinti.

Radi upoređenja, ovde ćemo samo napomenuti da je 1868. godine u Pančevu osnovana Pučka banka o čijem ćemo radu pisati kad bude reči o Jevrejima privrednicima iz Pančeva, dok sada samo konstatujemo paralelan rad banatskih privrednika u bankarsko-novčanim poslovima.

Isto tako, ovde se može pomenuti i akcija iz proleća 1869. godine u Beogradu oko osnivanja Narodne banke u Beogradu za čije su osnivanje kao eksperti bili pozvani i neki Jevreji iz Ugarske (Hercel).

Iz skupštinskog izveštaja od 10. aprila 1869. saznajemo da su u upravi Torontalske štedionice sem Mihaila Mencera bili i drugi Jevreji: Henrih Dajksner kao rukovo-

deći direktor, zatim Herman Dajč, Henrih Engelsman, Samuel Engel, Mor Švimer, Ferdinand Cimerer, M. J. Vajs i drugi.

Sredinom 1869. godine počela je da posluje i Velikokikindska štedionica o čijem ćemo radu pisati naknadno.

Poslovanje Torontalske štedionice u međuvremenu se veoma proširilo; tako iz polugodišnjeg izveštaja za 1869. godinu saznajemo da je ulaz u gotovom novcu od 1. januara do 30. juna iznosio 1,331.530,37 forinti. Aktiva i pasiva ove ustanove za 1869. godinu iznosile su prema bilansu 814.227,79, a čista dobit bila je 25.871,76 forinti. Ovako uspešan i razgranat posao ove novčane ustanove doveo je do promene pravila, povećanja kapitala za novih 400 akcija i do promene imena zavoda, tako da je on počev od 1871. godine poslovao pod imenom Torontalska štedionica i kreditna banka.

Na dan 20. septembra 1869. godine umro je u 48. godini života direktor Velikobečkerečkog udruženja za štednju i predujam Maks Najgebauer, građevinski inženjer, rodom iz Češke.

Mada su obe ove privatne novčane ustanove bile sastavljene od svih nacionalnosti koje su živele u gradu, ipak su one smatrane za jevrejske institucije, jer su im direktori i rukovodioci bili Jevreji.

Srpski privrednici su smatrali da i oni mogu osnovati svoju novčanu ustanovu, pa je tako u aprilu 1871. došlo do osnivanja »Banatskog srpskog udruženja za štednju i predujam«, sa čisto srpskim članstvom u rukovodstvu.

U toku 1872. godine vršene su pripreme za osnivanje i četvrte privatne novčane ustanove u Zrenjaninu u kojoj su i inicijativa i kapital Jevreja odigrali važnu ulogu. Naime, bila je reč o osnivanju koncesionirane »Velikobečkerečke štedionice«, a osnivač je bilo Ministarstvo. Ova novčana ustanova je bazirana na akcijskom kapitalu u iznosu od 200.000 forinti podeljenih na 2.000 akcija od po 100 forinti. Sami osnivači, među kojima su bili i sinovi Samuila Frajnda, Moric Varman, K. Ajzenšteter, Samuel Ekštajn, K. Ulman (svi Jevreji), pored ostalih osnivača upisali su sami 88 od predviđenih akcija. Osnivačka skupština Velikobečkerečke štedionice održana je 12. maja 1872. Može se reći da se jevrejski uticaj u ovom novčanom zavodu zadržao punih 70 godina tokom poslovanja ovog poznatog preduzeća, odnosno sve do 1941. godine.

Pojavom ovog četvrtog novčanog zavoda u Zrenjaninu bio je akumuliran veliki deo gotovog novca gradskih i seoskih štediša, pa se pojavila konkurencija koja je dovela do davanja izvesnih povlastica štedišama kod Velikobečkerečkog udruženja za štednju i predujam u cilju da se privuče što veći broj novih štediša.

Iz izveštaja o bilansu Banatske srpske zadruga za štednju i predujam za 1872. godinu vidi se da se odstupilo od zatvaranja kruga i ograničenja samo na srpsko članstvo te ustanove, jer se u upravi pojavljuju i Jevreji kao članovi.

U daljem radu Velkobečkerečkog udruženja za štednju i predujam kao akcionarskog društva pojavljuju se sve nova imena jevrejskih privrednika kao rukovodilaca i članova njene uprave. Tako su za 1876. godinu kao odgovorna lica registrovani kod suda Šamuel Ekštajn, Ignac Levi, Moric Blivajs, Leopold Mangold, Ignac Dajč, Albert Vajs, Armin Polak i Albert Kon. Zatim je kao član uprave upisan Emanuel Vajs 1877, Jakob Šlezinger 1881, German Šlezinger 1889, M. Štajner 1884, Aleksandar Vajs 1887, Armin Mangold i Ignac Levi 1904. i drugi.

U upravi Torontalske štedionice i kreditne banke u 1876. godini nalaze se kao članovi direkcije Ignac Ajzenšteter, Armin Vajs i Ignac Levi, a u docnijim godinama saznajemo iz izveštaja o obnavljanju kadrova da su u upravi nova imena Jevreja: Isidor Vajs 1880, Žigmond Dajč 1881, Šamuel Frajnd i Armin Polak 1882, J. L. Ajzenšteter 1883, Geza Štajner, Mano Vajs i J. L. Kon, 1884, Armin Mangold 1886, Geza Štajnicer 1887, Mihajlo Švarc i Aleksandar Hercl 1891, Salamon Engel 1894, Isidor Vajs 1895, Henrih Majer 1900, Leopold Vinter 1905. i drugi.

U upravi Velkobečkerečke štedionice i u poslovanju ovog zavoda nalazimo u toku daljih 50 godina sledeća važnija imena Jevreja kao članova uprave, odgovorna za rad ovog odlično uređenog novčanog zavoda: Majer Rotmiller i W. Frajnd 1877, Fridješ Hiršler, Žigmond Dajč 1882, Ignac Ajzenšteter 1885, Ignac Levi 1891, Šamuel Švarc 1893, dr Lajoš Veg 1900, Šalamon Temer 1908, Isidor Volfinger 1911, Ervin Kalman 1912, Leo Bolger 1920. godine.

O poslovanju ovih preduzeća od njihovog osnivanja do kraja poslovanja i postojanja, uglavnom su sačuvana dokumenta iz kojih je vidljiv njihov uspon i rast, a također se iz mnogih činjenica može zaključiti o ogromnoj ulozi jevrejskog dela članstva i članova uprave u poslovanju i razvoju tih zavoda i banaka. Njihovo angažovanje u rukovođenju ovim preduzećima učinilo je da je bez obzira na to što su imali ulogu i privrednici drugih nacionalnosti, u narodu ostalo uverenje da su Jevreji bili inicijatori i rukovodioci motornih snaga banatske privrede.

Dosta rano u odnosu na razvoj bankarstva u gradu pojavilo se jedno privatno preduzeće koje se bavilo menjačkim poslovima. Bilo je to 1879. godine kada je Laura Kadelsburger, rođena Dajč, supruga Filipa Kadelsburgera, otvorila menjačnicu u Zrenjaninu. Bio je to važan događaj u finansijerstvu grada čime je ne samo popunjena praznina u pogledu valutnih poslova nego je ova firma tokom vremena bila važna poluga u funkcionisanju devizno-valutnog poslovanja i razvoja banatskog novčarstva. Od 1922. godine, menjačnicu pod imenom L. Kadelsburger vodila je Regina Goldman, rođena Kadelsburger, dok je prokurist firme bio dr Josif Goldman, a u godinama pred drugi svetski rat to je bila Amalija Klajn.

Godine 1879, jedna grupa jevrejskih privrednika osnovala je i Prvo velikobečkerečko udruženje za davanje zajma na bazi zaloga; zalagaonica je davala zajmове uz kamatu, s tim što je kao zalogu uzimala zlato, srebro i vrednosne papire. Iz sudskih spisa vidi se da je zalagaonicu najpre registrovao Armin Polak 1882, a iste godine je registracija izmenjena s tim što je firma dobila naziv »Prvi veli-

kobečkerečki založni zavod Herman Polak i drugovi«; komanditni članovi bili su u stvari Armin i Oskar Polak. Pošto druga dokumenta o ovoj zalagaonici koja je radila do 1902. godine nisu sačuvana, to nije jasno da li je to ona ista zalagaonica koja se u dokumentima pominje 1879. godine.

Inicijativom nekolicine jevrejskih privrednika osnovana je 1882. još jedna novčana ustanova u Zrenjaninu: Velikobečkerečka zadruga za štednju i samopomoć. Kao osnivači između ostalih pojavljuju se Herman Mangold i Mihailo Štajner, kao predstavnici preduzeća pominju se 1884. godine Moric Klajn i Gerson Šlezinger, a 1885. god. Filip Ekštajn i J. L. Ajzenšteter. Ova novčana ustanova likvidirana je 1887. godine, s tim što je prilikom likvidacione skupštine umesto dotadašnjeg Velikobečkerečkog udruženja za štednju i samopomoć osnovana nova novčana ustanova u vidu Deoničarskog društva pod nazivom Velikobečkerečka narodna (pučka) banka D. D. Kao predstavnici ove nove ustanove zavedeni su u sudski registar između ostalih i Jevreji Filip Ekštajn, Gerson Šlezinger, a 1890. godine bio je među članovima uprave i Mihailo Štajner.

Sedmi novčani zavod u gradu osnovan 1902. godine bila je Opšta privredna banka, kasnije u narodu poznata kao Majerova banka. Osnovana je kao akcionarsko društvo sa akcijskim kapitalom od 200.000 kruna, a njeni osnivači su mahom Jevreji: Rihard Močanj, Eugen Hajduška, Hajnrih Majer, Aurel Majer, Žigmond Leštner, dr Julije Najman, ali je u rukovodstvu bilo i drugih koji nisu bili Jevreji, npr. dr Imre Varadi, dr Pera Erdeljan.

Pojedini jevrejski privrednici su pokušali da osnuju samostalne bankarske ili zastupničke radnje; to je bio slučaj Jožefa Lederera 1907. godine i Mikše Štajnera koji se pored bankarskih poslova bavio i poslovima osiguranja; međutim, on je taj posao obavljao samo od 1909. do 1912. godine. Hugo Djeneš je započeo takav rad 1909, ali je iste godine i pretao.

Izmenjene prilike u privrednim i novčanim odnosima koje su nastale posle završetka prvog svetskog rata nalagale su postojećim novčanim zavodima opreznost u poslovanju i prilagođavanje nastalim prilikama. U vrtlogu posleratne konjunktore nikao je još ceo niz novih novčanih ustanova i zavoda od kojih su neki napredovali i radili sve do početka drugog svetskog rata, dok su drugi poslovali kratko vreme i prestali.

Torontalska štedionica i kreditna banka kao najstarija novčana ustanova u Zrenjinu (osnovana 1867) stupila je još u periodu pre prvog svetskog rata, 1907. godine, u užu interesu vezu s Prvom peštanskom domovinskom štedionicom koja je za direktora banke delegirala Gezu Grosu, po narodnosti Jevreja; on je postao generalni direktor i predsednik upravnog odbora 1916. godine. Istovremeno sa stupanjem u ovu interesnu zajednicu povećana je i deonička glavnica banke na 800.000 kruna, dok su rezervni fondovi iznosili 740.000 kruna. Za vreme prvog svetskog rata 1916, deonička glavnica se povećava na 1,500.000 kruna, a 1922. godine banka je raskinula užu zajednicu s Peštanskom štedionicom i istovremeno

stupila u interesnu zajednicu s Prvom hrvatskom štedionicom u Zagrebu. Posledica ovog udruživanja bio je nagao uspon i razvoj banke tako da je deonička glavnica u 1925. godini iznosila 4,800.000 kruna, odnosno 1,200.000 dinara, a rezervni fond 607.000 dinara. Banka se 1926. fuzionisala s Prvom hrvatskom štedionicom i nastavila rad kao njena filijala pod upravom direktora Geze Grosa, s tim što su kao članovi uprave filijale i dalje ostali mnogi jevrejski privrednici.

Velikobečkerečka štedionica, koja je oduvek važila kao banka s dominacijom jevrejskih privrednika, povećavala je svoj osnovni kapital nekoliko puta, a poslednji put 1922. godine kad je deonički kapital dostigao 1,000.000 predratnih dinara. Jedan od stubova njene uprave bio je dr Isak Podvinec, a veoma stručno vodio je banku direktor Leo Bolger, također Jevrej, koji je u banci ostao do početka drugog svetskog rata, tj. punih 36 godina, sve do svoje pogibije. Ovo je jedna od retkih banaka koja u doba privredne krize nije tražila zaštitu koja je bankama bila obezbeđena zakonom.

I opšta privredna, Majerova banka, koja je na čelu i u upravi imala uglavnom Jevreje, poslovala je s vanrednim uspehom; imala je i svoju menjačnicu. Njen direktor Aurel Majer preživio je godine fašističke okupacije u drugom svetskom ratu i umro posle oslobođenja.

ZASTUPNIŠTVA OSIGURAVAJUĆIH ZAVODA

U Zrenjaninu nije nikad bilo osnovano neko osiguravajuće društvo, ali su još od polovine XIX veka počela nicati zastupništva i filijale velikih osiguravajućih zavoda, poznatih širom Evrope. Prva molba za otvaranje jedne agenture osiguravajućeg društva bila je podneta Magistratu grada Zrenjanina još 1843. godine. Ipak je trebalo mnogo upornosti i rada dok su poslovi u vezi sa osiguranjem života i imovine postali popularni. Ljudi su u početku obraćali više pažnje osiguranju imovine i dobara nego ličnom, odnosno životnom osiguranju. Uopšte uzev, može se reći da je i ovoj vrsti trgovačkog poslovanja prvenstvo pripadalo jevrejskim privrednicima.

Jedan od pionira te delatnosti bio je Herman Gutman za čije poslovanje imamo podatke od 1854. godine. On je bio jedan od prvih zastupnika Ugarskog osiguravajućeg društva protiv šteta na usevima koje su prouzrokovane gradom, vetrom i olujom. Pored izvesnog broja Srba, Mađara i Nemaca koji se u to vreme pojavljuju kao agenti osiguravajućih društava iz Budimpešte, Beča i Kluža, značajne su akcije agentura za osiguranje što su ih vodili Jovan Rajner od 1866. i Leopold Mencer od 1870. godine, a koji su bili poznati jevrejski trgovci. Takođe i čuveni zrenjaninski trgovac Adolf Fajn otvorio je 1862. godine zastupništvo Tršćanskog osiguravajućeg društva Asikuracioni đenerali koje se bavilo osiguranjem imovine od vatre, vode i grada i životnim osiguranjem. Istim poslovima bavio se i trgovac J. G. Ernst od 1864. do 1868. godine.

Zastupništvo Prvog ugarskog opšteg osiguravajućeg društva u Budimpešti otvorio je 1864. godine trgovac Fridrih Maj s velikim zalaganjem i aktivnošću u oblasti osiguranja useva od leda, zatim od šteta nastalih od požara i vode. Tragovi ovog poslovanja postoje do 1868. godine.

Jakob Hirš je 1865. otvorio agenturu osiguravajućeg smera koju je vodio dugo godina (umro je 1900); vodio je zastupništvo Opšteg osiguravajućeg društva u Trstu u svim vidovima osiguranja života i imovina. Iste godine, zastupništvo za osiguranje Peštanskog osiguravajućeg zavoda preuzela su tri poznata zrenjaninska trgovca Jevreja: J. G. Ajhorn, Mihailo Mencer i S. Mec.

Pored uvoznih poslova, trgovac Isidor Jakob se od 1865. aktivno bavio poslovima osiguranja kao agent »Azijenda Asikarattris« iz Trsta.

U aprilu 1871. godine, trgovci Jevreji A. i V. Ekštajn osnovali su agenturu osiguravajućeg društva »Evropa« koje je naročito forsiralo osiguranje protiv grāda. Međutim, zastupništvo ovog osiguravajućeg društva preuzeo je 1872. godine zrenjaninski trgovac Samuel Vajs.

Trgovačka firma Sekules i Hajm preuzela je 1874. zastupništvo poznatog osiguravajućeg zavoda »Riunione adriatika di sigurta«.

Sve do kraja prvog svetskog rata, kao agente i zastupnike austrougarskih i stranih osiguravajućih društava nalazimo još na desetine jevrejskih imena, a to se nastavlja i u razdoblju između dva svetska rata. Tako zastupništva i filijale velikih stranih osiguravajućih zavoda imaju mahom na čelu iskusne jevrejske trgovce i stručnjake sve do početka drugog svetskog rata, zbog čega su u narodu stekli poverenje i popularnost. To se naročito odnosi na filijalu Društva za osiguranje i reosiguranje »Rosija-Fonsier« kojim je sve do drugog svetskog rata upravljao Mavro Hegediš.

Isto tako veliku popularnost i razgranate osiguravajuće poslove imalo je i Generalno zastupništvo Jadranskog osiguravajućeg društva D. D. u Zagrebu koje je vodio Jene Sege, poznati stručnjak u poslovima osiguranja. Generalno zastupništvo Opšteg osiguravajućeg društva »Sava« koje se bavilo svim granama osiguranja vodio je iskusni stručnjak Oskar Kemeneš.

Međutim, i u unutrašnjim stručnim službama osiguravajućih društava čijim filijalama nisu rukovodili Jevreji radili su mnogi stručnjaci Jevreji kao službenici i organizatori poslova.

JEVREJI U UGOSTITELJSTVU ZRENJANINA

Mada je učešće Jevreja u organizaciji i unapređenju ugostiteljstva u Zrenjaninu i drugim mestima Banata daleko iza značaja koji imaju u organizaciji trgovine,

industrije i bankarstva, ipak se ne može prenebregnuti njihova uloga ni u ovoj privrednoj grani.

Krajem XVIII i u prvoj polovini XIX veka, Jevrejima je iz raznih razloga bilo zabranjeno da se bave ugostiteljskim poslovima. Vlasti u gradu nisu im izdavale dozvole za tu vrstu delatnosti, a u najmanju ruku činjene su im smetnje pri nabavci takve dozvole. Međutim, Jevreji su tokom vremena ipak dobili mogućnost da se bave ugostiteljstvom i točenjem pića, pa i da učestvuju na licitacijama prilikom prodaje zakupa točarinskih prava drugim licima. Naime, grad je svake godine za nekih 40 ugostiteljskih radnji, koliko ih je sredinom prošlog veka bilo u gradu, izdavao u zakup točarinsko pravo preduzimačima na licitaciji, a oni su ovo pravo dalje prodavali pojedinim ugostiteljima, što je svakako bio rizik preduzimača.

Jevreji su rado ulazili u takve rizike čak i onda kad je situacija u ugostiteljstvu bila teška i kad situacija u ovoj privrednoj grani nije bila dovoljno poznata. Prilikom raspisane licitacije dolazili su i Jevreji sa strane iz dalekih mesta, pa bez poznavanja prilika kupovali ovo pravo na licitaciji da bi ga zatim dalje preprodali. To je donosilo dobit, ali često i gubitak. Jedan od poznatih zakupaca takvog prava bio je Simon Berger; sem celokupnog prava točenja koje je kupio i prodao, on je za sebe zadržao točenje u Pivari.

U toku druge polovine XIX veka nalazimo mnoga imena jevrejskih privrednika koji se javljaju kao zakupci i vlasnici najpoznatijih ugostiteljskih objekata u Zrenjaninu kao što su nekad bile čuvene kafane »Štat Pest«, »Mađarski kralj«, »Kiosk«, »Jankovićeve kafane«, »Kruna«, »Central«, »Roža« i druge gostionice i restorani na železničkim stanicama.

Veoma uspešan i poznat u gradu i okolini bio je ugostitelj Emanuel Fišer kojega kroz razdoblje od 1858. do 1891. godine nalazimo kao zakupca i vlasnika raznih odlično organizovanih ugostiteljskih objekata. Pod njegovim nadzorom odgajani su ugostiteljski kadrovi koji su kasnije mnogo doprineli afirmaciji zrenjaninskog ugostiteljstva.

Treba imati na umu da je noćni život koji se razvijao u ugostiteljskim objektima u toku druge polovine XIX i prvih decenija XX veka u gradu bio veoma razvijen, da je tokom zimske sezone, kao i u ostalim periodima tokom godine, u kafanama priređivano mnogo balova i igranki, sa ili bez programa, gde su organizacija posla i ugostiteljske usluge imali primaran značaj. Nije to bila jednostavna organizaciona sposobnost držati na visini jedan ugostiteljski objekat kao što je bila »Kasina« u kojoj se pored zabavnog razvijao i kulturni život zrenjaninskog društva. To isto važi za ostale velike kafane koje su se međusobno takmičile u pružanju razonode svojim posetiocima.

Najpoznatija imena Jevreja ugostitelja u toku toga perioda bila su: Lasner kao zakupac »Kasine«, Aron Kon kao zakupac kafane »Štat Pest«, Ignac Rajhental,

zakupac »Kioska«, E. Buksaum, vlasnik kafane »Njujork«, Leopold Frajesleben, Jakob Polak, zakupac »Koska« i kafane »Mađarski kralj«, Matilda Engelsman, vlasnica gostionice od 1873, hotelijer Radvanji od 1874, Filip Fajn, zakupac ugostiteljskih objekata od 1876, Rozalija Kon od 1876. do 1891. godine, i drugi. Napominjemo da je Filip Fajn bio jedna od najpoznatijih ličnosti zrenjaninskog ugostiteljstva sredinom druge polovine XIX veka. On je držao u zakup urbarijalno pravo na 26 ugostiteljskih objekata u trajanju od 1881. do 1885. godine, a sam je držao kafanu u Jankovićevoj kući koja je kasnije bila Narodni muzej, sada zgrada Investicione banke kod mosta. Takođe su veoma poznata sledeća imena ugostiteljstva Jevreja u daljem periodu: Jakob Kraus od 1884, David Glauber od 1885, David Sonenfeld od 1885, Filip Kaniža od 1886, Jovan Klajn od 1888, Samuel Hercl, zakupnik hotela od 1891, Karolj Hercer, vlasnik kafane od 1892, kafedžija Slezinger od 1896, Herman Hauzer od 1899, i mnogi drugi.

U periodu između dva svetska rata ostalo je u rukama Jevreja samo nekoliko ugostiteljskih objekata. Među njima su kafana »Beograd«, čiji je vlasnik bio Martin Gros (ubili su ga fašisti u Beogradu 1941), i reprezentativni hotel »Vojvodina«. Hotel je 1921. godine preuzeo David Kon koji ga je modernizovao na evropski način: u sobama je sproveo toplu i hladnu vodu i centralno grejanje, napravio je salu za priredbe, salu za bioskop, podrum je adaptirao za potrebe modernog bara, kafanu preuredio i sl. Kasnije je hotel preuzeo njegov sin Hinko, koji je kao i otac bio tragična žrtva fašista.

I ovi, naoko oskudni podaci o ugostiteljskoj delatnosti Jevreja u Zrenjaninu biće za privredne stručnjake dovoljna orijentacija o inicijativi i učešću ovih ljudi u organizaciji ugostiteljstva; ono predstavlja specifičnu granu u trgovini za koju su potrebni posebni napori na putevima uspeha.

ZANATSTVO

Učešće Jevreja u već prikazanim oblastima privrede, kroz ceo period razvoja zrenjaninske i banatske privrede u celini izgledalo je daleko masovnije nego što je bilo njihovo učešće i angažovanje u zanatstvu bilo da je reč o uslužnim bilo o proizvodnim zanatima. Međutim, ostaje činjenica da su pojedini Jevreji još u vreme svoga doseljavanja u ove krajeve obavljali poslove iz različitih zanatskih struka i da su to produžili kroz ceo XIX vek i u prve četiri decenije XX veka, dakle do početka drugog svetskog rata. Ono što je umanjivalo značaj ove privredne grane, pa sledstveno tome i zanata kojima su se Jevreji bavili, odražavalo se u tome da je samostalni zanatlija, bilo da je radio sam ili s pomoćnom radnom snagom, poslovao sa daleko manjim sredstvima, sa manjim rizikom i manjim uticajem na tržište, čime su snage Jevreja zanatlija bile svedene na značaj svih drugih zanatlija.

Inače, broj zanatlija Jevreja i u proizvodnim i u uslužnim zanatima u periodu od 1848/49. do početka drugog svetskog rata nije bio beznačajan. Nevolja je u tome

što je put do iznalaženja podataka o njihovom učešću u pojedinim zanatima veoma težak, zbog čega su ovi podaci daleko od potpunosti i potpurnosti.

Prema podacima do kojih smo došli u toku istraživanja učešća Jevreja u pojedinim vrstama zanata vidi se da su u njihovim zanimanjima zastupljeni veoma različiti zanati, i to ne samo elitni i unosni kako se to obično zamišlja ili tvrdi, ali bez dokumentacije i dokaza. Ovde smo, koliko je to bilo moguće, poređali zanate po azbučnom redu pošto se tako najlakše može pokazati težište pri opredeljivanju u izboru zanata u periodu koji smo istraživali.

Abadžije: ovaj zanat svakako nije tipičan za Jevreje zato što su se šivenjem suknenih odela najviše bavile abadžije srpske narodnosti. Ipak iz dokumenata nađenih u Istorijskom arhivu u Zrenjaninu vidi se da je tu do 1898. godine kao abadžija radio izvesni Najman rodом iz Baje, a 1901. pominje se i neki Kon.

Bravari su bili Lajoš Kon od 1918, Maksa Gliksmann između dva svetska rata, David od 1896, Aleksandar Goldštajn, Laslo Donat pred drugi svetski rat, Lederer između dva svetska rata.

Vlasnici vršalice: Jevrejski privrednici bili su prvi koji su uložili novac u mašinu za vršenje žita. Bilo je to onda kad su Simon Berger i drugovi doneli u Zrenjanin parnu vršaću garnituru koja je dnevno mogla da ovrše 300 merica. Prva vršalica je počela da radi 1864. godine, a bila je marke »Šutlevort«. Za njima se poveo i Lorenc Baš, bravar po zanatu, koji je svoju vršalicu kasnije preradio za pogon mlina.

Graveri: L. Štern, graver u kamenu i metalu, počeo je da radi još 1854. godine; počev od 1848. radio je nekoliko decenija graver E. Galicijaner.

Gajtandžije: Izradivanjem raznih vrsta gajtana bavilo se nekoliko zanatlija Jevreja. Tim poslom od 1843. bavio se Karlo Mencer pune 24 godine, a prestao je 1867; umro je 1873. u svojoj 52. godini od kapi. Taj zanat obavljao je i izvesni Kornblau, čija se radnja pominje 1871. godine.

Instalater telefona: danas instalaciju telefona u domovima i nadleštvima vrše poštanski službenici. U doba pojave telefona u Zrenjaninu, taj posao je obavljao stručnjak za niske struje Jevrejin Ignac Gajdušek.

Zidarski preduzimači: kad je Ferdinand Frajndt, koji je kao građevinski preduzimač počeo da radi 1878, obustavio rad 1891, taj posao je nastavio Adolf Ujvari, kasniji osnivač ciglane.

Zlatari i sajđžije: u zlatarsko-juvelirskom i sajđžijskom zanatu, Jevreji su uživali veliki ugled kroz čitavo stogodišnje razdoblje. Odlikovali su se preciznošću i solidnošću u poslu, pa su u narodu uživali poštovanje u ovim elitnim zanatima koji su često bili povezani i sa trgovačkim poslom, kako u pogledu prodaje fabričkih nakita tako i u prodaji časovnika i druge slične robe. Najpoznatije zanatlije ove vrste bili su M. Tot od 1855, Ferdinand Berger od 1858, Ferdinand Cimerer od 1862, Leon Helmbold, rodом iz Vajmara, koji je radio u razdoblju pre 1860, kad je umro u svojoj 37. godini od zapaljenja pluća. Adolf Inglikhofer se bavio pozlaćivanjem ramova, što je oko 1864. godine bilo u velikoj modi. Posao Lena Helmbolda nastavio je 1874. godine zlatar Karl Helmbold. Dalje se ređaju: Aleksandar Polak od 1876, Karolj Anđel, koji je počeo 1890, a prestao 1902, Henrih Grincvajg, počeo 1890, umro 1909. u svojoj 59. godini od zapaljenja pluća, Šarlota Epštajn od 1891. do 1898, Hauzer od 1893, Hofman od 1894, umro 1409. u svojoj 56. godini od srčane mane, Mihallo Goldberg, poreklom iz Poljske, počeo je 1898. i vodio radnju sve do dolaska fašista koji su ga streljali u Beogradu 1941, Aleksandar Gencinger od 1901, Ištvan Lindemajer od 1906, Šalamon Samuel od 1910, sve do 1941, kad mu se gubi trag posle odvođenja u Beograd, Lajoš Erlih od 1911. do 1921, Herman Špira i Grifeld Aron od 1915, Herman Bibel posle završetka prvog svetskog rata. U razdoblju između dva rata

pominju se zanatlije iz ove struke: Tibor Grinfeld, Deže Kon (streljan 1941), Aleksandar Rajh, Zigmund Reves (streljan 1941), Andrija Sonenberg (poginuo prilikom bombardovanja Beograda 1941) i Švab Albert.

Zubni tehničari: izradom veštačkih zuba i vilica bavili su se dr Jakob Gutman od 1885. i Salamon Picile od 1893. godine.

Izrađivač kišobrana: dugo godina tokom druge polovine XIX veka, ovim zanatom se bavio Adolf Klajn koji je umro 1893. u svojoj 72. godini od tuberkuloze. Marica Polaček započela je ovaj zanat 1886, a Ela Treblić je radila u poslednjoj deceniji pred drugi svetski rat, do 1941. kad su je ubili fašistički okupatori.

Kamenorezac: sem gravera koji su se bavili i rezanjem slova u kamenu, kamenorezačkim zanatom bavilo se 1911. godine jedan Jevrej po imenu Baron, bez bližih podataka.

Kovači i potkivači: u ovom zanatu poznati su Adolf Bart, koji je posle bune došao iz Pačira, ali ga je pokosila kolera 1855. u 27. godini života. Jakob Fraj počeo je da radi 1896, a Mor Sekelj od 1919. do 1920. godine.

Kolar: u podacima o zanatlijama našli smo samo na jednog Jevreja koji se bavio izradom kola; to je bio Emil Ekštajn koji je započeo posao 1899. godine.

Knjigovesci: knjigovezac i izrađivač galanterije Herman Šenk radio je svakako i pre revolucije 1848—49, i to uglavnom za knjižaru i izdavačku kuću Betelhaim koja je u Zrenjaninu otvorena 1843. Tragove o Šenkovom radu nalazimo još 1867. godine. Leopold Mangold radio je ovaj posao pedesetih godina XIX veka (1858), a u isto vreme radio je i knjigovezac Jozef Kon. Oko 1873. započeo je Jakob Dajč, a takođe istovremeno i Moric Brukner (umro 1881). Za njega se zna da je bio knjigovezački pomoćnik i da je umro u 37. godini života od bolesti pluća.

Krojači: priličan broj Jevreja u Zrenjaninu upražnjavao je u prošlosti krojački zanat. Sem onih koje smo pomenuli u periodu do pred bunu, od 1846. poznat je kao krojač i David Fajn. U to vreme, krojačkim zanatom bavilo se i Samuel Birincer; on je umro 1855. od kolere u 30. godini života; iste godine umro je krojački pomoćnik Salamon Taub od tifusa. Iz ovog perioda postoje podaci za Vilhelma Grinbauma mlađeg (1858), zatim Hermana Grosa, koji je umro 1860. od tuberkuloze u svojoj 55. godini, i Jakoba Kaufmana, rodom iz Bonjhoda, koji je umro 1862. u svojoj 28. godini od tuberkuloze. Simon Štajner radio je kao elitni krojač u trgovačkoj radnji M. Rotmilera; rad je započeo 1860, a umro je 1902. od kapi u svojoj 72. godini. Krojač Filip Felzenštajn počeo je da radi pre 1866, a umro je 1907. od kapi u 79. godini života. Moric Blivajs počeo je zanat 1862; tih godina započeo je krojački posao i Benhard Veberger koji je došao iz Palanke, ali je 1870. umro u 30. godini života. Godine 1870. nalazimo krojača Vajsa, a 1878. i Zamaneka koji je bio rodom iz Češke. Samuela Grinbauma nalazimo u podacima iz 1871. godine, a Šajovica 1888. godine. Tih godina započeo je rad krojač Bernat Varthajmer, koji je umro 1913, i od 1881; Jakob Ekštajn započeo je zanat 1886, Armin Rotmiler 1888, Julijana Ekštajn Adolf Najhut, koji je takođe umro iste godine. Možda nešto ranije od njih počeo je da radi Mor Špicer, poreklom iz Komarna, koji je umro 1896. od kapi u svojoj 57. godini. Teodor Rotmiler počeo je rad 1890, Simon Braun 1891, Samuel Adler 1894, Ignac Ekštajn 1895, Mozeš Holender 1896, Mano Mesinger 1896, Helena Jakoba Ekštajn, rođ. Najman, od 1897. do 1898, Ferenc Felzenštajn od 1897. do 1906, kad je umro u 42. godini starosti, Sofija Jakoba Ekštajn, rođ. Kraus, 1899, Samuel Ekštajn 1900, Karlo Vaerman 1900, Ihm od 1901 (prešao iz rimokatoličke vere u mojsijevsku kao odrastao), Jovan Frajnd 1902, Katarina Hermana Dajč, rođ. Holcer, od 1903, Arnold i Frideš Grimbaum 1905, Filip Grimbaum 1908, Aleksandar Najzer 1909, Leopold Goldšmit 1915, Zoltan Dubovic, čija je sudbina nepoznata od 1941, radio je između dva svetska rata.

Krojačice i krojači za zene: mada je u Zrenjaninu oduvek postojao priličan broj krojačica raznih narodnosti, Jevreji krojači za žene i Jevrejke krojačice bili su uvek traženi zbog solidnosti u radu i ukusa koji je u ovom poslu naročito važan. Poznati krojač D. Hamburger

otvorio je salon za dame 1862. godine, a iste godine započeo je svoj dugogodišnji rad i ženski krojač Moric Gutman koji je imao salon na Glavnom trgu; salon je poslovaio dugo godina. Markus Berger je počeo ovaj zanat 1866; sedamdesetih godina počele su rad poznate krojačice Johana Kepih (umrla 1911. u svojoj 67. godini) i Ilona Rajh (umrla 1910. u svojoj 60. godini). Albert Klajn je bio jedan od veoma ranih krojača za žene; umro je 1884. u 75. godini života. Dalje se redaju: Šarlota Šajovic, rođ. Štajner, od 1886, Helena Klajn od 1888, Jozefina Gedeon, rođ. Kegl, od 1889, Marija Dajč od 1890, Irma Naj od 1899, ml. Terezija Simona Grin, rođ. Gutman, od 1899, Siglinda-Helena Ajzler, rođ. Klajn, od 1899, Roža Markus, s početkom oko 1900 (umrla 1908. od srčane bolesti u svojoj 34 godini), Johana Henriha Mesinger od 1900, Šarlota Sekules od 1901, Berta Lajoša Markus, rođ. Kon, od 1901, Samuel Vajs kao ženski krojač od 1902, Berta Šome Adler, rođ. Krishaber, od 1903, Malvina Bender od 1904 (umrla od tuberkuloze 1907. u svojoj 24. godini), Tereza Šlezinger od 1908, Helena Špicer, rođ. Najman, od 1910, i druge. Posle prvog svetskog rata, poznate krojačice Jevrejke bile su Julija Kon, Malvina Handelsman, Janka Klajn i Julka Mikalački rođ. Špicer.

Limari: u ovom zanatu u drugoj polovini XIX veka i vreme pred prvi svetski rat nalazimo sledeća imena Jevreja: S. Fišer oko 1860, Jakob Švaro oko 1868. i dalje, Jožef Feldman od 1885, Jakob Gliksmann od 1902, Horovic od 1912. godine.

Lončar: lončarskim zanatom počeo je 1894. godine da se bavi Jožef Fišler.

Izrađivači lula bili su Samuel Rozenbaum od 1888. i Bohuslav Anđel od 1894, za kojega nije jasno da li je bio Jevrej.

Mašinbravari: već smo govorili o nekim mašinskim bravarima kao o Lorencu Bašu koji je svoju vršalicu preradio u pogon za mlin. Međutim, ovaj zanat je novijeg datuma, dakle iz poslednje četvrtine XIX veka. Tu nalazimo sledeća imena: Karolj Ekštajn 1889, Isidor Švarc 1891, Kovari 1902, Đula Kraus 1918. godine. Iz ove struke poznati su još mašinista Benda oko 1907. i Leopold Volf koji je stanovao u Gimnazijskoj ulici br. 12, a umro je 1912. u svojoj 76. godini.

Mesari i kobasičari: davno pre revolucije iz 1848, mesarskim i kobasičarskim zanatom počeli su se baviti sledeći Jevreji — David Levi, rodom iz Bavorske, umro u Zrenjaninu 1861. od zapaljenja pluća; Herman Klajn, rodom iz Bačke Topole, umro 1864. od tifusa u 68. godini života; Simon Fajn, umro 1869. u svojoj 83. godini; Jovan Šlezinger, doseljenik iz Neuzine, umro 1868. od zapaljenja mozga u svojoj 40. godini; Jakob Kon čije ime nalazimo u spiskovima zanatlija od 1864. do 1870; Rajner, kobasičar iz Farkaždina, radio od 1866. do 1873. U to vreme započeo je da se bavi mesarskim zanatom i Jakob Kraus koji je umro 1908. od bolesti srca u 74. godini života. Iz 1870. godine postoji podatak za ovlašćenog mesarskog majstora Hermana Ekštajna, za 1871. našli smo podatke o šahteru Najmanu, a iz 1874. o kobasičaru Perlesu koji je došao iz Šakula. Kobasičar Goldštajn počeo je da radi 1884, Ignac Dajč 1887, šahter Štajner, koji je došao iz Baje, započeo je 1894, mesar Fajn 1893, mesar Anton Frank 1895, mesar Henrich Gold, koji je umro 1901. od raka u 65. godini života, započeo je posao 1899. U vreme pred prvi svetski rat i između dva rata poznato je nekoliko mesarskih i kobasičarskih zanatlija Jevreja u Zrenjaninu, od kojih su najpoznatiji Josif Leopold, Globušić Marko i drugi.

Metalostrugar: u ovom zanatu poznat je samo jedan zanatlija Jevrej koji je radio uoči drugog svetskog rata. To je bio Slavko Krenišir čija je sudbina nepoznata pošto su ga odveli okupatori.

Mehaničari: najraniju jevrejsku mehaničarsku radnju u Zrenjaninu za koju smo mogli da dobijemo podatke registrovala je kod nadležnih vlasti 1886. godine jedna žena po imenu Marija Holender. Zatim su sledili: Ferenc Dajč 1890, Rozalija, udova Ede Gutmana, rođena Frank, 1893, Armin Braun 1904, Lajoš Erlih 1913, udova Jakova Gutmana i sinovi 1918. godine. Najpoznatiji Jevreji mehaničari između dva svetska rata bili su Aladar Hirš, Anton Herman i Vilmoš Sekelj.

Modni saloni: sem brojnih krojačica koje smo naveli, a koje su mahom imale i modne salone, prave modistkinje sredinom XIX veka bile su A. Goldštajn od 1856, Fani Cikler od 1867, Cecilija Klajn od 1868. i Celilija Horovic od 1869. godine.

Moleri, soboslikari i farbari: u tim zanatima bilo je angažovano nekoliko Jevreja još u doba pred bunu koji su nastavili rad i kasnije. Tako je soboslikar Adolf Polak počeo da radi četrdesetih godina XIX veka, a umro je 1858. od zapaljenja mozga u 37. godini života; on je radio u takozvanom opovačkom kraju. Soboslikar Šlajsig pominje se 1856, a iz 1858. postoje podaci o radu Antona Brauna, dekorativnog molera i izrađivača nadgrobnih spomenika. U to vreme počeo je da radi i soboslikar Adolf Klajn koji je došao iz Makoa; umro je 1873. od tuberkuloze u 38. godini života. Ignac Brumel, farbar, počeo je da se bavi zanatom 1861; kad je razvio posao, preuzeo je i farbarsku radionicu jednog drugog Jevreja, Leopolda Spicera, koji mu je prišao 1872. godine. Jakob Grinbaum, koji je oko 1878. malao kuće i crkve, svakako se bavio i slikarskim radom, ali on nije poznat. Aleksandar Spic, moler, došao je iz Čegleda i započeo rad 1883; umro je 1911. od zapaljenja pluća u 52. godini života. Leopold Rozenberg registrovao je kod vlasti početak molerskog rada 1895. U to vreme, ovaj posao već je obavljao i Isidor Buhbinder, koji je umro 1914. od srčane mane u 58. godini života. Iste godine umro je još jedan Jevrej moler koji je započeo molerski zanat 1904. godine; stanovao je u današnjoj Ulici Karla Marksa br. 26, a umro je u svojoj 66. godini od zapaljenja pluća. Lajoš Hajduška je počeo molerski zanat 1910. i obavljao ga sve do 1941, kad je odveden u Beograd i streljan. Između dva svetska rata radili su još i Mikša Gros kao farbar (umro 1933. u 61. godini života) i Pavle Reh kao moler (streljan u Beogradu 1941).

Obučari-cipelari: za vreme koje evidentiramo našli smo podatke i o radu nekoliko Jevreja obučara. Tako se u dokumentima od 1859. do 1867. pominje cipelar Simon Fogelajn od 1866. do 1909. obučar Volf koji je radio u Gimnazijskoj ulici, zatim od 1868. do 1909. cipelar Sigmund Vajs, a od 1879. cipelar Najman. Svoje obučarske zanatske radnje registrovali su i sledeći Jevreji: Henrih Štajn 1886, Vilmoš Hercfeld 1891. (radio još između dva svetska rata), Flora Ekštajn kao herihterka (izrađivač gornjeg dela cipela) od 1891, Simon Grin 1890, Armin Štajn kao cipelarski majstor od 1903. do 1935, Švarc 1902, David Dajč kao herihter od 1909, Mano Frank od 1919. godine pa dalje.

Optičari: optičarski zanat pomenuli smo kod trgovačkih radnji pošto je u radionicama optičara preovladavala prodaja naočara i druge robe, dok su izrade i popravke dolazile na drugo mesto. Ovdje samo dodajemo da je i pomenuti zlatar Albert Švab i prodavao i popravljao optičke predmete.

Pekari: videli smo da su se pojedini Jevreji bavili pekarskim zanatom još u prvoj polovini XIX veka. U ovoj privrednoj grani imali su velikog uspeha, ali ne toliko po masovnosti zanatlija koliko u pogledu kvaliteta i kvantiteta pekarskih proizvoda. Jedan od dugogodišnjih snabdevača građana Zrenjanina dobrim pecivom bio je Adolf Kon; on je radio tokom cele druge polovine prošlog XIX veka, a umro je 1907. od kapi u 82. godini života. Iz 1867. imamo podatke o radu pekara Bilica, a iz 1869. za Johana Hirta koji je još u to vreme pribavio najmoderniju mašinu za proizvodnju macesa. Godine 1870. nalazimo i ime pekara Jozefa Vajsa koji je došao iz Buhova, županija Trenčín; umro je 1886. u 62. godini života. Veoma poznat je bio i pekar Martin Kaniža koji je započeo rad 1878, a radio je niz decenija. Najveći uspeh u ovom zanatu postigao je Herman Ekštajn, koji je počeo ovaj zanat 1882; njegova pekarska zanatska radionica prerasla je docnije u fabriku hleba koja i danas radi, a pomenuli smo je u odeljku o industriji. Herman je umro 1898. od bolesti srca u 58. godini života; nasledio ga je sin Samuel koji je proširio posao. Ovdje ćemo pomenuti i spravljače kvasca za hleb: Mora Brodera koji je započeo posao 1887, i Sidoniju Šosberger od 1888. godine. Lajoš Ekštajn započeo je pekarski zanat 1900, Robert Ekštajn 1902, a Vilmoš Štajner od 1905. godine.

Poslastičari: poslastičarskim zanatom, izradom bonbona, alve i pravljenjem boze bavilo se nekoliko Jevreja. Tako je još oko 1850. godine, a možda i ranije, poslastičarnicu u pozorišnoj zgradi držala Katarina Brikelmajer; 1854. izgubila je na licitaciji za pozorišnu

poslastičarnicu, pa je radnju premestila u Zmijsku ulicu (danas Ulica 29. novembar). Huber Gustav počeo je ovaj zanat 1886. godine. Mihailo Špis se bavio spravljanjem alve koju su alvari raznosili po ulicama grada i po selima. Simon Grin Ml. i Helena, rođ. Rozenberg, imali su registrovanu radionicu za izradu bonbona od 1893, a Regina Kon se bavila spravljanjem boze takođe od 1893. godine. Zanatska radionica za izradu bonbona Karla Holendera registrovana je 1916, ali je na kraju rata 1919. pretvorena u fabriku bombona »Ambrozija« koju smo već pomenuli. Ignjata Holendera, poslastičara, koji je radio pred drugi svetski rat, odveli su fašisti 1941. i njegova dalja sudbina nije poznata.

Rukavičar: samo jedna radionica koja je bila vlasništvo Jevreja bavila se izradom rukavica i pojaseva; to je radionica Mora Ekfelda koji je počeo da radi 1891. i bavio se tim zanatom tokom više decenija.

Sapundžije: spravljanjem i prodajom sapuna bavilo se nekoliko sapundžija Jevreja među kojima su najpoznatiji: Simon Šlezinger koji je ovaj zanat radio još krajem prve polovine XIX veka; umro je 1865. od tuberkuloze u svojoj 56. godini, a nasledio ga je njegov sin, koji je takođe radio još dugo godina. Samuel Noa je bio rodom iz Varšave; sapundžijskim zanatom bavio se mnogo decenija, a umro je 1894. u 78. godini života. Njegov sin bio je dr Jožef Noa, sudija u Zrenjaninu i Novom Sadu, naš najveći šahista u XIX veku. Mor Heler je imao sapundžijsku radionicu počev od 1900. godine.

Sarači: od Jevreja sarača i remenara najpoznatiji su bili Franc Lihtag, koji je ovaj zanat upražnjavao sredinom XIX veka, i njegov drug po zanatu Simon Esterajher, koji je umro 1872. od tuberkuloze u 50. godini života. Od 1893. do 1934. radio je Jakob Frank.

Seča drvca: dozvolu za seču drveta imao je Adolf Grinberger od 1897; svakako je reč o prvom cirkularu za testerisanje drveta. Uz to je Grinberger držao 1898. godine školu plivanja i hladno kupatilo na Begeju.

Sirćetar: pored fabrike sirćeta, spravljanjem sirćeta na zanatski način bavio se David Grubi; umro je 1869. od tuberkuloze u 43. godini života.

Sodari: od spravljača soda-vode u sifonima pominju se u dokumentima F. Ekštajn od 1874, dok je Mor Najman registrovao svoju radionicu 1891. godine.

Stakloresci: staklorezačkim zanatom bavila su se u prošlosti dvojica zanatlija, i to Podvinec oko 1864. i Filip Fišer koji se u zanatlijskim registrima pominje od 1892. godine.

Stolari: u stolarskoj struci nalazimo sledeća imena — Adolf Podvinec, registrovao radnju 1886, Adolf Dajč 1889, Herman Dajč 1902. i 1907, Geza Kraus od 1903, do 1935, Beła Fridman od 1918. godine.

Tokar: tokarsko-drakslerskim zanatom bavio se Markus Špicer od 1861. godine pa dalje.

Tapetari: tapetarski zanat upražnjavali su sredinom XIX veka B. Šenfeld oko 1854. godine i Fajn, koji je došao iz Novog Itebeja, 1865. godine. Kasnije među zanatlijama ove struke nalazimo tapetara Zemaneka od 1882. i Mora Mesingera od 1900. pa dalje.

Čurčije i štavljači kože: pored fabrike koža Jovana Ekštajna, koja je ponikla iz radionice za štavljenje koža Adolfa Ekštajna 1865, štavljenjem koža na čurčijski način bavili su se od Jevreja još i Mihailo Bincberger od 1856, Blum od 1865, Sonenfeld od 1865, Adolf Holender od 1867, koji se bavio i hemijskim čišćenjem šešira i bojenjem, zatim čurčija Polak od 1868, Ber od 1884, Žigmond Piliš od 1886. i drugi.

Užari: u užarskom zanatu nalazimo dva jevrejska imena — Jozef Heler od 1870. i Bec od 1897. godine.

Fotografi i slikari: fotografski zanat je dosta rano dospao u Zrenjanin; desetak godina po pronalasku fotografije pojavili su se prvi putujući fotografi koji su širili tehniku Nipcea, Dagera i Talbota. Među prvim putujućim fotografima, koji su u ovaj grad došli svakako još pre bune iz 1848, bili su Jevreji A. Dajč i Štokman; u vreme oko sredine XIX veka,

oni su dolazili više puta u ovaj grad. Od njih je u domovima starih Zrenjaninaca sačuvano mnogo fotografija koje ni posle 120 godina nisu izgubile svoj prvobitni izgled. Dajč i Štokman, koji su svakako bili iz Beča, radili su svake godine u kući ovdašnjeg Jevreja Prikelmajera. Fotografsku tehniku i foto-aparate su posle njih doneli u grad i Srbin Knežević, Mađar St. Oldal i Jevreji Jozef i A. Vipler. Vipler i Oldal su se uz to bavili i slikarstvom i izradom portreta, a to je bio slučaj i sa ostalim fotografima. Jozef Vipler je umro 1867. u 74. godini života, a njegov rad na slikarstvu treba tek ispitati. Ignac Rajs je kao fotograf također radio u Viplerovoj kući, u kojoj se izgleda nalazio pogodan atelje; bio je takođe i slikar, inače rodom iz Novog Sada. Nešto kasnije ovim zanatom počeo se baviti Ignac Funk, rodom iz Nemačke Palanke; bio je veoma preduzirljiv, putovao je kao fotograf po Bosni i drugim krajevima i donosio novitete. On je u Zrenjanin doneo prvi fonograf i ne samo da je foto-aparatom snimao likove nego je fonografom snimao njihove glasove. Umro je 1886. od zapaljenja pluća u 51. godini života. Od fotografa Jevreja koji su radili u Zrenjaninu između dva svetska rata, veoma su poznati Stevan Kremzer, Mikša Goldman (streljan 1941. u Beogradu) i Leo Ziherman koji je završio život kao i Goldman.

Frizeri: između dva svetska rata postojale su nekolike jevrejske frizerske radnje; poznate su Ladislava Bergera, koji je streljan u Beogradu 1941, Marije Štajner, sa istom sudbinom, i Irme Knebl koja je još živa u Zrenjaninu.

Cementna roba: izradom predmeta od cementa bavili su se od 1896. naslednici Jovana Gutmana sve do današnjih dana.

Cetkari: porodica Tajner, pre svega Imre i Ferdinand, od 1902. godine vode zanatsku radnju za izradu četaka; oba su postali žrtve fašizma 1941. godine.

Čišćenje, farbanje i peglanje odela: ovaj zanat upražnjavali su pojedini jevrejski preduzetnici odmah posle 1848—49. godine. Za čišćenje, pranje i peglanje odela, što se smatralo sličnim zanatskoj delatnosti, nije bio potreban neki ispit i stranstvovanje kao kod ostalih zanata, nego je bilo dovoljno da se nabavi parni kazan i dozvola za obavljanje posla. Među prvim čistionicama odela bila je čistionica Karla Krishabera; on već 1858. godine ima uhodanu radnju. Iste godine nalazimo firmu Morica Taubera; ta radnja je postojala već ranije i zvala se »Kod zlatnog jelena«. Jozef Polak, rodom iz Bačke Topole, otvorio je čistionicu odela 1859. i vodio je do 1871, kad je umro u svojoj 60. godini od tuberkuloze pluća. Počev od 1867. godine afirmisao se R. Holender kao čistač svih vrsta šešira. Neti Dajč je prestala da se bavi čišćenjem, odnosno pranjem veša 1869; Ede Gutman registrovao je svoju čistionicu 1885; to je ujedno i prva čistionica koja se reklamira da čisti hemijskim sredstvima. Gustav Haberšak se bavi pranjem i čišćenjem odela od 1897, a Kunigunda Mezel, rođ. Bergental, od 1899. godine.

Šeširdžije: u ovom zanatu nalazimo ime J. Kona od 1872. i Belu Šindelaša od 1886; ovi šeširdžijski majstori imali su prodavnice šešira u glavnoj ulici u Zrenjaninu.

Štampari: štampar Leopold Jokli došao je iz Kikinde 1883. i otvorio štampariju koju je kasnije prodao. Ignac Šajnberger je bio drugi Jevrej iz Kikinde koji je bio vlasnik štamparije u Zrenjaninu, i to od 1887. godine.

Zanatstvo Zrenjanina u celini bilo je u XIX veku neobično razvijeno. Broj zanatskih radionica kretao se od 600 do 800, pa navođenjem ovih nekoliko stotina zanatskih radnji čiji su vlasnici bili Jevreji, a koji je spisak kako smo to već naglasili, daleko od pomisli da bi mogao biti definitivn i potpun, govori o tome da su Jevreji i u zanatstvu imali vidnu ulogu, pogotovu kad se zna da su zanatlije Jevreji uvek obavljali zanate solidno i promišljeno, težeći unapređenju svoje radinosti po svaku cenu, uvodeći mehanizaciju i novitete bez obzira na rizik, a što je u stvari podjednako doprinelo i progresu u zanatskoj privredi i društvu u celini.

SAOBRAČAJ

Jevreji su u najvećoj mjeri posredno uticali na razvoj i rast saobraćaja u Banatu i u pogledu suvozemnih i vodenih saobraćajnih vozila, kao i saobraćaja u suštini. S obzirom na to da je trgovina najvećim delom, bar što se tiče prehrambenih proizvoda i građevinskog i ogrevnog materijala, bila u njihovim rukama, normalno funkcionisanje saobraćaja bila je jedna od njihovih glavnih briga. Naime, oni su itekako bili zainteresovani da se izvoz i uvoz robe sa ovog i na ovo područje obavi na vreme i bez smetnji, uz to naravno što je moguće brže i jeftinije. U pitanju je bio promet od oko 300.000 tona robe u proseku godišnje, uzevši u obzir poslednjih 10 godina pred drugi svetski rat, što nikako nije malo, i za čiju je realizaciju trebalo imati mnogo umešnosti i utrošiti mnogo napora. Naime, promet ovom robom je stimulisao državno rečno brodarstvo i državne železnice da na ovom području do najveće moguće mere unaprede mrežu saobraćajnih puteva, obezbede dovoljan broj vagonskog i brodskog prostora i zaposle dovoljan broj transportnih radnika.

Međutim, nije za potcenjivanje ni direktno učešće Jevreja u saobraćajnim poduhvatima. Jevrejske špediterske firme u Zrenjaninu kao što su na primer bile firme Fuks, Ekštajn i Bergental, pročule su se ekspeditivnim i solidnim poslovanjem ne samo na našem području nego i u inostranstvu. U pogledu modernizacije saobraćajnih veza, oni su uvek bili spremni na investicije u pogledu nabavke najmodernijih vozila, kao što je bio slučaj pri prelasku od konjske na motornu, kamionsku vuču, ili još ranije, na primer pri uvođenju telefona, jer se zna da je špediterska firma Fuks bila prva koja je 1895. godine uvela telefon.

JEVREJI U POLJOPRIVREDI

Kad su u pitanju Jevreji, poljoprivredna delatnost u užem smislu nije u prošlosti imala naročito značaja. Oni su nerado ulagali sredstva u kupovinu zemljišnih poseda, pa njihovo učešće u tom pogledu kroz čitavo razdoblje njihovog privređivanja ne igra gotovo nikakvu ulogu.

Iz podataka za 1852. godinu, dakle sa same sredine XIX veka, vidi se da je zemlju posedovalo samo nekoliko Jevreja u Zrenjaninu. Tako je posed Benjamina Rajsa iznosio oko 14 jutara oranice, Venderot Samuel je imao nešto preko 3 jutra, a Rot Jožef 3 jutra pod vinogradom na Mužlji. Samo je Herman Gutman imao oko 30 jutara zemlje, oranice i nešto vinograda. Iz pregleda za 1863. godinu utvrđeno je da je ukupno bilo 849 zemljoposjednika od kojih su samo petorica bili Jevreji; od njih je jedan posedovao do 5, jedan do 10, jedan do 20, jedan do 75 i jedan do 100 jutara zemlje. Godine 1937, dakle posle 74 godine, broj zemljoposjednika se povećao na 1.957, od čega su samo deseterica Jevreja bili vlasnici zemljišta. Samim tim smanjen je odnos broja vlasnika Jevreja prema opštem broju vlasnika. Najveći, odnosno najkrupniji zemljoposjednici Jevreji u Zrenjaninu bili su Jovan Đarfaš sa 35, Alfred Tausig sa 24 i Herman Ekštajn sa 161 jutrom zemlje. U periodu koji

obuhvata 90 godina, u Zrenjaninu se srećemo sa više Jevreja koji su se bavili ekonomijom, zemljoradnjom ili poslovima vezanim za poljoprivredu; od njih ćemo navesti nekoliko:

Ajbenšić Gere vodi se u raznim spiskovima kao ekonom na prelazu XIX i XX veka; umro je 1910. od šećerne bolesti u svojoj 54. godini.

Baš Lorenc je u ovom prilogu već pomenut kao vlasnik parnog mlina; međutim, on se bavio i ekonomijom: posedovao je krunjaču koju je udesio na pogon sa parnom lokomobilom. Umro je dosta rano 1872. od zapaljenja pluća u 44. godini života.

Berger Simon, rodom iz Arada, bavio se ekonomijom i poljoprivredom početkom druge polovine XIX veka; gajio je stoku. Umro je 1874. od tuberkuloze u 58. godini života.

Blau Bernhard vodio se kao ratar u spisku građana iz 1888. godine.

Vinter Filip, poreklom iz Međe, doselio se u Zrenjanin i bavio se zemljoradnjom. Umro je 1914. u svojoj 49. godini.

Volfinger Viktor, jedan od Jevreja zemljoposjednika na prelazu dva veka. Umro je 1906. u svojoj 40 godini.

Gutman Herman, kojega smo već pomenuli kao zemljoposjednika i koji je umro 1872, imao je još i suvaču, zimsku baštu za gajenje cveća i magacin za so.

Gutman Samuel i *Pavle Filković*, kao naslednici Hermana Gutmana, u jednom svom oglasu o prodaji imovine daju objašnjenje da posed ima 2 i po seije zemlje, da je suvača sa dva kamena, da imaju veliku korabu i da se solana nalazi na obali Begeja.

Grin Simon, *Isidor* i *Henrih* registrovali su 1898. godine poslovanje u vezi sa gajenjem svinja.

Ekštajn Samuel, ekonom, sem oranice posedovao je i 200 jutara pašnjaka na Mužliji i na svojoj ekonomiji je imao volove za vuču i konje. Oko 1867. prodao je vinograd (koji je posedovao u tada još neizgrađenom kvartu »Amerika«), a 1874. prodao je i pašnjak.

Engelsman Matilda imala je u isto vreme olajnicu i suvaču, ali je obe proдалa 1879. godine.

Kaniža Leopold, poljoprivrednik u drugoj polovini XIX veka. Umro je 1909. od šećerne bolesti kad je imao 70 godina.

Kon Jakob je zakupio »ledenicu« u kojoj je 1867. godine konzervisao led iz Begeja i tokom leta ga prodavao krčmarima i kafanama, pošto u to vreme još nije bilo fabrike leda.

Kon Leopold se bavio ekonomijom od 1881. do 1897. godine na zanatski način.

Lang je bio jedan od mlađih posednika oko 1912. godine.

Langenfelder Pavle počeo se baviti ekonomijom kao mlad čovek, ali se iz nepoznatih razloga otrovao 1895. u 24. godini života.

Mencer Mihailo, o kome je u ovom prilogu već bilo reči i koji je bio vlasnik vetrenjače, 1866. godine bavio se i prodajom velikih količina trske sa terena koji je zakupio.

Polak Jakob bavio se prodajom leda iz ledenice koju je držao u zakupu 1870. godine.

Polak Herman i *Mencer Leopold*, oko 1869. godine bavili su se pečenjem cigle na seljački način uz upotrebu slame.

Šenberger A. je 1869. godine sa sinovima krunio kukuruz vlastitom krunjačom.

Ovde ćemo još pomenuti posednika Špicera oko 1912. godine i zemljoradnika Đulu Štajna koji je streljan 1941. godine u Beogradu.

U širem smislu, Jevreji su imali ogroman uticaj na razvoj poljoprivrede u Banatu na drugi način. Naime, oni su u svoje vreme, naročito u godinama koje su bile teške za zemljoposjednike i zemljoradnike, tako reći finansirali radove na obradi zemljišta davanjem akontacije i predujmovima u toku godine, s tim da im se kredit vrati u žitu ili u drugim poljoprivrednim proizvodima. Govorilo se

da je to kupovina žita na »zeleno«, odakle i potiče reč zelenašenje. Međutim, u poslovima kupovanja žita na zeleno morala je postojati računica i za kupca koji je uz ogroman rizik davao gotov novac još u toku zimskih i proletnjih meseci za pšenicu i druga žita koja će se isporučiti tek u toku leta i jeseni, naravno ukoliko ih bude bilo, jer se moglo dogoditi da elementarne nepogode unište letinu koja je već prodana. Trgovci hranom vršili su u to vreme i direktan otkup posle žetve i tako obavljali posao koji sada rade zemljoradničke zadruge. Oni su za svoj račun u ogromnoj konkurenciji na ovom polju plaćali najviše moguće cene u odnosu na mogućnosti plasmana na svetskom tržištu. Isto tako su obavljali i poslove žitarskih agentura za račun velikih evropskih i svetskih firmi.

Da bi ove poslove u završnom delu poljoprivredne proizvodnje mogli da obave sa uspehom, oni su morali da se pobrinu i za skladišni prostor i za stručnu negu otkupljenih žitarica, što je ponekad trajalo po više meseci. Naročito je bila komplikovana nega i manipulacija otkupljenih količina kukuruza čije je nepoznavanje moglo naneti ogromnu štetu. U tu svrhu bile su u Zrenjaninu podignute nekolike sušione za kukuruz koje su bile mahom u rukama Jevreja i smeštene u okviru skladišta za otkupljeni kukuruz. Pred drugi svetski rat postojale su ove sušionice kukuruza čiji su vlasnici bili Jevreji:

Fenjveš Ižo, Miletićeva br. 49, kapacitet 4 vagona dnevno.

Friš i drug, Miletićeva br. 25, kapacitet 4 vagona dnevno.

Jakob Dajč i drugovi, Miletićeva 9—11, kapacitet 4 vagona dnevno.

Udovica Jakoba Gutmana i sinovi, Begejski red, kapacitet 2 vagona dnevno.

Fišl Jakob i dr., Ruvarčeva 18, kapacitet 2 vagona dnevno.

Kalai Eugen, Daničićeva 34, kapacitet 8 vagona dnevno.

Vajs Andrija, Vojvode Mišića 4, kapacitet 2 vagona dnevno.

Ovi brojni, mada ne i potpuni podaci iz oblasti privređivanja Jevreja u Zrenjaninu koji su prikupljeni u toku sedme decenije ovoga veka, dovoljno jasno pokazuju nivo inicijative, učešća i uloge što su ih Jevreji imali u razvoju zrenjanske i banatske privrede u vreme o kojem se govori.

PRIVREDNICI JEVREJI U DRUGIM MESTIMA BANATA

Podaci o jevrejskim porodicama u pojedinim selima Banata su dosta oskudni budući da je dokumentacija o njima uništena u najvećoj meri. To se naročito odnosi na mesta koja su kolonizovana 1945. i 1946, tako da su potpuno izgubljene veze sa prošlošću ovih mesta u vezi sa ovim pitanjima. Biće potrebno još mnogo vremena i rada da se ti podaci kompletiraju i da se rekonstruiše stvarno stanje. Ovo što je ovde učinjeno služiće kao baza za dalja istraživanja kako bi se došlo do konačnog cilja.

Aradac. Podrazumevaju se mesta Srpski i Slovački Aradac koja su u prošlosti postojala kao posebne opštine. Podaci pokazuju da su tu živeli i radili trgovci mešovitom robom Frajšberger od 1865. i Ignac Gros od 1886. godine.

Banatski Dvor. To je ranije mesto Banatski Dušanovac u kojem su od 1876. godine imali registrovane radnje mešovite robe Leopold Polaček, koji je pao pod stečaj 1888, i Moric Švarc od 1883. godine.

Banatski Despotovac. To je bilo čisto nemačko mesto, pa nije jasno da li su Jovan Videman, koji je imao trgovinu mešovitom robom 1876. i prestao da radi 1902, i Mihailo Meng, koji je počeo da radi 1878, a prestao 1886, bili po narodnosti Jevreji.

Begejci. Nekada su ovo mesto sačinjavale dve opštine pod imenom Veliki i Mali Torak. Tu su u prošlosti postojale jevrejske trgovačke radnje mešovite robe koje su vodili: Salamon Kasovic od 1876, a prestao da radi 1902, Moric Kon od 1876. do 1891, Rozalija Nemeti od 1878. do 1894, Herman Fišer od 1878. do 1894, Ignac Koh od 1881. do 1894, Adolf Štajner od 1886. do 1894, Mor Kasovic od 1900 (preselio se u Zrenjanin 1919), Erne Videman od 1900, Otilija Kasovic od 1904. godine.

Boka. Podaci se odnose na mesta Srpska i Hrvatska Boka koja su nekad bila odvojena. Tu su vodili trgovine mešovite robe Bernhart Blau od 1878. do 1891, udova Jozefina Brukner od 1878. do 1891, David Šlezinger od 1878. do 1891, Ema Vorvič od 1878. do 1891, Ignac Brukner od 1888, Artur Seier od 1893, Jovan Šlezinger od 1899. do 1902, Samuilo Kon od 1909. godine.

Elemir. Pod ovim mestom se podrazumevaju nekadašnji Srpski i Nemački Elemir u kojima su držali radnje: Grin, mesar i kobasičar od 1869, Simon Grin, trgovina mešovite robe od 1876, Mangold i Lang od 1876. do 1884, Mor Lang od 1884. do 1901, Simon Nej od 1910. godine.

Ečka. Ovde su svrstane jevrejske radnje iz Rumunske i Nemačke Ečke koje su držali Herman Tajhner, šahter, umro 1871. od plućne bolesti u svojoj 70 godini; Mark Bergental, trgovina mešovite robe od 1876. do 1902; Andrej Laj, trgovina drvetom od 1876. do 1902; Ignac Holender, trgovina mešovite robe od 1876. do 1902; Katarina Najfer, trgovina mešovite robe od 1876. do 1902; Armin Lederer, trgovina mešovite robe od 1876; August Grundman, trgovina mešovite robe od 1876. do 1902; Amalija Lederer, rođena Klajn, trgovina mešovite robe od 1883. do 1902; B. Kon, trgovina mešovite robe od 1893; Šamu Holender, trgovina mešovite robe od 1894. do 1911. Šamuol Gancl, žitarska trgovina od 1900; Isidor Kon, trgovina mešovite robe od 1902; Reža Polak, trgovina mešovite robe od 1911. godine. U ovom mestu su nadalje poznati privrednici Jevreji iz porodica Piliš i Braun; braća Braun su bili sopstvenici mlina i žitarski trgovci.

Hajdučica. Postoje podaci da su u ovom mestu radile trgovine mešovite robe čiji su vlasnici bili Jevreji, i to: Ignac Klajn od 1876. do 1891, Jozef Klajn od 1878. do 1891, Žanet Klajn od 1882. do 1891. godine.

Hrvatska Neuzina. Ovde je postojala trgovina mešovite robe Samuela Bruknera od 1889. do 1908. godine.

Itebej. Kao privrednike Jevreje u Itebeju navešćemo obrtnike iz Srpskog i nekadašnjeg Mađarskog, a danas Novog Itebeja: Leopold Šner je imao trgovinu mešovite robe i mesnicu od 1876, Anton Miler trgovao mešovitom robom od 1876. do 1902, a iste trgovine imali su još Kati Klajn od 1876. do 1913, Jozef Najhaus od 1876, Markus Abeles od 1878. do 1891, Herman Abeles od 1878. do 1902, Moric Najman od 1878. do 1902, Sali Vajzner od 1878. do 1902, Jozef Grinvald od 1878. do 1891, Janka Šner od 1878. do 1891, Julius Frajnd od 1879. do 1894. godine. Jakob Dajč je imao manufakturnu trgovinu od 1880. do 1902, Aleksandar Fišer trgovinu mešovite robe od 1894. do 1900, Sigmund Grinvald je posedovao mlin i mašinu za seču drveta od 1900. do 1912, a 1914. je otvorio i drvaru, dok je Katarina Klajn počela da trguje mešovitom robom od 1908. godine.

Jankov Most. U ovom čisto rumunskom mestu radio je kao staklar Brumel od 1870, a Simon Vajs je trgovao mešovitom robom od 1894. godine.

Jaša Tomić. Kao što smo naveli, jevrejska kolonija u Jaši Tomiću bila je prilično brojna: 1870. godine imala je 84 žitelja, 1900. broj se popeo na 142, a 1910. godine bio je 101 žitelj. Ranijim podacima ne raspolazemo, te počinjemo od 1876. kad su trgovine mešovite robe imali: Leopold Vajs do 1894, Leopold i Nandor Dajč do 1907, Markus Štajner do 1895, Adolf Švarc do 1891. Zatim je Emilija Lustštajn započela trgovati mešovitom robom 1878, a nastavio je njen sin Markus koji je 1908. godine mađarizovao svoje prezime u Laslo. Dalje je Vilmoš Šateles vodio trgovinu od 1878. do 1891, Persida Najman od 1879. do 1894, Tamaš Fajndler od 1879. do 1891, Ladislav Vajs od 1879. do 1902, udova Fani Kraus od 1882. do 1891. godine. Leonard Rajter je kao štavilac kože počeo da radi 1882, a prestao je 1910; Etelka Umlauf vodila je trgovinu mešovite robe od 1888. do 1902, Mor Later se bavio proizvodnjom sirceta od 1889. do 1891, Albert Fuks otvorio je trgovinu mešovite robe 1889, Jakob Lustštajn kao Laslo imao je trgovinu od 1906, a u periodu od 1889. do 1906. vodio je i drvaru. Herman Dajč je imao trgovinu alkoholnih pića od 1890, Fani Levi trgovinu mešovite robe od 1890. do 1902, Herman Kon od 1891. do 1892, Đula Špiccer od 1891. do 1894, Jakob Tišinger je trgovao kratkom robom od 1891. do 1893, Andrija Šilinger trgovao mešovitom robom od 1891, David Blau od 1893. do 1894, Laura Kon od 1893. do 1925, Aleksandar Kauders od 1893, Hugo Fendler od 1896. do 1902, supruga Adolfa Kona od 1896. do 1902, Sigmund Ferderler od 1897, Aleksandar Kraus je imao trgovinu jaja, živine i sapuna od 1901. do 1903. Dalje su imali svoje radnje sledeći trgovci: Jožef Landgraf je trgovao mešovitom robom od 1901. do 1906, Herman Dajč alkoholnim pićem od 1902. do 1918, Stevan Jakob alkoholnim pićem do 1912 (iste godine prestao da radi), Jovan Štajn stokom i zemaljskim proizvodima od 1927. godine.

Jermenovci. U ovom mestu radile su sledeće trgovine mešovite robe čiji su vlasnici bili: Ignac Špringer od 1878. do 1891, Ignac Polak od 1878, Soli Vig od 1882. do 1891, Leopold Holender od 1884. do 1891, Mor Holender od 1888, Johana Holender, rođena Švarc, od 1888. do 1891, Markus Grinberger od 1889.

186 D. Čolić

do 1890, Jakob Vajs od 1891. godine. Lajoš Hiler je započeo mlinarski posao 1894, ali je iste godine i prestao.

Kničanin. U ovom čisto nemačkom mestu imao je trgovinu mešovite robe Jožef Sonenfeld od 1894. godine.

Konak. Kao trgovci mešovitom robom ovde su radili: Adolf Fišer od 1876. do 1890, Aleksandar Fišer od 1876. do 1906, Jakob Fišer od 1906. godine.

Krajišnik. Ovo mesto se nekada zvalo lštvanfeld, a kasnije Šupljaja. U njemu je nekoliko Jevreja imalo trgovine mešovite robe: Lujza Singer od 1876. do 1898, Edvard Valder od 1878. do 1902, Fridrih Miler od 1893. do 1896, Eva Milerod od 1896, Eva Buhner od 1898, Adam Oršo i Hilel Majer od 1902. godine.

Kriva Bara. Do sada je u ovom mestu poznat kao trgovac mešovitom robom samo Moric Koper od 1878. do 1894. godine.

Kumane. U Kumanima su svoje trgovačke radnje mešovite robe imali sledeći Jevreji trgovci: Natan Klajn od 1876. do 1892, Salamon Rajner od 1876. do 1894, Moric Rajner od 1876. do 1892, Isidor Šil od 1876. do 1902, Herman Šil od 1876. do 1902, Julius Rozenberg od 1878. do 1902, Regina Kanic, udata Lajtniker, od 1884, Isidor Klajn od 1887. do 1892, Helena Rozenberg od 1889. godine. Trgovinu manufakturne i kratke robe imao je Isidor Vajs od 1921. do 1925, kad je radnja pala pod stečaj.

Lazarevo. U ovom čisto nemačkom mestu radile su trgovine mešovite robe Leopolda Kaniže od 1876. do 1894. i Alberta Bergentala od 1891. do 1906. godine.

Lukićevo. U današnjem Lukićevu koje se nekad nazivalo Martinica, a još ranije Žigmondfalva ili Sigmundfeld, bile su ove jevrejske radnje: krčma Jožefa Koha od 1876, zatim trgovine mešovite robe Nine Hajduška od 1876. do 1891, Hermana Bergentala od 1882. do 1902, Urbana Rozenfelda od 1893, Rozalija Bergental od 1904. godine.

Međa. Međa je nekad bila sresko mesto kao sedište pardanjskog sreza; u njoj su postojale sledeće jevrejske radnje: trgovina Braće Rausberger (Šamuela i Adolfa) od 1876, trgovina mešovite robe Simona Štajnera od 1876. do 1889, zatim Pardanjska štedionica koju su vodili Adolf Rausberger i drugovi od 1877. do 1902, trgovina mešovite robe Rozalije Fokler od 1892. do 1894, trgovina drvetom Jovana Marksa od 1894. do 1902, trgovina mešovite robe Jožefa Lajthaima od 1894. do 1900. godine.

Melenci. Melenci su bili dištriktno mesto za koje nema podataka o broju jevrejskih stanovnika u ranijem periodu. Ipak već šezdesetih godina XIX veka srećemo ovde ime Mora Lihtentala kao posednika 32 jutra zemlje koji je 1871. godine izložio posed prodaji; on je bio i vlasnik trgovine mešovite robe koju je zatvorio

1883. godine. Bernat Kepih je imao radnju mešovite robe i u Zrenjaninu, a u Melencima od 1876. do 1891. Trgovine mešovite robe imali su još Jožef Rajnic od 1888. do 1891, Moric Lihtental od 1888, Roza Rajnic od 1890. do 1896, Jožef Heler od 1891, Ižak Ileš od 1903, Jožef Tajhner od 1905. do 1906, Jovan Fridman od 1920. Žitarsku agenturu otvorio je 1903. godine Herman Tajhner, a Mihailo Kisler započeo proizvodnju sira i mlečnih proizvoda 1918. godine.

Novi Bečej. U drugoj polovini XIX i početkom XX veka, u Novom Bečeju živelo je prosečno oko 200 duša jevrejske narodnosti. Sledstveno tome bio je i priličan broj raznih trgovinskih preduzetnika i privrednika iz durgih grana. U ovom radu prikupljeni su podaci o sledećim Jevrejima privrednicima:

Julo Hirš bio je registrovani trgovac od 1876. do 1902, Bodog Berenji držao je gvoždarsku radnju od 1876, ali se 1883. preselio u Zrenjanin i tu nastavio istu delatnost. David Adolf držao je trgovinu mešovite robe od 1876. do 1891, Georg Lukseder žitarsku trgovinu od 1876. do 1902, Pinkas Klajn, trgovinu mešovite robe od 1876. do 1902, J. L. Brajtner i sin od 1876. do 1884. Prvi Novobečejski kreditni zavod čiji su osnivači bili Jožef Rozenberg, Bodog Berenji, Jožef Brajtner i drugi postojao je i radio od 1877. do 1894. Manufakturna trgovina Adama Simona poslovala je od 1878. do 1882, a Ignaca Rajtnera od 1878. do 1882. Špecerajske radnje imali su Edo Hafner od 1878. do 1891, Stefanija Kajzer od 1878. do 1891, Eliz Hajman od 1880. do 1891. U tom periodu radile su manufakturne trgovine Ludviga Krausa od 1879. do 1902. i Jakoba Špicera od 1881. do 1891. godine.

U svrhu kreditiranja privrednika, 1882. godine osnovana je takozvana Vranjevačko-bečejska zajednica za štednju i predujam, na čijem su čelu također bili Jevreji. npr. gvožđar Bodog Berenji i drugi. Adam Simon, koga smo već pomenuli, nastavio je da se bavi manufakturnom trgovinom od 1883, a prestao 1892. godine. Dalje su poslovale trgovine mešovite robe Isidora Šlezingera od 1884. do 1919, gvoždara Aleksandra Dekera od 1885. do 1902, manufakturna trgovina Markusa Blaua od 1885. do 1902, trgovina ručnih izrađevina i pomodne robe Ignaca Rajtera od 1885. do 1895, manufakturna trgovina Ignaca Blaua od 1886. do 1891, trgovina mešovite robe Kati Rozenberg od 1886. do 1891, trgovina mešovite robe Marije Klajn od 1886. do 1902, proizvodnja sirćeta Adolfa Viksa od 1888. do 1903, trgovina mešovite robe Ignaca Brumera od 1888, manufakturna trgovina Hermana Špicera od 1889, trgovina mešovite robe Leopolda Rozenberga od 1891. do 1902, vinarska trgovina Adolfa Lorsijsa od 1891. do 1902, trgovina mešovite robe Jožefa Šterbeca od 1892. do 1893, trgovina mešovite robe Armina Špicera od 1892, proizvodnja sapuna Danijela Rozenberga od 1895. do 1896, trgovina mešovite robe Neti Svajer od 1899. do 1902, gvoždara Ane Grosman od 1900, trgovine mešovite robe Arona Vajsa od 1900. i Johane Adler od 1901, manufakturna trgovina Ignaca Rajtera i sina od 1905. do 1910, žitarska agentura Ižoa Garajja od 1912. do 1921, trgovina pomodne robe Geze Vajsa od 1914, trgovina žestokih pića Đule Berona od 1916, trgovina slame Jakoba Orenštajna od 1917, trgovina stoke, živine i jaja udove dra Deže Kanica-Rele od 1918, bakalnica Marcela Brumera od 1919, žitarska trgovina Geze Šlezingera od 1919, trgovina

kratke tekstilne i kožne robe Deže Klajna od 1920, trgovina mešovite robe Irine Naftali od 1920, drvara Petra Velda od 1921, trgovina hrane i vina Jakoba Ornštajna od 1921, trgovina mešovite robe Bernata Naja od 1921, trgovina sečene, kratke i pomodne robe Karolja Ajzenberga od 1921, sajdžinica i draguljarnica Bele Hafnera od 1922, žitarska trgovina Garaija i Šlezingera od 1924, prehrambena trgovina Jene Neja od 1929, drvara i prehrambena trgovina Josipa Šlezingera od 1931, prehrambena trgovina Ižoa Garija od 1933, komisiona trgovina poljoprivrednih proizvoda i vune Jene Vajsa od 1937, prehrambena trgovina Josifa Šlezingera od 1938. godine.

Mada naoko velik, spisak ipak nije potpun, jer u njemu nema Jevreja sa mađarizovanim imenima iz razloga što ne postoji dokumentacija iz koje bi se mogla utvrditi tačna pripadnost tih privrednika.

Novo Miloševo. Ovo mesto koje je u početku druge polovine XIX veka nastajivalo preko stotinu jevrejskih duša, a čiji je broj kasnije opao zbog napuštanja mesta, dao je lep broj vrednih privrednika o kojima imamo podatke samo od 1876. godine. Od tada pa nadalje, ovde su poslovale trgovina mešovite robe Markusa Blaua od 1876. do 1891, Morica Bergentala od 1876. do 1902, Isaka Polačeka od 1876. do 1902, Leonore Švimer od 1876. do 1902, Jozefa Bergentala od 1878, Simona Naja od 1878. do 1902, Neti Švimer od 1878. do 1891, Cili Bruner udove Mora, rođene Hajman, od 1879. do 1902, manufakturna trgovina Vilhelma Šporera od 1883. do 1891, trgovina mešovite robe Samuela Šajnbergera od 1886. do 1891, Leopolda Blaua od 1886. do 1891, Sigmunda Šterna od 1887. do 1888, (Etel Fišer od 1889. do 1902, Flore Blau od 1890, Ignaca Špicera od 1891, Šarlote Bergental od 1891. do 1902, Mora Brumera od 1892. do 1903, žitarske trgovine Katalin Špicer od 1916. i Ede Bergental od 1933, sušara Ladislava Gulovica od 1934. godine.

Novo Selo. Među trgovcima u Novom Selu bili su i Jevreji koji su držali trgovine mešovite robe: Franciška Kuterer od 1892. do 1902. i Markus Dembic od 1894. godine.

Plandište. Za ovo mesto prikupljeni su podaci o sledećim trgovcima Jevrejima: trgovine mešovite robe Lazara Klajna od 1876. do 1891, Leopolda Štajnera od 1877. do 1891, Petera Singera od 1877. do 1878, Julijusa Klajna od 1884. do 1902, Jakoba Klajna od 1885. do 1894, trgovina drvetom Lajoša Fišera od 1897, trgovina mešovite robe i poljoprivrednih proizvoda Berte Klajn od 1903. godine.

Sečanj. U ovom mestu je Jovan Fišer bio vlasnik vetrenjače i parnog mlina od 1886. do 1903, a Mor Miler vlasnik trgovine i stovarišta drveta od 1891. do 1897. godine.

Sečenovo. Ovde je vodio trgovinu mešovite robe Vilmoš Vajs od 1892, a 1894. preselio se u Stari Lec.

Stari Lec. Sem pomenutog Vilmoša Vajsa, za ovo mesto znamo da je u njemu imala trgovinu mešovite robe i Regina Švarc od 1909. godine.

Sutjeska. Pod ovim mestom podrazumeva se nekadašnja Nemačka i Rumunska Sarča. Tu su imali trgovine mešovite robe sledeći Jevreji: Fridrih Pfan od 1876. do 1902, Jakob Štajner od 1878. do 1902, Ludvig Najhaus od 1878. do 1892, Otilija Kasovic, koja je počela da radi 1889, a 1892. prešla u Tordu u kojoj je radila do 1902, Jožef Belgram od 1901. do 1905, Marija Belgram od 1902. do 1904. godine.

Šurjan. Moric Levi je vodio trgovinu mešovite robe u Šurjanu od 1876. do 1902. godine.

Taraš. Sem jednog kobasičara po imenu Grinberger koji je u Tarašu radio od 1871. godine, u ovom mestu su imali trgovine mešovite robe Lajoš Kon od 1876. do 1891. i Bernat Kon od 1891. godine.

Torda. U Tordi, koja je pretežno mađarsko mesto, imali su trgovine mešovite robe ovi Jevreji: Adolf Polaček od 1876. do 1882, Hajnrih Polaček od 1876. do 1882, Moric Polaček od 1876. do 1891, Ignac Kon od 1878. do 1892, Filip Berger i Gergelj Ajbenšic od 1880. do 1891, Filip Berger od 1883. do 1902, Helena Polaček od 1888. do 1902, Aleksandar Fleš od 1889, Marija Erenberger od 1891. do 1902, Martin Augštajn od 1892. do 1902, Filip Klajn od 1902. godine.

Velika Greda. U ovom mestu imali su trgovine mešovite robe Mihailo Lipman od 1876. do 1891, Jovan Rajter od 1878. do 1891, Katarina Miler od 1881. do 1894, Ignac Blau od 1887. do 1891, Žigmond Miler od 1894. godine.

Velika Margita. Trgovine mešovite robe u ovom selu imali su Ignac Lager od 1876. i Salamon Špringer od 1876. do 1891. godine.

Veliki Gaj. Ovde su imali trgovine mešovite robe: Franc Hibl od 1878, Vencel Ajzler od 1881. do 1893, Regina Kon od 1881. do 1902, Ferenc Tajhner od 1891. do 1902, Vilmoš Šumer od 1892. do 1911, Anton Belgram od 1892. do 1902, Magnus Karg od 1897. do 1900, Agošton Belgram od 1901. do 1903, Jovan Belgram od 1901. do 1902. godine.

Vranjevo. U velikom srpskom mestu Vranjevu držali su trgovačke radnje ovi Jevreji: Salamon Veber, trgovinu mešovite robe od 1877. do 1891; Leopold Rajzer, trgovinu koža i krčmu od 1878. do 1891; Isidor Rajzer, trgovinu koža od 1878. do 1891; Jozef Hartl, trgovinu drvetom od 1878; Babet Veber, rođena Šajnberger, manufakturnu trgovinu od 1881. do 1891; Johan Buhvald, gostiona od 1889. do 1894; Salamon Rajh, trgovinu mešovite robe od 1890. do 1902; Julijana Nej-Šlezinger, trgovinu mešovite robe od 1909; Ferdinand Gerber, stovarište piva od 1928. godine.

Žitište. Broj Jevreja u Žitištu bio je za poslednjih 100 godina, do 1941, u proseku oko 20 duša. Kao sopstvenici trgovačkih radnji, tu se pominju: Karl Adler, trgovac mešovitom robom od 1876. do 1892, a u istom razdoblju takode i Filip Grinfeld. Treću trgovinu mešovite robe imao je Bernhart Štajner od 1876. do 1891, a zatim Samuel Švarc od 1876. do 1902. godine. U isto vreme se bavio trgovinom nirnberške robe Samuil Kon. Nadalje su Samuel Kun i Žigmond Gold započeli trgovinom žitaricama 1876, a prestali 1891. godine. Potom slede vlasnici trgovina mešovite robe: Ignac Lindel od 1882. do 1886, Stefan Adler od 1886. do 1891, Rozalija Koh od 1886. do 1887, kad je prešla u Veliki Torak, zatim se 1894. odselila u Jašu Tomić, a 1902. prestala da radi, Emanuel Tajhner od 1887. do 1891, Đura Štrasr od 1891. godine. Simon Hirtenštajn je imao agenciju za žitarice koja je radila od 1892. do 1902, Julius Šal je vodio trgovinu mešovite robe od 1893, Laslo Hajduška je trgovao drvenom i gvozdеноm robom od 1902. do 1917, kada mu je trgovina pretvorena u akcionarsko društvo, Eržebet Majer je imala trgovinu mešovite robe od 1905. godine.

Navodeći podatke kojima završavamo prvi deo ove knjige želimo još jednom da ukažemo na ogroman značaj inicijative i učešća Jevreja u razvoju privrede Banata, bez kojih ona ne bi mogla postići onaj nivo na koji je bila podignuta. Trgovina i industrija, oblasti u kojima su jevrejski privrednici imali najviše udela, otvorile su puteve razvoja i ostalim privrednim granama, naročito poljoprivredi i saobraćaju u svim njegovim vidovima. Jevreji trgovci su bili pioniri u povezivanju Banata sa evropskim tržištem i prekomorskim zemljama i u pogledu izvoza i u pogledu uvoza. Njihova je zasluga što su svake, pa i najrodnije godine bile otкупljene sve količine poljoprivrednih proizvoda i transportovane na svetsko tržište. Takođe je zahvaljujući vrednoći i preduzimljivosti Jevreja postignut uvoz takav asortiman robe svih vrsta da je to gotovo neverovatno ako se uzme u obzir tadašnji tehnički napredak u odnosu na današnji.

Ukupno uzevši, inicijativa Jevreja u razvoju privrede Banata ujedno je bila i jedan od glavnih faktora u podizanju standarda stanovništva Banata na zavidan srednjoevropski nivo.

IZVORI:

Ujvári Péter, *Magyar Zsidó lexikon*, Budapest, 1929; Stajić Vasa, *Velikokiklindski dištrikt, Novi Sad, 1950.*; Pokrajinska komisija za utvrđivanje zločina okupatora, *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini protiv Jevreja* (rukopis); Mileker Srećko, *Istorija grada Pančeva*, Pančevo, 1925, Mileker Srećko, *Povesnica slobodne kraljevske varoši Vršac, I i II*, Pančevo, 1886; Milecker Felix, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek*; Stanojlović Aleksandar, *Petrovgrad*, Almanah, 1938; Šlang Ignjat, *Jevreji u Beogradu*, Beograd, 1926; Dimić St. Rista, *Jevreji u Jugoslaviji*, Beograd, 1938; Kosijer St. Ljubomir, *Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj*, Beograd—Zagreb—Ljubljana, 1930; *Torontál*, godišta od 1874. do 1935. godine; *Grossbetshekereker Wochenblatt*, godišta od 1854. do 1916. godine; popisi stanovništva: a Ugarske od 1869. do 1910. godine; spisi i knjige Istorijskog arhiva u Zrenjaninu (Magistrat); spisi i knjige Okružnog suda u Zrenjaninu (trg. registri).

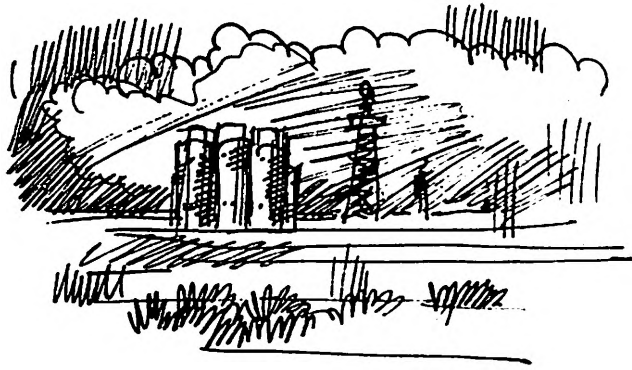
Summary

Dragoljub D. ČOLIĆ

CONTRIBUTION OF THE JEWS TO BANATS ECONOMIC PROGRESS

At the beginning of the 18th century when the Turks withdrew from the scarcely populated Banat area which they were holding as occupiers for 166 years, they have left behind numerous empty villages and abandoned fields. No sooner have the Turks left, the Austrians were found everywhere in Europe in search of colonists, urging Germans, Frenchmen, Spaniards and others to settle in Banat. In this backward and neglected area there was hardly any qualified labour or entrepreneurial talent to organize anything new or to revitalize whatever existed of the economy. And yet, these circumstances notwithstanding and in spite of the fact that the enterprising and hardworking Jews were badly needed in Banat, the process of Jewish migration to this area was rather slow and no attempt was made to approach it on any organized way. No Jew was allowed to settle in a given locality without the grant of both the civil and military authorities. But more than that, for such approval often high taxes were levied and even if the settling was granted the right of Jews was limited with regard to selection of profession, scope of operation and otherwise.

For all the same, with patience, hard work and unswerving persistency the Jewish settlers succeeded to overcome many obstacles and difficulties. They were all very well aware of the important role commerce has to play in the general economic development. They knew, as well, that commerce was the basis of capital formation, of the development of banking and of the monetary system, which again was to be made use of for the advance of all forms of transport, industry, craft, agriculture and all the rest. The listing by name in this writing of many Jewish craftsmen, traders, manufacturers and others is prompted by the author's desire to point to the amount of work and effort which was necessary to invest in order offer this material.

Dragoljub D. ČOLIĆ

JEVREJI U GRAFIČKOJ INDUSTRIJI ZRENJANINA

MEĐUNACIONALNI ODNOSI U PLAJCOVOJ ŠTAMPARIJI

JOŠ 1846. GODINE, kada je Franc Pavle Plajc podneo molbu carskoj kancelariji da mu se dozvoli privilegija osnivanja štamparije u Velikom Bečkereku (danas Zrenjaninu) i kad je počeo uređivati lokal svoje buduće štamparije, on je bio potpuno raščistio pojam o tome kakvi međunacionalni odnosi moraju vladati u njegovom budućem preduzeću. Naime, on je znao da saradnja sa svim nacionalnostima, a naročito sa onim najbrojnijim i najvažnijim, mora biti na najvećoj visini u cilju uspešnog poslovanja. Takvi odnosi su bili jedina garancija i uslov za opstanak bilo kakvog privrednog, posebno trgovačkog ili zanatlijskog preduzeća, iz čega je Plajc morao izvući potrebnu pouku.

Razrađujući planove o tome, Plajc je u času kad je privilegija prispela, u svojim pultovima za slova imao pripremljena slova svih dimenzija i to kako latinicu, goticu i ćirilicu, tako i staroslovenska, hebrejska i grčka slova. Drugim rečima, on se opredelio da svojim štamparskim uslugama služi potrebama svih ondašnjih nacionalnosti, što je jedino i bilo probitačno i ispravno.

GRAFIČARI POLIGLOTI

Ovakva koncepcija je sama po sebi rešavala i pitanje zapošljavanja u preduzeću u kome su zaposleni radnici obavezno morali znati sva tri glavna jezika kojima se u gradu u to vreme govorilo i pisalo, što se u najvećem broju slučajeva nametalo kao uslov i pri prijemu učenika na izučavanje grafičkog zanata i pri izboru već izučenih grafičkih radnika. Ovo je bilo potpuno u skladu sa mesnim prilikama koje su vladale u ovom gradu od početka rada štamparije 1847. godine pa do nacionalizacije svih štamparija 1946, dakle u razdoblju od jednog veka. Kako bi se drugačije i moglo ostvariti štampanje bezbrojnih edicija u ovom stogodišnjem periodu na mađarskom, nemačkom i srpskom, gde je često dolazilo do upotrebe jevrejskih i grčkih slova i gde je Magistrat obavezno izdavao trojezične i višejezične objave građanstvu u vidu oglasa u lokalnom listu na nemačkom jeziku ili u vidu posebnih plakata.

Kao najvažniji štamparski radnici i nosioci štamparskog posla na ovom području, slovoslagači su morali biti vični čitanju rukopisa pisanih rukom i slaganju tek-

stova ne samo na jednom nego na najmanje tri jezika, što u to doba, kad pišće mašine nisu postojale, nije bilo ni lako ni jednostavno. Bilo je u ovom pogledu izuzetaka, kad se zbog nedostatka takve »univerzalne« radne snage pribegavalo angažovanju i slugača sa znanjem samo jednog jezika, najčešće za slaganje mađarskih i nemačkih tekstova. Takvi grafičari su dovođeni iz Budimpešte, Beča, ili iz drugih austrijskih i ugarskih gradova.

ODNOS BROJA ŠTAMPARSKIH RADNIKA PO NACIONALNOSTI KOD PAVLA PLAJCA

Radeći na Spomenici povodom 125-godišnjice štamparstva u Zrenjaninu (1972), postavilo se pitanje i ukupnog broja radnika koji su u ovom razdoblju bili zaposleni u grafičkoj grani. Najteži problemi u tom pogledu nastali su za period osnivanja štamparije i prve dve-tri decenije njenog postojanja, a takođe i za period pred drugi svetski rat, pa i za posleratni period.

Ne uzimajući u obzir učenike došlo se do delimičnih podataka iz kojih se moglo zaključiti da je štamparija Pavla Plajca, koja je za sto godina svoga postojanja bila ne samo najstarija nego i najveća štamparija u Banatu, zapošljavala preko 1.000 grafičkih radnika. Rekonstrukcijom spiska ovih radnika bilo je moguće utvrditi imena i neke podatke samo za 752 radnika, od kojih se za oko 300 odnosi na Mađare, isto toliko na Nemce, više od 70 bili su radnici Jevreji, 35 Srbi, dok su ostali bili radnici raznih drugih nacionalnosti. Pada u oči srazmerno velik broj grafičara Jevreja, za koje se može reći da su se do prvog svetskog rata rado odavali grafičkom zanatu, prvenstveno kao slugači, i to kako ručni tako i mašinski.

Grafičari Jevreji bili su poznati kao izuzetni poznavaoi ne samo mađarskog, nemačkog i slovačkog jezika nego i srpskog, bez obzira na to iz kojih su krajeva dolazili u ovaj grad. Stoga su bili pogodni za sve štamparske poslove kad je reč o slaganju tekstova na tim jezicima. Naročito mnogo su bili angažovani na slaganju srpskih tekstova, jer su se Srbi po pravilu u prošlosti teže odlučivali na rad u štamparstvu, pa su praznine u tom pogledu popunjavali slugači drugih nacionalnosti, a pre svega Jevreji.

O GRAFIČARIMA JEVREJIMA U ZRENJANINU

Najstarije podatke o ličnostima jevrejskih grafičara imamo najpre o Žigmondu Kaufmanu, rođenom u Beču 1842. godine. On je 15. maja 1855. došao u Zrenjanin i kao trinaestogodišnji dečak počeo da uči štamparski zanat kod Plajca. Kako je to ugovorom bilo predviđeno, Kaufman je 1. septembra 1859. završio učenički staž i postao kvalifikovani ručni slovoslugač. Odmah po završenom stažu, on je sa dotadašnjim poslodavcem sklopio ugovor kao slugač u štampariji i na tom poslu je ostao do 31. jula 1870, radeći za nedeljnu platu od 6, 7 i 8 forinti.

Kaufman je iz nepoznatih razloga krajem jula 1870. godine otkazao posao kod Plajca nakon što je u toj stampariji proveo 15 godina. Svakako da je Plajcu teško pao Kaufmanov odlazak, jer su se raznovrsni poslovi u stampariji množili iz dana u dan. Nemački nedeljni list *Wochenblatt* povećao se dvostruko, s mnogobrojnim višejezičnim tekstovima, a u to vreme se planiralo izdavanje i jednog mađarskog nedeljnog lista. Zbog toga je Kaufman polovinom aprila 1871. ponovo došao kod Plajca i ostao kod njega na poslu sve do svoje smrti 1903. godine. Za vreme svog 45-godišnjeg rada stekao je glas jednog od najsposobnijih grafičkih radnika ove stamparije između hiljadu grafičara koliko ih je tokom 100 godina bilo ovde zaposleno.

Drugi od istaknutih Jevreja štampara bio je Đula Herc, rodnom iz Donjeg Miholjca, rođen 1865. godine; u Zrenjanin je došao krajem 1891. U analizama Plajcovog preduzeća i radničkog pokreta u ovom gradu, Herc je zabeležen kao jedan od vođa štrajka grafičara u leto 1894. godine. Zbog nepovoljnih radnih i materijalnih uslova, Herc je poveo slugače u štrajk, a kad zahtevi radnika nisu usvojeni, 21 slugač je definitivno napustio posao, usled čega se Plajcovo preduzeće dugo nije moglo konsolidovati.

U daljem velikom nizu zrenjaninskih štamparskih i grafičkih radnika Jevreja, u spisku između ostalih nalazimo i sledeća imena:

Florijan Marks, slugač, rođen 1865. u Zemunu; u Zrenjanin došao 1894. godine. *Agošton Kon*, slugač, rođen 1871. u Komarnu; u Zrenjaninu od 1894. *Mor Štern*, slugač, rođen u Budimpešti, došao kod Plajca 1894. *Albert Rot*, slugač, rođen 1873. u Lugošu došao 1894. *David Grinberger*, slugač, rođen u Budimpešti, došao u Zrenjanin 1894. *Simon Pilišer*, slugač, rođen 1877. u Idošu došao 1894. *Mor Goldfinger*, korektor stamparije, rođen 1872. u Turdosinu, došao 1894. *Ede Gutman*, slugač, rođen 1871. u Nadvaradu, došao u Zrenjanin 1894. *Artur Galandauer*, slugač, rođen 1875. u Subotici, došao 1895. *Leopold Šlanger*, slugač, rođen u Vršcu 1875, došao 1895. *Hajnrih Bihelbauer*, slugač, rođen 1877. u Kikindi, u Zrenjaninu od 1895. *Markus Vajsberger*, slugač, rođen 1877. u Nadvaradu, došao 1896. *Aleksandar Štajn*, slugač, rođen 1878. u Feldvaru, u Zrenjaninu od 1896. *Janka Lincmajer*, mašinska radnica, rođena 1882. u Zrenjaninu, stupila na posao 1897. *Lajoš Augenštajn*, trgovački putnik stamparije, rođen u Zrenjaninu, na poslu od 1898. *Aleksandar Vajs*, knjigovezac, rođen 1880. u Tisaveršenju, došao 1898. *Ferenc Koh*, slugač, rođen 1879. u Lincu, došao 1899. *Ignac Švarc*, rođen 1879. u rumunskom selu Gad; bio slugač kod Plajca od 1901. do 1903. *Martin Glik*, slugač, rođen 1877. u Budimpešti, došao u Zrenjanin 1902. *Jene Berger*, slugač, rođen 1862. u Zalaegersegu, u Zrenjanin došao 1903. i ostao do 1904. *Herman Kenigskneht*, slugač, rođen 1879. u Bačkoj Palanci, došao 1903. *Andor Goldštajn*, slugač, rođen 1885. u Budimpešti, došao 1904. *Đula Bergl*, knjigovođa stamparije, rođen 1882. u Somođu, došao 1904. *Ede Vajsman*, pomoćni štamparski radnik, rođen 1873. u Kairu, došao 1904. *Fillip Najmajer*, pomoćni štamparski radnik, rođen 1884. u Zrenjaninu, na poslu od 1906. *Juliška Kraus*, službenik stamparije, rođena 1890. u Zrenjaninu stupila u službu 1907. *Bela Kaniža*, službenik u stampariji, rođen 1889. u Zrenjaninu, stupio u službu 1907. *Ilonka Bergental*, službenik stamparije, rođena 1892. u Zrenjaninu, stupila u službu 1907. *Gustav Koh*, slugač iz Linca, rođen 1879, stupio u službu 1908. *Mano Bek*, knjigovođa stamparije, rođen 1890. u Budimpešti, došao kod Plajca 1909. *Geza Berger*, slugač, rođen 1881. u Kesthelju, došao 1910. *Aleksandar Ehrenfrajnd*, slugač, rođen 1876. u Lužici, došao 1910. *Mano Linzer*, mašinski slugač, rođen 1885. u Aradu, došao 1914. *Dajč Arpad*, slugač, rođen 1896. u Lugošu, došao 1915. *Karolj Taufer*, slugač, rođen 1878. u Budimpešti, došao 1916. *Mano Štern*, mašinski slugač, rođen u Zrenjaninu, stupio na posao 1916. *Mikša Grinvald*, slugač, rođen 1898. u Debrecinu, stupio na posao 1917. *Fillip Špicer*, mašinist stamparije, rođen 1896. u Barandi, stupio na posao 1910, i drugi.

Mađarizovana imena nekih od grafičkih radnika Jevreja onemogućavaju identifikaciju njihove nacionalne pripadnosti, ali i ovaj nepotpun spisak zrenjaninskih grafičkih radnika Jevreja dovoljno potvrđuje naše navode koje smo u početku naveli.

Može se konstatovati da Jevreji sлагаči ne dolaze u zrenjaninske štamparije posle 1920. godine sem što se u ovoj grani zapošljava poneka kancelarijska službenica. Uzrok tome su svakako izmenjene prilike posle prvog svetskog rata, kao i presecanje linija kojima su grafičari Jevreji nekada dolazili u ove krajeve, novim državnim granicama. Sem toga, nastajanjem Jugoslavije i novih odnosa u društvu stvorene su i nove prilike koje su omogućile druga korisnija, lakša i bezopasnija zanimanja nego što je to bio štamparski zanat.

ARTUR GALANDAUER, BORAC ZA RADNIČKA PRAVA

Mada su od navedenih grafičkih radnika Jevreja bili mnogi zaslužni za postignute rezultate koje su postigli radnici u Vel. Bečkereku tokom borbe za radnička prava, naročito krajem XIX i početkom XX veka, ipak se iznad svih izdvaja ime Artura Galandauera, jedne od najistaknutijih ličnosti Socijaldemokratske partije Vel. Bečkereka i Banata na prelazu dva veka, dakle u doba rađanja i bujanja radničkog pokreta u našim krajevima. Rođen je u Subotici 1875. godine, a u Zrenjanin je došao 1895, u doba osnivanja Socijaldemokratske partije. Kao jedan od najsposobnijih i najinteligentnijih radnika u gradu, znalac mnogih jezika, poznavalac stanja u Austro-Ugarskoj i svetu, on se svim žarom predao borbi za radnička prava, pre svega za opšte pravo glasa, za skraćenje radnog vremena, za bolje nagrađivanje i za druge radničke slobode. U toj borbi je kao jedan od vođa socijaldemokrata u Banatu održao na raznim jezicima više stotina političkih govora na raznim skupovima, konferencijama, zborovima, proslavama, kongresima i sličnim manifestacijama. Prvi svetski rat je prekinuo političku karijeru ovog odličnog govornika.

JEVREJI VLASNICI ŠTAMPARIJA

Potkraj XIX veka bilo je i nekoliko Jevreja vlasnika štamparija u Zrenjaninu. To se pre svega odnosi na štampara Leopolda Joklija koji je rođen 1829. u Perestelju u Mađarskoj. Imao je štampariju u Kikindi koju je 1883. godine premestio u Zrenjanin, tako da je ona u to vreme pored Plajcove i Grčićeve bila treća štamparija u ovom gradu. Rukovođenje štamparijom preuzeo je 1884. njegov sin Žigmond Jokli; štamparija je pod Žigmondovim imenom radila sve do 1891. godine. Leopold Jokli Lipot živeo je i dalje u Zrenjaninu u današnjoj Ulici Borisa Kidriča do 1911. godine, kad je umro u dubokoj starosti u 82. godini života od raka na jeziku.

U ovoj štampariji je štampan list *Südungarischer Grenzbote* i u njoj su ugledala svetlo mnogobrojna izdanja knjiga čija bibliografija još nije završena. Štamparija je po prestanku rada prodana i preseljena iz Zrenjanina.

Godine 1887. osnovao je svoju štampariju još jedan Jevrej, Ignac Šajnberger, koji je kao i Jokli došao iz Kikinde; štamparija je postojala i radila u Zrenjaninu sve do 1895. godine.

Mada ovaj osvrt na učešće Jevreja u grafičkoj struci u Zrenjaninu predstavlja deo stremjenja i razvoja privrede ovoga grada, on će, dopunjen bibliografijama knjiga, brošura, listova i publikacija na raznim jezicima kako u Plajcovo štampariji tako i u štamparijama Joklija i Šajnbergera, dobiti svoj značaj u odnosu na razvoj kulturnih prilika u ovom gradu.

Na kraju ćemo dodati samo još nekoliko podataka o jednoj štampariji koja je, kao četvrta, osnovana 1905. godine. Ona je radila pod imenom »Libertas« i imala karakter mađarske štamparije, pre svega zato što je u njoj štampan list mađarske opozicione nezavisne partije *Délvidéki ujság*. Međutim, akcionarsko društvo koje je bilo vlasnik ove štamparije imalo je u svojim redovima i među akcionarima nekoliko imena istaknutih Jevreja iz Zrenjanina. Među njima su se u upravnom odboru akcionarskog društva 1906. godine nalazili Aurel Majer, potonji direktor banke, zatim advokat dr Ižo Grin, David Rajner, advokat dr Bela Bilic, pored nekolicine Mađara. Štamparija je 1911. godine postala vlasništvo dva čoveka: Andrije Osuskija i Žigmonda Eleka; ovaj drugi je bio Jevrej iz Temišvara. Štamparija je prestala da radi 1914. godine zbog rata.

IZVORI :

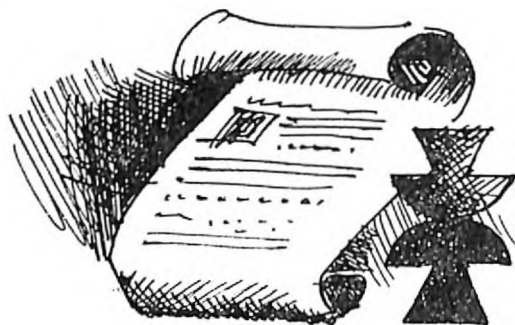
Registar firmi Okružnog suda u Velikom Bečkereku; Matične knjige štamparije F. P. Plajca; Arhivska građa i materijali Istorijskog arhiva u Zrenjaninu; *Torontal*, godišta 1874—1935; *Grossbecskereker Wochenblatt*, godišta 1854—1915; *Zrenjanin*, monografija, 1966; A. Stanojlović, *Almanah Petrovgrad*, 1938.

Summary

Dragoljub D. ČOLIĆ

JEWS IN ZRENJANIN PRINTING INDUSTRY

The first printing shop in Veliki Bečkerek was established 1847 by Franc Pavle Pajc. As the city had multi-national population the printing shop also had to use various types, Latin, Cyrillic, Gothic, Old Church Slavic, Hebrew and Greek. The workers in this printing shop were also of various nationalities. This was in fact the largest printing establishment in Banat employing about 1,000 workers, many of whom had to command three languages. The best known Jewish typographers in Zrenjanin were Sigmund Kaufman, Julius Herz and Arthur Galandauer. The last one was an ardent fighter for workers' rights. About 30 more Jews were typographers. Jewish owners of printing shops in Zrenjanin were Leopold Jokli and his son Sigmund and Ignac Scheinberger.

Dragoljub D. ČOLIĆ

SINAGOGA U ZRENJANINU

PUNIH 45 godina postojala je jevrejska sinagoga u Zrenjaninu, jedno od najvrednijih arhitektonskih dela u gradu na Begeju, delo Leopolda Baumhorna, jednog od najpoznatijih svetskih majstora i graditelja zdanja ove vrste. Velelepna građevina, čija je organizacija izgradnje, kao i sama izgradnja, trajala gotovo četiri godine, služila je ne samo za potrebe ispovedanja prastare mojsijevske vere nego je to bio i pravi arhitektonski ukras grada koji je upotpunjavao njegovu celokupnu lepotu i vrednost. Kupola sinagoge velikog raspona podsećala je na arhitektonska dela slavni graditelja iz doba renesanse, a kao jedina građevina sa elementima mavarskog stila na celom području Banata predstavljala je ujedno i vanrednu turističku retkost.

Kad su nacisti u aprilu 1941. godine posle ulaska nemačkih okupacionih trupa prigrabili vlast u Zrenjaninu, ubrzo se u nekoj od njihovih glava rodila ideja da ovu velelepnu građevinu treba porušiti, jer se poverovalo u pričanju da se u njenim temeljima i zidovima nalaze skriveno zlato i dragocenosti Jevreja koji su u to vreme već bili pohapšeni i oterani u logor.

Razume se da od toga nije bilo ništa, pa su razbesneli rušioци hrama našli u zidovima i temeljima crkve samo metalne kutije s poveljama koje su bile uzidane prilikom početka gradnje sinagoge kao poruke dalekim pokolenjima i za koje se u kulturnim krugovima Zrenjanina znalo da su tamo postavljene.

Povelja je ujedno bila svedok jedne daleko povoljnije i snošljivije atmosfere koja je vladala u doba izgradnje ove bogomolje u odnosu na međunacionalnu trpeljivost i saradnju, jer su na njoj bili potpisi pripadnika svih nacionalnosti koje su u to vreme u većem broju živele u gradu, pa naravno i Nemaca, dedova i očeva onih primitivnih zanesenjaka koji su krampovima razvaljivali jednu svetinju i lepotu.

NASELJAVANJE JEVREJA U ZRENJANIN

Naseljavanje Jevreja u Zrenjanin nije bilo organizovano po grupama, nego se ono odvijalo kroz dug vremenski period prema pojedinačno dobijenim dozvolama za nastanjivanje jevrejskih porodica ili pojedinaca u ovom gradu. Državne i opštinske migracione odredbe menjale su se često, što je zavisilo od nastalih okolnosti i pojedinih ljudi koji su bili na vlasti.

Prema podatku koji je naveden u almanahu *Petrovgrad*, objavljenom 1938. godine u redakciji Al. Stanojlovića, a prema podatku dobijenom od lokalnog istoričara Živana Jankahidca, prvobitno su se naselile dve jevrejske porodice 1747. godine. Bila su to domaćinstva Joakima Goldštajna i Mojsija Abrahama. Trebalo je, dakle, da prođe punih 30 godina od odlaska Turaka iz ovih krajeva, koji su ostali mahom opustošeni i nenaseljeni, da bi se u Zrenjaninu, tadašnjem Velikom Bečkereku, pojavili prvi jevrejski naseljenici.

Tokom sledećih petnaest godina dobilo je dozvolu za naseljavanje i nastanjivanje u Zrenjaninu još nekoliko jevrejskih porodica. Tako su polako sazrevali uslovi za stvaranje jevrejske opštine koja je, prema Hugu Bihleru, učitelju i saradniku *Mađarskog jevrejskog leksikona* štampanog 1929. u Budimpešti, bila osnovana 1760. godine. Iz Bihlerovih podataka vidi se dalje da je Jevrejska verska opština u tadašnjem Bečkereku imala ukupno 30 jevrejskih porodica u 1762. godini. Za petnaest godina koliko je proteklo od početka naseljavanja prvih Jevreja u ovaj grad, broj jevrejskih porodica prosečno je rastao za dve porodice godišnje.

U daljem periodu formira se po jedna nova jevrejska porodica godišnje bilo da je reč o naseljavanju novih ili izdvajanju iz već postojećih porodica. Tako su 1835. godine, za koju se u Istorijskom arhivu čuvaju dokumenti i spiskovi popisa Jevreja u gradu, bila uvedena u popis 74 jevrejska domaćinstva sa 334 duše. Broj članova domaćinstva u tada postojećim jevrejskim porodicama bio je nešto veći od četiri i po u svakoj porodici prosečno. Povećanje broja jevrejskih stanovnika u gradu tokom sledećih 10 godina bilo je nešto izrazitije; 1846. godine, njihov broj je iznosio 507 duša u otprilike 110 domaćinstava.

Međutim, u godinama bune, odnosno do 1850, broj jevrejskog stanovništva u Zrenjaninu se smanjio; posle revolucije, dakle 1850. godine, među popisanim su bile samo 434 duše, što je u odnosu na popis iz 1846. manje za 74 osobe. Ovo smanjenje je nastalo kao posledica angažovanja nekih Jevreja u buni protiv Austrije, pa su posle ugušenja bune morali da se uklone iz grada.

Povećanje broja Jevreja u Zrenjaninu bilo je veoma osetno za sledećih 20 godina. U razdoblju od čitava dva veka, te dve decenije su značile period najintenzivnijeg naseljavanja, tako da se jevrejsko stanovništvo više nego udvostručilo, pa je 1870. godine u gradu bilo popisano 1.089 Jevreja.

Kako je teklo dalje povećanje ili smanjenje broja Jevreja u Zrenjaninu vidi se iz rezultata zvaničnih popisa. Naime, 1890. godine bilo je popisano 1.210 pripadnika mojsijevske vere, 1900. popisano je 1.335, 1910. broj se smanjio na 1.232, a godine 1921. popisano je 1.328 Jevreja. Ovaj podatak istovremeno pokazuje da se njihov broj povećao uprkos godinama prvog svetskog rata i prilikama koje su vladale neposredno po završetku rata. Međutim, u narednoj deceniji došlo je ponovno do smanjenja broja jevrejskog stanovništva, pa je on u 1931. godini iznosio samo 1.127. Najzad, uoči same okupacije 1940. godine, broj Jevreja je iznosio oko 1.260 lica. Tačan broj je bio nešto veći s obzirom na to da

je bilo izvesnih jevrejskih porodica koje nisu bile mojsijevci zato što su prešle u katoličku ili pravoslavnu veru.

U stvari, ove podatke iz zvaničnih popisa mogli smo prikupiti jedino zahvaljujući činjenici da su bili popisivani pripadnici pojedinih veroispovesti, pošto su podaci prema broju pripadnika pojedinim nacionalnostima drugačiji; naime, za vreme austrougarskog režima, Jevreji su mahom svrstavani u mađarsku nacionalnost mojsijevske vere.

RAD JEVREJSKE VERSKE OPŠTINE

Jevrejska verska opština, za koju smo već naveli da je osnovana 1760, vodila je brigu o verskim potrebama svojih pripadnika u vezi s venčanjima, sahranama i slično. Tako je za sahranu preminulih članova obezbeđeno posebno zemljište koje je služilo za groblje, a nalazilo se na desnoj strani Ečanskog drumu. To takozvano Staro jevrejsko groblje postojalo je sve do iza prvog svetskog rata, a potom su spomenici izvađeni i preneti u prvi deo Novog groblja.

U doba nastajanja Jevrejske verske opštine u Zrenjaninu, ona je svakako bila u sastavu nekog nadržinata, ali o tome nema pouzdanih tragova do 1789. godine. Međutim, poznato je da je zrenjaninsko jevrejstvo stajalo pod duhovnim vođstvom aradskog nadržinata posle izbora Horina za aradskog nadržina. Iz jednog dokumenta koji navodi nadržin dr Niderman, takvo stanje je potrajalo do tridesetih godina XIX veka, kada je zrenjaninsko (tada bečkerečko) jevrejstvo prešlo u sastav temišvarskog nadržina. U to vreme je poznati David Hirš Openhajm bio imenovan za rabinera tamiške županije i vojne krajine, a sa tom titulom dobio je i isključivo pravo venčavanja Jevreja na ovom terenu.

Na dan 31. maja 1811. godine, Jevrejska verska opština u Bečkereku sklopila je ugovor sa rabinom drom Pinkasom (Medreš) o obavljanju dužnosti jevrejskog sveštenika na području opštine. Original toga ugovora čuva se u Istorijском arhivu u Zrenjaninu, a iz njega se ujedno može videti i ko su bili članovi uprave Jevrejske verske opštine, potpisnici ugovora. To su bili: Isak Majnc kao sudija (predsednik), zatim članovi Abraham Kaniža, Samuel Polak, Mojsej Kon, Isak Jakob, Bernard Drekser, Mojer Kampfen, Mojzeš Šlezinger, Šamuel Glazer, Natan Polak, Adam Gutman, Mojzeš Dajč, Abraham Tirnau, Majer Kon, Isak Kuterer, Lazar Esterajher, Hiršl Fišer, Šamuel Rozenfeld, Majer Brumel, Mojzeš Švarc, Pinkas Kon i Fabi Švajcer kao beležnik; dakle ukupno 21 član.

Pošto je dr Pinkas došao u sukob sa opštinom u pogledu otprilike 8 tačaka sklopljenog ugovora, ovaj ugovor je stigao pred Magistrat u vidu žalbe kojom je Pinkas tražio striktno izvršavanje obaveza, priključujući uz to i overen prepis ugovora. Žalba je podneta Magistratu na dan 17. jula 1812. godine, dakle posle gotovo 14 meseci od dana potpisivanja ugovora.

Iz prvih decenija XIX veka, u Zrenjaninu su na starom jevrejskom groblju ostala dva nadgrobna spomenika. Natpis na jednom potiče iz 1828, a ovekovečio je ime jednog značajnog čoveka — Meira Štampe. Natpis na drugom spomeniku potiče iz 1832; spomenik se nalazio na grobu Jovana Lihtentalala. Natpis kaže da je on bio osnivač Jevrejske verske opštine u Zrenjaninu, iako se zna da je bio i predsednik i reorganizator opštine. Naime, ova verska zajednica je upravo u Lihtentalovo vreme pretvorena u samostalnu veroispovednu opštinu i kao takva potpala je pod rabinat u Temišvaru.

Iz prvih godina XIX veka postoji u Istorijskom arhivu još jedan dokumenat koji je u vezi sa Jevrejskom verskom zajednicom u Zrenjaninu. To je dokumenat broj 128. od 14. novembra 1812, a odnosi se na izbor jevrejskog opštinskog sudije — predsednika. Prilikom izbora, jednoglasno je za prvog predsednika izabran Isak Mencer. Poznato je iz drugih sačuvanih dokumenata da je on sa svojom porodicom došao iz Vršca 1801. godine i da se bavio ugostiteljskim poslom. Za prvog potpredsednika bio je izabran Avram Gutman, a za drugog Mojsije Dajč. Postoji i podatak da je predsednik u 1817. godini bio Avram Gutman, potomak prvih naseljenih Jevreja u ovom gradu.

Izbor predsednika i potpredsednika vršen je svake treće godine. Prilikom ovog izbora 1812. godine, Isak Mencer, Avram Gutman i Mojsije Dajč izvestili su Magistrat o svojoj želji da Majer Rizenberg za vreme njihovog mandata zadrži ponovo svoje zvanje staratelja Jevrejske opštine i u ovom izbornom periodu, mada je tu dužnost vršio i za vreme prethodnog mandata. Magistrat se saglasio sa ovim predlogom.

Iz drugih dokumenata koji se tiču rada Jevrejske verske opštine u prvoj polovini XIX veka, a koji su sačuvani u Istorijskom arhivu, vidi se i to da je došlo do nesuglasica među Jevrejima u pogledu doprinosa za »Gabelu«, što je označeno u dokumentu br. 447 iz 1840. godine.

Kad je u gradu pokrenuto pitanje o potrebi nabavke mrtvačkih kola, Jevrejska verska opština je aktom pod brojem 972. iz 1846. godine molila da se pri nabavci ovih kola računa i na usluge sahrane sa ovim kolima i u slučajevima smrti jevrejskih žitelja.

IZGRADNJA PRVE SINAGOGE

Pošto su se bogoslužjenja i druge verske radnje morali obavljati po verskim propisima, za tu svrhu su postojale i određene prostorije još od osnivanja verske zajednice. Međutim, trebalo je da prođu mnoge decenije da bi se moglo pomišljati i na izgradnju posebne zgrade za bogomolju. Za to je postojalo više razloga. Poznato je kakav su stav zauzimala vlasti i pojedine kategorije građana u pogledu nastanjivanja u gradu i da su Jevrejima pri tome činjene bezbrojne smetnje. Za izgradnju bogomolje trebalo je dobiti odobrenje za kupovinu zemljišta, a posebno

je bilo teško podići zgradu iz razloga što je Jevrejska verska opština bila siromašna.

Tek 1831. godine ukazala se prilika i nabavljena su sredstva da se u centru grada kupi odgovarajuće zemljište za sinagogu u intavilanu grada pod top. brojem 855 grada Bečkereka. Koliko je i kakvih je sve teškoća bilo vidi se iz činjenice da je izgradnja bogomolje, takozvane prve sinagoge, počela tek 1845. godine, dakle punih 14 godina posle kupovine zemljišta. Međutim, i kada je počela, gradnja je bila izvesno vre meobustavljena usled nedostatka sredstava, pa tek kad je Daniel Đerčanfi, kraljevski namesnik za Banat, pritekao u pomoć svojom podrškom i finansijskom subvencijom, izgradnja prve jevrejske bogomolje u Zrenjaninu mogla je biti privedena kraju. Tako su se prastari Davidovi psalmi mogli pevati u novoizgrađenoj bogomolji tek od 1847. godine.

IZGLED PRVE SINAGOGJE U ZRENJANINU

Prva sinagoga je bila jednospratna zgrada na uglu današnjih ulica Sarajlijine i Đure Salaja. Dužina zgrade iznosila je oko 18—20 m, u prizemnom delu bilo je šest većih prozora, a na spratnom delu sedam. Iznad ulaznih vrata, koja su bila na levoj strani zgrade, nalazila se šestokraka Davidova zvezda.

Prostrana sala za bogosluženje nalazila se na spratu. Planovi, imena arhitekata i preduzimača radova ove zgrade nisu sačuvani niti zabeleženi. Nije nigde sačuvana ni fotografija zgrade. Pa ipak, u vreme kad smo pre nekoliko godina počeli da prikupljamo podatke o jevrejskoj bogomolji u našem gradu, bio je živ jedan čovek koji je zapamtio njen izgled i mogao da po sećanju otprilike nacрта njen izgled. Bio je to Teodosije Tuner, poznati građanin Zrenjanina i vlasnik kamenorezačke radionice.

Tuner je rođen u Novom Sadu 1875, a u Zrenjanin je došao sa ocem 1881. godine kao šestogodišnji dečak. I njegov otac je imao radionicu i zgradu nedaleko od ove zgrade, zbog čega mu je i mogla ostati u sećanju. Naime, u doba kada je ta prvobitna sinagogina zgrada porušena 1893-94. godine, Tuner je bio već odrastao osamnaestogodišnji momak. Njegova crtačka sposobnost kao diplomiranog kamenorezačkog tehničara uverava nas i u autentičnost izgleda stare sinagoge na njegovom crtežu. Tuner je umro u proleće 1972. u dubokoj starosti. U radionici, radeći na rezanju i crtanju slova i motiva na nadgrobnim spomenicima, ostao je sve do svoje smrti. Skicu koju je načinio nastala je u proleće 1968. godine (sl. 1).

Za preko 40 godina postojanja ove zgrade, koja je sem toga služila i u druge svrhe, naime imala je i prostrane podrumne u kojima su bila slagališta za raznovrsnu robu, ona je veoma oronula i postala gotovo neupotrebljiva za veće i svečanije skupove. Zgrada je renovirana samo jednom, i to 1882. godine, ali je za sledećih 12—13 godina bila još u gorem stanju nego pre renoviranja.

Pošto je zgrada došla u takvo stanje da se mogla čak i sama srušiti, jer su joj neki zidovi zbog napuklosti morali biti poduprti, nadležni su uvideli da u takvoj zgradi ne mogu dalje držati bogoslužnja i da je potrebno izgraditi novu bogomolju.

U vreme posle izgradnje ove bogomolje polovinom XIX veka, samostalni rabin u njoj bio je Meir Fajn koji se nazivao »rabiner i propovednik«. Ovo je bilo zapisano u dokumentu koji je nestao za vreme drugog svetskog rata, ali ga je dr Mor Niderman, ovdašnji predratni rabin, citirao u jednom svom članku. Ovaj dokument je poticao iz 1852. godine, a iz njega se moglo videti da je predsednik Jevrejske opštine u to vreme bio Leopold Mangold, po zanimanju knjižar i jedan od nosilaca kulturnih nastojanja i kulturnog napretka našeg grada. Meir Fajn je bio rabiner u Zrenjaninu do 1857. godine.

DVA UMNA RABINERA

Posle Meira Fajna, na njegovo mesto je 1857. godine došao uman rabiner David Openhajn (sl. 2). On je tokom svoga rada učinio mnogo ne samo u pogledu podizanja svog ugleda i uticaja kod vlasti, nego je stvorio i pogodnosti i mogućnosti za proširenje i povećanje jevrejske kolonije u Zrenjaninu, što se najbolje može videti i potvrditi činjenicom da je upravo u vreme njegovog rabinovanja u Zrenjaninu bilo naseljeno više Jevreja nego u bilo kom periodu pre i posle njega. Openhajn je baš na osnovu znatnog broja jevrejske školske dece, kao predsednik Jevrejskog školskog odbora, učinio mnogo da dođe do proširenja škole i da se stvore sredstva i mogućnosti da se u život provede plan o izgradnji zgrade Jevrejske škole koja je u gradu radila još od prvih decenija XIX veka. Naročito je značajno to da se u doba podržavljenja škola, kad je pretila mađarizacija đaka, Openhajn odupro vlastima i svojim protivnicima među samim Jevrejima i, isto onako kako su to uradili Srbi, nastavio da finansira školu iz sredstava verske opštine, pa je škola još dugi niz godina ostala veroispovedna. Ova stara sinagoga u kojoj je Openhajn služio 19 godina ostala je posle njegove smrti bez rabinera pune 4 godine.

Stara sinagoga o kojoj smo ovde govorili, a koja je podignuta krajem prve polovine XIX veka, porušena je i izgrađena nova za vreme rabina, odnosno nadrabina dra Mora Klajna, za koga poznavaooci prošlosti Zrenjanina kažu da je bio jedna od najumnijih glava koje su ikad živеле u Zrenjaninu (sl. 3).

Kad je 1880. izabran za rabina u Zrenjaninu, ovaj izvršni mislilac, pisac brojnih filozofskih dela i veliki orator, čije je ime zabeleženo u svim velikim jevrejskim svetskim enciklopedijama, zatekao je staru sinagogu veoma ruiniranu, pa je ona već 1882. bila renovirana i adaptirana. Tako je na njegovo zauzimanje i zalaganje bio produžen život staroj, ako se tako može reći privremenoj sinagogi, pošto je ona u stvari bila bogomolja, ali nije imala dostojan izgled i oblik hrama kakav su imale crkve i hramovi drugih veroispovesti u gradu.

Međutim, za dra Klajna to je bilo samo privremeno rešenje. On je odmah došao na ideju i započeo akciju za buduću izgradnju nove reprezentativne sinagoge pošto je bilo očigledno da stara zgrada i pored renoviranja ne može još dugo služiti svojoj nameni. Ostvarenje svoje zamisli, njenu realizaciju, dr Klajn je doživeo tek posle 16 godina službovanja u Zrenjaninu i isto toliko bdenja nad novim problemom kad je 1896. bila osvećena i predata upotrebi velelepna i sjajna zgrada nove sinagoge u Zrenjaninu.

Kao nadrabín Jevrejske verske opštine, dr Klajn je služio u Zrenjaninu 35 godina. Umro je 1915. za vreme prvog svetskog rata u času kad se spremao da proslavi pedesetogodišnjicu svoje svešténíčke službe.

AKCIJA ZA IZGRADNJU NOVE SINAGOGÉ

Presudna godina za izgradnju nove sinagoge bila je 1892, kad su svi faktori u okviru Jevrejske verske zajednice, od vrhovnog nadrabínata do poslednjeg člana ove verske opštine, zatim i najeminentniji predstavnici vlasti u županiji i gradu, bili saglasni da se poruši stara i podigne nova sinagoga i da pri tom svi daju udeo za ostvarenje te zamisli. Podizanje ove sinagoge nije, u stvari, bila jedino stvar članova Jevrejske opštine; to je prešlo u staranje ne samo faktora u vlasti nego i društvenih institucija i pojedinaca. Biće potrebno još dosta vremena i rada ukoliko se bude želelo da se još nešto više sazna, ali mi ćemo u prilogu ovom radu pružiti spisak priložnika za izgradnju bogomolje, odnosno za njeno dovršenje, jer spisak potiče iz vremena kad su radovi na izgradnji bili prilično poodmakli. Ovaj spisak nije slika visine troškova za podizanje sinagoge, jer za njih, na žalost, nemamo podataka iz razloga što su knjige verske opštine uništene, ali taj spisak predstavlja sliku solidarnosti građana Zrenjanina u to vreme, kao i pre i posle toga, izuzev vreme okupacije kad je veliki broj fašista podivljao. Međutim, odmah se mora reći da se to ne može generalisati zato što je bilo i dosta Nemaca koji su ostali verni tradicionalnom prijateljstvu i tolerantnosti među svim nacionalnostima, čak i onda kad su Nemci bili pod Moskvom i Staljingradom. To se može potkrepiti i činjenicom da je jedan Nemač iz našeg grada, Mihael Servo, proglašen i za Narodnog heroja narodnooslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda.

PRIPREME ZA IZGRADNJU SINAGOGÉ

U akciji oko priprema za izgradnju sinagoge trebalo je preduzeti niz stvari, najpre u vezi sa obezbeđenjem sredstava, jer ih je tek trebalo prikupiti, zatim pronaći najbolje rešenje u odnosu na izgled buduće sinagoge, što je pre svega zavisilo od arhitekta i preduzimača koje je trebalo pronaći, pa tek posle toga usaglasiti stavove graditelja s mogućnostima i u pogledu sredstava i u odnosu na druge okolnosti. Ove se teškoće ističu zbog toga što je u tom celokupnom poslu trebalo očekivati dobrovoljan i samopregoran rad od svih, što se danas pri sličnim aktivnostima ne može ni zamisliti.

Predsednik Jevrejske verske opštine u to vreme bio je advokat dr Mihailo Švarc koji je tu dužnost vršio iz počasti. Sem toga, on je usled opštedruštvenih poslova gubio dosta svoga kancelarijskog privatnog vremena, a uz to je i putovanja u vezi sa ostvarenjem ove zamisli vršio o sopstvenom trošku.

Prema tome, može se reći da je pored dra Mora Klajna, koji je uživao velik ugled kod vlasti i bio jedan od nosilaca težine posla u organizaciji izgradnje sinagoge, pun udeo u ovoj akciji dao i dr Švarc. On je oduševljeno i s puno požrtvovanja prišao ovom poslu. Tokom 1892. i 1893. godine, on nije žalio truda da lično privođi i angažuje za stvar sinagoge lično Leopolda Baumhorna, čuvenog arhitektu i već proslavljenog graditelja sinagoga iz Budimpešte, čemu je trebalo žrtvovati mnogo truda da bi se došlo do konačnog uspeha. Dr Švarc je u to vreme imao 48 godina, pa bi se moglo reći da je bio relativno mlad i da mu to svakako nije teško palo. Međutim, ovaj entuzijast za stvari Zrenjanina i njegovog lepšeg izgleda, njegovog privrednog i kulturnog napretka, bio je u isti mah i težak bolesnik dijabetičar, pa se njegove žrtve moraju ceniti i sa tog aspekta.

Ipak dr Švarc je u svom neumornom zalaganju uspeo da arh. Leopold Baumhorn sačini planove koji su izazvali opšte zadovoljstvo, takođe je dočekao da radovi na izgradnji nove sinagoge započnu 1. aprila 1894, a optimističke prognoze su bile da će radovi teći tako brzo i takvim tempom da će sinagoga biti gotova do 1. oktobra iste godine. Međutim, stvari su uzele tragičan obrt u odnosu na dra Švarca: on je umro 14. oktobra 1894. ne dočekavši da vidi završeno ono što je bilo zamišljeno i gotovo samo na planovima. Uostalom, trebalo je da prođe još mnogo vremena od smrti dra Švarca da se izgradi velepni hram i da se sve druge stvari u vezi sa njim dovedu u red tako da bi sinagoga mogla biti predana svojoj nameni.

LEOPOLD BAUMHORN

S obzirom na to da je graditelj sinagoge, arhitekt Leopold Baumhorn iz Budimpešte, u toku pregovora sa drom Švarcom bio već afirmisana i cenjena ličnost u svom poslu, to je samim tim stvar dobila u značaju u upućenim krugovima, pa i u elanu da se postavljeni planovi ostvare. Radi boljeg shvaćanja ovih navoda daćemo ovde nekoliko podataka o ovom značajnom arhitekti.

Rođen je 28. decembra 1860. u Kišberu, županija Komarno (danas Čehoslovačka), a realnu gimnaziju je završio u Đeru. Arhitekturu je diplomirao u Beču kod profesora Förstera, Keniga i Weyra. Vrativši se zatim u Budimpeštu, 12 godina je radio kod arhitekata Edena Lehnara i Đule Partoša, i to u vreme kad su ti čuveni arhitekti gradili istorijsko delo — zgradu županije (danas zgrada Skupštine opštine u Zrenjaninu), što je dovelo do mogućnosti da Baumhorn sudeluje i u koncepciji izgleda i ove naše građevine, kao i da je još u to vreme moralo biti reči o budućoj sinagogi, da su stvorena prijateljstva koja se kasnije nisu mogla prenebreći.

U godinama 1893. i 1899. Baumhorn je putovao u Italiju, a 1904. proputovao je srednju Evropu radi usavršavanja u struci.

Svoje prvo arhitektonsko delo sa elementima mavarskog stila — sinagogu u mađarskom gradu Estergonu — završio je 1888. godine. Posle ovog dela, ime mu je postalo slavno. Od tog vremena specijalizovao se za izgradnju sinagoga i postao najpoznatiji graditelj te vrste građevina u Ugarskoj. Izgradio je ukupno 22 sinagoge širom Ugarske, od kojih je najpoznatija u Segedinu; nju je gradio 1903. godine, a bila je i najveća u Ugarskoj: imala je 1.340 sedišta, 740 za muškarce i 600 za žene. Dalje su mu poznate sinagoge u Novom Sadu, Zrenjaninu (koju je završio 1896), zatim na Rijeci, u Brašovu, Temišvaru, Solnoku, Cegledu, Egeru, Lošoncu, Liptosentmiklošu, Đendešu, kao i četiri sinagoge u Budimpešti: na Arena-putu i u ulicama Pava, Čaki i Đerđa Dože.

Od ostalih Baumhornovih građevina poznate su zgrade suda u Đeru (1890), zgrada Fabrike stakla u Šalgotarjanu (1893), Paviljon za hartiju na milenarnoj izložbi 1896, zgrada Centralne vodne zadruge u Temišvaru, zgrada Državne više devojačke škole u Temišvaru, zgrada Segedinsko-čonogradske štedionice u Segedinu (1893), zgrada Novosadske štedionice, zgrada Štedionice u Baji, zgrada »Loyda« i Produktne berze u Temišvaru (1910—12) i druge. Zgrade koje smo naveli građene su u tzv. »mađarskom« stilu, dok su sve sinagoge rađene u »mavarskom« stilu.

Baumhorn je po narodnosti bio Jevrej; umro je 8. januara 1932. godine u svom rodnom mestu Kišberu.

IZGLED SINAGOGA

Jedino što je sačuvano od ove sinagoge koju je progutao vihor drugog svetskog rata jesu fotografije, od kojih je jedna u boji (sl. 4), i orgulje koje se nalaze u reformatskoj crkvi u Zrenjaninu. Fotografije su sačuvale izgled sinagoge sa južne strane, dok u Jevrejskom muzeju u Beogradu postoji jedna na kojoj je sačuvan izgled fasade sa ulazne, zapadne strane (sl. 5).

Preduzimač za izgradnju sinagoge po Baumhornovim planovima bio je građevinar Metod Kučera; podaci o njemu su zasad nepoznati, ali se pretpostavlja da je bio blizak saradnik arhitekta i da je poreklom iz Čehoslovačke kao i Baumhorn.

Materijal za sinagogu nabavljen je u raznim mestima po Baumhornovoj preporuci. Tako je za soklu i stepenice upotrebljen prirodni kamen-peščar iz kamenoloma Šitö kod Estergona, koji je inače bio vlasništvo rimokatoličkih institucija. Obojene cigle nabavljene su u Segedinu, dok je veliki deo drugog potrebnog materijala dopremljen iz Nadvarada (sada Oradea Mare u Rumuniji). Stručna radna snaga bila je sa strane, a ostali radnici su bili domaći. Znatno deo običnog grubog materijala nabavljen je takođe preko domaćih snabdevača.

Treba napomenuti još i činjenicu da su orgulje kao važan deo unutrašnje opreme bile jedini predmet koji je prenet iz stare sinagoge u novu. Ove orgulje, koje se i danas nalaze u Zrenjaninu, bile su još u doba nabavke oko 1870, kad su donete iz Beča, stvar dostojna da se ugradi i u jednu takvu građevinu kakva je bila nova sinagoga. Stoga u tom pogledu nije ni bilo dileme.

OTVARANJE SINAGOGA

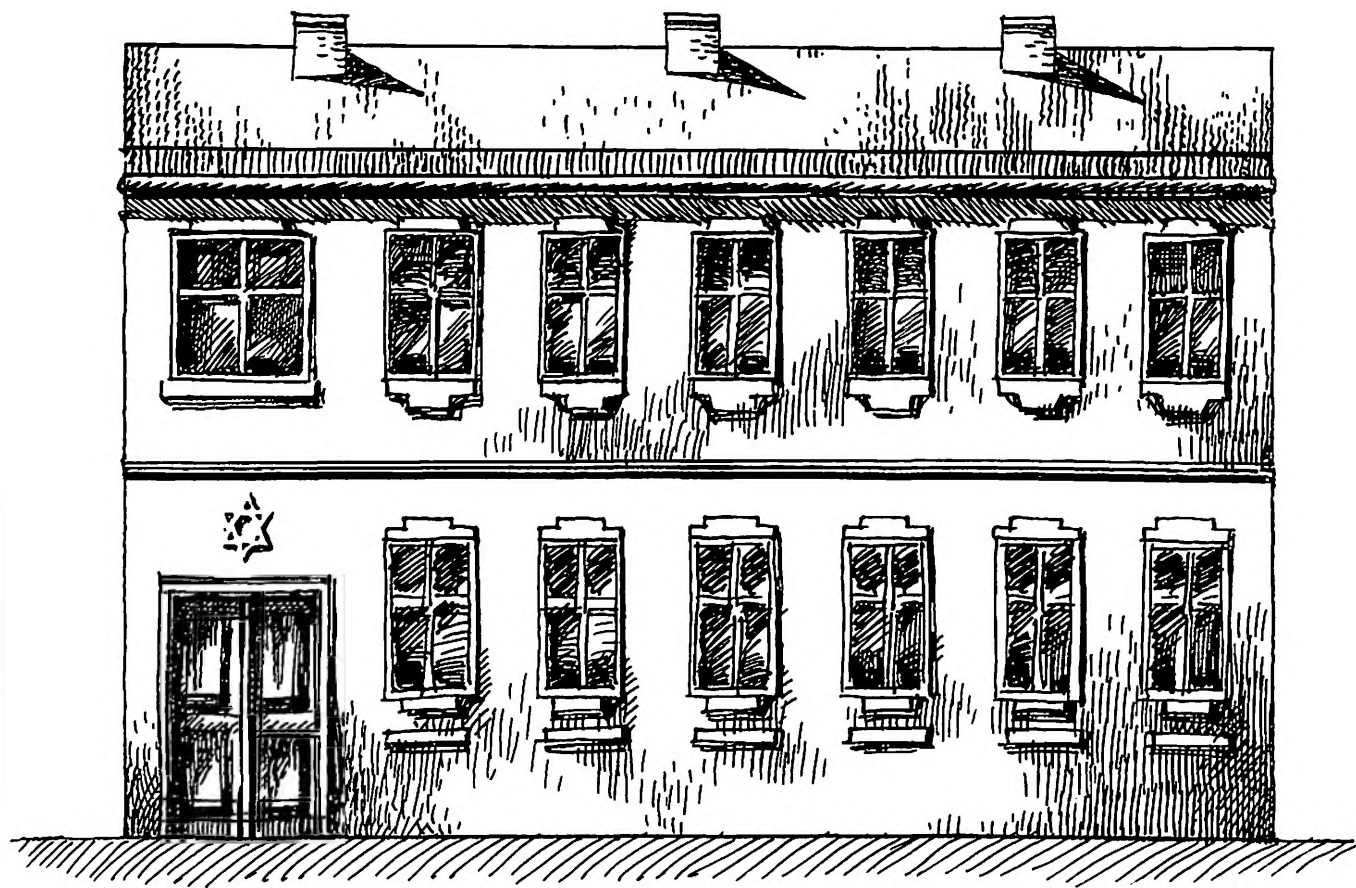
Stavljanje završnog kamena prilikom izgradnje sinagoge izvršeno je 17. avgusta 1896. godine, što je ujedno trenutak vredan spomena u istoriji Jevrejske verske opštine u Zrenjaninu.

Sama sinagoga je okupljenom velikom broju građanstva izgledala kao kuća iz bajke i oči svih prisutnih su se sjajile dok su gledali vanredne pojedinosti ove građevine koje su se stapale u divnu efektivnu celinu. Unutrašnjost je blistala u žaru električnih svetiljaka, što je tada bila novost, jer je električno svetlo bilo u to vreme tek stiglo u grad, a sinagoga je bila prva od svih bogomolja u gradu u kojoj je bila sprovedena električna struja. Osvetljenje je upotpunjavalo utisak koji je ostavljala ova istorijska i stilska građevina koja je objedinjavala umetnost prošlosti sa živom savremenošću.

Akt osvećenja sinagoge bio je veoma svečan. Sva mesta u njoj bila su popunjena, a sa galerije su prelepo odevene žene pratile tok čina. Pošto su izvanredan pevački hor i kantor Levin nenadmašnog glasa otpevali psalm, sinagoga je otvorena, a zatim je advokat dr Šamuel Mangold, predsednik Jevrejske verske opštine, održao produhovljen govor kojim je dao pečat ovom jedinstvenom aktu osvećenja. Dr Mangold, koji je nasledio pok. dra Švarca i nastavio njegovo delo u pogledu izgradnje sinagoge, još jednom se u svom govoru osvrnuo na istoriju verske opštine, pri tom uveravajući prisutne da će vera i ljubav prema otadžbini i sloga među ljudima biti negovane i u novom hramu isto onako kako je to bilo i u starom.

POVELJA

Tada se pristupilo završnom činu, to jest konačnom završetku izgradnje bogomolja: uzidiivanju pripremljene povelje u zid hrama. Sekretar je pročitao prisutnima sadržaj povelje na koju su stavili svoje potpise predsednik dr Mangold, zatim veliki župan Jene Ronai, podžupan dr Delimanić, županijski veliki beležnik baron Bertold Fajlić, u ime grada dr Zoltan Perišić, školski inspektor Štajnbah, u ime vojske major Matigejka, u ime domobrana major Olhvari, zatim A. Kovač, dr Pal Demko, dr Geza Pap, Franc Lang u ime fin. direkcije, reformistički pastor Salai, rabin dr Klajn, St. Večei, dr Hadfi, arhitekt Baumhorn, preduzimač Metod Kučera i M. Vinter. Povelja je stavljena u kasetu (Enveloppe), koja je zatim zatvorena i smeštena u udubljenje u zidu gde su je pričvrstili veliki župan Fon Ronai, dr Klajn, L. Baumhorn, M. Kučera, dr Mangold i Isidor Vajs. Time je svečanost bila završena.

1. Jovan Čurčić, *Zgrada prvobitne sinagoge u Velikom Bečkereku*. Crtež je urađen prema skici Teodosija Turnera, jednog od retkih građana Zrenjanina, koji je još pamtio ovu zgradu i njen izgled zabeležio po sećanju u svojoj 93. godini

2. David Openhajn, rabin u Velikom Bečkereku od 1857. do 1876. godine (slika je sačuvana u Istorijskom muzeju u Zrenjaninu)

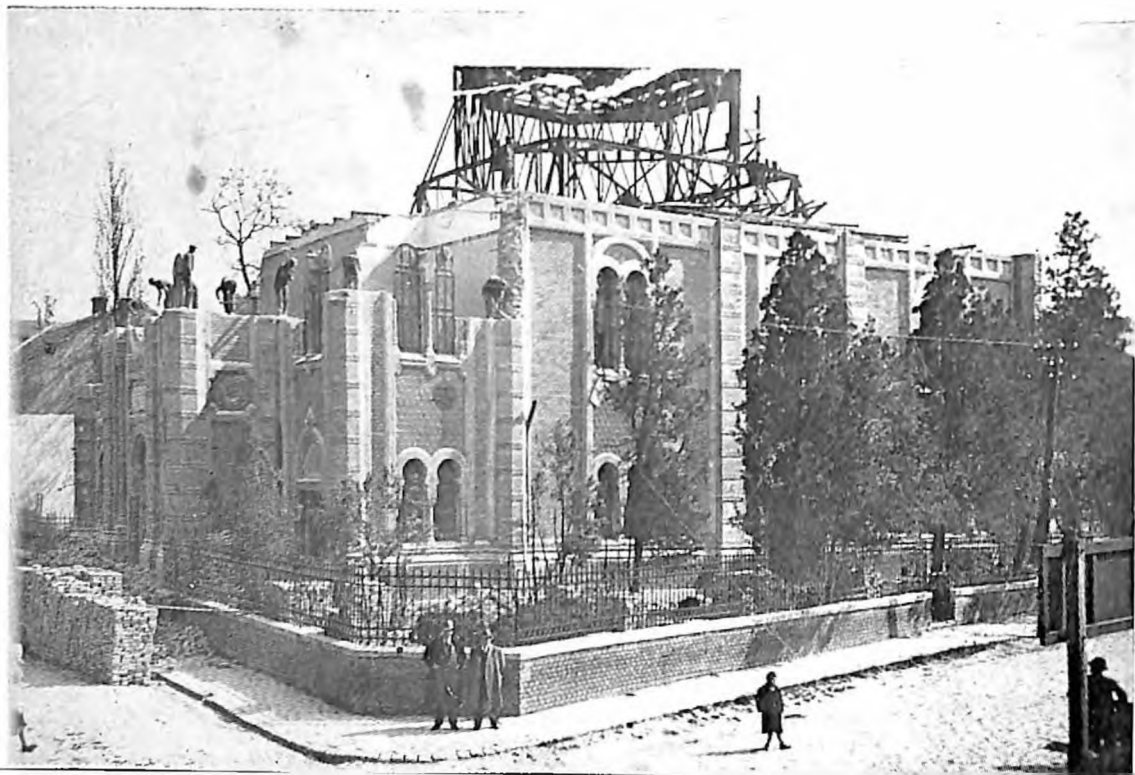
3. Dr. Mor Klajn, nadrabin u Velikom Bečkereku (1841—1915), pesnik i filozof, za čije je vreme izgrađena nova sinagoga

4. Sinagoga u Zrenjaninu, izgled sa južne strane

5. Sinagoga u Zrenjaninu, ulazna fasada

6. Rušenje sinagoge u Zrenjaninu 1941. godine

RUŠENJE SINAGOGE 1941. GODINE

Kad su Jevreji, koji su po ulasku nemačkih trupa u Banat bili stavljeni u koncentracioni logor, u toku leta 1941. transportovani u Beograd, oni su ostavili sinagogu njenoj sudbini. Nedugo zatim, sinagoga je bila minirana i srušena (sl. 6). Inspiratori toga rušenja bili su najpre Wagner, SS-major iz Rajha, koji je po ulasku Nemaca u Zrenjanin postao krajskomandant i tokom svoga boravka u njemu intenzivno radio na tome da se liše slobode svi Jevreji i da se sruši jevrejska bogomolja sinagoga, zatim predsednik opštine Jozef Gion i dr Janko Sep, vođa nemačke narodnosne grupe u Banatu, dok su glavni rukovodioci pri samom rušenju bili Jovan Ehrenreich, Jovan Weber, šef gradskog tehničkog odeljenja, i palir Peter Bon, o čemu je Anketna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Banatu posedovala originalan dokumenat br. 843 koji se čuva u Novom Sadu.

Iz toga dokumenta vidi se da je neki Haas, koji je izvesno vreme bio i komandant u Petrovgradu (Zrenjaninu), uzeo jedan deo materijala od srušene sinagoge i sazidao kuću u Beogradskoj ulici (danas Kolarova). Drugi deo cigalja i gvozdene konstrukcija upotrebljeni su za proširenje i dogradnju Vajteršanove fabrike šarapa, a manji deo je odnet u Čontikarsku ulicu u kojoj je jedan Nemač saziđao svinjac.

Nemci su pri rušenju izbacili skupocene orgulje na ulični kolovoz, pa su rukovodioci reformatske crkve zamolili nemačke vlasti da im te orgulje prodaju. Pošto su im vlasti prodale orgulje uz propisan račun, one su instalirane u reformatskoj crkvi u kojoj se nalaze i danas.

Ovi prilozi, sastavljeni iz kratkih zabeležaka, daleko su od pretenzije da predstavljaju potpun materijal i istoriju sinagoge u Zrenjaninu. To bi trebalo da bude samo osnova, a tek kad se pronađu planovi L. Baumhorna (možda u Mađarskoj), ugovori između Jevrejske verske opštine sa arhitektom i preduzimačem, kao i drugi važni i zanimljivi podaci, moglo bi se pristupiti izradi konačne verzije za istoriju ovog objekta koji je imao tako nesrećnu sudbinu.

Na podacima koji su ovde dati rađeno je nekoliko godina, mada ne intenzivno. Autor ovih priloga je svestan da ostaje još dosta da se uradi i da građe ima, ali je isto atko svestan i činjenice da bi se i ovaj materijal mogao izgubiti ukoliko se bar i na ovaj način ne napiše.

DODATAK

Još prilikom otvaranja i osvećenja sinagoge na dan 17. avgusta 1896. rečeno je da zasluga što je stvoreno jedno takvo građevinsko umetničko delo ne pripada samo jednom licu nego je to zasluga svih članova Jevrejske verske opštine, kao i bezbroj ljudi pripadnika drugih veroispovesti koji su nesebično doprineli ovom cilju.

Postoji znatan broj spiskova priložnika i javnih zahvalnica koji mogu poslužiti da se vidi ne samo visina prikupljenih sredstava za izgradnju sinagoge nego da budu dokaz o solidarnosti građana svih nacionalnosti u gradu u prošlosti, jer su Srbi, Mađari i Nemci pritekli u pomoć svojim priložima u tom trenutku isto onako kako su i Jevreji nesebično otvarali novčanike kad je bila reč o izgradnji katoličke crkve, ili za neku stvar koja se ticala napretka srpskog življa. Možda bi se u borbi protiv šovinizma trebalo ugledati baš na ove svetle primere.

Spisak priložnika na dan 10. aprila 1869. za izgradnju orgulja u Jevrejskoj crkvi:

Pevačko društvo	25 for.	Henrih Dajksner	1 for
Ignac Dajč	1 ..	Simon Berger	2 ..
J. Gajdušek	1 ..	M. Bluvajs	1 ..
M. Levi	1 ..	Eduard Kelner	1 ..
Filip Fajn	1 ..	Jakob Štigel	1 ..
Leopold Rozenfeld	1 ..	Arnold Fridrih	1 ..
Majer Vajs	1 ..	R. Bergl	1 ..
Maks Vajs	1 ..	J. Gutman	1 ..
Vilhelm Ekštajn	1 ..	Armin Dajč	2 ..
Isidor Materas	1 ..	Johan Kleski	1 ..
Emanuel Eisner	1 ..	Joz. Ekštajn	3 ..
Ignac Ajzenšteter	3 ..	N. N.	2 ..
Lorenc Baš	4 ..	Sam. Frajnd	2 ..
Henri Vajs	5 ..	Joh Ciner	1 ..
Leopold Mangold	1 ..	Vilhelm Frajnd	2 ..
N. N.	2 ..	Daniel Majer	2 ..
Lila Šlezinger	1 ..	M. Rotmiler	2 ..
Samuilo Gutman	1 ..		

Na dan 24. februara 1894. godine priređena je u gradu zabava u organizaciji jevrejskog društva »Maskil le dol« kojom prilikom su primani i prilozi za izgradnju sinagoge u Zrenjaninu. Među priložnicima zabeležena su i sledeća imena i iznosi.

Emerih Ormodi	10 for.	J. Šen	0,50 for.
Isidor Vajs	5 ..	E. Hubert	0,50 ..
Daun Đula	4 ..	J. L. Kiršner	0,50 ..
Oskar Štajner	3 ..	Rozner	0,50 ..
Mih. Švarc	2,50 ..	M. Ulman	0,50 ..
Sam. Kon	2,50 ..	Adolf Švan	0,50 ..
Imre Kurlender	2 ..	Gedeon Kovač	0,50 ..
Robert Imre	1 ..	dr Polak	0,50 ..
		A. Rotšajn	0,50 ..

Pri iznošenju ovih podataka mogao bi se steći utisak koji ne bi odgovarao stvarnosti u pogledu vrednosti forinte u to vreme. Naime, potrebno je znati koliko bi to iznosilo danas, pa smo smatrali da se to najpribližnije može učiniti ako kažemo da se u to vreme za jednu forintu moglo kupiti 20 kg kukuruza. Prevedeno na današnje uslove, to bi značilo da je jedna forinta imala kupovnu moć od oko 20 novih, odnosno 2.000 starih dinara. U toj svetlosti se mogu sagledati i vrednosti datih priloga.

Kad je na dan 11. januara 1896. godine, u vreme kad su radovi oko izgradnje sinagoge bili u završnoj fazi, priredjen bal u Zrenjaninu da bi se pribavila sredstva za njeno dovršenje, samo na tom balu ostvaren je čist prihod od 1.260 forinti, što prevedeno na današnju vrednost iznosi 2,320.000 starih dinara. Dakle, korist je bila dvojaka: posetioci su se prijatno zabavili i prikupljena je ovako lepa suma novca.

Tom prilikom dali su sledeće priloge:

25 forinti: grof Feliks Harnonkurt, Isidor Vajs, udova dra Mihaila Švarca

20 forinti: Torontalska kreditna banka i štedionica, Velikobečkerečki zavod za štednju i predujam

15 forinti: dr Mor Holender

12 forinti: Ignac Levi

10 forinti: Jene Ronai, dr Delimanić, baron Bertold Fajlić, Bela Poroskai, Pučka banka, Vilmoš Frajnd, Simon Ajzenšteter i drug, I. L. Ajzenšteter i drug, Bela Bilic, dr Šamu Mangold, Lipot Mangold, N. N., Samu Engel, supruga Davida Rajnera iz Padeja, Šarčenska zakupna ekonomija, Zigmond Dajč, Lazar Dunderski, dr Đeza Polak, Milko Vilmoš i sin (Segedin), Đerđ Hajcman (Segedin), dr Lazar Štern, Leopold Mesnik, Šandor Štraser (Budimpešta), Bela Štraser (Beč), Alfred Štraser (Budimpešta), Rudolf Štraser (Beč), Erne Straser (Beč)

7 forinti: Šandor Fuks, dr Šamuel Kardoš, Deže Levinger

5 forinti: Marko i Antal Maj (Pančevo), Janoš Bilic, Janoš Štagelšmit, J. L. Franc, dr Lajoš Orošdi, dr Ferenc Štašik, dr Laslo Duka, Gedeon Kovač, Mor Lang (Elemir), S. Šajovic, Fillp Fein, Marton Erdedi, A. Bartl (Hamburg), Jožef Hiler i sinovi, supruga Mora Rajtera, Kornel Štajgervald, Imre Kurlender, supruga Lipota Dajča, Antal Oldal, Imre Koval, supruga Manoa Huberta, Lipot Dajksner, H. Stern, Gere Ajbenšic, Rot i Baher, Salamon Temer, Jakob Šlezinger, Erne Šmasenka, Jene Markoan, Artur Kenedi (Beč), Artur Lorand (Beč), Đula Dajč, dr Jakob Gutman, dr Miloš Đorđević, Malvina Grosman, Šandor Rozenbaum (Beč), dr Mor Hofenrajh (Budimpešta), Šlezinger i Polaković (Budimpešta), Winkler, direktor dobara u Ečki, Josim Sekošan, V. Torak, Lipot Šnicler, Alfred Dajč, dr Mor Hirš, Etelka Špigel, Mor Kovač (Temišvar), Bela Bing (Arad), Lipot Dajč, Geza Štajnicer, Geza Fraj, Šandor Engel (Budimpešta), Arnold Braun (Budimpešta), muzička kapela Milana Mojse, Karolj Helmbol

4 forinte: dr Mikša Ajbešic, dr Imre Varadi, Adolf Kraus, Metod Kučera, Deže Mockovšak, dr Lipot Pejov, Oskar Štajner, Lipot Ajzler, Viktor Volfinger, R. Rozenfeld

3 forinte: dr Janoš Kiš, dr Lajoš Veh, dr Jožef Goldman, dr Šandor Polgar, dr Jožef Granžan Mladi, dr Pal Demko, dr Ignac Nagy (Dobrica), Rozalija Lang, Gros i Miler, Mikša Štraser, Isidor Klajn, Zigmond Polaković (Budimpešta), Jakob Dajč, Mikša Jul, Jožef Kelner, Oskar Rajter, Armin Rotmiler, supruga Nikole Lučića, supruga dra Kalmana Milasina, Fani Klajn, supruga Bernata Abelesa, supruga Jožefa Grinvalda, Šamu Temer, supruga Lajoša Žiroša, Lipot Špuler, Mikša Hajnrih, Emil Nagel (Budimpešta), Laslo Vit

2 forinte: supruga Lipota Fišera, Regina Deneš, Berta Kadelsburger, supruga Ferenca Vinglera, Natalija Grosman, J. L. Baden, Simon Grin, Lajoš Orosi, Marton Weltman, dr Ižo Kovač, Emilija Munčić, Herman Najman, Herman Štark, Helena Finkelštajn-Švarc, J. L. Vinter, Karolin Klajn, supruga Bernata Klajna, Mor Gleiger, Armin Klajn, Ižo D. Grin, Antal Žemberli, Irma i Tereza Temzer, supruga Žigmunda Piliša, Paulina Freišberger, Hauptman Liber, Leonora Večei, Adolf Ekštajn, supruga dra Ede Mihalovića, Antal Štrajtman, Mano Gajger, Katica Polak, dr Jožef Štajn, Matilda Franc, Johana Švimer, supruga Mora Ferncija, Vilmoš Ekštajn, Mor Temer, N. N., Matilda Hajdeger, Antal Šefer, Hugo Ajzenšteter, Bernat Štajner, Frideš Vajs (Čurug), Joži i Emil Dajč, Ede Holender, H. Grinvald, Katalin Bliveis, Aladar Ereš, Petronela Hesse, Herman Ekštajn, Antal Pec, Bertalan Jonas, Ištvan

Tolvet, Ignac Levi, Akoš Keler, Vilmoš Virag, Kalman Satmari, Vasa Talapković, direktor gimnazije Balaži, dr H. Mesinger, supruga Balinta Sauera, Lipot Fišer (Perlez), Mihalj Reis, dr Silard Plehl, dr Lajoš Brajer, dr Zoltan Perišić, dr Ladislav Opolcer, dr Elmer Štajner, N. N., Emilija Hajdeger (Ujvary), Jozefina Mangold, Dušan Janković (Dobrica), D. Štern, inž. iz Đera, N. N., Vilmoš Grinbaum, Frideš Grinbaum, Đula Daun, Jozefina Filković, Amalija Ekfeld, Đula Brumer, H. Kon, Lajoš Frajnd, dr Đula Svarc, Lipot Mencer, Reže Sobotka, Erne Vincehidi, Šandor Kiš, Ferenc Lang, sudija Benedek, Isidor Mencer, Đerd Wudi, Ignac Roša, Ištvan Tolvet, sudija Vučetić, N. N., Marko Ulman, Roza Reinic (Melenci), Lihtental (Melenci), supruga Ignaca Kiršnera (Ban. Sv. Đurad), dr Mikša Frankl (Modoš), Elisa Klajn, Fraciška Lewin, R. Perger, Danilo Panić, Ištvan Pohut, Jovan Kristić, Boza Dajč, Šandor Perles (Padej), Šandor Fišer (Itebej), supruga dra Mikše Frankla (Modoš)
 1,50 forinta: A. F. Kokić, Etel Najman, Simon Hirtenštajn, I. S., Teodor Tauber (Vršac)
 1 forinta: 219 lica raznih nacionalnosti i položaja
 0,50 forinte: 31 priložnik *raznih nacionalnosti*.

Ukupan prihod na ovom balu bio je 1.489 for. i 85 krajcara, troškovi bala iznosili su 230 for. i 15 krajcara, tako da je ostao čist prihod od 1.259,70 for.

Kao što se vidi, najveće priloge dali su i oni koji nisu bili Jevreji zajedno s Jevrejima, a među većim priložnicima ima katoličkih i pravoslavnih sveštenika, što rečito govori da prilikom podizanja sinagoge nije bilo verske netrpeljivosti.

IZVORI:

Anketna komisija za utvrđivanje ratnih zločina, *Zločini protiv Jevreja u Vojvodini od 1941. do 1944. godine*; Istorijski arhiv Zrenjanin, *Spisi i akta od 1812. do 1896*; *Grossbecskereker Wochenblatt*, godišta od 1854. do 1915; *Torntal*, godišta od 1874. do 1900; Dragoljub Čolić, *Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata*; Aleksandar Stanojlović, *Almanah Petrovgrad*, 1938; *Magyar életrajzi lexikon*, Budimpešta, 1967; *Magyar zsidó lexikon*, Budimpešta, 1929; *Zrenjanin*, godišta od 1952. do 1972; Izjava Teodosija Tunera.

Summary

Dragoljub D. ČOLIĆ

THE ZRENJANIN SYNAGOGUE

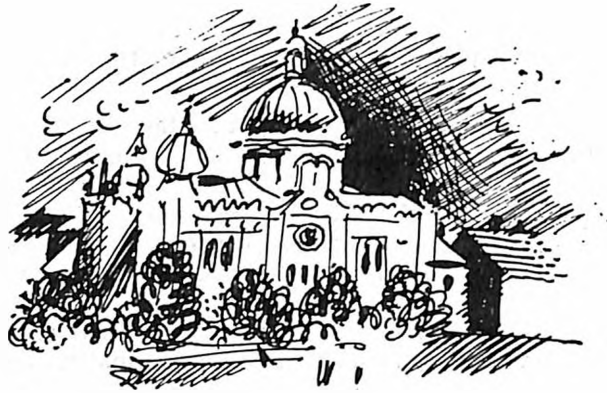
Among the thirteen synagogues which the German fascists have demolished during WWII in various cities and townships of the Banat area the one which stood in Veliki Bečkerek, or in the city of Zrenjanin as it is called today, was a particularly outstanding and successful architectural achievement of Leopold Baumhorn. The Zrenjanin synagogue was one of the twentytwo this talented creator designed and was indeed an architectural pearl of the city on the River Begej.

The first synagogue in this city was built as back as 1847 to be in use until the beginning of 1894 when it was found so delapidated that its demolition became unavoidable. Actually, that building was a normal two story house in which a great hall on the upper floor was used for religious services.

On the site of the demolished old synagogue the construction of a new one, designed by L. Baumhorn, started on April 1,1894 to be completed on August 17,1896 when a ceremonial dedication opened its doors to the believers.

This magnificent edifice was demolished at the beginning of the second part of 1941. The fascist authorities did not miss to include in their order a special instruction that the material gained by demolition should be used for construction of certain buildings to be owned by Germans.

The synagogue's organ, which was thrown out and left on the street during the demolition works, was purchased from the Germans by the functionaries of the Reformed Church. They installed it in their own Church where it still can be seen.

Mr Milan JEVTIĆ

JEVREJSKA ŠKOLA U ŠAPCU U XIX VEKU

ŠABAC je grad bogate kulturne i prosvetne tradicije, čime se posebno isticao među ostalim gradovima Srbije u XIX veku; u Šapcu je radila osnovna škola još za vreme ustanka. U gradu je već 1826. godine postojala dvorazredna osnovna škola, a istovremeno je radila i grčka škola. Prosvetne prilike u šabačkom kraju brzo su napredovale — u četvrtoj deceniji otvara se veći broj osnovnih škola po selima, a 1837. godine, Šabac dobija i gimnaziju.

Kao grad sa veoma razvijenom trgovinom i zanatstvom, Šabac je već od prve polovine XIX veka privlačio mnoge strance, a posebno onih zanimanja u kojima je Srbija tada oskudevala. Iz toga vremena nema mnogo podataka o Jevrejima, ne što ih administracija nije beležila, nego što ih stvarno tada nije ni bilo. Ispravničestvo okružija šabačkog načinilo je krajem 1836. godine *Spisak svih esnafa kako u varoši Šapcu tako i u celom okružiju šabačkom*.¹ U tom *Spisku*, sa 32 naznačena esnafa i 426 popisanih zanatlija i trgovaca, pominje se samo jedan Jevrej in u esnafu boltadžijskom, i to »Mušika Solom iz grada».² Sledeće godine obavljen je *popis šorova i placeva u Šapcu*, ali među žiteljima i vlasnicima nepokretne imovine nije bio nijedan Jevrej in.³ Tek u drugoj polovini XIX veka, verovatno pod uticajem opštredruštvenih kretanja i jačanja kapitalističkih odnosa, doseljava se sve veći broj Jevreja. Većina njih je bila privremeno nastanjena u Šapcu, mnogi su kao strani državljani produžavali pasoše, ali niko od njih nije imao kuću ili dućan u svom vlasništvu. O tome najbolje govori *Popis žitelja i njihove imovine u Šapcu 1862. godine*; među njima su i jevrejske porodice.⁴

93. BOKOR CADIK*, saraf, 44 godine, žena Beja 35 godina, sin Natan na zanatu 17 godina, kćeri: Venezijana 14 godina, Merjama 5 godina, Dona 2 godine. Imanje — nema. Mesečni prihod od sarafiluka 15. talira. Po prihodu spada u III klasu.

649. JOSIF ALMUL, Jevrej, trgovac 37 godina, žena Ester 32 godine, sinovi: Solomon 16 godina, Jovan 9 godina, Kalmi 5 godina, Leon 2 godine, kći Rakila 12 godina, Pinhans Mun, kalfa 18 godina. Primedba: Josif Almul francuski podajnik i svake godine pasoš menja. Pinhans austrijski podajnik i svake godine pasoš menja.

* Autor je uneo imena u ovaj rad onako kako su ona ispisana u dokumentima, pa su tako očite mnoge greške starih pisara pri beleženju jevrejskih imena i prezimena: Bokor (treba Bohor), Almul (Almulii), Pinhans (Pinhas), Tajstacak (Tajtcak), Binjanin (Binjamin ili Benjamin), Šalon (Šalom), Šter (Ester), Mišulan (Mešulam), Cimka (Simha), Šimka (Šimha), Mordaj (Mordehaj), Baroh (Baruh), Rika (Rivka), Alvadari (Alfandari), Bilja (Binja), Bikir (Bukur), Vinderštajn (Vinterštajn) i slično. Za pojedina imena ne može se utvrditi kako su tačno glasila, niti da li su uopšte jevrejska (prim. redakcije).

¹ Istorijski arhiv u Šapcu — Ispravničestvo okružija šabačkog, br. 2174 od 29. oktobra 1836. godine.

² Isto, str. 1.

³ Istorijski arhiv u Šapcu — Ispravničestvo okružija šabačkog, br. 174 od 27. i 1837. godine.

⁴ Dr Branko Peruničić, *Popis žitelja i njihove imovine u Šapcu 1862. godine*, Godišnjak Istorijaskog arhiva u Šapcu, sv. IV, V.

650. DAVID TAJSTACAK, kalfa, 26 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od službe 13 talira. Po prihodu spada u III klasu.
654. BINJAMIN MINANDIL, Jevrej, kalfa, 37 godina, žena Sara 23 godine, kći Anula 5 godina. Imanje: u varoši Beogradu 1 kuća s placem — 250 dukata cesarskih. Mesečni prihod od službe 14 talira. Po imanje spada u II klasu, po prihodu u III klasu.
676. MOŠO FINC, Jevrej, trgovac 23 godine, brat Jakov 15 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od radnje 31 talir. po prihodu spada u VI klasu.
677. LEON DŽERAS, trgovac 25 godina, žena Sumhan 20 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od radnje 55 talira. Po prihodu spada u VI klasu.
678. ISAK ALKALIN, Jevrej, učitelj 50 godina, sin Aron 14 godina, kćeri: Klara 20 godina, Merjam 17 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod kao učitelj 10 talira. Po prihodu spada u II klasu.
679. HAIM ALKALAIN, Jevrej, kočijaš 23 godine. Imanje — nema. Mesečni prihod od kočijašluka 10 talira. Po prihodu spada u II klasu.
698. AMER FERMA, Jevrej, trgovac 23 godine, mati Rahail 45 godina, Kalmi Levi, šegrt 15 godina. Imanje — nema. Primedba: Amer austrijski podanik i menja pasoš svake godine.
724. MUŠLEKA ŠALON, haham 50 godina, žena Dona 38 godina, sin Presjadon 5 godina, kćeri: Jester 14 godina, Hana 7 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od službe 10 talira. Po prihodu spada u II klasu.
758. HAIM NAHMIJAS, sitničar 38 godina, žena Ster 30 godina, sin Gavriliko 3 godine, kćeri: Mirkedika 9 godina, Lijaika 2 godine. Imanje — nema. Mesečni prihod od rada 15 talira. Po prihodu spada u III klasu.
759. DANIL NAHMIJAS, sitničar 35 godina, žena Luna 30 godina, sinovi: Gavriliko 4 godine, Mušiko 1 godina, kćeri: Bohora 12 godina, Klarika 1 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od rada 21 talir. Po prihodu spada u IV klasu.
821. ISAK MIŠULAN, kožar 51 godina, žena Regina 40 godina, sinovi: Rafail 14 godina, Avram 11 godina, Solomon 5 godina, kći Cimka 17 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od rada 7 talira. Po prihodu spada u II klasu.
822. JAKOV ALKALAJ, trgovac 28 godina, žena Merjam 26 godina: sinovi: Mordaj 8 godina, Isak 5 godina, Merjam Papu, siročić, 8 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od trgovine 55 talira. Po prihodu spada u VI klasu.
823. ISAK ADANJA, kalfa 16 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od službe 5 talira. Po prihodu spada u I klasu.
830. JAKOV IZRAIL, šnajder 30 godina, žena Simka 22 godine, sin Avram 5 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od krpnje 7 talira. Po prihodu spada u II klasu.
1391. KONORTA BAROH, Jevrej, trgovac 28 godina, žena Rika 18 godina, sin David 2 godine, kći Đukas 6 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od trgovine 35 talira. Po prihodu spada u V klasu.
1392. ASLAN KATALA, kalfa 24 godine. Imanje — nema. Mesečni prihod od službe 7 talira. Po prihodu spada u II klasu.
1747. NATAN BAROH, špekulant 28 godina, žena Reina 20 godina, sin Josif 6 godina, kći Simka 2 godine. Imanje — nema. Mesečni prihod od rada 13 talira. Po prihodu spada u III klasu.
1822. JAKOV AVRAMOVIĆ, Jevrej, trgovac 23 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od trgovine 25 talira. Po prihodu spada u IV klasu.
1823. MOŠO AVRAMOVIĆ, Jevrej, trgovac 20 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od trgovine 13 talira. Po prihodu spada u III klasu.
1824. ISAK LEVI, trgovac 28 godina, žena Areja 20 godina, kći Rivka 2 godine. Imanje — nema. Mesečni prihod od trgovine 35 talira. Po prihodu spada u V klasu.
1825. NISIM ALVADARI, kalfa 15 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od službe 9 talira. Po prihodu spada u II klasu.

1826. AVRAM MILAŠ, kalfa 15 godina. Imanje — nema. Mesečni prihod od službe 6 talira. Po prihodu spada u I klasu.

1870. . . JOZEF MISLIN, ciglar 45 godina, žena Marija 39 godina, sinovi: Unrad 22 godine, Adam 1 godina, kćeri: Marija 19 godina, Nanika 4 godine. DANILO MILER, ciglar 35 godina, žena Lica 22 godine, sin Pavle 6 godina. DAVID VINDERSTAJN 36 godina, žena Katarina 48 godina, sin Avram 11 godina, kći Magdalena 20 godina. . .⁵

Popisni materijal pruža mnoštvo dragocenih podataka o Jevrejima u Šapcu toga vremena, ali je ovom prilikom naročito važno da se podvuče da je među ovim Jevrejima bio i Isak Alkalaj, učitelj, s mesečnom platom od 10 talira, što jasno govori da je u to vreme redovno radila škola za jevrejsku decu.

Mada ima dosta izvora o prosvetnim zbivanjima u Šapcu u XIX veku, od kojih mnogi nisu potpuno proučeni, može se sa sigurnošću reći da jevrejska škola u Šapcu nije bila redovna i da nije radila u najpovoljnijim uslovima. Polovinom 1872. godine, u Šabac je iz Brčkog došao neki Moša Atijas, sveštenik, pa je uz saglasnost Jevrejske crkvene opštine otvorio školu. Krajem septembra iste godine, Atijas je uložio žalbu Ministarstvu prosvete na rešenje Načelstva okruga šabačkog »koje mu zabranjuje da uči decu jevrejsku i nalaže da se iseli«. ⁶ Samo dva dana kasnije, i Jevrejska opština iz Šapca uložila je sličnu žalbu Ministarstvu prosvete. Ministarstvo je obrazložilo rešenje time da Moša Atijas nije imao dozvolu za useljenje u Srbiju, pa je načelstvo stoga i donelo rešenje o njegovom iseljenju iz Srbije.⁷

Na početku 1880. godine, Avram Koen i Bilja Mandil podneli su u ime Jevrejske crkvene opštine u Šapcu molbu Ministarstvu prosvete u kojoj su tražili da se za njihovu decu otvori posebna škola. U molbi je navedeno kako se jevrejskoj deci »oduzima i prilika i mogućnost ne samo da uče, već i da znaju svoj maternji jezik«. ⁸ Dalje je predloženo da jevrejska deca i dalje pohađaju postojeću osnovnu školu, a da u svojoj školi uče jevrejski jezik, kao i »da se za pokazanu celj dade bilo državna ili opštinska pomoć, kako bi mogli i učitelja za jevrejski jezik naše učeće se dece, a i stan i ostale školske potrebe plaćati«. ⁹ Ministarstvo prosvete je naknadno tražilo od Okružnog načelstva podatke o broju jevrejske dece, »koliko ima dece koja su navršila šestu godinu među tamošnjim Jevrejima i koliko novaca može dati opština za pomenutu školu i da li može opština još čime pomoći takvu školu«. ¹⁰ Prema naknadnom izveštaju Okružnog načelstva vidi se da je u to doba u Šapcu bilo četrnaestoro ženske dece od 7 do 12 godina i dvadeset šestoro muške dece od 6 do 15 godina. Verovatno iz razloga da bi izveštaj bio što ubedljiviji priložen je i spisak sve dece koja bi pohađala buduću jevrejsku školu:

⁵ Prema ovom popisu, tada je bilo trgovaca 9, učitelj 1, haham 1, saraf 1, kožar 1, šnajder 1, špekulant 1, sitničar 1, ciglara 2, nadničar 1, kalfi 7, šegrt 1, neodređeno 1. Po Imanju, jedino je Binjanin Minandil bio svrstan u II klasu, a ostalih je po prihodima bilo: I klasa 5, II klasa 7, III klasa 6, IV klasa 2, V klasa 2, VI klasa 2.

⁶ Arhiv Srbije — Fond Ministarstva prosvete, br. 5057 od 27. IX 1872 — F IX, r-97/1872.

⁷ Arhiv Srbije — Fond Ministarstva prosvete, br. 5102 od 29. IX 1872 — F IX, r-97/1872.

⁸ Arhiv Srbije — Fond Ministarstva prosvete, F IV — r-171/1880.

⁹ Isto

¹⁰ Isto

Ženska deca

1. Zlata N. Baruh, 10 godina 2. Ana J. Avramović, 10 godina 3. Salčika A. Koen, 12 godina 4. Lenka A. Koen, 9 godina 5. Zanita B. Almuli, 8 godina 6. Bela Tajtacak, 8 godina 7. Rivka D. Nahmias 8. Gospava D. Nahmias, 9 godina 9. Rakila D. Nahmias, 7 godina 10. Bulisa B. Albala, 10 godina 11. Klara Muntias 12. Veza M. Finci, 8 godina 13. Rivka Benbasa, 12 godina 14. Rakila Benbasa, 10 godina	4. Moša J. Avramović, 12 godina 5. Nahman J. Avramović, 8 godina 6. Majir J. Avramović, 6 godina 7. Solomon L. Đerasi, 12 godina 8. Rifail A. Koen, 6 godina 9. Rifail M. Finci, 10 godina 10. Hiskija M. Albahari, 12 godina 11. Danilo M. Albahari, 9 godina 12. Lazar M. Albahari, 7 godina 13. Josif Almuli, 10 godina 14. Isak Almuli, 8 godina 15. Josif Maclijah, 10 godina 16. Sati Maclijah, 6 godina 17. Bikir Testa, 14 godina 18. Jakov Testa, 10 godina 19. Avram Testa, 12 godina 20. Haim Testa, 8 godina 21. Izrail Tajtacak, 9 godina 22. David Muntias, 6 godina 23. Ješua David, 15 godina 24. Jakov David, 13 godina 25. Biti Albasa, 15 godina 26. Avram Benarija, 14 godina¹¹

Muška deca

1. Johanan B. Mandil, 8 godina
2. Moša N. Baruh, 9 godina
3. Avram J. Avramović, 14 godina

I pored lepih reči Ministarstva prosvete, na kraju se sve na tome i završilo. Koncem 1880. godine, Ministarstvo, odnosno ministar prosvete izvestio je Okružno načelstvo u Šapcu da »Ministarstvo nema ništa protiv toga da jevrejska deca, pored srpske škole, idu i u jevrejsku školu, rad učenja svog maternjeg jezika. Zato sam potražio od opštine šabačke da ona nađe potreban lokal, u kome bi se deca iskupljala rad pomenute potrebe. No opština je odgovorila, kao što je Načelstvu poznato, da ona nije u stanju učiniti za sada nikakvu pomoć za otvaranje jevrejske škole u Šapcu... Načelstvo će posavetovati pomenute molioce da šilju svoju decu i od sad redovno u srpsku školu... Kad šabačka opština bude u stanju da podigne školu za jevrejsku decu, onda će se i od strane Ministarstva učiniti sve što se može u ovoj stvari učiniti.«¹²

Dvadesetak godina kasnije, krajem 1901. godine, Jevrejska crkvena opština uputila je Sudu opštine šabačke, odnosno Ministarstvu prosvete, molbu da se u Šapcu otvori škola za jevrejsku decu, jer ima preko tridesetoro dece, a takođe da se postavi i učitelj. Posle nešto više od mesec dana, Ministarstvo prosvete je donelo rešenje da se za učitelja postavi »G. Josif Levi, s pravima na platu i stan što imaju i drugi učitelji.«¹³

Verovatno da je jevrejska škola neprekidno radila do prvog svetskog rata, jer je školski nadzornik za okrug šabački dao veoma kratak opis povodom obilaska jevrejske škole na kraju školske 1903/04. godine: »Škola crkveno jevrejske opštine osnovana je 1894. godine. Imala je 17 đaka, koji posle časova u našoj redovnoj

¹¹ Isto

¹² Isto

¹³ Arhiv Srbije — Fond Ministarstva prosvete, F 34, r-56/1905.

školi dolaze ovde radi svoje vere. Uspeh je bio slab. Sad je opština našla spremnijeg učitelja.¹⁴

Sem posebne škole, jevrejska deca su išla i u gimnaziju, pa ne bi bilo naodmet navesti i učenike koji su u Šapcu završili četiri, šest ili osam razreda gimnazije, kako je u koje vreme bila ustrojena šabačka gimnazija:

Školska	1869/70.	Bohor Maclijah	Školska	1905/06.	Josif Abinun
..	1878/79.	Avram Maclijah	..	1906/07.	Stanislav Vinaver
..		Isak Maclijah	..		Jakov Maclijah
..		Nisim Tajtacak	..	1907/08.	Pavle Vinterštajn
..	1884/85.	Rafailo Finc	..	1908/09.	Natan Baruh
..	1891/92.	Jovan Mandil	..		David Jeušua
..	1893/94.	Menahej Alkalaj	..	1909/10.	Leon Papo
..	1897/98.	Buklć Pijade	..	1910/11.	Izrailj Alfandari
..	1898/99.	Emilo Ajhinger	..	1911/12.	Ašer Papo
..	1900/01.	Moša Avramović	..	1912/13.	Samuilo Javoljević
..	1902/03.	Emilo Rosenberg	..		Isak Eškenazi
..	1903/04.	Živko Pijade	..	1913/14.	Leon Alkalaj
..		Živko Baruh	..		Nisim Šalom
..	1905/06	Alka Papo	..		Isak Alfandari ¹⁵

¹⁴ Arhiv Srbije — Fond Ministarstva prosvete, F 59, r-35/1904.

¹⁵ *Spomenica šabačke gimnazije*, Šabac, 1937, str. 259—319.

Summary

Milan JEFTIĆ, M.A.

THE ŠABAC JEWISH SCHOOL IN 19TH CENTURY

In the Šabac and vicinity craftsmen's registr for the year 1836 only one Jew is listed. In the "register of the inhabitants of Šabac and their property for the year 1862" about 25 Jewish families are listed. Isac Alkalaj, a teacher, is among them, which fact allows the conclusion that a school for Jewish children was operated in Šabac those days. It would appear from the documents that the school was not a regular one and that the conditions for its operation were not very favourable. In 1872 Rabbi Moshe Atias came to Šabac from Brčko. He started a school but it turned out very soon that he had no permission to enter the country and had, therefore, to leave. After many appeals by which the representatives of the Jewish Religious Community approached the competent authorities, the Jewish shool was opened again in 1901. According to the register of population for that year over 30 Jewish children were listed. Joseph Levi was appointed teacher.

MEMOARSKI TEKSTOVI

Esad ČENGIĆ

SARAJEVSKI JEVREJI

Ovim kazivanjem želim da se pridružim učesnicima NOR i drugim autorima koji su pisali o doprinosu sarajevskih Jevreja u borbi za progres i o njihovom stradanju u toku drugog svjetskog rata. Činim to u težnji da ovaj tekst doprinese da se ne zaboravi istina o žrtvama koje su oni u zajednici sa pripadnicima ostalih nacionalnosti, a pod rukovodstvom KPJ, dali u poslednjem periodu svoje cjelovite egzistencije između dva rata i u toku revolucije.

Svjestan sam da je ovo kazivanje nepotpuno s obzirom na vremensko odstojanje koje nas dijeli od pomenutih događaja, na oskudan dokumentacioni materijal iz toga perioda i na nedovoljnu pouzdanost činjenica koje se zasnivaju na ljudskom pamćenju.

GENOCID što su ga okupatori i ustaše izvršili nad jevrejskim stanovništvom Sarajeva predstavlja jedan od najdramatičnijih i najpotresnijih događaja u cjelokupnoj istoriji Bosne i Hercegovine.

Prije više od četiri vijeka, povlačeći se ispred španske inkvizicije, Jevreji-Sefardi su se zaustavili na krajnjoj periferiji Otomanske Imperije, u Makedoniji, Srbiji i, najzad, u Bosni i Hercegovini. Veći broj ovih Jevreja nastanio se u samom Sarajevu. Grupacija Jevreja-Aškenaza iz srednje i istočne Evrope došla je u Sarajevo nakon austrijske okupacije Bosne i Hercegovine. U ovom gradu različitih vjera i nacionalnosti, Jevreji su živjeli u miru i prijateljstvu, a svojim marljivim radom vidno su doprinosili njegovom napretku i ljepoti ljudskog življenja. Tu su oni razvili nove privredne i druge djelatnosti koje su do njihovog dolaska bile gotovo nepoznate. Ljubomorno čuvajući svoj španski jezik, oni su usvojili jezik, kulturu i običaje starosjedilačkog stanovništva; istovremeno su osnovali svoje humanitarne, prosvjetne, kulturne, vjerske i druge institucije, među kojima se progresivnom i humanom ulogom posebno ističu društva »Matatija« i »La benevolencija«.

S obzirom na to da je stradanje ogromne većine jevrejskog stanovništva nanijelo trajan ožiljak Sarajevu, ukazuje se potreba da se pobliže osvijetli položaj i doprinos sarajevskih Jevreja između dva rata i u toku NOR i da se potraži odgovor na slijedeća pitanja:

Kako se moglo desiti da pred očima građana Sarajeva ostalih nacionalnosti, s kojima su Jevreji živjeli u prisnim odnosima, kao i naočigled revolucionarnog pokreta bude odvedeno u zatvore i logore, a potom ubijeno devet hiljada sara-

jevskih Jevreja? Kakav je bio i kakav je mogao biti otpor samog jevrejskog stanovništva politici genocida u uslovima nacističke okupacije, i u kojoj meri je izražena ljudska solidarnost pripadnika drugih nacionalnosti za vrijeme nasilja nad jevrejskim stanovništvom u Sarajevu? Takva pitanja su, vjerovatno, postavljali i stanovnici drugih gradova i zemalja koje su Nijemci okupirali, i u kojima je nacističko uništavanje Jevreja imalo veće ili manje razmjere. Kakve su bile podrška i pomoć sarajevske partijske organizacije jevrejskom stanovništvu u njegovim nastojanjima da se suprotstavi nacionalnom poniženju i fizičkom uništenju? Kakav je bio doprinos sarajevskih Jevreja ilegalnoj borbi NOP-a u gradu i u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske? Da li je njihovo učešće u NOR moglo biti masovnije, i od čega je to zavisilo? Potpun odgovor na većinu ovih pitanja nije moguće dati, jer devedeset odsto Jevreja, koji su bili u žarištu tih zbivanja, nije preživjelo rat, a mnoge bitne činjenice o stradanju sarajevskih Jevreja i o njihovoj borbi protiv okupatora još nisu naučno istražene. Polazeći od uslova pod kojima su živjeli sarajevski Jevreji do rata i u toku okupacije, i imajući u vidu politička i idejna strujanja unutar jevrejske zajednice u Sarajevu, ostaje da se potraži odgovor na ova složena pitanja.

OPŠTI POLOŽAJ JEVREJA IZMEĐU DVA RATA

Sve do 1939. godine, Jevreji su u Jugoslaviji bili pravno izjednačeni s građanima drugih nacionalnosti. Međutim, većina bivših jugoslovenskih vlada tolerisala je, a neke su i podsticale, antisemitizam koji su širili najreakcionarniji krugovi u mnogim zemljama, pa i kod nas, naročito poslije Hitlerovog dolaska na vlast. Između dva rata u Jugoslaviji su legalno djelovali antisemitski orijentisani listovi *Naš put*, organ Ljotičevog pokreta, zatim list koji su izdavali folksdojčeri, pa list *Balkan* što ga je pred rat djelimično finansirao njemački presbiro u Beogradu, list *Svoj svome* koji su nakon prvog svjetskog rata podržavali reakcionarni poslovni krugovi u Sarajevu, zatim dnevni list *Vreme*, organ Jugoslovenske radikalne zajednice, odnosno vlade Milana Stojadinovića.

Najzad, antisemitizam kao izraz državne politike ozakonjen je i uredbom vlade Cvetković-Maček u oktobru 1940. godine pod nazivom »O upisu lica jevrejskog porijekla za polaznike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih škola«, takozvani »numerus klauzus« kojim je ograničen upis đaka jevrejske nacionalnosti i lišeno prava na dalje školovanje dvije trećine jevrejske školske omladine. Drugom uredbom, »O mjerama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnje predmetima ljudske ishrane«, revidirane su već izdate dozvole i Jevrejima uskraćeno izdavanje novih dozvola za rad na tom području privređivanja.

S tim u vezi treba istaći da se način življenja i društvenog ponašanja Jevreja u predratnoj Jugoslaviji, pa samim tim i sarajevske jevrejske zajednice, ni po čemu nisu razlikovali od ponašanja i načina života građana ostalih nacionalnosti osim

1. Jevreji na prinudnom radu u Vojničkom logoru u Sarajevu 1941. godine

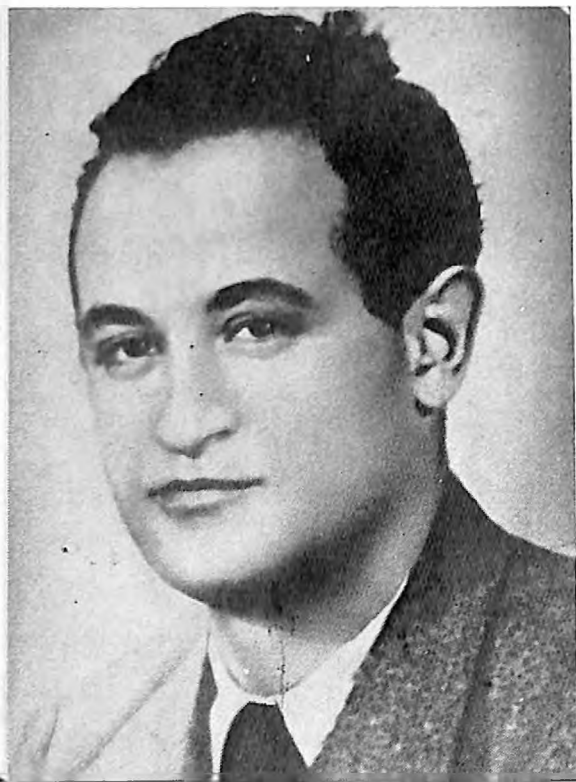
2. Spomen-ploča na kući Josipa Fohta i Sare Ozmo-Foht u Sarajevu

3. Sara Ozmo-Foht i Josip Foht, snimak iz 1943. godine

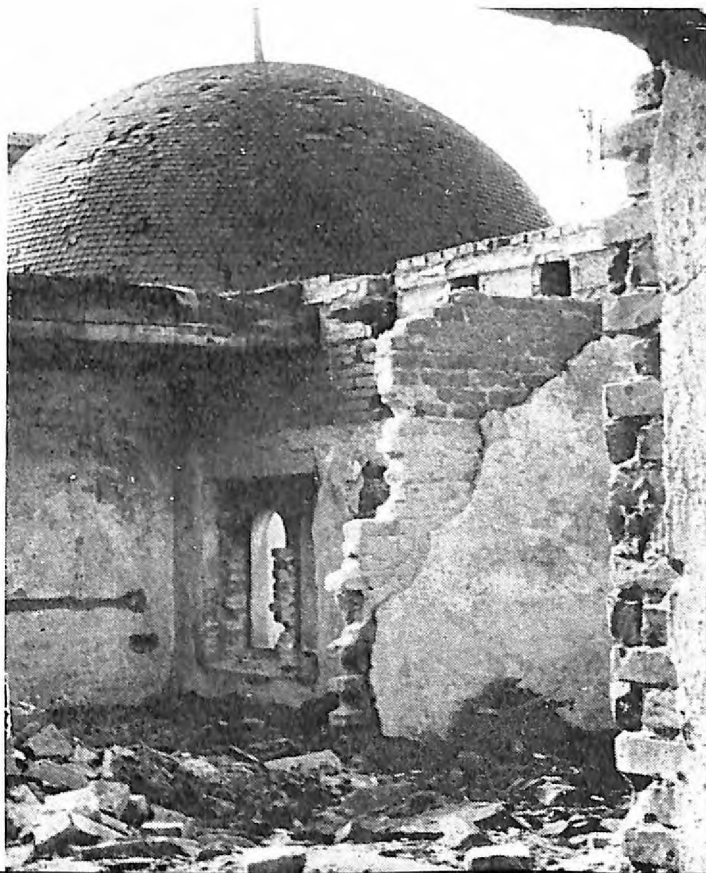
4. Spomenik Danielu Ozmu u Sarajevu, rad akad. vajara Predraga Hurltule

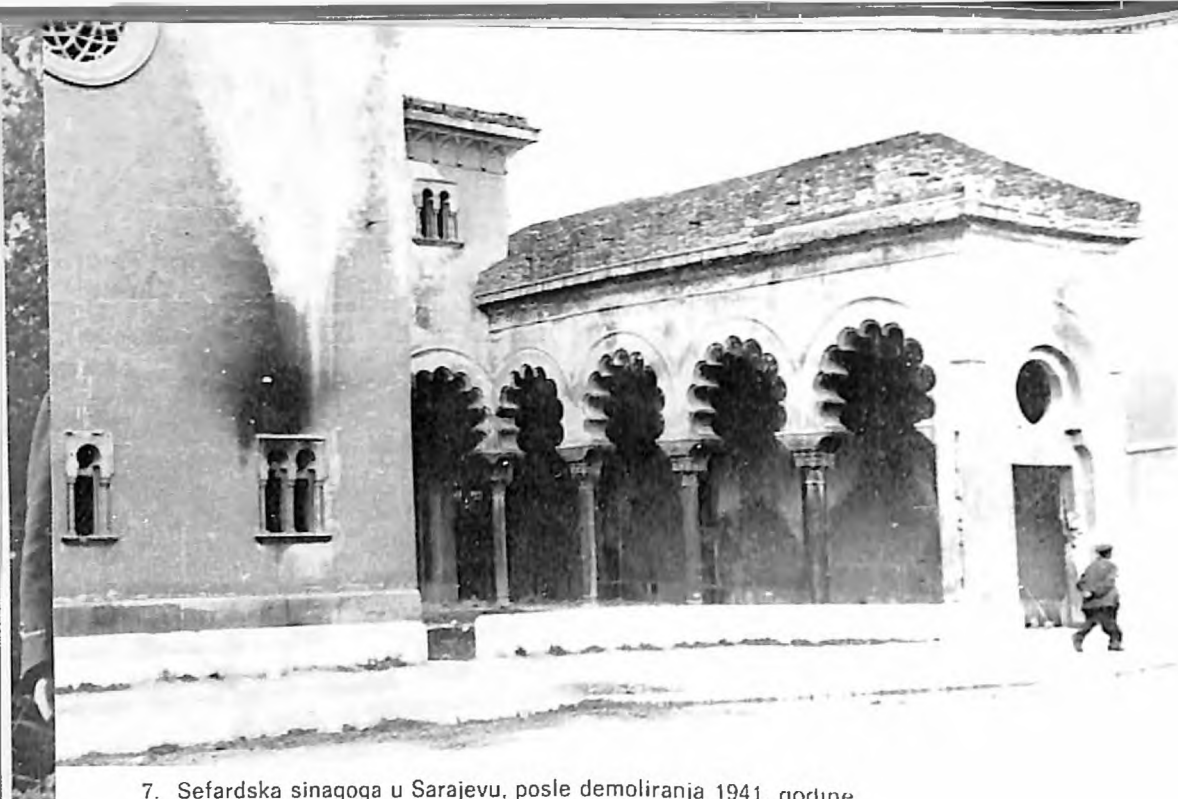
Narodni heroj Pavle Stajner Goranin (1915—1944)

5. Sefardska sinagoga u Sarajevu, snimljena pre drugog svetskog rata

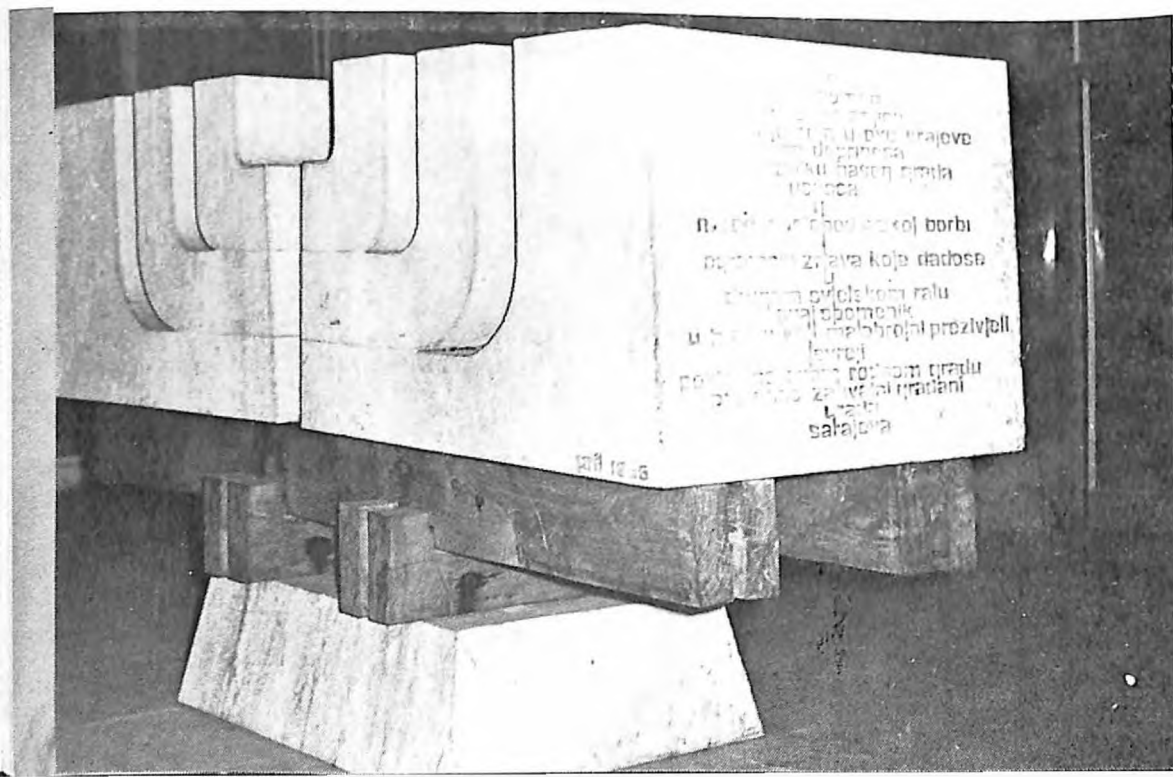

6. Ruševine sefardske sinagoge u Sarajevu

7. Sefardska sinagoga u Sarajevu, posle demoliranja 1941. godine

8. Spomen-menora u predvorju Narodnog univerziteta »Duro Daković« u Sarajevu, nekadašnjoj sefardskoj sinagogi

razlika koje su svojstvene svakoj naciji u poređenju sa svakom drugom nacijom. To je samo po sebi razotkrivalo svu neosnovanost i apsurdnost vladine politike prema Jevrejima u godinama pred rat.

Istorijska je istina da su moderni radnički pokret i KPJ od samog početka svog postojanja stajali na čelu borbe protiv svih vidova rasizma i nacionalne isključivosti. Takođe treba naglasiti i to da stanovništvo ostalih nacionalnosti nije prihvatilo mjere antisemitizma i da im se suprotstavljalo. Vrijedan je pažnje bio i stav grupe građanskih intelektualaca Jugoslavije koja je 1940. godine posebnom publikacijom osudila politiku antisemitizma tadašnje vlade. Karakterističan je odgovor koji je u ovoj publikaciji tih sudbonosnih dana dao Derviš Korkut, ugledni građanin Sarajeva, kustos Zemaljskog muzeja. Pored ostalog, on u ovom odgovoru kaže: »Pokušaj da se našim osjećanjima nakalemi antisemitizam treba osujetiti, jer je to nama strano. Antisemitizam o kome se ovdje govori unesen je sa strane. Kod nas, ukoliko postoji neko antisemitski orijentisan, to je on sigurno takav iz razloga poslovne konkurencije. Njihova povika na Jevreje treba da odvraći pažnju od njih samih. To je čisto čaršijski antisemitizam koji s momentalnim nema ničeg zajedničkog. Po svemu je tome jasno da antisemitizam kod nas nema korijena i da on kod nas nije samonikao... Specijalno za bosanske Jevreje se može reći da su oni postali više domaći negoli što sami misle. Naš svijet njih ne osjeća kao neko strano tijelo. U drugim zemljama je antisemitizam često samo gromobran kojim se narodu svraća pozornost s važnijih problema. Ali, ipak, moram da istaknem da je potrebno da se o jevrejskoj sirotinji u Sarajevu i Bitolju vodi više brige negoli je to do sada bio slučaj. Ta sirotinja živi vrlo bijedno i ima je više nego što se to obično misli.« (*Naši Jevreji*, Zbornik mišljenja naših javnih radnika, knjiga I, Beograd, 1940, str. 53—54.)

O UTICAJU KOMUNISTIČKE PARTIJE MEĐU JEVIJIMA

Nepovoljan ekonomski položaj narodnih masa između dva rata i pojava fašizma u Evropi, koji je svoje pristalice sticao i na tlu Jugoslavije, doprinijeli su jačanju uticaja Partije uopšte, pa i na jevrejsko stanovništvo, posebno na jevrejske radnike, omladnu i inteligenciju. Na društvena kretanja u ovom pravcu uticali su nagli razvoj kapitalizma i sve veća socijalna diferencija, koji su razorili i tradicionalne odnose unutar same jevrejske zajednice. Dinamici ovog procesa doprinijela je i okolnost da su se Jevreji između dva rata bavili gradskim radnostima, da su živjeli gotovo isključivo u gradu u kome su klasno raslojavanje i, na toj osnovi, ideološka i politička diferencijacija dobijali oštre razmjere klasne borbe. U takvim okolnostima, paralelno sa uticajem Komunističke partije i građanskih političkih partija, bio je prisutan i uticaj cionističkog pokreta koji je, imajući u vidu stradanja Jevreja kroz istoriju, kao i prisustvo antisemitizma u mnogim zemljama, a naročito pojavu nacionalsocijalizma, svojom idejom o stvaranju nacionalne jevrejske države nastojao da stvori što šire uporište među jevrejskim masama, posebno među jevrejskom omladinom. Međutim, cionizam nije mogao postati tumač trajnih i sveukupnih interesa Jevreja zato što su oni vidjeli ostvarenje svojih ci-

ljeva u zajedničkoj borbi sa ostalim narodima Jugoslavije na čijem se čelu nalazila Komunistička partija. Naročito značajnu ulogu u tom pogledu imala je jevrejska inteligencija koja se školovala u Zagrebu, Beogradu, Pragu i Beču, i u većini stajala na pozicijama Komunističke partije. U tome su posebno mjesto imali istaknuti intelektualci kao što su dr Marcel Šnajder i dr Kalmi Baruh, a takođe i Isak Samokovlija koji je u svom literarnom djelu opisao socijalnu bijedu jevrejske sirotinje. Značajan je bio i idejni uticaj slikara Danijela Ozme čije je likovno stvaralaštvo najvećim dijelom posvećeno teškom životu šumskih radnika u uslovima oštre kapitalističke eksploatacije, kao i uticaj drugih jevrejskih intelektualaca, među kojima su Pavle Goranin, Oskar Danon, Jahiel Finci, Emerik Blum, Šujica Salom, braća Engel — Elijas, Slavko i Jože.

Kao rezultat naprijed pomenutih klasnih, političkih i idejnih strujanja unutar jevrejske zajednice u Sarajevu prije rata, broj Jevreja rukovodećih aktivista Partije i Skoja, kao i komunista koje je Sud za zaštitu države osuđivao na dugogodišnju robiju, bio je veći u poređenju s brojem ovih kadrova unutar ostalih nacionalnosti. Isto tako, od dvadeset četiri građana Sarajeva koji su učestvovali kao dobrovoljci u španskom građanskom ratu bilo je osam Jevreja.

ZABLUDE O SUŠTINI POLITIKE NACIONALSOCIJALISTIČKE NJEMAČKE

Prije napada Njemačke na Jugoslaviju, u svijestu se sve više saznavalo o stradanju Jevreja u Njemačkoj, Austriji i drugim zemljama koje su Nijemci okupirali, o brojnim samoubistvima pojedinaca i cijelih porodica, u masovnoj emigraciji Jevreja iz Evrope u Ameriku i druge prekomorske zemlje pred najездом Nijemaca. Zabačena bosanska provincija u cjelini, pa i većina sarajevskih Jevreja, nisu mogli pretpostaviti kakva im stvarna opasnost prijeti od dolaska Nijemaca. Apolitičnost i nedovoljna obaviještenost u odnosu na njemački fašizam bile su uočljive naročito kod onih Jevreja koji nisu pratili ni šta se zbiva u zemlji, ni šta se zbiva u svijetu, i koji su bili van neposrednog uticaja naprednog pokreta. Političkoj dezorijentaciji i nedovoljnoj opreznosti ljudi prema suštini hitlerizma doprinijeli su i vodeći državnici predratne Jugoslavije koji su ostvarivali sve tješnju saradnju s Njemačkom, i putem štampe, radija i na druge načine iskazivali naklonost i uvažavanje prema Trećem Rajhu i samom Hitleru. Pri tom, gotovo niko nije očekivao da će Jugoslavija tako iznenadno biti napadnuta i da će njene oružane snage kapitulirati za svega nekoliko dana. I pored uznemirujućih vijesti koje su s vremena na vrijeme stizale u Sarajevo da bi dolazak Nijemaca ugrozio ne samo ekonomski nego možda i fizički opstanak Jevreja, prosječan sarajevski građanin Jevrej smatrao je da mu niko ne može oteti ono što je pošteno stekao, a ukoliko bi se i desilo da pojedince odvedu u logor, vjerovao je da će se vratiti, kao što je bio slučaj za vrijeme Austrije od 1914. do 1918. godine.

Pvre potpunije informacije o postupku Nijemaca prema Jevrejima u Njemačkoj, Austriji, Čehoslovačkoj i Poljskoj stigle su preko grupe Jevreja koji su emigrirali u

Jugoslaviju i od kojih je jedan broj, susretljivošću sarajevske jevrejske opštine, bio smješten u jevrejske porodice. I pored informacija ovih autentičnih svjedoka, ni približno se nisu mogle naslutiti razmjere docnijih zločina nad jevrejskim stanovništvom.

Poslovni, bogatiji, bolje obaviješteni Jevrejin nije vjerovatno imao mnogo iluzija u odnosu na sve ono do čega može doći ako Nijemac prođre. Ali, ni on nije mogao slutiti, kao što niko početkom 1941. nije pretpostavljao, kakav monstruzan plan uništenja naroda donosi njemački fašizam.

PRVI PERIOD OKUPACIJE

Kada su njemačke trupe ušle u Sarajevo i zavele kvislinšku vlast, za Jevreje je nastalo strašno stanje, neuporedivo gore od svih predviđanja. Međutim, tada se gotovo više ništa nije moglo učiniti. Sarajevo je preko noći postalo za Jevreje ko-tao iz kojeg se nije moglo izići, niti u njemu živjeti.

U jednom naređenju iz toga vremena, datiranom 24. juna 1941, Četvrta oružnička pukovnija piše svojim područnim organima i ovo: »Stanovnici Sarajeva mogu putovati samo sa propusnicom koju je izdalo Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu. Židovi ne smiju uopšte da putuju i ako se kojeg zateče sa propusnicom, treba ga odmah uhapsiti, propusnicu zaplijeniti i predati javnoj vlasti.« Bez policijske propusnice nije se, dakle, moglo nigdje putovati, a Jevreji nisu mogli dobiti takvu propusnicu. Malo se šta moglo postići novcem, jer je predratni sastav činovničkog aparata policije bio izmenjen gotovo preko noći, pa je i najveći dio vodećeg policijskog činovništva došao sa strane. Odlazak u Srbiju nije dolazio u obzir pošto su Nijemci i na tom području imali isti odnos prema Jevrejima kakav je postojao na području tzv. Nezavisne Države Hrvatske (NDH). U okolna srpska sela nije se takođe moglo ići zato što je i srpsko stanovništvo bilo izloženo teroru ustaša. Jedini pravac u koji su sarajevski Jevreji do početka ustanka upirali svoje poglede bilo je područje Dalmacije i Crne Gore, gdje Italijani nisu vršili genocid nad Jevrejima. Međutim, ukoliko se ponekad i ukazala mogućnost da se na ilegalan način nabavi propusnica za odlazak u italijansku okupacionu zonu, odmah se name-talo pitanje: kako se rastati od djece, od bračnog druga, kako ostaviti stare i bolesne roditelje, rastati se od svega što je čovjek stvarao cijelog života i poći u potpunu neizvjesnost. Ali, uprkos svemu tome, mnogi su pokušavali da spasu sebe i svoju porodicu po svaku cijenu. Samo nekim pojedincima uspjelo je da se uz nebrojene teškoće prebace na područje koje su držali Italijani, ali su pri tom bili mnogi uhapšeni. Bilo je i pokušaja policije da organizuje takva »bjekstva«, pri čemu su ljudi pri samom polasku hapšeni, oduzimana im imovina i po skraćenom postupku transportovani u logore. Međutim, materijalni položaj ogromne većine sarajevskih Jevreja nije dozvoljavao da dođu do propusnice kojom se mogio otići na područje koje su okupirali Italijani, jer su za takav, često problematičan papi-rić tražena ogromna finansijska sredstva.

Nakon dolaska Nijemaca u Sarajevo, komunisti i ostali patrioti postali su glavna meta udara okupatora i njegovih pomagača. Partija je bila u dubokoj ilegalnosti; komunisti su radili na pripremi oružanog ustanka, ili su bili u zatvorima. U takvim uslovima, Partija nije imala mogućnosti da širim angažovanjem masa na području grada suzbije genocid nad Jevrejima i Srbima. U sličnom položaju našli su se i napredni pokreti svih drugih zemalja koje su Nijemci okupirali iznenadno, na prepad, i gdje se takođe nije mogao pružiti efikasniji otpor progonu Jevreja.

Vrijeme od početka okupacije do početka ustanka predstavljalo je period najveće neizvjesnosti, i to ne samo za Jevreje nego i za stanovništvo ostalih nacionalnosti. Ta neizvjesnost je prekinuta Proglasom CK KPJ u julu 1941. godine kojim su narodi Jugoslavije pozvani na oružani ustanak, kao i Proglasom Pokrajinskog komiteta narodima Bosne i Hercegovine kojim je pozvan i jevrejski narod u borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Međutim, dok je oružani ustanak za sve druge nacionalnosti predstavljao početak oružane borbe protiv okupatora, takve mogućnosti bila je lišena jedna trećina jevrejskog stanovništva u Sarajevu: do početka ustanka, četiri hiljade sarajevskih Jevreja bilo je već transportovano u logor.

SPROVOĐENJE GENOCIDA NAD JEVREJIMA SARAJEVA

Ocjenjujući prilike u kojima je započeo njemački genocid nad Jevrejima treba imati u vidu činjenicu da je bivša jugoslovenska vlada, u uslovima postojanja legalnog ustavnog poretka, uspostavila logore za komuniste, antifašiste i neke druge protivnike režima. Takođe je donijela propise na osnovu kojih su Jevreji dovedeni u neravnopravan položaj. To je omogućilo Nijemcima da se njihova politika genocida nad Jevrejima kod nedovoljno obaviještenog stanovništva shvati kao produžetak politike kakvu je sprovodila jugoslovenska vlada u predratnom periodu, a da njemačka oružana sila sprovodi tu politiku u jačoj mjeri uslijed ratnih uslova. Isto tako, zaključivanje pakta o nenapadnju između SSSR i Njemačke izazvalo iluziju da će u politici Trećeg Rajha nastati preokret i u odnosu na Jevreje. Zabunu u tom pogledu izazvalo je i savezništvo Hitlerove Njemačke sa Italijanima koji nad Jevrejima nisu sprovodili genocid. Međutim, tvrdnja koju je lansirao sam Hitler, naime da su Jevreji prouzrokovali drugi svjetski rat, poslužila je Nijemcima kao povod da se, na osnovu takve zvanične političke kvalifikacije o ulozi Jevreja, primijene sva mogućna nasilja nad jevrejskim stanovništvom. Ako se ima u vidu činjenica da je odnos Hitlerove Njemačke prema Jevrejima proizlazio iz nacionalsocijalističke ideologije na osnovu koje su Nijemci rješavali »jevrejsko pitanje« u sopstvenoj zemlji, onda se može potpunije shvatiti i položaj Jevreja u Sarajevu nakon dolaska Nijemaca.

Poslije kapitulacije Jugoslavije, do koje je došlo za svega nekoliko dana, njena teritorija je raspoređena na manja područja i uspostavljeni su kvistlinški režimi. U skladu sa izvršenom podjelom jugoslovenske teritorije između okupatora i njihovih kvistlinga povučene su i nove državne granice. Ta okolnost, kao i zavođenje terora i uspostavljanje totalne kontrole nad stanovništvom, posebno nad Jevrejima,

olakšala je Nijemcima da preduprije eventualan otpor Jevreja i pripadnika drugih nacionalnosti u vezi sa progonom jevrejskog stanovništva. To je takođe omogućilo Nijemcima da u neuporedivo kraćem periodu i na svirepiji način nego što su to činili na Zapadu sprovedu uništenje jugoslovenskih Jevreja, a time i Jevreja u Sarajevu. Dok su se nacisti u okupiranim zapadnoevropskim zemljama barem djelimično pridržavali međunarodnih pravnih klauzula o postupanju sa stanovništvom, dotle su na Istoku i na jugoistoku Evrope, naročito u slovenskim zemljama, u potpunosti prenebregli pomenute pravne norme i počeli sprovoditi politiku potpunog uništavanja naroda. Te razlike u tretmanu nacija na Istoku u odnosu na nacije na Zapadu najupečatljivije su se odrazile u politici genocida prema Jevrejima. U Poljskoj, Jugoslaviji i u okupiranom dijelu SSSR, od samog početka su sprovedene najradikalnije mjere protiv Jevreja, a te mjere su se svodile na totalno uništenje jevrejskog stanovništva. Čak je i likvidacija Jevreja sa Zapada izvršena u logorima na Istoku. Najzad, dok su na Zapadu gotovo cjelokupan postupak oko likvidacije Jevreja vršile specijalne jedinice Vermahta u saradnji sa Gestapoom, likvidacija Jevreja na Istoku izvršena je angažovanjem folksdojčera i domaćih kvislinga.

Zakonske odredbe koje je izdala ustaška vlada su formalno-pravno legalizovale progon jevrejskog stanovništva, a mjere policijskih i drugih lokalnih organa ustaške države učinile su da život Jevreja, do njihovog upućivanja u logore, bude nepodnošljiv.

Plan likvidacije Jevreja u Sarajevu sproveden je u okviru globalnog plana njihovog uništenja na području Jugoslavije, odnosno NDH. Uništavanje je sprovedeno u dva vida: a) ekonomskim mjerama sve do lišavanja osnovnih uslova za život; b) putem fizičke likvidacije. Način na koji su ove mjere nad Jevrejima primjenjivane navodi na zaključak da su vršene prvenstveno sa ciljem da se posebnom vrstom nasilja pokaže moć okupatorske vlasti. Na to ukazuju i postupci koji nisu usmjereni na ekonomsko i fizičko uništenje Jevreja, kao što je uprezanje ljudi da bi vuku fijaker u kome su se nalazili folksdojčeri. Sličan primjer predstavlja i sknavljenje jevrejskog groblja u Sarajevu koje je jedan od najvrijednijih spomenika stare jevrejske kulture u Evropi, demoliiranje jevrejskih hramova u Sarajevu, Zagrebu, Vinkovcima, Beogradu, Splitu, Zemunu i mnogim drugim mjestima, kao i razni vidovi podsticanja društvenog ološa na pljačku i zločin.

Jevreji su bili policijski evidentirani odmah po okupaciji. Prema njima su primjenjivana uvijek nova nasilja koja se nisu mogla predvidjeti da bi se i blagovremeno izbjegla, a koja su sprovedena prema kriterijima u kojima se niko nije mogao snaći. Obilježeni znacima čiji je oblik, likovni izgled, cijenu i veličinu određivala policija, ekonomski potpuno uništeni preko tzv. povjerenika koje je ustaška vlast postavljala u njihove radnje, a potom prisiljeni da se sami izdržavaju za cijelo vrijeme trajanja progona u Sarajevu, od aprila 1941. do septembra 1942. Jevreji su, istovremeno, kao zajednica bili lišeni prava na zaradu po osnovu svoje profesije i svoga rada. Nad njima je zaveden režim totalne građanske podređenosti; oni su

preko noći pretvoreni u besplatnu radnu snagu za najteže i najprljavije poslove; stalno su bili izvrgnuti premetačinama stanova, pljački i odvođenju u logore; nisu imali pravo da šetaju trotoarima, da borave u parku, da se kupaju u javnim kupatilima, da posjećuju bioskope, javne lokale, odlaze na izlete. Bili su lišeni prava na državljanstvo i drugih elementarnih građanskih prava. Takođe su bili lišeni mogućnosti da se liječe u bolnicama, a kad su odlazili da sahrane svoje najbliže, hapšeni su na grobljima i upućivani u logore.

Pri takvim okolnostima, za Nijemce i ustašku »državu« Jevreji su živjeli još jedino u protivjevrejskim filmovima i ustaškoj štampi koja je objavljivala antisemitske romane u nastavcima, podrugljive humorističke crtice, karikature i tekstove prenijete iz njemačke štampe, isključivo namijenjene poniženju ljudskog dostojanstva Jevreja.

Od sedamdeset pet hiljada Jevreja, koliko ih je bilo u predratnoj Jugoslaviji, i nekoliko hiljada Jevreja izbjeglica koji su između 1933. i 1939. godine došli iz Njemačke, Austrije, Poljske i Čehoslovačke da bi se zaštitili od uništenja, stradalo je šezdeset i četiri hiljade, odnosno 82 odsto. Među njima bilo je od tek rođene djece do ljudi i žena u najdubljoj starosti. Od oko četrdeset hiljada Jevreja na teritoriji NDH, u ustaškim logorima je stradalo dvadeset šest hiljada, a četrnaest hiljada u njemačkom logoru Aušvic. Od šesnaest hiljada građana jevrejske nacionalnosti, koliko ih je bilo na području Bosne i Hercegovine prije rata, dvanaest hiljada, odnosno 75 odsto, živjelo je u Sarajevu, a od ovog broja stradalo je oko devet hiljada. Jevreji Sarajeva stradali su u logorima »Danica« kod Koprivnice, u Gospiću, u logorima Kruščici i na otoku Pagu, u Jadovnu, Jasenovcu, Staroj Gradišci, Đakovu, Loborgradu, Aušvicu, Bergen-Belzenu i u mnogim drugim. Pored sarajevskih Jevreja, u ovim logorima stradalo je preko tri i po hiljade Jevreja sa područja sarajevske oblasti i iz unutrašnjosti Bosne i Hercegovine.

Cjelokupan postupak oko »rješavanja jevrejskog pitanja« u njemačkoj okupacionoj zoni NDH tekao je po instrukcijama njemačkog SS kapetana Franca Abromajta (iskaz Sigfrida fon Kašea, njemačkog poslanika u NDH, na suđenju u Zagrebu).

Jedan broj uglednih građana i vjerskih predstavnika jevrejske zajednice uhapsili su Nijemci odmah po okupaciji Sarajeva; svi su likvidirani. Jevreji su strijeljani kao taoci i povodom pokušaja da se izvede diverzija na sarajevsku željezničku ložionicu i prilikom nekih drugih akcija koje su izveli partizani. Strijeljani su i svi Jevreji komunisti, skojevci, simpatizeri Partije i drugi jevrejski patrioti koji su bili uhapšeni zbog aktivnog rada za NOP; među njima su ubijeni Elizezer Perera, Salom Albahari i Ašer Danon. Pošto su ustaše uputile iz Sarajeva dvadeset osam grupa Jevreja u logore, Ustaška nadzorna služba, Zaštitno redarstvo za grad Sarajevo, obavijestila je svoje pretpostavljene u Zagrebu, 23. avgusta 1942, informacijom koja glasi: »Juče po podne u 17 sati otpremljeni su preostali Židovi sa područja grada Sarajeva u sabirni logor Loborgrad.« Tim datumom se formalno zatvara dosije hronike o zločinima njemačkih nacista i njihovih pomagača nad sarajevskim Jevrejima.

U životu su ostali oni sarajevski Jevreji koji su prije dolaska Nijemaca napustili Jugoslaviju i oni koji su uspjeli preći na italijansko okupaciono područje i nastavili da ilegalno deluju, a nakon kapitulacije Italije nisu pali u ruke Nijemaca; zatim Jevreji učesnici NOR koji su doživjeli oslobođenje, kao i četrdeset Jevreja koji su preživjeli nacističke logore. Takođe je preživjelo okupaciju 150 Jevreja oficira i vojnika stare jugoslovenske vojske koji su se nalazili u ratnom zarobljeništvu gde su sa pripadnicima drugih nacionalnosti djelovali u korist narodno-oslobodilačkog pokreta. Među preživjelima nalazi se i 120 jevrejskih građana koji su se tokom rata održali u Sarajevu i na području Bosne i Hercegovine kao stručnjaci, ili koji su živjeli ilegalno.

Danas u Sarajevu boravi oko 1.500 Jevreja koji su preživjeli nacističku okupaciju i koji s dubokim patriotizmom i ljubavlju, zajedno sa stasalom generacijom mladih, doprinose razvoju Sarajeva i samoupravnog socijalističkog društva.

SOLIDARNOST PRIPADNIKA DRUGIH NACIONALNOSTI SA JEVREJIMA TOKOM RATA

Solidarnost pripadnika drugih nacionalnosti sa jevrejskim stanovništvom došla je uoči rata do izražaja pri otklanjanju negativnih posljedica povodom uredbe vlade Cvetković-Maček o ograničenju prava jevrejske djece na upis u srednje i više škole. Zbog toga su napredni profesori formirali poseban prvi razred gimnazije u težnji da omoguće jevrejskoj omladini da nastavi školovanje. U pružanju ove pomoći angažovao se veliki broj profesora, među kojima: Vojin Gligić, Ante Babić, Ljerka Cvitković, Vera i Marcel Šnajder i Marija Kon.

Ta se pomoć u vrijeme okupacije manifestovala u najrazličitijim vidovima, bez obzira na veoma stroge prijetnje kaznama stanovništvu drugih nacionalnosti. O tome govori i slijedeća naredba Velike župe Vrhbosna u Sarajevu koja je bila izlijepljena po gradu i objavljena u *Sarajevskom novom listu* 14. novembra 1941, a u kojoj se pored ostalog kaže: »Bit će predat pokretnom prijekom sudu i kažnjen smrću svako ko pomaže Židove u bještvu ili ih skriva.« Ova naredba uslijedila je od policije nakon mnogobrojnih upozorenja nejevrejskom stanovništvu. Među ostalima je i naredba policijske uprave od 14. maja 1941. u kojoj se kaže: »Niko od građana ne smije Židove primati na konačenje ili na duži boravak u svome stanu.«

U prvim mjesecima okupacije, u radnjama su se mogli snabdijevati svi građani osim Jevreja, koji su mogli da kupuju samo u jevrejskim radnjama i samo do 10 sati. Međutim, jevrejskim trgovcima je bilo onemogućeno da kupuju robu za svoje radnje. Uz to, Jevreji nisu mogli kupovati namirnice ni na pijacama, niti na neki drugi način. Ako bi se jevrejski građanin uhvatio da kupuje hranu na zabranjen način, vlasti su mu oduzimale kupljene namirnice. U takvim okolnostima, Jevrejima su pritali u pomoć komšije i prijatelji, pa su kupovali za njih, mada je to bilo strogo zabranjeno.

Partijska organizacija Sarajeva pružala je raznovrsnu pomoć jevrejskim porodicama i pojedincima koji su ostajali bez stanova, bez rezervne odjeće i obuće, bez ikakvih sredstava za život. Ta se pomoć ogledala i u sklanjanju pojedinaca i čitavih porodica ispred policijskih racija; u nabavci propusnica radi prelaska na italijansko okupaciono područje; u sklanjanju pojedinaca i grupa aktivista pred prebacivanje u partizanske jedinice; u slanju paketa jevrejskim građanima koji su se nalazili u zatvorima i logorima. Pojedini članovi Mjesnog komiteta Partije, takođe su ostvarivali saradnju s predstavnicima sefardske i aškenaske Jevrejske opštine radi efikasnije zaštite jevrejskog stanovništva i radi izvršavanja drugih zadataka koji su imali opšti značaj za NOP Sarajeva. Pri tome su mnogo doprinijeli partijski aktivisti Jevreji.

U granicama uskraćenih prava, sefardska i aškenaska opština su nastojale da pruže pomoć Jevrejima tokom njihovog boravka u Sarajevu, pri odvođenju u logore i za vrijeme njihovog boravka u logorima. O tome govori prepiska sarajevskih jevrejskih opština sa nekim jevrejskim opštinama na području NDH, a naročito sa Jevrejskom opštinom u Slavonskom Brodu preko čije su teritorije prolazili transporti Jevreja za logore.

U pismu Jevrejskoj opštini Sarajevo od 27. XII 1941, Jevrejska opština Slavonski Brod piše: »Dvadeset trećeg decembra 1941. oko 20 sati stigao je jedan mješoviti transport od 160 muškaraca i 640 žena i djece. Nažalost, zatočenici su ostali zatvoreni u nezagrijanim uskotračnim marvenim vagonima. Muškarci su otpremljeni u Jasenovac, a žene u Đakovo. Čekale su do 24. XII do podne na ovdšnjem kolodvoru. Mi im nijesmo mogli ništa dati, jer pratnja to nije dozvolila.« Povodom ovog objašnjenja, Jevrejska opština Sarajevo odgovara: »Javite nam pitanje o broju polaznika sa posljednjim transportom. Je li broj od 800 žena i muškaraca provjeren, ili ste ga naveli po podacima pratnje. Po našem računu bilo je približno oko 1.000 osoba.«

Jevrejska opština Slavonski Brod na dan 29. XII 1941, o ovom transportu ponovo piše Jevrejskoj opštini Sarajevo: »Prema izjavi pratnje, koju uvijek pitamo o broju zatočenika, u transportu je bilo 800 duša, od čega 160 muškaraca. No, muškarci koji su bili pomiješani u pojedinim vagonima zajedno sa ženama i djecom, izjavili su da u transportu ima oko 1.200 zatočenika.«

U pismu od 19. XII 1941, Jevrejska opština Slavonski Brod javlja Jevrejskoj opštini Sarajevo: »Za židovske zatočnike u Jasenovcu, koji su zimi zaposleni na vanjskom radu, naša omladina izrađuje kapuljače, koje naročito dobro zaštićuju uši, i tople rukavice. Da bi i vi mogli od raznih restlova izrađivati takve kapuljače i rukavice, koje mogu nositi žene, muškarci i djeca, šaljemo vam kroj (šnit) istih.«

Pismom od 1. XII 1941, Jevrejska opština Sarajevo piše Jevrejskoj opštini Osijek sljedeće: »Zvanično smo obaviješteni da će 1.300 do 1.400 žena i djece, koji su bili internirani u Sarajevu u četiri zgrade, biti upućeni u Osijek. Nisu nam po-

znate pojedinosti . . . Jedino znamo da je to skup bolesnih, starih i iznemoglih žena, a nažalost i zaraza neminovno prijete usljed teških životnih uslova pod kojima one žive već 16 dana. Apeliramo na vas da internirkama poklonite punu pažnju. Oči tih nesretnica i bljednica su upućene na vas, kao na jedine spasitelje.«

U svom odgovoru, Jevrejska opština Osijek dana 6. XII 1941. javlja Jevrejskoj opštini Sarajevo: »Transoprt je stigao sa 25 bolesnika. Ima dva slučaja upale pluća i jedan slučaj poremećenog uma . . .«

U pismu Jevrejske opštine Sarajevo od 22. XI 1941, koje je upućeno Jevrejskoj opštini Zagreb, opisuje se težak položaj interniraca na slijedeći način: »Internirci o kojima se staramo predstavljaju galeriju bijede i nevolje. Ima ih na stotine sakatih, uzetih, slijepih, dojenčadi, staraca preko 70 godina. Kratko rečeno, to su isključivo ljudi i žene, koje bi trebalo i u normalnim vremenima njegovati. Oni leže po podovima i žive u teškim i nemogućim higijenskim prilikama. Nažalost, ni najteže slučajeve bolesti ne možemo za sada izdvojiti iz grupe interniraca i poslati ih kućama ili u bolnicu.«

Sarajevska Jevrejska opština piše 26. XI 1941. godine Jevrejskoj opštini Zagreb: »Šaljemo vam ovaj posljednji poziv za pomoć, jer je u protivnom katastrofa neminovna. Za ilustraciju stanja napominjemo da je transport od 600 žena, koji se vratio u Sarajevo, proveo u vagonima bez kretanja, bez umivanja, a uglavnom i bez hrane punih 7 dana. Kakvo je njihovo stanje, ne treba posebno opisivati.«

Iako vođena u uslovima cenzure ustaških vlasti, ova prepiska rječito govori o atmosferi u kojoj su jevrejski građani, dok su još bili na slobodi, iskazivali solidarnost prema svojim sunarodnicima žrtvama ustaškog progona. Pisma istovremeno predstavljaju potresan dokument o patnjama, stradanjima i plemenitosti jevrejskog čovjeka u najtežem trenutku njegove istorije.

Najzad, treba ukazati i na primjere solidarnosti koju su NOP i stanovništvo hrvatskih krajeva iskazivali Jevrejima i drugim zatočenicima u logorima prilikom bjekstva pojedinaca i grupa logoraša. Posebno treba istaći uspjeh u vojnom pogledu riskantne operacije prebacivanja na oslobođenu teritoriju morskim putem sa otoka Raba 3.500 logoraša Jevreja kojima je prijete neposredna opasnost od njemačkog desanta, a koja je izvedena po nalogu Glavnog štaba NOV i POJ Hrvatske. Spasavanje zatočenih Jevreja i drugi primjeri pomoći Partije ugroženom jevrejskom stanovništvu, učešće Jevreja u jedinicama NOV i u ilegalnom radu predstavljaju izraz bratstva, solidarnosti i trajne povezanosti jugoslovenskih Jevreja sa ostalim narodima Jugoslavije.

Svi ovi i mnogi drugi vidovi nesebične pomoći koju je stanovništvo drugih nacionalnosti pružalo sarajevskim Jevrejima, zatim široka solidarnost unutar same jevrejske zajednice, te pomoć koju su pružali partijska organizacija i partizanski odredi, naročito na području Hrvatske, i koja se nastavljala kroz rad komunista,

skojevaca i simpatizera Partije u logorima, nisu na žalost bili dovoljni da se spriječe zločini nad jevrejskim narodom. Kad se ima u vidu okolnost da su se uporedo s progonima Jevreja na malom gradskom području sprovodili i progoni neuporedivo brojnijeg srpskog stanovništva, i da su na tlu Sarajeva na udaru okupatora i ustaša bili svi rodoljubi bez obzira na nacionalnost, onda se može potpunije shvatiti zbog čega solidarnost s Jevrejima nije dala još veće rezultate.

Kad je sve bilo gotovo, kada su pogašene vatre u krematorijima, kada je bio ubijen gotovo i posljednji zatočenik Jevrej na tlu NDH, te kada je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije oslobađala i posljednje prostore naše zemlje koje je držao okupator, deset dana prije nego što će generali nacističke Njemačke potpisati bezuvjetnu kapitulaciju kojom će biti okončan drugi svjetski rat, vlada NDH, povlačeći se u panici, donijela je 5. maja 1945. godine zakonsku odredbu o izjednačavanju u pravima svih građana NDH bez obzira na rasnu pripadnost. Prema ovoj odredbi »prestaje među pripadnicima NDH svako razlikovanje prema rasi. Sve zakonske odredbe kojim se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi izdani na temelju tih zakonskih odredbi, gube pravnu moć«. To je vjerovatno jedini zakonski akt u istoriji modernih država kojim jedna vlada »štiti« prava svojih građana koje je prethodno potpuno obespravila, a potom fizički uništila.

DOPRINOS SARAJEVSKIH JEVREJA U BORBI PROTIV OKUPATORA I NJEGOVIH POMAGAČA U TOKU PROŠLOG RATA

Jevreji komunisti, skojevci i simpatizeri Komunističke partije predstavljali su značajan dio sarajevskih kadrova na koje se Partija oslanjala odmah po okupaciji zemlje, u borbi protiv okupatora i njegovih pomagača, i s kojima je organizovala i vodila oružani ustanak.

Ovi kadrovi nastavili su ilegalni rad kao članovi partijskih i skojevskih rukovodstava, članovi Odbora narodne pomoći, članovi i sekretari osnovnih partijskih i skojevskih organizacija i aktiva simpatizera i kao aktivisti na raznim drugim zadacima sve dok nisu bili uhapšeni, ili po direktivi Partije upućeni na oslobođenu teritoriju.

Veliki broj jevrejskih porodica stavljao je svoje stanove na raspolaganje Partiji i pružao pomoć u raznim drugim vidovima. Mnogi Jevreji, često neovisno od svoje klasne pripadnosti, davali su narodnu pomoć. U jevrejskim kućama bio je smješten jedan broj učesnika španskog građanskog rata koje je CK KPJ poslao potkraj 1941. godine u Sarajevo radi pomoći pri organizovanju ustanka. Najveći dio zadataka oko njihovog prijema, smještaja i boravka u Sarajevu, te prelaska na oslobođenu teritoriju, pored ostalih obavljao je član Partije Moni Finci. U kući Sare Ozmo-Foht, sestre akademskog slikara Danijela Ozme, i njenog supruga Josipa Fohta, u septembru 1941. poslije bjekstva iz zatvora bio je skriven Iso Jovanović, sekretar PK Partije za BiH.

Kada sam 1943. ponovno došao na dužnost sekretara Mjesnog komiteta Partije u Sarajevo, u kući porodice Foht, zajedno s Cilikom Hajnrih, starom sarajevskom komunistkinjom, Hrvaticom, organizovao sam tehniku Mjesnog komiteta u kojoj su radili sami ukućani: Josip i Sara i njihovi sinovi Vlatko, star 11 godina i Ivica star 14 godina, kao i njihova rodica Hanika Finci.

Počelo se sa izdavanjem *Vijesti* koje su izlazile, po pravilu, dva puta nedeljno na nekoliko stranica. Glavni izvori informacija bile su emisije »Radio-stanice Slobodna Jugoslavija« i emisije savezničkih radio-stanica na srpskohrvatskom jeziku. U *Vijestima* je redovno pisano i o događajima u samom Sarajevu. Slušanje stranih radio-stanica, bilježenje značajnih vijesti i njihovo svođenje na konačan tekst vršili smo u prvo vrijeme Foht i ja. Kasnije je sve poslove oko izdavanja *Vijesti* i drugih materijala obavljao Josip Foht uz pomoć Hanike Finci kao i starijeg sina Ivana. Pri izvlačenju *Vijesti* na šapirografu i pri pakovanju pomagali su Fohtova supruga i mlađi sin Vlatko, koji je povremeno obavljao i pojedine kurirske zadatke u gradu. Sara i Josip Foht prenosili su štampane materijale do dalje veze, u stan Stjepana Vondraka, krojača.

Pored *Vijesti*, u partijskoj tehnici su štampani leci povodom završetka pete ofanzive i oslobođenja nekih gradova od strane jedinica NOV, pojedini proglesi Vrhovnog štaba i AVNOJ-a kao i dokumenti rukovodstva NOP-a koji su imali širi politički značaj.

Ova partijska tehnika ostala je neotkrivena sve do 17. januara 1945. kad je policija saznala za ilegalni rad porodice Foht. Tada su uhapšeni i streljani Sara i Josip, njihov mlađi sin Vlatko je ubijen u Jasenovcu, dok je stariji sin Ivica uspio u toku policijske istrage da pobjegne partijskim kanalima na oslobođenu teritoriju. Ova porodica dala je deset svojih članova u revoluciji, među njima i akademskog slikara Danijela Ozmu, njegovog brata Isu, koji je kao partizan poginuo na Romaniji, i sestru Hanu, uhapšena kao rukovodilac narodne pomoći i član Mjesnog komiteta. a potom streljana u logoru.

U kuću člana Partije grafičkog radnika Morde Altarca dostavljana je pred rat napredna štampa u velikim tiražima: *Radnik*, *Radničke novine*, *Žena danas*, kao i drugi listovi i časopisi koji su preko sindikalnih i partijskih aktivista prodavani radnicima i drugim naprednim građanima. U ovoj kući je Mordo Altarac zajedno sa svojim drugom grafičarom Salamonom Romanom, takođe komunistom, sada generalom JNA, 1941. godine izradio velik broj klišea za tada tri aktuelne parole: »Živjela Crvena armija«, »Živjeli naši partizani«, »Dolje okupatori«. U kući roditelja Lonike i Rudija Musafije, uz pomoć svih članova ove porodice, izrađivani su žičani umetači za uništavanje neprijateljskih automobila. U kući Mente, Estere i Alberta Eškenazija skrivao se krajem septembra 1941. godine Milutin Đurašković, član Mjesnog komiteta Partije, koji je pobjegao iz ustaškog zatvora, a potom iz ove kuće prebačen na oslobođenu teritoriju. Bilo je i mnogo drugih jevrejskih porodica koje su pružale dragocjenu pomoć Partiji, među kojima i porodice Eriha Koša, Jakice Gaona, njegove majke i sestre Morica Montilja, Elijezera, Blanke

i Jakice Perere, Monija Fincija, Salamona Romana, Roze, Estere i Hilde Papo, Aleksandra Albaharija, Roze Papo, Danke Kabiljo, ing. Herberta Krausa, Zore i Blanke Daniti, Mirka Ternbaha, Jože Engela, Isaka Ozme, Pavla i Srećka Štajnera-Goranina, Nisima Albaharija, Mojsija-Milana Zona, Paule Izrael, Tinike i Betike Romano, Zore Šer-Rakoši.

Poseban doprinos dali su Jevreji komunisti pri organizovanju oružane borbe u sarajevskoj oblasti. Pavle Štajner-Goranin bio je komesar Romanijskog odreda, a potom komesar divizije; načelnik štaba Romanijskog odreda bio je Moric Fliker, a njegov brat Leon bio je komesar u Ozrenskom odredu, dok mu je drugi brat, Pero, bio komandir I udarne čete Romanijskog bataljona. Sakretar partijske ćelije u Romanijskoj četi 1941—42. godine bio je Salamon Romano, a jedan od rukovodilaca svih radionica Romanijskog odreda bio je omladinski aktivist Samuel Kamhi, sada pukovnik JNA. Komandanti odreda »Zvijezda« u odgovarajućim periodima bili su Ervin Salcberger, sada general JNA, i Oskar Danon, kompozitor i dirigent, član Savjeta Republike BiH. Na istom području, sekretar Okružnog komiteta Partije bio je Nisim Albahari, Narodni heroj, sada član Savjeta Federacije, čija su dva brata i sestra takođe bili u partizanima.

U sastavu Romanijskog odreda nalazila se Sarajevska četa u kojoj su pretežno bili omladinci Jevreji iz Sarajeva. U isto vrijeme, 1941. godine, Elijas Engel, Narodni heroj, učesnik španskog građanskog rata, bio je član, a nešto docnije i načelnik Glavnog štaba partizanskih odreda Hrvatske. Na odgovornim funkcijama u hrvatskim partizanskim jedinicama nalazila su se još četiri njegova brata: Vilim, Ignac, Mavro i Mičo. Jedan od organizatora ustanka u Bosanskoj krajini bio je Samuel Lerer (Voja Todorović), takođe učesnik španskog građanskog rata, komandant divizije, general-pukovnik i Narodni heroj. Moni Finci je bio zamjenik političkog komesara Osamnaeste hrvatske brigade. Rukovodilac tehnike Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za BiH bio je Šujica Salom, sada predstavnik naše zemlje u specijalizovanim tijelima Organizacije ujedinjenih nacija. Arhitekt i inženjer Jahiel Finci bio je načelnik Štaba VIII korpusa, a Miša Danon, sada general u penziji, bio je načelnik Štaba I proleterskog korpusa.

Pri organizovanju ustanka na području Kalinovik bili su vodnici, odnosno komesari četa, Mento Eškenazi i Srećko Štajner-Goranin, dok su pri organizovanju saniteta u oblasti Han-Pijeska, Majevice, Okruglice, Ozrena i Kalinovika, značajnu ulogu imali Danka Kabiljo, Hanika Altarac, Blanka Daniti, Markus Abinun, dr Roza Papo i Blankica Perera. Prvi intelektualac Sarajlija koji je stradao pri organizovanju ustanka na višočkom području bio je Slavko Engel, jedan od četvorice braće Engel koji su poginuli u NOB.

Značajan je bio doprinos sarajevskih aktivista Jevreja i u logorima, pri čemu treba ukazati na uspjele bjekstvo Emerika Bluma, Morica Montilja, Jakice Fincija i drugih. Jevreji koji nisu uspjeli da se prebace na oslobođenu teritoriju sarajevske oblasti, nego im je pošlo za rukom da pređu u italijansku okupacionu zonu, poslije čega su odvedeni u italijanske logore, bili su veoma aktivni u političkom organizovanju logoraša. Kakav je sadržaj imao politički rad na ostrvu Rabu, i u kojoj mjeri

se razlikovao život Jevreja u ovom logoru od onog u nacističkim i ustaškim logorima u kojima su ljudi masovno ubijani, kao ilustracija može da posluži izvod iz izvještaja što ga je partijski komitet Rapskog logora poslao Komitetu oslobođene teritorije Biokova 1943, a u kome se pored ostalog kaže: »Rad je organizovan po grupama od tri do pet lica. Popularnije se ideologija NOP-a i partizanska borba. Ljudi se obavještavaju o dnevnim događajima i izdajničkoj ulozi londonske vlade. Vršiti se skupljanje narodne pomoći. Sedmično se štampaju komentari o političkoj situaciji, a Narodni odbor rukovodi javnim životom u logoru.«

Partijska organizacija jevrejskog logora na Rabu održavala je stalnu političku vezu sa internircima iz Slovenije koji su bili zatočeni u posebnom logoru na Rabu. S obzirom na to da su u logoru Slovenaca postojali znatno nepovoljniji uslovi života nego u jevrejskom logoru i da su italijanske vlasti sprovodile nad Slovencima razne vidove terora, partijska organizacija jevrejskog logora dostavljala je pomoć u lijekovima, hrani i odjeći slovenačkim logorašima, a takođe je organizovala i akcije solidarnosti sa Slovencima pred logorskom žicom; te akcije su se izražavale u nijemom demonstriranju protesta ili pjevanju revolucionarnih pjesama. Pošto se pretpostavljalo da će Italija uskoro kapitulirati, partijska i skojevska organizacija u logoru organizovale su kurseve prve pomoći koje su pohađale omladinke i mlađe žene, a predavači su bili ljekari logoraši. Kad je Italija kapitulirala, polaznice kursa prve pomoći stupile su u partizanske jedinice kao bolničarke, a među njima je bilo sedamnaest Sarajki.

Među Sarajlijama i Sarajkama, članovima KPJ i SKOJ-a i simpatizerima Partije koji su doprinosili političkom djelovanju u logoru i koji su nakon raspuštanja logora otišli u razne partizanske jedinice bili su Josip Albahari Čučo, Moric-Moca Kampos, Roza Papo, Ela i Beba Samokovlija, Vlado Salcberger, Hajim Levi, Isidor Levi Kudro, Anica Romano-Dračić, Paula Izrael-Ristić, Erna Koen-Knežević, Lila Levi-Čerin, Anica Finci-Montiljo, Regina Finci-Konforti, Mirjana Kon-Papo, Mišo Kon, ing. Branko Erlih, Sida Danon-Levi, Beba Danon-Levinger, Đuro Seleš, Flora Tolentino, Regina Papo-Binonfeld, Regina Ajhenštajn-Ristanović, Meri Kabiljo, Regina Aksent-Resanović, Šarika Bajnhoker, Rita Majcen-Papo Nada, Vjeko Finci, Herta Nojman, Hanika Kampos, Luna Papo-Majstorović, Gizela Kiršner-Trenk, Bjanka Levi-Vagnjal, Klara Macoro-Šteković, Gerda Druker-Kožemjakin, Sida Brazil-Levi. Od logoraša iz logora na Rabu osnovan je i poseban Jevrejski partizanski bataljon u čiji se sastav dobrovoljno javilo 107 Sarajlija.

Kad je dio stanovništva prebačen na slobodnu teritoriju u El Šat (Egipat), mladići Jevreji iz Sarajeva stupili su u I prekomorsku partizansku brigadu. S obzirom na to da su jedinice I prekomorske brigade u početku formirane po nacionalnoj pripadnosti boraca, to su i mladići Jevreji činili Jevrejski vod Crnogorskog bataljona ove brigade. Jevrejskom vodu pristupila su i dva italijanska studenta Jevreja. Vodnik ovog voda bio je David Štern koji sada živi u Sarajevu. Pored ostalih Sarajlija, u ovom vodu su bili i Samuel Altarac Bući, Samuel Abinun, Hajim i Josif Papo, »Braco« Alkalaj, Mirko Felić i Mirko Haler.

Politički nivo boraca ovoga voda može se nazreti iz okolnosti da su pojedini pripadnici ove formacije postavljeni na rukovodeće dužnosti u druge partizanske jedinice, kao što je slučaj sa Sašom Demajom. Poslije kratkog vremena nakon što je vod bio formiran, Demajo je postavljen za zamjenika komesara čete u jednom slovenačkom bataljonu. Većina boraca ovoga voda ušla je u sastav I proleterske brigade. Neki od njih su poginuli u borbama koje je ova jedinica vodila u periodu 1943—1945, a ostali su dočekali oslobođenje zemlje na rukovodećim položajima u Jugoslovenskoj narodnoj armiji.

Treba istaći i doprinos Mojsija-Milana Zona, veterana radničkog pokreta Bosne i Hercegovine, uglednog ljekara i javnog radnika, humaniste, koji je u Splitu sa svojom kćerkom Paulom, članom Partije, i suprugom Nadom, u uslovima italijanske okupacije organizovao zdravstvenu stanicu u kojoj su se pored Jevreja ilegalno liječili ranjeni i bolesni partizani i učesnici NOP u Splitu. Šesnaest sarajevskih ljekara Jevreja koje su zdravstvene vlasti NDH administrativno rasporedile da liječe endemski sifilis u BiH, takođe su stupili u NOV.

U ilegalnoj borbi koju su u zarobljeničkim vojničkim i oficirskim logorima vodili jugoslovenski vojnici i oficiri Jevreji, važno mjesto imali su sarajevski komunisti Isak Ozmo, Joža Engel, Jakica Gaon, Marko Šrajber i Leon Atijas.

TEŠKOĆE PRI UPUĆIVANJU JEVREJSKIH KADROVA NA OSLOBODENU TERITORIJU

Upućivanje rezervnih oficira i iskusnijih partijskih radnika na oslobođenu teritoriju, kao i komunisti za kojima je tragala policija, postao je najdelikatniji problem od čijeg je rješenja zavisila sudbina ustanka u samom početku. Pa i ti kadrovi, među kojima i istaknuti komunisti i rezervni oficiri Jevreji, ponekad su danima morali čekati dok se ne smanji vojna i policijska blokada na određenim pravcima za prebacivanje ljudi. Teškoće oko prebacivanja na oslobođenu teritoriju postajale su sve veće s razvojem ustanka, jer su se okupatori i ustaše sve više stabilizovali, upoznavali lokalne prilike grada i pojačavali policijski nadzor, tako da je bilo sve teže napustiti uže gradsko područje. Prebacivanje jevrejskih kadrova bilo je neuporedivo opasnije zato što se odlazak u šumu po pravilu obavljao noću, kada je za Jevreje počinjao policijski čas. S tim u vezi, već 14. maja 1941. objavljena je naredba Uprave policije koja glasi: »Ustanovljeno je da većina Židova i Židovki, naročito mladih ljudi, bježi svakog dana rano ujutro izvan grada. Mnogi od njih, poznato je, pod izgovorom da odlaze na izlet, odnose hranu Židovima i Židovkama skrivenim po selima, koji su pobjegli ispred potjere redarstvenih organa. Ustanovljeno je da Židovi i Židovke odnose hranu i municiju skrivenim odmetnicima. Za većinu Židova i Židovki zna se da su promjenili i stan i da svoje novo boravište nisu prijavili Prijavnom uredu Redarstvenog ravnateljstva.« U pomenutom tekstu skreće se pažnja ostalim građanima i prijeti strogim kaznama svima onima koji pruže ma kakvu pomoć Jevrejima.

U toj opštoj hajci na Jevreje, u uslovima kad su mnogi aktivisti NOP-a zadržavani u Sarajevu zato što se očekivao napad partizanskih jedinica na grad, neprekidno su i uvijek iznenadno hapšeni i odvođeni u logore Jevreji komunisti, skojevci i simpatizeri, što je stvaralo mnogobrojne probleme u tekućem radu partijske i drugih organizacija kojima je Partija rukovodila. Kao svjedok tih događaja obavezan sam da konstatujem kako mnogobrojna hapšenja naših drugova Jevreja »po Jevrejskoj liniji« nisu ni u jednom slučaju uzrokovala provalu u partijskoj organizaciji. Svi su oni odlazili u logore i smrt čuvajući tajnu pokreta za čije su se ciljeve nesebično i časno borili. Tako je bilo i sa Hanom, Moricom i Danijelom Ozmom, sa Elijezarom Pererom, s Bertom Papo i Zorom Šer-Rakoši, tako je bilo i sa svima ostalima.

Zbog nepovoljne situacije za NOP i preovladavanja četničkog uticaja krajem 1941. i 1942. godine u nekim jedinicama, politički položaj boraca NOV iz grada bio je otežan, pa je, suprotno zvaničnom stavu rukovodstva ustanka, iz odreda »Zvijezda« »Romanija« i »Kalinovik« vraćen u Sarajevo izvjestan broj Jevreja i pripadnika drugih nacionalnosti koji su dijelom pali u neprijateljske ruke i stradali. Takođe treba konstatovati da su u četničkim pučevima prilikom kojih su likvidirani pojedini komesari partizanskih jedinica, članovi Partije, aktivisti i partijski simpatizeri, Jevreji komunisti gotovo po pravilu bili na udaru i zbog svoje nacionalne pripadnosti.

Iz raspoloživih podataka može se zaključiti da je iz Sarajeva otišlo u partizanske jedinice oko četiri stotine Jevreja. Imajući u vidu opšte uslove u kojima su Jevreji živjeli u Sarajevu može se pretpostaviti da bi njihov odlazak u partizane bio masovniji da odmah po okupaciji nisu otpremani u logore, da su postojali povoljniji uslovi za upućivanje ljudi iz grada na oslobođenu teritoriju i da četnički uticaj krajem 1941. i početkom 1942. godine nije otežao normalan razvoj ustanka.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Na pitanja postavljena na početku ovoga teksta bilo je moguće dati jedino one odgovore koji su sadržani u prethodnim poglavljima. Najzad, na kraju, umjesto ponavljanja naprijed iznijetih konstatacija, obavezan sam da kao jedan od učesnika NOR koji se borio i drugovao sa građanima Sarajeva Jevrejima, i onima koji su bili komunisti i onima koji to nisu bili, završim svoje kazivanje slijedećim riječima: ko god se bude odlučio da ozbiljno proučava bilo koje područje ljudskog stvaralaštva na tlu Bosne i Hercegovine za posljednja četiri vijeka, on ne može mimoći rezultate vitalnog i neimarskog duha Jevreja, ne može a da ne zaključi da su ti rezultati bili veliki i da imaju trajnu vrijednost. Međutim, najnezaboravnije vrijeme prisustva jevrejskog stanovništva na ovom tlu ostaće period u kojem su njemački fašisti osudili na smrt sve Jevreje svijeta, a time i Jevreje Sarajeva, i kada su ti na smrt osuđeni ljudi, ne priznajući smrt, kao članovi KPJ, kao članovi ilegalnog NOP, kao partizanski vojnici, kao ko-

mandanti i komandiri, kao politički komesari partizanskih jedinica, nesebično davali svoj doprinos naporima slobodoljubivog čovječanstva pri konačnom slamanju njemačkog fašizma. A oni koji nisu imali tu sreću da se sretnu na bojnopolju s vojnicima nacističke Njemačke i vojnicima njenih pomagača, borbu su nastavljali u logorima kako su mogli i dokle su mogli. Pa i kada su bili lišeni i posljednjih uslova za bilo kakvu borbu, oni su nestajali u krematorijima Aušvica, Treblinke i ko zna u kojim sve fabrikama smrti okupirane Evrope. Oni su ubijani u Jasenovcu, u Jadovnu, na beogradskom Sajmištu, u Jajincima kod Beograda, u Lobargradu i u raznim drugim mjestima masovnog stradanja i umiranja na području porobljene Jugoslavije. Oni su postali dio monumentalnog spomenika šest miliona Jevreja Evropljana koji su svojom smrću, zajedno sa svima koji su pali u borbi protiv fašizma u drugom svjetskom ratu, doprinijeli da se do kraja razotkrije najveći i najstrašniji zločin svih vremena što ga je počinio njemački fašizam, i time sadašnjim i budućim generacijama ostavili trajno upozorenje da stoje na braniku ljudske slobode i dostojanstva.

Summary

Esad ČENGIĆ

THE SARAJEVO JEWS

The author of this writing was Secretary of the Sarajevo Local Committee of the Communist Party of Yugoslavia in 1941 and again in 1943. He had many Jews among his friends and it is therefore that he volunteered to contribute to the efforts aiming at keeping alive the memories of the members of the Sarajevo Jewish Community who, although made to perish during the war, have left behind what will remain a permanent imprint of theirs in the fabric of the city's social life. He also wishes to bring back to memory the contribution of the Sarajevo Jews to both the victory over the invaders and their accomplices and the struggle for social progress.

Having been expelled from Spain nearly five centuries ago a great number of the Sephardi Jews found shelter in the Ottoman Empire. Quite a few of them settled in the Balkans and some in the city of Sarajevo. Although they remained attached to their Spanish language, to their old custom and culture, by their jovial manners, frankness and human approach they did succeed very soon to be accepted by the local population and made many friends in no time. Hardworking as they were they earned an honest living, but more than that they considerably contributed to the development of the city.

Although, as far as their legal status was concerned, they enjoyed the same rights as all the other ethnic groups between the two world wars, when Hitler came to power in Germany the Yugoslav Government, too, started to introduce discriminatory legal measures against the Jews.

The powerful process of social differentiation which under the impact of capitalist development gained wide ground in the world between the two wars, did not bypass the small Sarajevo Jewish community either. Small as it was, the community had in its ranks a considerable number of progressive minded activists and members of the Communist Party as well. When the Nazis came to rule the city, members of the Communist Party, together with all the other progressive minded activists, including the Jewish group, created in the city the nucleus of a widespread underground network. On July 4, 1941 when the Communist Party of Yugoslavia issued its historic appeal calling upon the people to start the uprising the Jewish party members, Communist Youth members and all the other Jews imbued with patriotism, readily responded to this appeal, bore their share in the organization of uprising, joined the fighting partisan units and took upon themselves many responsibilities in the Liberation Army and in the new people's administration in the liberated areas. In 1941 five hundred Sarajevo Jews joined the Peoples' Liberation Army.

Before the start of the uprising a number of Jews succeeded to reach the areas occupied by the Italians, the many obstacles of such illegal movement notwithstanding. After the capitulation of Italy these Jews, too, joined the units of the Peoples' Liberation Army.

The Nazi policy of genocide took the life of 80,000 Yugoslav Jews. Of these 9,000 were from Sarajevo. From the very day the Nazis set foot in Sarajevo the Jewish population of the city was deprived of all civil rights. They were denied any chance to earn a living by work, they could not own property, they were not allowed to get proper housing, to move around in the city, to buy food and other necessities of life on the market, to make use of the health service, etc. Moreover, they were forced to do the most difficult physical work without any pay.

Laws and bylaws were enacted which exposed to severe punishments, including the capital punishment, all those who would dare to offer any help to the Jewish population. And yet, the Sarajevo citizens of all nationalities, including the Serbs who themselves were victims of the Nazi genocide policy, and particularly the Sarajevo Party organization, did not hesitate to offer such help as was possible alleviating thereby the hard destiny of the Sarajevo Jews. Also during those difficult days the solidarity of Sarajevo Jews markedly demonstrated itself, as did the solidarity of all the other Jewish communities on the territory of what then pretended to be the Independent State of Croatia. This deserves special emphasis as the Jewish communities in Sarajevo, Zenica, Travnik, Mostar, Slavonski Brod, Zagreb, Split and the other smaller communities were practically without financial

means and had, therefore, to invest great efforts to be able to help those in great need. Moreover, German and Ustashi commissars supervised the activity of Jewish communities which made it nearly impossible to be of help to anybody.

Most of the Sarajevo Jews who have left the city in good time and joined the Liberation Army, and those, too, who did so after having reached the territory occupied by the Italians did survive WWII. Fortunate were those, too, who found themselves in countries outside the reach of Germans, as were those, mostly physicians, who were engaged in a project initiated to eradicate endemic syphilis and other contagious diseases from the territory of Bosnia and Herzegovina. When a chance offered itself these Jews, too, joined the Liberation Army. Some of the Sarajevo Jews spent the war years in Germany as prisoners of war. After the war they returned to their liberated country.

Today about 1,300 Jews live in Sarajevo. They are active in all walks of the city's social life and their contribution to the development of Sarajevo and of the Yugoslav community as a whole is being rewarded by high appreciation.

Daniel Ozmo, grafika iz mape *Iz bosanskih šuma*, linorez

Mara JOVANOVIĆ

**»WIR PACKEN, WIR AUSPACKEN...«
TRAGIČNA SUDBINA JEVREJA IZBEGLICA U ŠAPCU 1941.**

Senima onih koji su dali svoje živote u nadčovečanskoj borbi slobodoljubivih naroda protiv fašizma, najvećeg neprijatelja čovečanstva i slobode ljudske ličnosti.

BILO JE LETO 1939. godine. Mlin je već devet godina pun korova, krša od cigala i gvožđa. U utrobu mu je stigla i krovna konstrukcija od koje se zardali limeni pleh uvija na vetru i šuštanjem unosi strah u ljude. A sad po ceo dugi letnji dan, majstori popravljaju davno izgoreli i napušteni mlin, vlasništvo pokojnog Jakova Vukosavljevića, vinarskog trgovca, u ulici Janka Veselinovića broj 7 (sl. 1). Uzidan je i poljski klozet sa četiri kabine.

Prva kuća do mlina je dom pokojnog Vase »Andolije«, muzičara, a do nje je kuća gazda-Dušana Leskića, trgovca.

Priča se kako u mlin treba da se useli jedna grupa Jevreja, izbeglica iz Beča. Novost koja je izazvala veliku radoznalost. Majstori rade, a priče o predsedniku opštine kruže ulicom, pa i celim gradom. O novom predsedniku pronose se najprotivrečniji glasovi. Gospodin doktor prava Miodrag Petrović mnogo voli Jevreje, pa hoće da ih naseli u naš grad. Drugi se opet pitaju zar mu je malo šabačkih Jevreja, pa mu trebaju još i ovi koje niko nije hteo da primi u Jugoslaviji, jer su se ljudi bojali represalija Hitlerovih pristalica. Treći su pričali da on dobro poznaje Jevreje kao ljude, išao je zajedno s njima u školu, pa ih ceni, a naročito doktora Alfreda-Batu Koena, i ne može da ih ne primi.

Građani su osuđivali, a neki i odobravali ovaj Petrovićev postupak, a opštinski odbornici su se žalili Dragiši Cvetkoviću, tadašnjem predsedniku vlade Kraljevine Jugoslavije, na samovolju koja će se odraziti na građane i grad. Kao prvo isticali su ekonomski trenutak. Cene životnih namirnica skočiće kad se toliki ljudi koji imaju pare slegnu u grad koji je tada imao oko 16.000 stanovnika, a najjeftiniju pijacu u zemlji!

Zatim kruže priče da ti nesrećni ljudi mogu doneti zarazne bolesti, jer oni već duže vreme u Kladovu čekaju na šlepovima tranzitnu vizu od Rumunije kako bi preko Crnog mora stigli u Palestinu. Od Engleza nisu dobili dozvolu za useljenje u Palestinu, pošto je ona u to vreme bila pod protektoratom Engleske.

Posle pripajanja, anšlusa, Austrije Nemačkoj 1939. godine, negde početkom jeseni prispeli su šlepovi na đumruk. Reka od 1.300 ljudi, leđa povijenih pod teretom, gazi po prašini pored rabadžijskih kola natovarenih rancima i dobro upakovanim balama. Na balama sede deca, a pored kola idu ljudi i žene, pridržavajući decu da ne spadnu s kola koja su snažno truckala po turskoj kaldrmi, lagano se krećući prema Bairu. Oblak prašine se obavio oko njih. Izmešali su se ljudi, konji i kola. Ljudi beže od oluje, kiše, beže od sunca, beže od dušmana, od zla, beže od zveri koje su stavile okrvavljene šape na večite stradalnike još od Starog zaveta. Došli su bečki Jevreji u Šabac.

Stanovništvo naše male ulice u to vreme bilo je uglavnom dvojako: Srbi i Slovenci, a bilo je i Čigana i Rusa emigranata. Naša ulica je siromašna, ali u poštenju ovde nema siromašnih. Dve-tri kuće Slovenaca podigle su sebi bogomolju. Svi podjednako radoznali: stari i mladi, veliki i mali, izišli su na ulicu i, leđima oslonjeni o tarabe, razrogačenih očiju posmatrali grupe ljudi preplanulih i znojavih lica. Izgledaju kao da se ni na koga ne ljute, ili se to tako čini našim dobroćudnim i prostodušnim ženama koje su odevene u cicane haljine preko kojih su pripasale dobro uštirkanе i ispeglane kecelje. Na glavi povezane marame; boje prema godinama. Starije žene su nosile marame koje su imale crna polja s belim cvetićima ili bobicama, a mlađe su imale kosu očešljanu u pundu.

Pred mlinom vašar. Izmešala se bela i crna bosonoga deca. Radoznalo gledaju kako masa ljudi svih doba, od odojčadi u majčinom naručju do starijih, mirno, u redu, bez galame, sa svojim prtljagom lagano ulazi kroz kapiju u prostrano dvorište mlina, umorno seda na rance i nešto čeka.

Čudno je bilo ponašanje tih ljudi za sve one koji su ih posmatrali kroz čipkanu žičanu ogradu. Svak je bio spreman da ukaže gostoprimstvo strancima. Pošto su prošli mlin, neko od posmatrača glasno upita jednog starijeg brkatog rabadžiju: »Gde ćete?« On je odgovorio ljutito da ovu grupu vozi u Donji šor u žitarske magacine Drage Tošković i magacine Praške banke. Banka je imala filijalu u Šapcu, pa ih je prodala žitarskom trgovcu, Rihardu Frelihu jednom od najjačih akcionara banke koji je u to vreme živeo u Beogradu. Ovi magacini se nalaze na kraju Pop-Lukine ulice i već su bili pripremljeni za smeštaj.

Dobrodržeći čovek u kratkim pantalonama i gojzericama stajao je u dvorištu mlina i prozivao cele porodice, bračne parove, starije ljude, žene, mladiće i devojke. Na drvenim stepenicama na ulazu u mlin iz dvorišta stajao je razvodnik i na nemačkom objašnjavao koji sprat i koji krevet im je određen. U smiraj septembarskog sunca, u savršenom redu, smešteno je oko 500 duša, a potom je dvorište opustelo.

Eto, tako su Jevreji emigranti stigli u Šabac, nezapaženi i nezabeleženi čak ni u spisku izbeglica, ni uvezene robe grosističke firme »Ristić i Milošević« u Škulićevoj kući, dakle ni kao lica ni kao stvari. Živi, a nisu živi.

U prizemlju, koje je u stvari visoki parter, nalazili su se drveni kreveti na sprat. Sredinom duge i svetle prostorije nalazili su se stolovi. Garderoba izbeglica bila

je uglavnom spakovana u koferima koji su stajali ispod kreveta. Na istočnom zidu bilo je nešto napisano na hebrejskom jeziku. Nekoliko pejzaža ispod toga napisa predstavljali su glavni ukras. Odmah blizu glavnog ulaza u ovu prostoriju nalazila se velika peć napravljena od plehanog bureta. Čunak je bio proturen kroz prozor. Dim se retko kad izvijao sem kad je bilo veoma hladno. Drvenim stepenicama išlo se na prvi i drugi sprat. Patos je uvek bio oriban i čist. U celoj zgradi se nije ložilo. Jednom sam pitala mladića koga smo zvali Pupe zašto se prostorije ne greju. Odgovorio je da je kod njih lepo. Pitala sam se kako može biti lepo kad je unutra hladno. U želji da mi objasni njihove uslove života dodao je da je ovo dobro, jer može biti i gore. Čovek mora da se nauči i pripremi za ono najteže. Meni je to njegovo objašnjenje bilo neshvatljivo, jer sam bila devojčica i nisam poznavala surovosti života. Tek kasnije mi je bilo jasno zašto ti vredni ljudi nisu napravili nijedan dimnjak na mlinu.

Na sredini dvorišta nalazila se štala koju su Jevreji kasnije adaptirali za malu ambulantu. Levo i desno u pravcu kapije bili su nasloni pod kojima su se nalazile velike kace za šljive. Na kraju dvorišta nalazila se pecara sa rakijskim kazanima. Pecara je sada služila kao stolarska radionica. Nasred dvorišta bila je pumpa, a pored nje žalosna vrba.

Mlin je za mene bio ogromno živo slikarsko platno na kome je svaki žitelj, bez palete i kičice, slikao deo revolucije protiv neljudskog. Ovo široko platno revolucije pridobilo me je tužnom ljubavlju za čoveka koji se bori i strada.

Magacini na kraju Pop-Lukine ulice podignuti su pre prvog svetskog rata. Prva zgrada duga oko 15 metara, sa crnim gvozenim ulaznim vratima, povezana je s drugom sagrađenom na slovo »g«, koja je isto tako imala ulaz sa ulice. Zgrade su spojene jednim prolazom. Na svakih četiri-pet metara bili su prozorčići s gvozenim kopcima koji su otvarani da bi se pšenica bolje sušila. Magacini su namenski korišćeni sve do 1939. godine, a tada su u njih smeštene izbeglice. Ove velike prostorije, slabo osvetljene, s drvenim nosačima kroz sredinu, povezane su drvenim stepenicama sa međuspratom i potkrovljem (sl. 2).

U mlinu i magacinima-prihvatalištima nije bilo dovoljno životnog prostora, pa su ljudi postepeno počeli da napuštaju nužni smeštaj i da se nastanjuju po privatnim kućama u gradu. Neki su odlazili u okolna sela, u Veliku Vranjsku i Jevremovac. Ugledni domaćin Dragić Adamović, zemljoradnik iz Jevremovca, prihvatio je sedmoro stranaca i smestio ih u jednu sobu u svojoj kući. Ovo gostoprimstvo u rodbinskoj zadruzi govorilo je o velikom poverenju prema nepoznatim ljudima. Oni su to poverenje opravdali svojim držanjem i odnosom prema domaćinu i njegovima. Za vreme dok su živeli u Adamovićevoj kući nastojali su da im svojim radom pomognu u poljskim poslovima, zbog čega su ih domaćin i njegovi ukućani voleli i cenili. Jedan od ovih Jevreja bio je Sim krojač. Domaćin mu je dao na poslugu svoju mašinu i time mu omogućio da zaradi za život. Došljaci su govorili nemački, ali jezik nije bio prepreka za uspostavljanje prisnih međuljudskih odnosa. Oni koji su otišli u Veliku Vranjsku bili su smešteni u vili predsednika opštine.

Inače u prihvatilištima, Jevreji su se hranili kolektivno na kazanu. Dani su prolazili, a život i rad ljudi u mlinu, u velikoj mnogoljudnoj jevrejskoj porodici, odvijao se u savršenom redu kao u košnici, mada ih je bilo iz Nemačke, Poljske, Čehoslovačke i Austrije. U njih su komšije gledale sa čuđenjem. Među njima se ne zna ko je profesor, ko trgovac, ko stolar, lekar; kod njih se znalo šta, kad i gde ko radi.

U dvorištu, u bivšim mašinskim prostorijama mlina, bila je smeštena kuhinja. Hrana je spremana i deljena svakog dana. Oni koji su stanovali u mlinu: mladići, devojke i bračni parovi bez dece, bili su zaduženi da donose životne namirnice sa pijace, da čiste voće i povrće, pripremaju hranu, peru kazane i betonski patos u kuhinji. Sve te poslove radili su zajednički muškarci i žene.

Bair je oživeo. Sa svih strana Šapca — iz Donjeg šora, sa Kamička, iz Rabadžiluka, Šaninog šora — Jevreji su dolazili u mlin po hranu. Po kiši, snegu, suncu, vetru, kako bi ko pristigao, stao bi u red, uzimao hleb i hranu, odlazio u trpezariju, sedao za stolove, jeo bez reči, jer su se grupe stalno smenjivale. Neki su odnosili hranu u svoja prebivališta u gradu.

Jesen je podmakla, drva ponestalo. Nekoliko dana, prolaznici se vraćaju iz mlina sa hlebom u torbici i praznim porcijama. Jednog dana videsmo puno dvorište konjskih i volovskih zaprega natovarenih drvima. Red kola otegao se ispred mlina sve do naše kuće.

— Odakle vučete ta drva? — upitah jednog seljaka.

— Iz Dražine šume.

Nisam ga razumela, a on mi objasni:

— Iz Vranjske. Dražin sin Mile, predsednik opštine, pogodio je ljude iz sela koji su posekli oko hektar šume, a mi evo dovukli. Jesu li ovo Jevreji?

— Jesu — odgovorih.

— Znači, on je njima prodao. Drva su bukova, ali sirova, pa dok se ne osuše teže će goreti.

Svakodnevni susreti na ulci sa Jevrejima usloveli su međusobno pozdravljanje, bez obzira na godine starosti i poznanstvo. U početku smo se pozdravljali klimanjem glave, a kasnije na nemačkom. Kako je vreme odmicalo, tako su i naše komšije naučile da pozdrave ili odpozdrave na našem jeziku, s posebnim naglaskom koji je uvek bio praćen smeškom, jer su bar nešto naučili od dobrih suseda, kako su kasnije često govorili. U našoj ulici, svak im je sa istom ljubaznošću otpozdravljao. Videlo se da su zadovoljni, jer su uspeli da uspostave prve kontakte sa starosedecima.

— Vi gec? — u prolazu me je bojažljivo zapitala omanja crnomanjasta devojka. Zvala se Edita.

— Gut — odgovorila sam samo toliko, jer gotovo više nisam ni znala. Bilo mi je žao što sa Editom nisam duže razgovarala. Tešila sam samu sebe da ne znam nemački. A možda je ona želela da uči srpskohrvatski.

U toku oktobra i novembra, mnogi Jevreji već su se bili smestili po privatnim kućama u gradu. Život se smirivao u mlinu. Izbeglice su sklapale poznanstva i prijateljstva. Sećam se jedne vitke mlade žene koja je davala časove baleta mojoj školskoj drugarici. Sa njom je Olga Čalić spremila jednu baletsku tačku za sveto-savsku školsku priredbu. Neke gospođe Jevrejke odlazile su u takozvane bolje kuće u kojima je neko govorio nemački i vezle su goblene. Pričalo se da je pet-šest vezilja izvezlo *Tajnu večeru* za dva meseca.

Starije ljude sretala sam na ulici s knjigama koje su uzimali iz Šabačke čitaonice; uzimali su knjige na francuskom i nemačkom. Neki su obavezno odlazili u biblioteku da čitaju štampu na stranom jeziku kako bi bili u toku događaja.

Jevrejski mladići i devojke spremili su u februaru lepu priredbu u prostorijama oficirske menze u hotelu »Pariz«. Na priredbu su bili pozvani i mnogi ugledni Šapčani, a pričalo se da je prisustvovao i predsednik opštine sa suprugom. Lično sam znala devojku koja je veoma lepo pevala i svirala na gitari. Na ovoj priredbi imala je solo-tačku. Jevreji su imali mali orkestar u kome su uglavnom svirali mladići. Na programu je bila i baletska tačka. (Za ovu priredbu komponovana je pesma: »Wir packen, wir auspacken« koja je postala popularna u Šapcu.)

Jevrejin vajar izvajao je bistu predsednika opštine u znak zahvalnosti za brigu i naklonost koju im je pokazao posle dolaska u Šabac. Danas se ta bista čuva u predsednikovoj porodici.

Mladići su u jesen i proleće odlazili na »Mačvino« fudbalsko igralište na treninge; trojica su igrala u prvom timu »Mačve«. Jedan od njih je bio Kurt Hilkovec, »strelac koji je dao Zamori pet golova«, kako piše sportski novinar Ljubomir Vukadinović u svome članku iz 1967. godine »Sećanje na jednog fudbalera izuzetne klase«.

Uveče su mladići i devojke šetali na korzou i sklapali nova poznanstva. Odlazili su novim prijateljima kući. Često su mladi bili gosti u »Grandu«, tada hotelu do Okružnog suda. Tu su se hranili oni koji su imali novaca. Odlazili su i u bioskop. U toku 1940-41. godine, Jevreji su uzeli pod zakup preko 20 ari zemlje od pokojnog Pepike Rumle, mesara, i na njoj zasadili povrtnjak. U njemu su mnogo radili. Na to su se odlučili zato što se zemljište nalazilo u blizini. Trebalo je da pređu samo preko Bare da bi stigli do njega.

U to vreme, u srednjoj Evropi, Jevreji su jedino u Jugoslaviji mogli nesmetano da žive i rade, a u Šapcu sve do početka maja 1941. godine.

Ja sam išla u školu, a Muša je izučavala krojački zanat. Ona je bila drugo dete iz prvog braka železničara Milorada Stepanovića, zvanog Jarda, iz Janka Veselinovića ulice. Devojčica povisoka, mršava, plavokosa, bledunjavog lica i toplih zelenih očiju. Ako su oči prozori duše, onda se za nju moglo reći da je dobrodušna, uvek tiha, nasmejana i zadovoljna. Tog proleća je Muša stavila na desnu nogu bokvicu, zelen list koji raste u svakoj avliji. Zapitala sam je zašto je stavila bokvicu, a ona mi je odgovorila: »Zabolela me noga nazdravo.«

Kad je skinula list imala sam šta da vidim. Nije to bila ranica nego prava rana. Međutim, ona mi je rekla da je ne boli. Sedele smo na klupi ispred moje kuće i pričale. Tada je iz mlina naišao stariji gospodin. Bio je uredno odeven podšišan, obrijan, i nosio naočare. Pozdravio nas je na nemačkom, a mi smo otpozdravile. Zastao je prišao Muši, skinuo bokvicu, pogledao ranu i zavrteo glavom. Rekao je da sutra dođe u Ulicu popa Karana da joj previje nogu. Ja sam mu se zahvalila. Nije mi bilo lako da ga razumem i prevedem Muši, ali sam se nekako snašla. Kad je produžio u varoš, mi smo se pitale da li je stvarno lekar. Nama su se svi mogli predstaviti kako su želeli. Otkud da znam šta su radili u Beču. Muša se bojala, pa sam morala da je ubeđujem rekavši joj: »Zar ne osećaš da miriše na bolnicu?«

Sutradan je Muša sa svojom maćehom Andom, koja je bila retko dobra žena, otišla da potraži lekara u naznačenoj ulici; inače, ta ulica se i sada nalazi blizu bolnice. Anda se i danas seća tog jevrejskog lekara i sa puno zahvalnosti priča o njemu. Stanovao je sam u jednoj sobici kod neke starije žene. Gotovo dva meseca vodili smo Mušu svaki dan na previjanje. Anda mi je kasnije pričala: »Znaš, Maro, nije mi ni dinara naplatio! Toliko se taj jadni čovek zauzeo da spase Mušu, nikad mu ne mogu zaboraviti. Da nije njega bilo, ona bi sigurno ostala bez noge. Hvala mu i mrtvom od neba do zemlje. Prokleti bili Nemci što pobiše tolike ljude ni dužne!«

Ambulanta im je radila prema potrebama. Služila je i kao neka vrsta karantina da bi se suzbila eventualna epidemija, a takođe su u njoj vršene i operacije. Tu je operisan i Edo, pa smo Muša i ja otišle da ga obiđemo. Tamo smo našle našeg poznanika sa naočarima, sada u belom mantilu. Od čuda nisam mogla da verujem svojim očima šta su ovi vredni ljudi napravili od štale: unutra hirurški sto i orman za instrumente. U drugoj prostoriji tri kreveta sa belom posteljinom. Na jednom je ležao Edo. Pod obojen, sve čisto, sve se sija.

Pošto smo Edu predali ponude, poželela sam da pitam lekara šta je radio u Beču. Vrlo ljubazno je rekao da je hirurg, a sad leči samo svoje sunarodnike u teškim uslovima. Nastavio je priču o svojoj porodici. Žena i jedan sin su stigli u Palestinu. Stariji sin je iz Beča otišao u Švajcarsku, ali od njega nema nikakvih vesti. Potom je začutao. Mi smo shvatile da treba da idemo, a on nas je ispratio do vrata.

Doktor Berkverk je bio čovek uvek spreman da pomogne. Iz njegove ličnosti kao da je zračila neka magična moć. Ostala sam opčinjena; dočekao nas je kao stare znanice, mada smo se videli svega nekoliko puta. Znalo se da je on izlečio Muši

nogu, pa se u ulici pričalo samo o jevrejskom doktoru. Ljudi postaju jedni drugima najbliži rod u nevolji. Kad god je nekome bila potrebna lekarska pomoć mogli smo je dobiti od njega. A on je bio uvek u poslu. Mada mu je budućnost bila neizvesna kao i egzistencija, on se stalno družio s knjigom i usavršavao svoje znanje iz medicine da bi što bolje mogao pomoći ljudima. Imao je široko poznavanje sveta i života, a želim dodati i to da je znao tri jezika: nemački, engleski i francuski. Čnilo mi se da mu je u to vreme pitanje njegovog ličnog života bilo na poslednjem mestu. Želim da istina o tome čoveku i svima onima s kojima je delio istu sudbinu prodre i do pojedinačne svesti čovekove i do kolektivne svesti čočanstva. Doktor mi je postao vrlo blizak. Volela sam njegov mir kojim prilazi ljudima i životu, i njegovo veliko i rečito ćutanje i dobru reč kazanu za čoveka.

Tokom 1940. i 1941. godine otišla su dva transporta Jevreja u Palestinu. U prvom su bila deca i majke, a ispraćen je sa železničke stanice. Prisustvovala sam ispraćaju, ali ne znam da li bolnijem i težem ili srećnijem i radosnijem. Sećam se da su kroz prozor putničkog vagona III klase virile glavice i ručice, mašući onima koji ostaju. Okamenjena gomila sveta stajala je zanemela, a voz je polako promicao. Pored mene je stajao čovek i brisao suze. Pitala sam se da li žali za svojim ili žali sebe što ostaje?

Posle nekoliko dana, u mlin su pristizali Jevreji koji su stanovali u gradu privatno. Život se i dalje odvijao bez velikih potresa, mada su bol i tuga bili prisutni. Tokom februara je još jedan transport otišao za Palestinu. To su uglavnom bili stariji ljudi i bolesni, pa je postojala bojazan da mnogi neće izdržati put. Za prvi transport se sigurno znalo da je stigao, a drugi, koji je krenuo preko Bugarske, ukrcao se u brod na Crnom moru, ali su ga torpedovali Nemci.

Međutim, bilo je slučajeva da su neki pojedinačno napuštali prihvatilište u mlinu. To je na primer učinio doktor Jozef Vinter, češki Jevrejin negde iz Južne Moravske, koji je studirao pravo na Karlovom univerzitetu i bio advokat u Mjelnjiku. U Šapcu se upoznao s pokojnim slikarom Čalićem i njegovom suprugom Čehinjom. Bio je veoma obrazovan i kulturnan, a kako je perfektno govorio češki, često je posećivao porodicu Čalić pošto je nerado govorio nemački. Plav, grgurave kose, onizeg rasta, nosio je naočare, inače veoma tih, odmeren.

O njegovom bekstvu pričala mi je Olga. On je jedini uspeo da ilegalno ode iz mlina. Jednog jesenjeg dana 1940. godine, doktor Vinter došao je kod Čalićevih i našao profesora samog kod kuće. Zamolio je pozajmicu veće sume novca, što dotad nije nikad činio. U to vreme je profesor i slikar Stevan Čalić dobro stajao materijalno jer je radio ikonostas u crkvi sela Klenka. U dogovoru sa suprugom dao je Vinteru veću sumu novca ne znajući zašto mu je potreban, ali je posumnjao da doktor ima mogućnosti da pobegne u Palestinu.

Kasnije se ispostavilo da je Vinter preko rabina u Rumi stupio u vezu s nekim monahom iz jednog fruškogorskog manastira, pa dalje preko srpskih manastira sti-

gao u Grčku, odakle se prebacio u Tursku. Odatle se javio prijatelju koji je živeo u mlinu, a taj prijatelj je potom obavestio porodicu Čalić. Posle izvesnog vremena, nekoliko prijatelja doktora Vintera, koji su znali za njegovo drugovanje s profesorom Čalićem, obratili su se Čaliću da i njima pomogne u bekstvu. Međutim, profesor im sem novca nije mogao pružiti drugu pomoć, pošto nije znao kojim je kanalom doktor Vinter uspeo da pobjegne.

Prilikom odlaska, doktor Vinter je ostavio svoj kofer sa stvarima kod rabina iz Rume uz objašnjenje da će se uskoro vratiti po njega. Kad je prošlo nekoliko dana a on se nikako nije vraćao, rabin je došao u šabačku policiju i prijavio njegov nestanak. Desilo se pukim slučajem da je Jarmila Čalić bila prisutna kad je šef policije Kujundžić u razgovoru s jednim agentom o slučaju doktora Vintera rekao da Vintera ne treba više tražiti. Jarmila Čalić bila je srećna što je sa mužem uspela da pomogne bar jednom od mnogih jadnih i nesrećnih ljudi.

Dovoljno je samo započeti priču o bečkim Jevrejima, pa će se svaki stariji Šapčanin priseliti one situacije u kojoj je prvi put upoznao ljude pune vere u ono što dolazi, u svetlija jutra, u propast tiranije i zla bez obzira na to kako se ono zove: fašizam, antisemitizam, nacizam.

Kad je 27. marta 1941. godine reka gimnazijalaca u znak protesta formirala povorku, demonstranti su krenuli prema fabrici »Zorka«. Pri kraju Donjeg šora, ispred magacina u kojima su živeli Jevreji, u povorku su se uključili njihovi mladići i devojke. Za tren oka je napadnuta fabrička stambena zgrada u kojoj su živeli sa svojim porodicama stručnjaci Nemci, zaposleni u fabrici. Gotovo svi prozori su porazbijani. Neke dame su kroz prozor mahale belim maramicama. Kad je stigla policija, demonstranti su se razbežali po donjošorskom groblju.

Kući sam se vratila preko groblja i železničke pruge. Pred mlinom sam videla grupu jevrejskih mladića i devojaka. Encl Dojč, koga smo zvali Zoran, prišao mi je i čestitao; on je inače sasvim lepo govorio srpskohrvatski.

— Bravo! Ne dajte se! Sad je jasno otkuda mi ovde!

Zatim još nekoliko koraka i bila sam u svome dvorištu. Moja majka, prebledela od straha, samo reče:

— Da nisi i ti lupala prozore? Dobro da te neko nije pogodio kamenicom u glavu! Eto rata, kuku meni, zar i treći da doživim?! Dokle ću kućiti i raskućivati?!

Ručala sam, oprala sudove i brzo izišla na ulicu. Pred mlinom ona ista grupa. Ja se smejem, a oni zamišljeni.

— Šta vam je? Šta ste se okamenili? Jeste li ručali?

Niko mi ništa ne odgovori. Junačeći se kao pravi borac, rekoh im da idu na ručak i da ne strahuju ni od čega. U to ugledah moga oca, pa brzo natrag u dvorište. Kad je stigao majka ga upita:

— Crni Dušane, šta je ovo?

— Zlo! — odgovori moj otac tužno i zamišljeno, pa se obrati meni: — Ako nemaš posla, ne idi u varoš! Mobilizacija, vojska ne zna kuda će. Evo, izišlo vanredno izdanje *Pravde*. U celoj zemlji nezadovoljstvo, Beograd je na nogama, svi protestuju. U ovim teškim i preteškim trenucima čini mi se da su Jevreji najbolje shvatili šta nam se sprema.

Dode i nedelja 6. aprila 1941. godine. Moj otac pusti po običaju radio rano ujutru. »Pažnja, pažnja! Nemački avioni bombarduju Beograd!« začuh obaveštenje. Skočih iz kreveta. Prosto ne verujem svojim ušima. Glas spikera podrhtava. Moj otac, reklo bi se, mirno i hladnokrvno reče majci:

— Šta ćemo sa decom? — I odmah predloži da koliko sutra napustimo kuću i povučemo se kod prijatelja u selo, u Vranjsku, kod čika Aleksića. — Neće ovo dugo trajati. Nemačka je jako naoružana, a kod nas je rasulo u zemlji.

Potom sam izišla na ulicu i videla da se okuplja svet ispod prozora Branka Petrovića; on otvori prozor i pusti radio da se čuje na ulici. Svakih pet minuta, spiker je javljao o bombardovanju Beograda. Neko reče da je Beograd otvoren grad, pa ga Nemci zato tako dugo bombarduju. Naši Jevreji, uglavnom mladići, čas odu u mlin, čas se opet vrate. Svi čute, reklo bi se da niko i ne diše. Negde oko podne, svet se povukao, a već pred veče počeo se čitave porodice da napuštaju svoja ognjišta i da odlaze u bežaniju. I neki mladići iz mlina su otišli nekuda. Upitaše jednoga kuda će, a on reče da će s našom vojskom, pa dokle stignu. I mama i ja smo krenule u bežaniju.

Docnije smo se dogovorile koja će ići da obiđe kuću, pa je odluka pala da to bude ja. Nikad neću zaboraviti 13. april 1941. godine! Čim sam ušla u grad ugledala sam Nemce na motociklima, u zelenim uniformama i šlemovima. Bojala sam se da ih pogledam, samo pružih korak, pa u centar varoši. Nigde žive duše. Od buke motora zaglunuše mi uši. Kod »Minjona«, prodavnice obuće preko puta kafane »Pariz«, izlog razbijen. Ovo je propast, pomislih, pa brzo požurih kući. Bair nem, čuti kao okovan, nigde nikog živog. Odahnula sam tek kad sam stigla u našu ulicu. Pred čika-Brankovom kućom sedi čika Jova Radosavljević, invalid iz prvog svet-skog rata.

Brzo sam ušla u naše dvorište, zatim u kuću. Sve je na svome mestu. Zatim sam izišla na terasu i videla neku veliku gužvu na železničkoj stanici. Izišla sam ponovo na ulicu i srela jednu ženu sa džakom na leđima. Pozovem je i upitam šta se dešava, a ona mi reče da svi pljačkaju: Cigani, seljaci, sirotinja, čak i gazde.

Neka odem na stanicu da vidim sama. Pridem bliže. Nepoznat svet promiče pored vagona, ispred vagona, penje se u vagone. Opšta gurnjava. Nekako sam uspela da se probijem do magacina. Čuje se samo vika i psovka. Po zemlji, ispred i ispod vagona prosuti pirinač, pšenica, kukuruz. Malo dalje razbacane cipele, trube šarenog materijala, ne znam čega i koga tu sve nije bilo. Opšti grabež. Ne zna se šta ko grabi i trpa u džakove. Iz jednog bureta od zejtina vire neke dečje noge. Požurim prema naslonu pored koga je stajalo bure, kad neka devojčica s loncem grabi zejtin sa dna bureta. Povučem je za noge i jedva nekako izvučem. Ko zna šta bi se sa njom desilo da joj nisam pritekla u pomoć.

Vratila sam se kući. Nekoliko mladića Jevreja stajalo je i posmatralo preko žičane ograde našu propast i sramotu. Upitala sam ih zašto i oni ne odu i ne uzmu pirinač iz prvih vagona. Oni su me tako prezrivo i ponosno pogledali da sam pocrvenela od stida. U tom trenutku je iz mene progovorila mržnja prema Nemcima, pa im rekoh: »Bolje uzmite vi nego Nemci.« Kao po komandi odmahnuše rukom. Mada u teškoj situaciji, ipak nisu hteli da prisvoje tuđe, čime su pokazali svoje ljudsko dostojanstvo. Ma šta se pravite važni! — pomislim u sebi. Okrenem se i odem prema vagonu u kome su bile vreće sa pirinčem. Popnem se u vagon i izbacim dve vreće, pa jednu po jednu, vukući ih po zemlji, jedva nekako dovučem pred njih i ostavim. Ljuta što mi nisu pomogli, okrenem se i odem kući. Još jednom pogledam zgrade po dvorištu i odlučim da se vratim u selo po majku. Oni i dalje stoje naslonjeni na ogradu. Gledaju blede i izgubljeni, ali džakova nema. Prođoh pored njih kad me neko viknu po imenu. Okrenem se. Stolar, čika Josif, Jevrejin, samo reče: »Mara, danke!«

Uz put sam sretala Šapčane iz Livada kako vuku pune vreće. Savili se pod tereotom do crne zemlje. Nikog ništa ne pitam, jer znam šta vuku i odakle.

Mama je jedva dočekala da se vratim. Ispričah joj o svemu, o Nemcima da su stigli u Šabac, o onome što sam videla. Ona nato reče da je to uvek tako — nekom rat, nekom brat.

Taj ratni vihor donese i 10. maj 1941. godine. Iz bežanije smo se vratili kućama. U mlinu mnogo manje mladih ljudi. Nije prošlo više od 15 do 20 dana od ulaska Nemaca u grad i uspostavljanja okupacione vlasti, a za predsednika opštine je postavljen Branko Petrović, žitelj naše ulice i dotle činovnik u šabačkoj banci »Košnica«.

Dakle toga 10. maja stigao je u mlin nemački oficir u pratnji dva vojnika. Svi smo se uplašili šta će biti. Posmatrala sam iz dvorišta. Ubrzo su izišli zajedno sa svim Jevrejima iz mlina. Postrojili su ih u vrstu, okrenute leđima prema meni. Nemački oficir je stao pred stroj i nešto govorio. Posle nekoliko minuta, vojnik je predao neki paket starijem Jevrejinu, a ovaj ga razmotao i počeo iz njega deliti svima žute trake. Kad je i poslednji u stroju primio traku, oficir je otišao iz mlina sa svojom pratnjom. Čim su zamakli, otrčala sam u dvorište i zbunjeno, bez reči gledala u ljude. Prišla mi je jedna grupa prijatelja i pokazala trake na kojima je pisalo

»Jude«. Jedva sam nekako uspela da upitam šta je to. Oni su ćutali, oborene glave, bez reči ulazili u mlin. Mladić koga smo zvali Zoran baci traku na zemlju i poče je gaziti s besom i suzama. Gotovo svi su se povukli u mlin. Suočena sa stvarnošću, zanemela sam i otišla. Sećam se dobro da se Zoran više nikad nije pojavio na ulici sa trakom, niti je izlazio u varoš. Bio je često i gladan, ali nije hteo da ode ni do prijatelja kod kojih je stanovao na Kamičku.

Okolo mene se okupiše Cigani, moje komšije. Ispričah im o tom strašnom prizoru i onako, više za sebe rekoh: »Hitler je poludeo, ali ga svi slepo slušaju.« Cigančica Milka, lepa devojčica samouvereno reče: »Nas će štititi naš čika Branko! On je predsednik opštine. Ne bojimo se mi Nemaca!« Međutim, posle mesec dana, i Cigani su bili pozvani u opštinu. Kad su se vratili kućama, pričali su kroz suze da im je neki činovnik pročitao nemačku naredbu kojom im se ograničava kretanje po gradu. Policijski čas za njih i Jevreje kraći je nego za ostale građane. Sa trakama na rukama mogu se kretati po gradu od 7 do 18 časova. Na pijaci mogu pazariti posle 11 časova. Odmah nekako posle toga, po gradu su izlepljene plakate-obaveštenja sa gotovo istim tekstom. Predviđene su i kazne za nepoštovanje naredbe: prinudan rad.

Cigani i Jevreji su bili podjednako obespravljani. Ciganima je 19. juna zabranjeno da sviraju po šabačkim kafanama, a lekarima i zanatlijama Jevrejima naređeno je da prestanu da rade. Takva naredba bila je izlepljena i na kapiji mlina na nemačkom i srpskohrvatskom jeziku.

U mlinu se inače ne puši dimnjak. Ono malo zaliha nije dugo trajalo, pa su Jevreji više gladni nego siti. Ona dva džaka pirinča koja sam prenela iz vagona, sad su im dobrodošla. Počinju da prodaju nakit i odeću da bi se prehranili. Nikad ne mogu zaboraviti ovo: jedna Jevrejka je iskoristila priliku da mi preko ograde mlina pokaže očuvanu, gotovo novu bundu i da me zapita znam li nekoga kome može da je proda. Nisam znala ni vrednost bunde, ni kome bi je mogla prodati, ali sam joj na njeno navaljivanje preporučila neke uglednije i bogatije porodice. Sad se gotovo svako snalazio kako je znao i umeo da bi se prehranio. Stolar Josif je pravio divne drvene sandale sa četiri kaiša — »apostolke«. On ih je tako vešto pravio da se drveni đon gotovo nije čuo pri hod. Mnoge su žene išle po kućama da šiju. Plaćanje je bilo uglavnom u naturi i nešto u novcu. Za njih je bilo važno da se ishrane, jer za novac i onako nisu imali šta da kupe ni u radnjama niti na pijaci. Nemci su po radnjama sve pokupovali za svoj novac i u paketima poslali u Nemačku. Oni su gotovo odmah zaveli štednju, u prvom redu životnih namirnica: hleba, mesa, soli i šećera. U pekarama se prodavao hleb od brašna koje se zahtelo; u kasapnicama nije bilo mesa. Seljaci su retko dolazili na pijacu i prodavali nešto malo voća i povrća. Za ishranu interniraca starao se, kao i ranije, njihov odbor. Vrstu i količinu namirnica nabavljali su sami koliko su uspevali da kupe na pijaci posle 11 časova. Ukoliko su nešto nabavljali u radnjama, račune su im ovravali Nemci, pa je tek tada vršena isplata. O Jevrejima se uglavnom starao Savez jevrejskih opština sa sedištem u Rumi.

Jevreji su iz pekara dovozili na kolicima proju u dugim plehovima; bila je sva ispućala, nikakva. Izjutra su primali po jednu kutlaču nedovoljno zaslađenog čaja, a za rućak i večeru oko ćetvrt litra nekakve supe sa ponekim listom kupusa ili malo krompira, ili pasulj skuvan na vodi bez zaprške sa po nekoliko zrna. Hrana je bila loša, ali se oni nisu nikad žalili; ćutali su i trpeli. Ponekad sam nekom od njih prućila parće hleba, šolju mleka ili komad sira. Nudili su da plate, ali moja majka nije htela ni da ćuje. Veoma sam im ćesto kupovala hleb za njihov novac. Bili su neobićno zahvalni za usluge koje sam im ćinila.

Proleće miriše. Mladi internirci naglo stare. Svaki dan na licu jedna bora više. A srce mlado. Reć je o jednoj nežnoj ljubavi dvoje mladih. Oni se sreću u ćasu koji obićeo nazivamo zakasnelim, kad iza ostaje tako mnogo, a ispred je tako malo. Rastanak je dakle neminovan. Ali mada je odlućen razumom, uslećiće posle jednog tragićnog dana. Priblićava se dan kad će naši Jevreji napustiti dosadašnje prebivalište. Valjda je to kazna za ukradene trenutke nenadane sreće. Ona će neminovno stići dvoje zaljubljenih. Svako od njih dvoje nastaviće da ćivi, ali s jednom ranom više, ranom koja se nikad neće zaceliti. Sentimentalna ljubavna prića, ali ne plaćljiva kakve su onda bile u modi. Pre bi se reklo — jednostavna i potrebna, u kojoj naroćito Rudi ispoljava razumevanje. Na ogradi je osvanulo olovkom nacrtano srce probodeno strelicom, a u njemu dva slova: RD, kao potvrda nedorećene ljubavi...

Kraj jula. Jevreji su se spakovali. Sutra će ih Nemci iz mlina i magacina prebaciti kamionima u logor na Savu. Mladost ulice dogovorila se da priredi svojim prijateljima neku vrstu oproštaja, i to da rastanak bude bez suza. Letnje veće tiho i mirno, puno išćekivanja. Ako zlikovci Nemci naiću, povući ćemo se svi u dvorišta

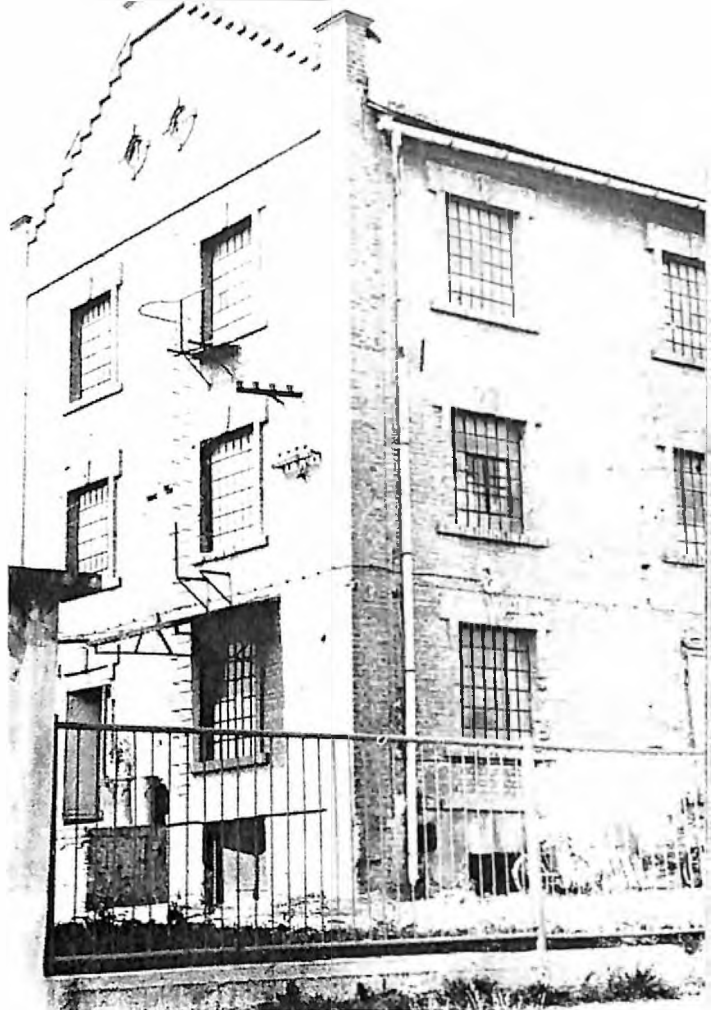
Svećano odeveni za ovu priliku i ovo vreme, mladići, devojke i deca naći će se pred mojom kapijom na klupi. Devojke sede, mladići stoje. Tu su Laza i Nikola sa violinama: tiho sviraju, a ruke im drhte. Zvuk violina razleće se kroz nemu i pustu ulicu. Razleće se setna pesma *Teško mi je zaboravit tebe*. Peva Spomenka, a svi je mi tiho pratimo. Ćitav hor. Rećaju se sentimentalne i rodoljubive pesme *Kreće se lađa francuska, Tamo daleko... i Vesel'mo se, drugovi, uz tu ćašu vina, ovaj ćivot ne traje hiljadu godina*. Krpe dogorevaju, dim guši, a komarci beće.

Veliki i potresni dogaćaji ponesu ljude. Okupacija koja je tu, okrućuje i nas i njih, odrećuje naše postupke, ostavlja nam u presudnim trenucima veoma malo izbora. Krišom sam savetovala Zoranu da mladići pobegnu u šumu i da se bore sa našima, jer svaki od njih je sposoban da nosi puću.

— Ne mogu. Sve će naše streljati ukoliko se ne zateknemo svi na broju, a Nemci znaju po spisku taćno koliko nas ima.

— Ko im je dao spiskove? — upitah.

1. Mlin u ulici Janka Veselinovića u Šapcu, u kome su bile smeštene jevrejske izbeglice

2. Zgrada magacina iz Pop-Lukine ulice u Šapcu, gde su bile smeštene jevrejske izbeglice

Пише: Љубомир Вукадиновић

СЕЋАЊЕ НА ЈЕДНОГ ФУДБАЛЕРА ИЗУЗЕТНЕ КЛАСЕ

СТРЕЛАЦ КОЈИ ЈЕ ДАО ЗАМОРИ ПЕТ ГОЛОВА

Иако је био најбољи фудбалер у Немачкој, Курт Хилковец није играо у репрезентацији зато што је био Јеврејин

Тим шабачке Мачве на једном тренингу 1939. године. Четврти слева на десно Курт Хилковец, тренер и играч, велики ас који никад није стекао светску славу

ДВЕ СМРТИ су у своје време узбудиле фудбалски свет.

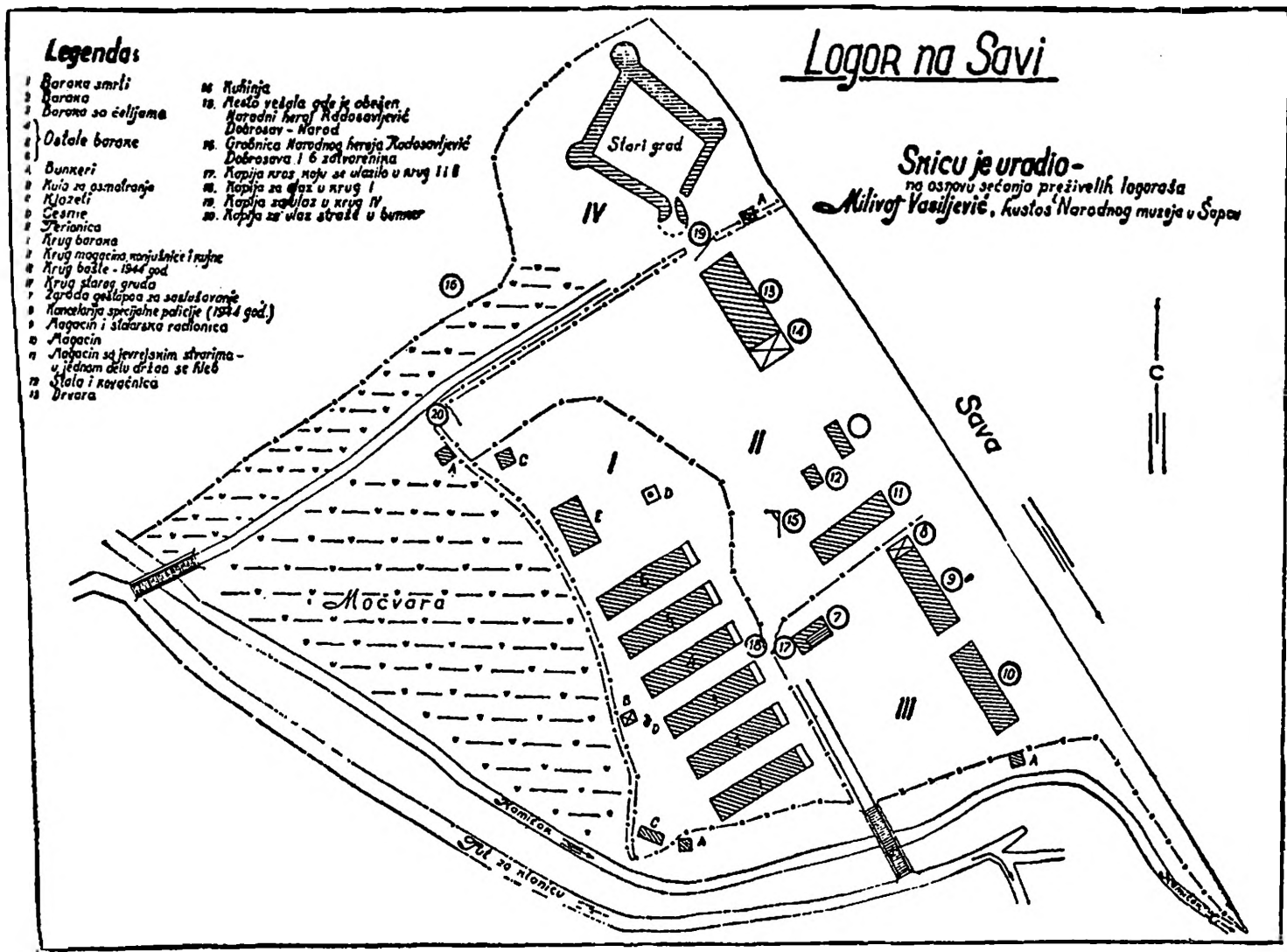
Матијас Синделар, најславније име аустријског фудбала, нађен је мртав једног јутра у стану своје веренице Јеврејке, јануара месеца 1939. године. Отровали су се гасом за осветљење.

Курт Хилковец стрељан је из немачких пушака 1941. године у селу Засавици код Подрињске Митровице.

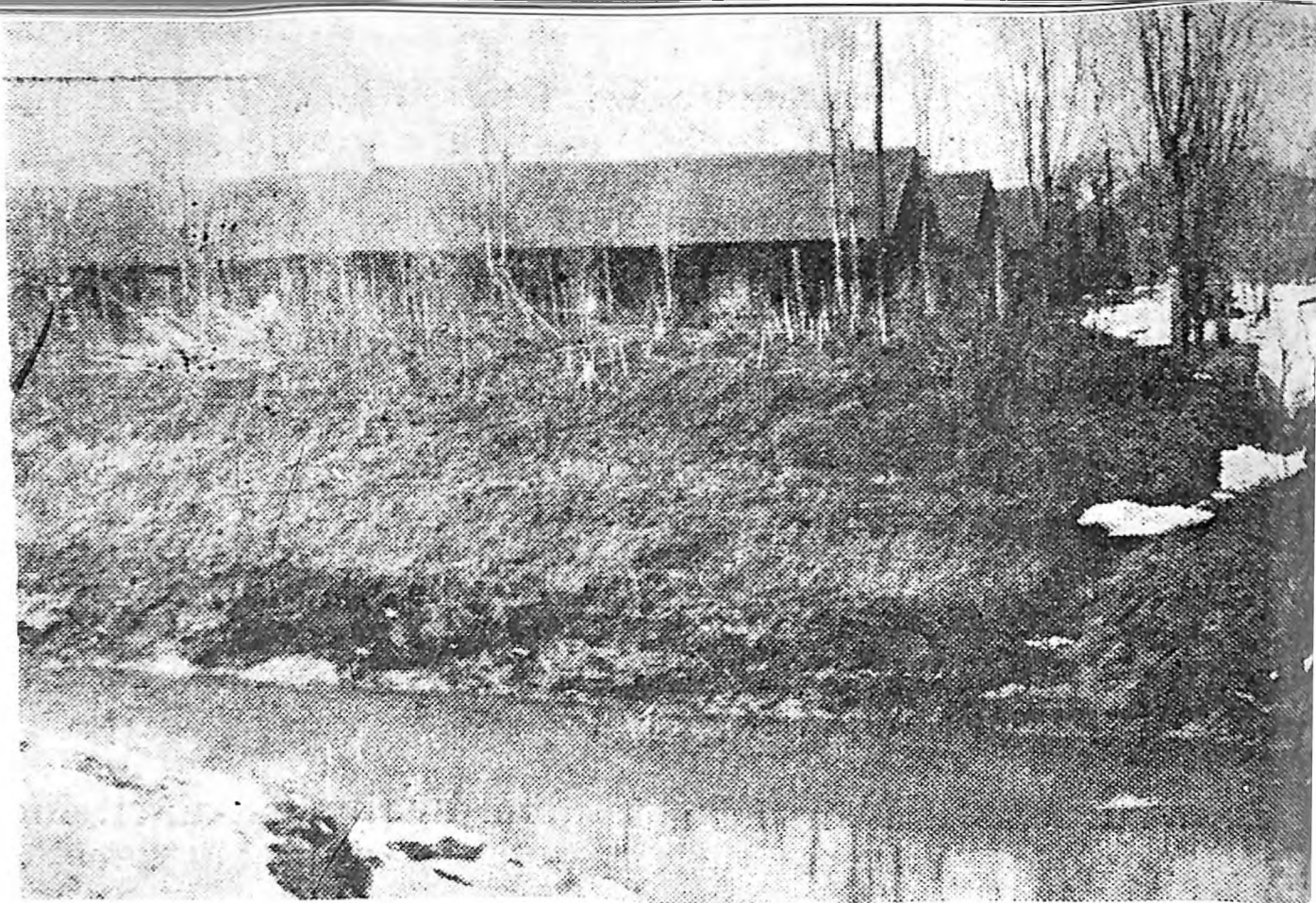
Ово је једна од најтужнијих фудбалских прича, мало позната, али дирљива прича о једном великом фудбалеру који није стекао европску фудбалску славу и поред тога што је по својим способностима био дорастао најистакнутијим асовима на међународној фудбалској арени.

Шапчани су са симпатијама прихватили избеглице из Немачке и Аустрије. Хилковец је врло брзо стекао велики број пријатеља. Фудбал стиче нова познанства и зближује људе. Мачва је у то време имала врло млад тим, у коме су играли врло даровити фудбалери. Били су веома борбени, залагали се. Поново је наишла једна генерација која је обећавала да шабачком фудбалу поврати стару славу.

Хилковец је прихватио позив да води бригу о младом тиму Мачве. Он је био изврстан тренер, али је и одлично играо, мада је имао 37 година. Проћелав, врло темпераментан, живахан, експлозиван, он се истичао дриблингом и

Skica logora na Savi kod Šapca. Skica Milivoja Vasiljevića, urađena na osnovu sećanja preživelih logoraša

3. Barake u logoru na Savi kod Šapca
snimak iz 1944 godine

4. Dr Haim Koen, obešen o električni
stub ispred zgrade Narodne banke u
Šapcu 20. avgusta 1941. godine

5. Sakupljanje žrtava sa šabačkih ulica 1941. godine

6. Jevreji i Cigani pred streljanje u Zasavici

Grupa jevrejskih izbeglica snimljena na brodu u Kladovu 1939. godine.

Ekshumacija žrtava iz Zasavice 1959. godine. Molitvu čita hazan Zoltan Beinhauer.

7. Spomenik žrtvama iz Zasavice na jevrejskom groblju u Beogradu

8. Natpis sa spomenika žrtvama iz Zasavice na jevrejskom groblju u Beogradu

ОВДЕ ПОЧИВАЈУ ПОСМРТНИ ОСТАЦИ
 ОСАМ СТОТИНА ЈЕВРЕЈА ИЗ АУСТРИЈЕ
 КОЈИ СУ НА СВОЈЕ ПУТУ ЗА СВЕТУ
 ЗЕМЉУ 25. ОКТОБРА 1941. У ОПАШУ
 МУЉИ УБИЈЕНИ ОД НАЦИСТИЧКИХ
 ЗЛОЧИНАЦА
 ОВАЈ СПОМЕНИК ПОДИЖЕ ЈЕВРЕЈКА
 ВЕРОИСТОВЕНА ОПШТИНА У БЕЧУ
 ДА СЕ НИКАДА НЕ ЗАБОРАВИ

במקום זה נקברה שמונה מאות קורבנים
 מאוסטריה שנסגו באכזרית ביד
 שבץ ביום שבת קודש לוחש לזמן
 תשיב על ידי הרוצחים הנאצים
 כדרך עלייתם לארצנו הקדושה
 גלעד זה תקים לזכרם על ידי הקהילה
 היהודית בווינה
 זכוראל תשנ"א

HIER RUHEN ACHTHUNDERT JUDEN
 AUS ÖSTERREICH DIE AUF DEM
 WEGE IN DAS HEILIGE LAND VON
 NAZISCHERGEN IN SABAC AM
 25. OKTOBER 1941 MÜCHUNGS
 ERMORDET WURDEN
 IHNEN HAT DIE ISRAELITISCHE
 KÖNIGSGEMEINDE WIEN DIESER
 DENKMAHL
 NIEMALS VERGESSEN

— Naša jevrejska uprava. Znaš, Maro, mi smo se svi u ovoj situaciji opredelili za najteži put koji je jedino ispravan. Ko pođe tim putem, postaje junak.

Takav je bio i ostao životni put bečkih Jevreja: studenta Encla, prerano uozbiljenog i uvek željnog znanja; trgovca Eda, obdarenog i osećajnog; fabričkog radnika Rudija, poletnog, vedrog, a ipak romantičarski zanesenog. Na rastanku sa ovim mladićima, od kojih je svaki na svoj način bio jednostavan, spontan i srdačan, verovatno bi malo ko od nas osetio u njima još i herojske kvalitete. A ko bi još mogao i da nasluti koliko se junaštva, snage i požrtvovanja krije u starijim ljudima i ženama iz mlina?

Sutradan ujutro stiglo je pred mlin nekoliko kamiona sa naoružanim Nemcima. Vojnici hitro iskočiše iz kamiona, a jedan, valjda neki podoficir, odsečnim korakom uđe u mlin. Ne potraja dugo, a Jevreji počеше da iznose slamarice i krevete i da tovore u kamione. Na posletku, mlađi i snažniji muškarci utovariše stolove i kazan u poslednji kamion. Žene i ljudi, okamenjeni, sa rancima na leđima, stoje i čekaju da krenu peške u logor. Stisak ruku. Suze same teku. To je nešto što je jače od nas, komšija. Svi smo potišteni. Sada je 500 ljudi manje u ulici. Nemci gledaju. Neka gledaju. Niko od nas nije se na to osvrtao.

Jevreji su zanevек napustili mlin. Ostalo je oplakano zdanje do dan-danas, a na njemu nema obeležja da su u njemu živeli i radili bečki Jevreji.

U istom danu, 1.107 Jevreja postadoše prvi logoraši u logoru na Savi. A taj logor je formiran na desnoj obali Save, tamo gde su pre rata bile vojne barake. Interirci su uredili šest drvenih baraka da bi se nekako smestili u njih. Pod u barakama bio je od zemlje, a prozorska stakla polupana, pa su Jevreji prikucali daske. Ceo prostor na kome su se nalazile barake ograđen je bodljikavom žicom.

Barake su bile duge četrdeset pet, a široke deset metara. Svaka je imala dva glavna ulaza: jedan na severoistočnoj, drugi na jugozapadnoj strani. Spolja se ulazilo u mali hodnik, iz njega u dve velike sobe. I na drugoj strani je bio isti raspored. Pored glavnih ulaza, svaka baraka je imala i dva sporedna sa bočnih strana. Na sredini barake, pred ulazima, podignuta je mala nastrešnica. Stepenicama se penjalo na trem, a iz njega se na dvojna vrata ulazilo u dve sobe koje međusobno nisu bile povezane. Svaka baraka je imala svoju nenapisanu oznaku: prva, druga, treća, četvrta, peta, šesta. U četiri barake bili su smešteni bečki Jevreji, a u dve šabački, i to posebno muškarci, posebno žene sa decom.

Sve ove barake su porušene, kao i most na jugoistočnoj strani. Nestali su nemi svedoči. Ostala je samo česma, arterski bunar, na sredini bivšeg logora.

U logor se ulazilo sa dve strane: sa jugozapadne i sa jugoistočne. Prvi most preko Kamička služio je za prelaz nemačkih oficira i vozila, a drugi, drveni pokretni most, za prelaz logoraša. Pored oba mosta stajala je nemačka straža. Kroz sredinu logora vodio je put do logorske uprave. S druge strane puta, bliže Savi,

nalazilo se više zgrada u kojima su pre rata bili smešteni pontonski čamci. U prvoj zgradi do rečice Kamičak, Nemci su držali opljačkane jevrejske stvari. U zgradi do nje bila je smeštena kuhinja u kojoj su Jevrejke spremale oskudnu hranu. U trećoj zgradi bile su vešernica i radionica u kojoj su radili Jevreji zanatlije. S desne strane puta od drvenog pokretnog mosta, Jevreji su po naređenju uprave logora prekopali zemlju i zasadili jesenje povrće (sl. 3).

Inače, Jevreji su u grupama odlazili na prinudni rad u gradu. U internatu Učiteljske škole, zadužbini Stane M. Milovanović, Nemci su imali svoju bolnicu. U bolničkim prostorijama, u Krajskomandi (koja je bila smeštena u hotelu »Zeleni venac«), u Feldkomandi (zgrada današnjeg Sekretarijata za unutrašnje poslove), u nemačkoj kasarni smeštenoj u »Zelenoj školi«, po privatnim kućama u kojima su stanovali nemački oficiri, Jevrejke su radile najgrublje poslove: ribale podove, brisale prozore i održavale sanitarne uređaje. Muškarci su prevlačili nameštaj iz jednog u drugo nemačko nadleštvo, i to sve ručno. Jednog dana srela sam čika-Josifa, stolara. Tvrdo radničko lice izbrazdano dubokim borama, ali hrabro i plemenito. Išao je po gradu u sva nemačka nadleštva, sa trakom na ruci i prskalicom na leđima, i hlornim krečom dezinfikovao klozete. Sreli smo se kad se vraćao iz varoši preko železničke stanice u logor. Neopaženo i na brzinu, na lošem srpskohrvatskom jeziku, ispričao mi je da mu je žena bolesna i da leži u logoru. Čušnula sam mu u ruku paklo cigareta i šibicu, jer nisam ništa drugo imala uza se.

Bespomoćnost Jevreja u sprovođenju nacističkog genocida ostavila je neizbrisiva sećanja. Idući ulicama porobljenog grada, u grupama, sa žutim trakama, bez stražara, Jevreji su nosili ljubav za taj grad, drvorede, prolaznike koji se usuđuju da im gledaju u oči ne plašeći se fašista u zelenim uniformama na čijim je opsaćima pisalo »Bog je s nama«, ali umesto srca imali su kamen u grudima.

Kupala sam se u blizini logora iza »Mačvinog« kupatila koje je bilo određeno samo za Nemce i folksdojčere. Kako su bili gadni! Crvena koža sa žutim pegama po rukama i leđima, riđa kosa, zle oči, uhranjeni, a svi oko njih gledaju. Svaki je nosio oko vrata lančić sa metalnom pločicom koja je dostizala do grudi. Jedni se kupaju i rashlađuju u vodi, a drugi sede pod tremom za stolovima i piju hladne špricere. Pevaju, ali ne razumem reči; sećam se još samo refrena — Lili Marlen. Nisam mogla ni da ih gledam, ni da ih slušam.

Ne potraje dugo, a iz vode iziđoše moji drugovi Jevreji, moje komšije i prijatelji. Strašno sam se obradovala. A kako i ne bih: ovo je bio prvi susret posle njihovog odlaska iz mlina. Na moje pitanje otkuda oni, Encl mi je rekao da toga dana nisu išli na rad, pa su se njih trojica dogovorili da krijući doplivaju do nas, misleći da su došli i ostali naši drugovi i drugarice. Morali su da se kriju zato što im je zabranjeno da se kupaju. O boravku u mlinu govorili su kao o lepim i sretnim danima, a sada im je strašno. Hrana užasna, ni proje nema svakog dana. Mnogo rade. Po celu noć pretovaraju teške džakove. Dalje kaže: »Naređeno nam je da niko ne sme pasti sa džakom u vodu. Ko to »namerno« učini biće streljan na licu

mesta, jer ako se vlažna pšenica naspe u šlep proklijaće do Nemačke, a to je onda otvorena sabotaža. Za jednu noć ispraznili smo sve rezerve koje su se zatele u mlinu. Sad znaš kako nam je!»

Nešto kasnije stigli su i ostali: Muša, Vera, Laza i Nikola. Svima je bilo drago kad su ugledali svoje prijatelje. Mi smo se kupali svakog lepog dana, a oni su retko kad imali priliku da pobegnu iz logora i da nam se pridruže. A nije im bilo lako da se krišom vrate u logor.

Pucnji u noći između 20. i 21. avgusta stravično su odjeknuli. Skočila sam iz postelje i otvorila prozor da bolje čujem odakle dolazi pucnjava. Majka je već bila budna. Ona me potera natrag u krevet rečima: »Hajde leži! Ko zna ko je noćas platio glavom. Možda su taoci? Zar jedan Nemačac vredi više od sto Srba? Čija li će majka zakukati? Ko zna? U ratu sve majke crnu vunu predu. Dušmani su to« — završi majka svoj monolog, a potom je uhvati neko čudno drhtanje.

Pre zore bili smo svi budni: otac, majka i ja. Nikud ne smemo iz dvorišta jer je još mrak. Nikad da svane. Najzad se na kapiji oglasi Joka. Požurivala me je da idemo po hleb, inače će se razgrabiti ako zakasnimo.

Joka, Muša i ja brzo krenemo preko Bare i jevrejske bašte pravo u pekaru Dušana Leskića. Noge nam mokre od rose, a pred zoru je padala i kiša. Žurimo i ne osećamo hladnoću. Hleb je prodavan u dvorištu pred radionicom. Dok smo stajale u redu za hleb, jedna žena je ispričala da su Nemci noćas izveli iz kuće doktora Boru Tirića i ubili ga s leđa kod arterskog bunara, na Maloj pijaci (danas je tu soliter fabrike »Zorka«). Nismo mogle verovati u takvu grozotu, ali kad smo se našle na ulici, videle smo da jedan čovek leži u krvi na kockastoj kaldrmi, a malo dalje još jedan.

Požurile smo se kući stravično uplašene. Nekako po inerciji smo krenule prema centru grada. A tamo nove strahote. Kod Narodne banke dvojica starijih Jevreja interniraca vuku ubijenog i krvavog čoveka po trotoaru prema električnom gvozdenom stubu kraj kojega su stajala druga dva Jevreja i oko stuba vezivala debeo konopac. Okrenule smo glavu, jer nismo više mogle da gledamo. Međutim, preko puta Zemljoradničke zadruge ležao je u krvi neki mladić u koporanu i čakširama.

Idemo dalje. Opet mrtvi i opet Jevreji stoje kraj njih. Kao da se sa užasom pitaju: kako izvršiti taj strašni čin? Kako obesiti ubijenog, i ko će smoći snage da to učini? Jednoj žrtvi stavljena je omča oko vrata, a ostatak konopca leži u krvi. Prolaznici žure oborene glave, a žene brišu suze kao i nas tri. Svuda samo užas. Nema reči kojima bi se to viđenje moglo ispričati. Taj dan je bio dan opšte žalosti i nemog protesta u gradu.

Već oko podne tačno se znalo ko je ubijen i obešen: doktor Bora Tirić i abadžija Milutin Jovanović izvedeni noću iz kuće; doktor Alfred-Bata Koen, iz vile Miodraga Petrovića u Vranjskoj doteran u Okružni zatvor, a odatle izveden i ubijen (sl. 4);

žitarski trgovac Rista Ukropina izveden iz kuće; na Bairu su platili glavom zemljoradnici Milutin Petrović, Milutin Misojčić, Milorad Misojčić, Nikola Perić, Dragoljub Dabić i Velimir Dukić.

Sutradan, 22. avgusta Jevreji su one iste leševe koje su samo dan ranije vešali morali da pokupe sa šabačkih ulica i da utovare na opštinska kola kojima se vuklo đubre (sl. 5). Kola su prošla našom ulicom, a iz njih su virila bosa žuta stopala, čakšire, koporan, ili žuta stegnuta pesnica streljanog mladića. Kola su išla polako kao prava pogrebna kola, samo za kolima nema uplakanih i u crno zavijenih majki, očeva, žena, braće, sestara i dece, nego ih prate Jevreji sa lopatama. Nije bilo žive duše koja nije oplakala i mrtve u kolima i žive za kolima. Ubijene su sahranili u zajedničku raku na donjošorskom groblju.

Istog dana posle podne okupili smo se ponovo na plaži. Prepričavali smo ono što se desilo u toku dana. Najpotresniji je razgovor sa Zoranom, koji sav očajan kaže za sebe da je još živ, ali se posle krvavog prinudnog rada oseća kao mrtav. On je još pod strašnim utiskom onoga što je morao da radi — da veša mrtve ljude. Toliko je bio uzrujan i nesrećan da se umalo nije srušio; pridržala sam ga u poslednjem trenutku. Kad se najzad malo pribrao, počeo je nešto smirenije da priča o dolasku šabačkih Jevreja u logor: »Ima ih šezdeset tri. Nemci su ih smestili u petu baraku, pošto su ih prethodno pretresli i oduzeli im sve što je imalo vrednost: novac, posteljno rublje, garderobu i hranu. Krojač Melamed je već prve noći oslepeo od bola i nalazi se u teškom duševnom stanju. Doktor Ruso i naši lekari Berkverk i Markus pružili su mu pomoć koliko su mogli. Svi su očajni. Ne mogu da shvate i da se pomire sa tim da su morali u logor i pored toga što im je imovina opljačkana i što su Nemcima dali još oko pola miliona dinara. Što se tiče žena, Nemci im ne daju mira. Ako ne peru vojničko rublje, onda ga krpe, prišivaju dugmađ, ili peru posteljni veš iz bolnice. Ne vade ruke iz korita. Za dan operu po sto čaršava! Sve su se mnogo promenile i omršavele.«

To je bilo naše poslednje viđenje. Junaku sa granice života poželega sam da ga sunce greje.

Život je jurio između zlokobnih žica u logoru, u prisustvu šmajsera nabijenih mecima bržim od svakog bega. U tom beznađu, ipak ih je grejala nada da će ukoliko prežive biti tri puta više sunca u slobodi koju svi očekujemo.

Početak septembra. Govori se da su partizani nadomak grada. Nemci nigde ne mrdaju, ne prave izlete u okolna sela i ne vraćaju se sa opljačkanim guskama i patkama. Voz Šabac—Koviljača ne saobraća. Železničari pričaju da su partizani zauzeli Loznicu i Banju Koviljaču. Ne čuje se pisak lokomotive, meni tako drag. Železnička stanica opustela; samo je nekoliko »klasa« postavljeno na kolosek izvan stanice, prema fabrici »Zorka«. Belogardejci čuvaju stražu.

Napad partizana očekivan je svakog dana. »Zelena škola« puna je Nemaca umesto da je puna dece, kako je želeo doktor Andra Jovanović u svome zaveštanju. Ne-

mački stražari pred školom ne dozvoljavaju vodonošama da se zadržavaju na arterskom bunaru.

Uoči 21. septembra sedeli smo na klupi pred mojom kućom i prisećali se kako su seljaci prošle godine terali stoku našim sokakom na vašar. »Gospojinski vašar« u Šapcu bio je nadaleko čuven. Uoči Male Gospođe, gotovo u svakoj kući pravljena je velika gozba. A sada nema ništa. Ovce ne bleje, govoda ne riču, prasci ne skiče u kolima. Šabac opasan žicom. Na svim prilazima gradu bunkeri, veliki kolutovi bodljikave žice, nemački stražari. Niko ne može ni u grad ni iz grada. Blokada. Čeka se čas. Misli se na partizane, na oslobođenje, na pune pekare hleba, bakalnice prepune čokolade i bombona, na pitu i štrudlu na stolu, na pasulj s rebrima u loncu. Sve to predstavlja samo prošlost.

Okupacioni dnevni list *Novo vreme* piše samo o tome kako Nemci napreduju prema Moskvi. Lažu. Sve što piše u novinama je čista laž. Po gradu izlepljene ogromne plakate: »Ko prokaže komuniste dobiće sto hiljada Nedićevih para na grade«.

Majka me pozva u kuću i ja se moradoh pokoriti preko volje. »Ko da legne s kokoškama!« pomislih, ali posle večere moradoh u krevet. Čini mi se da sam tek zaspala kad se prolomiše pucnji kroz tihu septembarsku noć. Počelo je. Već oko ponoći nestalo je svetla. Zauzeta električna centrala. Nemci brane most.

Ujutru naši svinjci osvanuše puni četnika. Sad nam je bilo jasno da od fabrike »Zorka«, preko Dudare, železničke stanice i Bare napadaju četnici. Tako dva dana gotovo se nije ni jelo, ni pilo, ni spavalo. Borba se smirila druge noći pred zoru, jer je Nemcima stiglo pojačanje iz Klenka. Borba je jenjavala. Trećeg dana čuli su se još samo pojedinačni pucnji. Ustanici su opkoljeni. Slobodarski hici zamukli su 23. septembra. Sloboda je još daleko.

Ne potraja dugo, a Nemci naoružani do zuba počеше upadati u dvorišta, u kuće, i isterivati muškarce na ulicu. Kad su ih sve pokupili, poteraše ih u dvorište »Zelene škole«. Tek negde oko podne, opštinski dobošar čika Boško poče lupati na čošku kod Kolenca. Svi potrčasmo da čujemo. On čita saopštenje: »Svi muški građani od četrnaest do sedamdeset godina moraju napustiti svoje domove i poneti sa sobom hranu za dva dana. Ko se posle jednog časa nađe u kući prikriven biće streljan!« Sve žene povikaše da su naši muškarci već isterani iz kreveta. Bilo je i takvih koji su oterani u gaćama i pidžamama. Mi nekako otrčasmo do škole, a naši sede. Zapitam oca gde je čika Branko, a on mi odgovori da su ga Nemci još jutros odveli verovatno u opštinu. Nismo mogli dalje razgovarati, jer nas je oterao Nemač stražar.

Između 12 i 16 časova, Bairčani su bili oterani na Mihailovac, a već negde oko 17 časova dogovorimo se nas nekoliko da zamolimo jednog nemačkog vojnika koji je ceo dan patrolirao našom ulicom da nam dozvoli da našima odnesemo hranu. On je pogledao na sat i rekao nam da će ga za pola sata smeniti drugi vojnik, pa

ako možemo stići do kuća i vratiti se za to vreme, onda će nam dozvoliti. U trku stignemo kući po već spremljen hleb, šerpicu, kašiku i nešto od odeće, pa opet pohitamo do vašarišta. A tamo, sećam se, kako se uđe s leve strane — naši, a sa desne — Jevreji. Svi sede. Odjednom se podiže na stotine ruku. Ne mogu da se snađem. Izvadih jedan hleb i pružih ga jednoj Jevrejci, ali me nemački vojnik odbi vičući los, los! Potom ugledah oca kako me zove rukom. Žurno mu pružih vreću. Svi moji, otac, brat i zetovi, bili su zajedno. U tom trenutku mi abadžija Ivan Gajić, pruži ključeve i zamoli da ih odnesem njegovima.

Opet trkom kući. Majke su nervozno čekale, jer se bližilo vreme smene straže. Ni jedna od nas nije imala snage da progovori od silnog umora i uzbuđenja. Tek posle predaha ispričala sam majci da sam našla oca. Niko ne zna šta će biti sa ljudima koje su Nemci pokupili. Jedni tvrde da će ih streljati, drugi se nadaju da neće. Ugledasmo Branka Petrovića, predsednika opštine, i požurismo mu u susret. Najsmelija među nama upita ga: »Čika Branko, šta će biti sa našima?« na šta on, malo govorljiv i uvek činovnički gospodstven, odreza bez trunke saosećanja: »Ne znam.« Mi se skamenismo. Ako on ne zna, ko će onda znati? Streljaće ih? Više od pet hiljada ljudi da pobiju?! Strašna misao koja zaustavi dah i sledi krv u žilama.

Kaznena ekspedicija stiže preko Save 25. septembra čak sa Lamanša iz Francuske. Rano ujutru, nemački vojnici počеше besno razvaljivati kundacima veliku kapiju na mojoj avliji u koju se sjuri nemačka komora. Jedna starija vojničina mi naredi da izvedem stoku iz štale. Potom komšije ispregoše štajerce i uvedoše u štalu. Na malu kapiju stigoše namršteni i besni esesovci. Zatražiše sobu za prenoćište. Ja sam ćutke otključala kuću, potom sam izišla na terasu i pogledala u pravcu Dudare. Učinilo mi se da u logoru na Savi vidim ženske figure. Ne mogu jasno da razaznam, jer se magla sporo diže. Uto stiže i Muša, pa počesmo zajedno gledati. Ona potvrdi da su ono Jevrejke. Sigurno su ih Nemci sinoć vratili sa Mihailovca. Radosno strčasmo niz stepenice da to kažemo mojoj majci. Ona zavrte glavom i reče: »Švabe su to, deco! Žene vratili, a ljude će streljati!«

Okolo podne dopre odnekud miris paljevine. Šta li gori? Niko ne zna. Pred veče izidem na ulicu. Joka viče: »Maro, brže! Nemci teraju žene i decu!« Lepo se vidi: žene vuku decu i nose bošče u rukama i zamiču za kafanu »Zlatna slavina«.

Šapatom se priča, jer i zidovi uši imaju, da su se partizani junački borili za svaku kuću. Neizvesnost i strah su stalno prisutni. Sutradan je kaznena ekspedicija napustila naše dvorište i krenula da seje pustoš i smrt širom Podrinja. U toku tričetiri dana, u Bari je stalno štektao mitraljez. Streljali su seljake iz Mačve. Očevidad sam strašnih prizora. Pronese se vest da je Crveni krst nekako uspeo da se pripreme paketi i za naše koji su oterani i za Jevreje. Tek tada smo saznali da su živi i da su u Jarku. Majka je odmah na brzinu spremila paket i ja krenuh da ga odnesem. Kod zelene pijace već stoje kola natovarena paketima. Otegao se red kola od opštine do kafane »Žirovni venac«, pa i dalje. Šapćanke kočijaše, a od muškaraca su ostali pekari, električari, požarci, policajci i folksdojčeri sa crnim

kukastim krstovima na beloj traci oko ruke. Na čelu tužnog karavana sedi na kolima Manda Sandić.

Pred veče su se sve Šapčanke vratile žive i zdrave. Odmah se pročulo da su Nemci terali naše trkom 23 kilometra do Jarka. Na tom krvavom putu ostalo je, kako kažu, 800 Šapčana. Kasnije se saznalo da je bilo 5.000 naših kojima su Nemci priključili 1.100 Jevreja interniraca i domaćih iz koncentracionog logora na Savi.

Sutradan su Nemci i ustaše naterali kundacima i batinama masu od preko 6.000 ljudi da trči. Da bi ih što više namučili, Jevrejima koji su se nalazili na začelju kolone naredili su da u trku s jednom zaprežnom kuhinjom izbiju na čelo kolone. U tom krvavom maršu ostalo je zanavek pet Jevreja interniraca i tri domaća.

Šapčanke opet kreću 30. septembra u Jarak po naše iznemogle, stare i bolesne. Sa jedne strane sreća, a sa druge — u Bari se opet čuje mitraljez. Krvava žetva pijanih Nemaca ne prestaje. Posle podne toga 30. septembra naši su se vratili. Na ulicama nigde žive duše. Nemačko naredenje. Roblje je pametnije od zavojevača. Iza zavesa na prozorima vire majke, sestre, supruge i deca. Svi napregli oči da bi u koloni koja se jedva kreće ili u kolima prepoznali svoje. Međutim, kolona je otišla dalje, u kasarne na Senjaku, što znači opet iza žica.

Tada je nastalo krvoproliće. Nemci samo streljaju. Jesen plače, plaču žene. Uz pomoć izdajnika, Nemci u logoru odvajaju grupu po grupu i streljaju u Velikom i Malom zabranu, u samom kasarnskom krugu, na svim stranama. Kud god se makneš — groblje. Šabac krvlju plaća slobodu, veran svojoj tradiciji iz minulih ratova.

Ujutro, Nemci teraju bečke i šabačke Jevreje da ljude koji su pobijeni u podrumu Kneževićeve kuće, zato što nisu poštovali nemačku naredbu, izvuku na ulicu i utovaraju u kola. Leševi žrtava su već zaudarali, raspadali se. Za tih nekoliko dana koliko su Jevreji proveli u logoru, Nemci su ih strašno mučili. Tukli su ih, pa onako gladne i iscrpene terali na najteže fizičke radove, mada su imali radne snage napretek. Prijatelji i poznanici jedva su uspevali da Jevrejima doture nešto hrane. Onda su ih pred veče 6. oktobra sproveli u logor na Savu.

Ne znam da li je to bila noć 12. ili 13. oktobra 1941. godine, ali bilo je vetrovito, a crni debeli oblaci premetali se jedan preko drugog kao pomahnitali. Kao da se sprema potop. Vetar je zavijao kao usred groblja. Sutradan smo dobili crne vesti kao što je bila crna prošla noć. Nemci su oterali Lazu, Nikolu, Prodana, Gagu, Buju, Svetu, Vitu i Jovu u grupi od preko stotinu ljudi — sigurno na streljanje. I opet lelek i jauci bespomoćnih porodica. Kuće u crno zavijene. Sveće dogorevaju na pragu, jer mrtvac nije u kući. Ipak u duši postoji zračak nade: možda su ih oterali u Nemačku na prinudni rad. Nada se čas budi, čas gasi, ali se sa strahom pretpostavlja da su ih Nemci streljali zajedno sa Jevrejima emigrantima i domaćima. »Sve u svemu — govorio je naš narod u to krvavo vreme — kako god se okreneš, leđa su ti ispred pušaka, revolvera, šmajsera i mitraljeza«.

Tragediji u Zasavici prisustvovalo je oko četrdeset ljudi iz grada i okoline koji su iz lagera na Senjaku oterani preko Save u Klenak, potrpani u marvene vagone i oterani u Sremsku Mitrovicu. Zbijeni, gladni i žedni, oni su samo mislili na sudnji čas, jer je to vreme bilo vreme smrti.

U zaseoku Poloj koji se nalazio između Save i puta Mačvanska Mitrovica—Zasavica iskopali su jamu dugu 202, široku 2—2,50 i duboku oko 2 metra. Nisu znali kome kopaju raku, po svemu neobičnu, koja je bila udaljena od Save oko 150, a od puta 200 metara. Svuda unaokolo mokri neobrani kukuruzi i poneka kuća bez čeljadi. Seljaci su pobjegli iz sela pred kaznenom ekspedicijom, a u dvorištima gladni psi zavijaju kao da slute najstrašnije. Nemci pobijaju pedest kočeva koji imaju isto rastojanje jedan od drugoga, a udaljeni su oko 3 metra od gomile zemlje izbačene iz rake.

Obalom Save ukaza se duga kolona izmučenih i isprebijanih ljudi (sl. 6). Jaka nemačka straža tera Jevreje i Cigane koji su doterani vozom iz Šapca. Iz kolone izvedoše partiju starijih ljudi. Svaki je morao da opkorači kočić da mu bude između nogu, a lice okrenuto prema jami. Iza njihovih leđa, udaljena oko desetak metara, nalazila se smrt — dva nemačka vojnika s puškom na gotovs. Dve smrti uperene u jedan život. Vučji poručnikov pogled zasjao je metalnim sjajem kada je osuđenima na smrt naredio da stave u ćebe sve dragocenosti koje imaju kod sebe. A ćebe su nosili ništa manji zlikovci, golobradi vojnici, pripadnici Hitlerjugenda.

Komanda: plotun. Stroj se kao pokošeno žito svalio na mokru i blatnjavu zemlju. Oficiri prilaze žrtvama i revolverskim hicima ubijaju one koji su još davali znake života. Stariji ljudi su, pušeći cigaretu napravljenu od duvanskih otpadaka istresenih iz džepova, izlazili iz stroja mirno na strelište kao da idu u posetu prijatelju rodne Poljske, Čehoslovačke, Austrije i Nemačke. Verovali su da će smrt bar mladost poštediti, produžiti joj život, nadu, a ne hod po mukama dok gleda smrti u oči.

Prvog dana su streljani bečki i šabački Jevreji, a drugog Cigani. Milorad Jelesić, zemljoradnik iz Majura, očevidac i svedok ovih zločina, bio je doveden iz šabačkog logora da zakopa streljane, pa je o svemu ispričao sledeće:

»Na sam Mioljdan izveli su mene sa grupom od četrdeset ljudi, preveli u Mačvansku Mitrovicu, a odatle u Zasavicu. Uz put smo mislili da ćemo biti streljani. Oterali su nas na Savu i zapovedili nam da sednemo. Zemljište je bilo barovito, pa smo ih molili da nas ne muče, nego da nas odmah pobiju. Jedan Nemač, koji je govorio srpski, rekao je da nas neće pobiti, nego da smo potrebni kao radnici. U tom trenutku došla je jedna nemačka četa od oko 150 vojnika. Ovde je Nemcima doteran ručak i svi su ručali. Potom je iz pravca Mitrovice privedena jedna grupa od oko 50 ljudi u građanskom odelu; poznao sam da su bili Jevreji. Pošto su predali u ćebe valjda novac i druge stvari od vrednosti, Nemci su ih streljali. Mi smo odmah trkom prišli i poubijane bacili u raku, a pre toga su nam Nemci naredili da im pretresemo džepove i sve izvadimo iz njih. Takođe da im skinemo i prstenje. Kako se prsten kod mnogih nije mogao skinuti, Nemci su mi dali klješta, pa sam sekao prstenje i davao im. Još pre bacanja u raku video sam kako su Nemci poubijanima čupali zlatne zube, kad nekome ne bi mogli da ih izvade, odvaljivali su ih cokolama. Kad je sa prvom partijom streljanih bilo gotovo, mi smo se trkom udaljili opet iza streljačkog stroja, a iz kukuruza je privođena druga partija i s njom je

postupak bio isti. U samo veče vratili su nas natrag u Sremsku Mitrovicu i svu četrdesetoricu zatvorili u jedan vagon. Sutradan smo ponovo odvedeni na isto mesto u Zaslavicu, i streljanje je počelo kao i prethodnog dana. Dok su prvog dana streljali samo Jevreje, drugog dana bilo je više naših Cigana nego Jevreja. Za sve vreme streljanja, Nemci su fotografisali žrtve pred streljanje kako opkoračuju kočeve, nas kako nosimo leševe u rake, streljački stroj i druge trenutke u vezi sa streljanjem. Prve večeri ostavili smo raku s leševima nezatrpanu, pa smo sutradan zatekli više kerova kako nagrizzaju leševe. Jedan Nemač ubio je jednog kera i rekao da su oni koji su pobijeni takođe kerovi, a ovaj pravi ker kojega je ubio jeste ubijenima brat.«

Tetka Ana je živela samo za čika-Josifa. Posle njegove smrti, ona se naprosto skamenila. Osušilo se sitno nežno lice, u besanim noćima se izgubilo nekuda. Bilo je gotovo nemoguće prepoznati nekad lepe i plemenite crte žena koje su se jedva kretale. Išle su na prinudni rad u Krajskomandu, težak ponižavajući rad, ali su se tu mogle barem ogrejati. Jadnice! Telo im boluje od studa i gladi u drvenim barakama, a duša im posrće i pada kao da je pijana od muka. Dokle će izdržati? Dokle će ih mučiti? Sve je izgubljeno i pokopano. Čeka se smrtni čas. Zima, srce puca. Oko 10 časova 26. januara 1942. godine, u dotrajaloj odeći i obući kreće grupa žena i dece preko Save u Klenak — u susret smrti. U marvenim vagonima, promrzle, Nemci ih prebacuju do Rume.

Posle su klenački železničari sa užasom pričali da su Jevrejke, gotovo potpuno promrzlih ruku, ubacile decu u vagone, a nekoliko dečjih kolica ubacili su im oni, železničari, uz udarce kundaka nemačkih vojnika i već davno poznat: los, los. Kasnije su razne priče kružile o Golgoti koju su doživele Jevrejke i njihova deca na putu smrti. Od Rume do Zemuna morali su pešice. Zima je bila ljuta, put dug, pa su manja deca padala u dubok sneg. Bela smrt je kosila. Deca su se smrzavala u naručju majki koje su pokušavale da ih zagreju svojim grudima. Majke su sahranjivale smrznutu decu na brzinu, u sneg, verujući da će ih ljudi pokopati kad grane proleće.

Supruga Kurta Hilkeveca izgubila je putem svoje troje dece. Najmlađe, koje je rođeno u Šapcu, smrznulo joj se na grudima. Majke su od bola za svojom decom gubile pamet. Pustim smrznutim putem razlegao se jauk. U bolu su čupale kosu, grebale lice, tukle se rukama u prsa. Na putu smrti ostale su smrznute i starije žene. One koje su bile mlade i snažnije stigle su u logor na Sajmištu. Ali su živele samo do maja — sve su poubijane.

Nemci su izgubili rat. Zavojevači su postali zarobljenici. Žitarski magacini Praške banke u kojima su živeli Jevreji emigranti postali su lager za zarobljene Nemce. Kad su ubijali nedužne ljude, oni nisu ni slutili da će sopstvenim rukama prebirati njihove kosti i stavljati ih u humke koje su postale svetilišta.

Zločine nacizma prema Jevrejima vreme briše iz svesti i sećanja ljudi. Kad je reč o najmasovnijim, najhladnokrvnijim i najmonstruoznijim zločinima u istoriji čovečanstva, samo jedan zločin može imati izuzetnu težinu: to je zločin svesnog zaborava smrti šest miliona Jevreja.

**SPISAK ŠABAČKIH JEVREJA I JEVREJA IZBEGLICA
KOJI SU UBIJENI U ZASAVICI OKTOBRA 1941. GODINE**

1. *Abinun* Josef, službenik, 35 god., iz Šapca
2. *Abinun* Samuilo, student, 19 god., iz Šapca
3. *Abinun* Alfred, student 17 god., iz Šapca
4. *Abrahamović* Berta, rođ. 2. VI 1894.
5. *Abrahamović* Salomon, rođ 1. X 1893. u Nemačkoj
6. *Adižes* Rabiner, 56 god., iz Šapca
7. *Adižes* Sofija, domaćica, 40 god., iz Šapca
8. *Adižes* Amada, učenica, 20 god., iz Šapca
9. *Adižes* Margareta, učenica, 18 god., iz Šapca
10. *Adižes* Rachela, krojačica, 25 god., iz Šapca
11. *Adižes* Reina, dete, 13 god., iz Šapca
12. *Adižes* Sarah, domaćica, 23 god., iz Šapca
13. *Albahari* Salomon, trgovac, 73 god., iz Šapca
14. *Albahari* Bukas, domaćica, 63 god., iz Šapca
15. *Aleksander* Herbert, rođ. 6. IX 1904.
16. *Aleksander* Ruth, rođ. 14. III 1911.
17. *Altman* Leo, rođ. 9. II 1919
18. *Altman* Maksimilian, rođ. 13. I 1907.
19. *Amzanowsky* Aron, rođ. 6. VIII 1893. u Dancingu
20. *Amzanowsky* Sima, rođ. 15. X 1892.
21. *Antserl* Rosa, rođ. 16. VIII 1908.
22. *Antserl* Oskar, rođ 2. V 1897.
23. *Aschenbrenner* Margarete, rođ. 24. XI 1915.
24. *Aufrichtig* Egon, rođ. 7. II 1907.
25. *Austerer* Moses, rođ. 25. VIII 1896.
26. *Avramović* Ascher, zubni tehničar, 20 god., iz Šapca
27. *Avramović* Jakob, trgovački službenik, 27 god., iz Šapca
28. *Batscha* dr Albert, rođ. 3. X 1885.
29. *Baile-Malke* Mader, rođ. 13. X 1891.
30. *Bader* Lydia, rođ. 11. XII 1921.
31. *Bader* Pavel, rođ. 15. VII 1920. u Slovačkoj
32. *Back* Arpad, rođ. 21. II 1909.
33. *Bana* Moses, rođ. 21. IV 1897.
34. *Baner* Haim, rođ. 17. X 1885.
35. *Bararon* Jakob, Ilmar, 49 god., iz Šapca
36. *Bararon* Rosa, domaćica, 50 god., iz Šapca
37. *Bararon* Eugenia, dete, 10 god., iz Šapca
38. *Bauchbar* dr Israel-Hans, rođ. 13. I 1890.
39. *Barsaj* Ester, rođ. 2. X 1892.
40. *Bartz* Margot, rođ. 26. II 1913.
41. *Baron* Elias, rođ. 10. VII 1897.
42. *Barbe* Alfred, rođ. 19. V 1907.
43. *Bär* Walter, rođ. 5. III 1911.
44. *Baran* Mehia, rođ. 18. VII 1899.
45. *Baran* Heinrich, rođ. 18. III 1891.
46. *Bassist* Otto, rođ. 6. IX 1911.
47. *Bassist* Berta, rođ. 19. I 1914.
48. *Batsa* Blanka, rođ. 23. VII 1894.
49. *Bazman* Otto, profesor
50. *Bauber* G., profesor
51. *Bauer* Alice, rođ. 16. XII 1919.
52. *Bauer* Rolf, rođ. 25. V 1920.
53. *Bauer* Walter, rođ. 25. XII 1909.
54. *Bauer* Walter, rođ. 19. III 1920.
55. *Baumann* Paul, rođ. 5. II 1922.
56. *Baumgarten* Irma, rođ. 1. VI 1887.
57. *Baumgarten* Josef, rođ. 21. IX 1900.
58. *Baumwoll* Simon, rođ. 21. IX 1900.
59. *Baumfeld* Friedrich-Egon, rođ. 13. IX 1915.
60. *Beer* Anna, rođ. 27. X 1884.
61. *Beer Berthold*, rođ. 5. IV 1923.
62. *Beer* Frieda, rođ. 22. VI 1911.
63. *Benner* Haja, rođ. 17. V 1888.
64. *Becksmann* Alfred, rođ. 10. IV 1912.
65. *Bendit* David-Karl, rođ. 18. VII 1891.
66. *Berényi* Ilona, rođ. 24. VII 1900, iz Francuske
67. *Berger* Edith, rođ. 25. VI 1921.
68. *Berger* Helene, rođ. 14. III 1884.
69. *Bergeld* Adam
70. *Bergmann* dr Herbert, rođ. 6. X 1918.
71. *Bergmann* Emilie, rođ. 8. V 1895.
72. *Bergmann* Otto, rođ. 30. I 1885, iz Nemačke
73. *Bernbach* Adolf, rođ. 11. III 1893, iz Poljske
74. *Bernstein* Rachel, rođ. 7. VII 1889, iz Nemačke
75. *Bernstein* Thea, rođ. 4. VIII 1922.
76. *Berkmann* Julius, rođ. 15. IV 1886, iz Nemačke

77. *Bergwerk* Felicia, rođ. 20. V 1898.
 78. *Bergwerk* dr Salo, rođ. 17. I 1896.
 79. *Blatt* Kaja, rođ. 2. X 1897, iz Poljske
 80. *Blaustein* Edmund, rođ. 22. IX 1915.
 81. *Blitz* Rosalie, rođ. 26. XII 1860.
 82. *Bloch* Eugen, rođ. 31. III 1893.
 83. *Bloch* Margot, rođ. 4. X 1919.
 84. *Bloch* Hermann, rođ. 2. IX 1914.
 85. *Blumenthal* Judith, rođ. 12. X 1909,
 iz Nemačke
 86. *Blumenthal* Lilli, rođ. 13. VIII 1918,
 iz Nemačke
 87. *Böhm* dr Oskar, rođ. 25. I 1891.
 88. *Bohrer* Max, rođ. 18. VII 1922.
 89. *Bolezk* Minna, rođ. 12. II 1900.
 90. *Bolezk* Noah, rođ. 23. IX 1905.
 91. *Boschković* Karl, rođ. 14. X 1906.
 92. *Braslawsky* Margarete, rođ. 6. X
 1893.
 93. *Bialogowsky* Hersch, rođ. 20. V
 1919.
 94. *Bialostozky* Max, rođ. 1. IV 1893.
 95. *Bindenfeld* Robert, rođ. 16. III 1921.
 96. *Bichler* Wilhelm, rođ. 27. II 1915.
 97. *Breier* Sigmund, rođ. 29. IX 1884,
 iz Beča
 98. *Breier* Gustav, rođ. 9. III 1893.
 99. *Breier* Hilda, rođ. 14. VII 1904.
 100. *Breiter* Abraham, rođ. 1. VIII 1903.
 101. *Brenner* Lilli, rođ. 8. VI 1921.
 102. *Brenner* Anna-Edith, rođ. 28. V 1921,
 iz Mađarske
 103. *Brestiker* Jakob, rođ. 27. XI 1918.
 104. *Brettholz* Norbert, rođ. 17. IV 1920.
 105. *Brings* Liese, rođ. 11. XII 1921, iz
 Nemačke
 106. *Brod* Aleksander, ing. (protokol)
 107. *Brodski* Flora, rođ. 22. IV 1901.
 108. *Brocsky* ing. Aleksandar, rođ. 7. I
 1900.
 109. *Broner* Rachele, rođ. Speiser, iz
 Luka Mala (Poljska)
 110. *Broner* Rosa, rođ. 12. XI 1921.
 111. *Broner* Jakob, rođ. 11. XI 1932.
 112. *Brunner* Leonora, rođ. 13. XI 1921.
 113. *Brunner* Eva, rođ. 1. V 1904.
 114. *Brunner* Hugo, rođ. 20. XII 1893.
 115. *Brunner* Rosa, rođ. 4. IX 1898.
 116. *Brunner* Emil, rođ. 2. VI 1893.
 117. *Burnstein* Rifka, rođ. 13. III 1900.
 118. *Burnstein* Wolf, rođ. 27. VIII 1901.
 119. *Buchelović* Robert, Beč (protokol)
 120. *Bucković* Norbert, rođ. 7. V 1912.
 121. *Battel* Rena, rođ. 26. VII 1920.
 122. *Damit* Joachim, rođ. 17. V 1903.
 123. *Danziger* Eugen, rođ. 6. VI 1921.
 124. *Banker* Fredo, rođ. 21. II 1900.
 125. *Danemark* Abraham, rođ. 23. VIII
 1887.
 126. *Dasche* Hermann, rođ. 23. II 1910.
 127. *Daskalović* Elizabeth, rođ. 18. XI
 1901.
 128. *Daskalović* Samuel, rođ. 26. I 1902.
 129. *Datz* Sarah, rođ. 2. XII 1902.
 130. *Datz* Hermann, rođ. 28. XI 1896.
 131. *David* Marcel, rođ. 16. III 1920.
 132. *David* Otto, rođ. 16. IX 1904.
 133. *David* Werner, rođ. 27. VI 1904.
 134. *David* Martha, rođ. 15. I 1921.
 135. *David* Grete, rođ. 6. VII 1897.
 136. *David* Wilhelm, rođ. 19. IX 1909.
 137. *David* Luise, rođ. 6. XI 1921.
 138. *Dermer* Abraham, rođ. 4. VI 1897.
 139. *Dresner* Bernhard, rođ. 29. IX 1905.
 140. *Deutsch* Bernhard, rođ. 3. III 1911.
 141. *Deutsch* Johann, rođ. 3. V 1912.
 142. *Deutsch* Edith, rođ. 22. X 1921.
 143. *Deutsch* Beno, rođ. 14. III 1884, iz
 Beča
 144. *Deutsch* Fritz, rođ. 26. XII 1923.
 145. *Deutsch* Ernst, rođ. 22. IX 1920.
 146. *Deutsch* Heinrich, rođ. 24. I 1922.
 147. *Deutsch* Ignatz, rođ. 27. IV 1911.
 148. *Diamant* Adolf, rođ. 6. X 1913.
 149. *Dodal* Rifka, rođ. 20. V 1918.
 150. *Donskoj* Max, rođ. 13. V 1900.
 151. *Dorfmann* Jakob, rođ. 14. VII 1884.
 152. *Dorfmann* Rebeka, rođ. 16. II 1919.
 153. *Dorfmann* Adolf, rođ. 16. II 1919.
 154. *Dornreich* Hans, rođ. 26. I 1892.
 155. *Dornreich* Marianne, rođ. 5. VI
 1898.
 156. *Dortort* Haim-Fischel, rođ. 26. III
 1897.
 157. *Drucker* Gertrude, rođ. 13. VI 1918.
 158. *Drucker* Ernst, rođ. 3. VII 1913.
 159. *Dvoriansky* Vera, rođ. 25. XII 1897.
 160. *Dvoriansky* Daisy, rođ. 14. III 1919.
 161. *Dvoriansky* Walter, rođ. 21. X 1919.
 162. *Eckstein* Heinrich, rođ. 19. V 1920.
 163. *Edel* dr Jakob, rođ. 20. V 1887.
 164. *Edel* Gisa, rođ. 24. XII 1892.
 165. *Eger* Fritz, rođ. 23. XI 1904.
 166. *Eger* Moses, rođ. 11. XI 1905.
 167. *Eger* Gertrud, rođ. 11. XI 1905.
 168. *Egert* Lilli, rođ. 29. II 1920.
 169. *Ehrenkranz* Heinrich, rođ. 13. III
 1905.
 170. *Ehrlich* Ester, rođ. 17. III 1892.
 171. *Ehrlich* Erwin, rođ. 1. V 1913.
 172. *Ehrlich* Kurt, 6. II 1912.
 173. *Ehrlich* Bruno, rođ. 25. VII 1910.

174. *Ehrmann* Max, rođ. 24. VII 1906.
 175. *Eisenhammer* Robert, rođ. 10. X 1895.
 176. *Eisland* Etel, rođ. 31. X 1897.
 177. *Ellbogen* Lothar, rođ. 19. VI 1900.
 178. *Elefant* Rifka, rođ. 10. X 1913, iz Mađarske
 179. *Elefant* Ladislaus, rođ. 17. III 1916.
 180. *Eisner* Dušan (protokol)
 181. *Ellenberg* Gerson, rođ. 2. III 1879.
 182. *Elias* Edmund, rođ. 24. VI 1884.
 183. *Elias* Irma, rođ. 28. V 1890.
 184. *Engel* Edith, rođ. 20. VI 1904, iz Nemačke
 185. *Engel* Blanka, rođ. 21. IV 1915.
 186. *Engel* Oskar, rođ. 1. XI 1896.
 187. *Engel* Grete, rođ. 23. VI 1884.
 188. *Engelmann* Moses, rođ. 7. XII 1889.
 189. *Engelmann* Lea, rođ. 30. IX 1891.
 190. *Engelmann* Cilli, rođ. 1. IV 1912.
 191. *Engelmann* Mirianna, rođ. 1. IV 1912.
 192. *Engler* Edith, rođ. 20. VI 1904.
 193. *Engler* Alfred, rođ. 16. VIII 1900.
 194. *Eppler* Felix, rođ. 10. II 1922.
 195. *Epstein* Perl, rođ. 7. V 1895.
 196. *Epstein* Viktor, rođ. 12. I 1893.
 197. *Epstein* Erich, rođ. 19. VI 1919.
 198. *Ereitner* Robert, rođ. 13. XI 1887.
 199. *Erlbaum* Hans Moritz, rođ. 14. XII 1889.
 200. *Eugen* Juda, rođ. 31. X 1899.
 201. *Fabian* Max, rođ. 24. VIII 1916.
 202. *Feder* Tommy, rođ. 30. III 1910.
 203. *Feder* Hermann, rođ. 20. X 1906.
 204. *Feigl* Erich, rođ. 2. IV 1908.
 205. *Feintuch* Paul, rođ. 24. XI 1911.
 206. *Feldmann* Hilda, rođ. 21. I 1890.
 207. *Fenichtel* Otto, rođ. 23. XII 1920.
 208. *Feral* Bruno, rođ. 9. VI 1920.
 209. *Ferri* Otto, rođ. 23. XII 1920.
 210. *Ferschko* Rosa, rođ. 12. V 1921.
 211. *Ferschko* Edith, rođ. 27. VII 1915.
 212. *Ferschko* Erwin, rođ. 5. VI 1915.
 213. *Feuerstein* Wolf, rođ. 4. VII 1893.
 214. *Feuerstein* Jetty, rođ. 30. X 1983.
 215. *Fieselson* Isak, rođ. 14. VIII 1893.
 216. *Figdor* Elsa, rođ. 20. VI 1908.
 217. *Figdor* Regina, rođ. 16. II 1890.
 218. *Figdor* Ernst, rođ. 24. VII 1916.
 219. *Finder* Lisa, rođ. 2. IX 1921.
 220. *Fingerhut* Salomon, rabin iz Rume
 221. *Fink* Josef Moses, rođ. 12. VI 1906.
 222. *Fink* Walter, rođ. 17. VI 1909.
 223. *Fink* Faite, rođ. 13. XII 1900.
 224. *Fischer* Paul, rođ. 1. I 1922.
 225. *Fischer* Gideon, rođ. 5. X 1918.
 226. *Fischer* Serena, rođ. 19. V 1903.
 227. *Fischer* Saul, rođ. 18. VI 1896.
 228. *Fischer* Gisela, rođ. 13. IX 1917.
 229. *Fischer* Eduard, rođ. 6. XII 1917.
 230. *Fiscks* Lucy, rođ. 30. VI 1921.
 231. *Fiscks* Stella, rođ. 1. VI 1900.
 232. *Fiscks* Ignatz, rođ. 17. XI 1893.
 233. *Flaschner* Egon, rođ. 23. XI 1890.
 234. *Flesch* Leopold, rođ. 1. XII 1920.
 235. *Fluss* Erich, rođ. 16. II 1922.
 236. *Fotel* Hanni, rođ. 29. X 1913.
 237. *Forstenzer* Margarete, rođ. 30. X 1893.
 238. *Forstenzer* Paul, rođ. 16. IX 1891.
 239. *Frankfelder* Josef, rođ. 30. XI 1920.
 240. *Frankfurter* Sophie, rođ. 5. III 1919.
 241. *Frankfurter* Heinrich, rođ. 3. I 1919.
 242. *Frankfurt* ing. Sigmund, rođ. 15. IV 1889.
 243. *Freud* dr Erich, rođ. 25. IX 1896.
 244. *Freud* Frederike, rođ. 7. XI 1896.
 245. *Freud* Hans, rođ. 8. IX 1907.
 246. *Freund* Margarete, rođ. 23. X 1908.
 247. *Fried* dr Kurt, rođ. 21. I 1911.
 248. *Fried* Arnold, rođ. 15. IX 1916.
 249. *Fried* Gotthold, rođ. 9. V 1881 (Ephraim)
 250. *Fried* Hans, rođ. 11. II 1902.
 251. *Friedel* Ernst, rođ. 1903, iz Nemačke
 252. *Friedland* Louise, rođ. 8. V 1920.
 253. *Friedfertig* Abraham, rođ. 13. III 1900. ili 1909.
 254. *Friedmann* Aron, rođ. 15. III 1888.
 255. *Friedmann* Vera, rođ. 19. X 1921.
 256. *Friedmann* Isak, rođ. 13. VII 1913.
 257. *Friedmann* Emil, rođ. 24. X 1895.
 258. *Friemet* Simon, rođ. 2. VII 1913.
 259. *Fromm* Leib, rođ. 14. IV 1907.
 260. *Fromm* Anna, rođ. 20. XI 1911.
 261. *Fuchs* Heinrich, rođ. 16. III 1905.
 262. *Fuchs* Aurelia, rođ. 27. I 1909.
 263. *Fuchs* Erwin, rođ. 21. XII 1919.
 264. *Fuchs* Leo, rođ. 27. VI 1882.
 265. *Fuchs* Gertrude, rođ. 25. I 1921.
 266. *Fuhrmann* Alfred, rođ. 16. II 1921.
 267. *Fürst* Edith, rođ. 1. VII 1894.
 268. *Fürstenberg* Marian, rođ. 17. XI 1917.
 269. *Fürstenberg* Martha, rođ. 19. II 1924.
 270. *Gans* Oskar, rođ. 19. XI 1896.
 271. *Gans* Fradella, rođ. 16. XII 1896.
 272. *Gänser* dr Moses, rođ. 21. XII 1889.
 273. *Gänser* Rachela, rođ. 5. V 1902.
 274. *Gelbard* Batja, rođ. 1. VII 1896.

275. *Gelbard* Arie-Leib, rođ. 16. VIII 1889.
276. *Gelbberger* Theodor, rođ. 23. II 1921.
277. *Geller* Alfred, rođ. 20. IX 1926, Beč
278. *Geri* Heinrich, rođ. 16. I 1912.
279. *Gerschen* Gerhard, rođ. 1. VII 1920.
280. *Gerson* Minna, rođ. 21. IX 1920.
281. *Gerecht* Eiseg, rođ. 11. II 1887.
282. *Gerecht* Rosa, rođ. 16. XII 1886.
283. *Gidić* Gedalja, domaćica, 20 godina, iz Šapca
284. *Gidić* Naum, trgovac, 49 godina, iz Šapca
285. *Gidić* Delisia, domaćica, 20 godina, iz Šapca
286. *Gidić* Samulilo, dete, 7 godina, iz Šapca
287. *Gidić* Fatima, domaćica, 43 godine, iz Šapca
288. *Gigulsky* Wolf, rođ. 1. XII 1898, iz Rusije
289. *Glaser Max*, iz Beča (protokol)
290. *Glaser* Walter, rođ. 28. XII 1912.
291. *Glausbauer* Josef, rođ. 13. XI 1921.
292. *Glück* Erich, rođ. 26. XI 1918.
293. *Glück* Lotte, rođ. 3. VI 1925.
294. *Glückmann* Hanna, rođ. 14. XII 1893.
295. *Glückmann* Adolf, rođ. 25. XI 1888.
296. *Glücksellg* Hugo, rođ. 6. I 1914.
297. *Goldberg* Richard, rođ. 4. IV 1914.
298. *Goldenberg* Gustav, rođ. 28. II 1913.
299. *Goldberg* Berta, rođ. 15. V 1895.
300. *Goldberg* David, rođ. 30. IV 1895.
301. *Goldschmidt* Eduard, rođ. 2. IX 1914.
302. *Goldschmidt* Wilhelm, rođ. 13. XII 1899.
303. *Goldschmidt* Anna, rođ. 27. VII 1908.
304. *Goldschmidt* Rosa, rođ. 27. X 1897.
305. *Goldschmidt* David, rođ. 15. XI 1889.
306. *Gottesmann* Haim (Hermann), rođ. 3. XII 1885, iz Beča
307. *Gotesmann* Sima, rođ. 14. VI 1896.
308. *Gottesmann* Pinkas, rođ. 25. III 1897.
309. *Gottlieber* Chaim Kurt, rođ. 25. V 1921. Beč
310. *Gottlieb* Greta, rođ. 19. VII 1908.
311. *Gottlieb* Alexander, rođ. 29. XII 1904.
312. *Goldring* Eduard, rođ. 2. IX 1914.
313. *Gorlitzer* Alter, rođ. 7. X 1902.
314. *Graf* Grete, rođ. 5. III 1897.
315. *Granek* Simon, rođ. 15. V 1911.
316. *Grebler* Sabse Sigmund, rođ. 12. V 1899.
317. *Griffel* Alfred, rođ. 24. VII 1908.
318. *Groiner* Kurt, rođ. 21. XII 1921.
319. *Gröniger* Ida, rođ. 27. III 1887.
320. *Grossfeld* Sarul, rođ. 24. I 1900.
321. *Gruber* Gusta, rođ. 19. V 1895.
322. *Gruber* Moses, rođ. 28. XII 1888.
323. *Grünberger* Herbert, rođ. 17. X 1920.
324. *Grünfeld* Wilhelmina, rođ. 23. II 1921.
325. *Grünfeld* Regina, rođ. 23. II 1921.
326. *Grünstein* Tibor, rođ. 25. I 1915.
327. *Günsberger* Julius, trgovac, 73 god., iz Šapca
328. *Gutstein* Leo, rođ. 20. IX 1922.
329. *Guttman* Freidle, rođ. 16. IV 1905, iz Poljske
330. *Guttman* Bär, rođ. 19. II 1907.
331. *Haas* Hans, rođ. 1. I 1912.
332. *Haber* Josefina, rođ. 11. VI 1921.
333. *Haber* Max, rođ. 10. II 1919.
334. *Hacker* Alfred, rođ. 1. XI 1914.
335. *Hacker* Helene, rođ. 5. VIII 1892.
336. *Hacker* Josef, rođ. 23. I 1890.
337. *Hacker* Hilde, rođ. 16. IX 1913.
338. *Hacker* Samuel, rođ. 6. VI 1908.
339. *Hacker* Malvine, rođ. 12. IX 1896.
340. *Hacker* Siegfried, rođ. 11. XII 1912, iz Nemačke
341. *Hacker* Arnold, rođ. 14. VI 1882.
342. *Hacker* Johanna, rođ. 23. VIII 1889.
343. *Hoffmann* Leopold, rođ. 17. VII 1906.
344. *Hahn* Fanny, rođ. 9. V 1889.
345. *Hahn* Berthold, rođ. 11. IX 1891.
346. *Hahn* Robert, rođ. 18. VII 1910.
347. *Hambach* Fedor
348. *Helpert* Rosa, rođ. 17. I 1909.
349. *Halbkran* Franz, rođ. 10. XI 1913.
350. *Hamm* Josefina, rođ. 7. I 1902.
351. *Hamber* Antonia, rođ. 15. IV 1898.
352. *Hamber* Hugo, rođ. 23. III 1889.
353. *Hammerstein* Gerda, rođ. 21. IV 1914.
354. *Hammerstein* Fritz, rođ. 12. IX 1906.
355. *Hana* Rachela, rođ. 15. III 1896.
356. *Handler* Heinrich, rođ. 29. V 1920.
357. *Hand* Margarete, rođ. 24. VIII 1902.
358. *Hand* dr Richard, rođ. 2. I 1891.
359. *Hartmann* Hans, rođ. 19. XII 1913.
360. *Harmann* Maria, rođ. 29. XII 1891.
361. *Harmann* Juda, rođ. 19. XI 1888.
362. *Hass* Greta, rođ. 5. VIII 1922.
363. *Hasserl* Rosa, rođ. 24. IX 1890.
364. *Haas* Moritz, rođ. 20. II 1879.

365. *Hauser* Georg, rođ. 18. X 1913, Beč
 366. *Hauser* Grete, rođ. 7. VI 1912.
 367. *Hauser* Oskar, rođ. 14. X 1901.
 368. *Hauser* Cilly, rođ. 9. V 1901.
 369. *Hauser* Oswald, rođ. 8. I 1919.
 370. *Hauser* Berta, rođ. 18. V 1892.
 371. *Hauser* Gottfried, rođ. 26. III 1882.
 372. *Hecht* Siegfried, rođ. 3. III 1905.
 374. *Heimbacher* Eli
 375. *Heilbrunn* Kurt, rođ. 24. VII 1913.
 376. *Helmrich* Herbert, rođ. 13. I 1922.
 377. *Helfer* Heinrich, rođ. 9. X 1919.
 378. *Held* Heinz, rođ. 10. VI 1922.
 379. *Held* Alice, rođ. 8. XII 1921.
 380. *Held* Siegfried, rođ. 20. XII 1900.
 381. *Hönig* Hans, rođ. 29. XII 1914.
 382. *Hönig* Livia, rođ. 11. V 1888.
 383. *Hönig* Matje, rođ. 25. XI 1888.
 384. *Herschenbaum* Naftali, rođ. 4. IX 1921.
 385. *Hermann* Kurt, rođ. 26. I 1920.
 386. *Hermann* Paul, iz Padeborna (protokol)
 387. *Hertz* Manfred, rođ. 26. II 1923.
 388. *Hess* Otto-Sami, rođ. 22. II 1923.
 389. *Hess* Selma, rođ. 14. III 1919.
 390. *Hess* Benő, rođ. 19. IX 1914.
 391. *Hertze* Nelly, rođ. 21. X 1917.
 392. *Hertze* Hans, rođ. 14. IV 1907.
 393. *Herschmann* Leonora, rođ. 4. XI 1920.
 394. *Herschmann* Georg, rođ. 22. V 1918.
 395. *Herschel* Siegfried, rođ. 29. V 1918.
 396. *Herschel* Josef, rođ. 9. V 1905.
 397. *Hofmeister* Klara (?)
 398. *Hochhaus* Alfred, rođ. 19. XII 1909.
 399. *Hofmann* Cipolea, rođ. 16. IX 1888.
 400. *Hofmann* Wolf, rođ. 15. VIII 1885.
 401. *Hollenberg* Mordko, rođ. 6. II 1909.
 402. *Holz* Gertrude, rođ. 3. XI 1920.
 403. *Holz* Johanna, rođ. 27. V 1912.
 404. *Horowitz* Israel, rođ. 6. XII 1895.
 405. *Husserl* Marsel, rođ. 21. VIII 1889.
 406. *Hilković* Wilhelm, rođ. 14. V 1912.
 407. *Hilković* Irma, rođ. 24. VIII 1914, sa 3 dece, dvoje je došlo, a treće je rođeno u Šapcu
 408. *Hilković* Kurt, rođ. 25. XI 1911.
 409. *Hirschenhauser* Eugenie, rođ. 15. II 1922.
 410. *Hirschhorn* Bernhard, rođ. 1. III 1920.
 411. *Hirsch* Fritz, rođ. 27. VII 1920.
 412. *Hirschl* Margarete, rođ. 26. IX 1916.
 413. *Hirschl* Samuel, rođ. 27. X 1909.
 414. *Hirsch* Hildegard, rođ. 2. III 1919.
 415. *Hirsch* Martin, rođ. 10. VI 1915.
 416. *Hirsch* Mayer, rođ. 28. IX 1889.
 417. *Hvat* (Chwat) Mardo, rođ. 28. IX 1894.
 418. *Immergut* Herta, rođ. 12. IX 1921.
 419. *Jäger* Ignatz, rođ. 6. XI 1916.
 420. *Jakob* Ilsa, rođ. 31. XII 1922.
 421. *Jakobi* Rachel, rođ. 28. VI 1901.
 422. *Jakob* Jack, industrijalac, 60 god., iz Šapca
 423. *Jakob* Sarina, domaćica, 53 god., iz Šapca
 424. *Jakubitz* Nathan, rođ. 6. IV 1915.
 425. *Jedlinsky* Walter, rođ. 7. IV 1916.
 426. *Jakobowitsch* Mikulas, rođ. 8. XII 1920, iz Nemačke
 427. *Joffe* Manfred, rođ. 3. I 1921.
 428. *Jecić* (Jetzitsch) Tauba, rođ. 3. IX 1889.
 429. *Joachimson* Agnas, rođ. 28. VII 1908.
 430. *Joachimson* Franz, rođ. 31. XII 1912.
 431. *Julius* dr Leopold
 432. *Jungleib* Elka, rođ. 4. XII 1917.
 433. *Kachane* Wolf, rođ. 23. I 1895.
 434. *Kachan* Mosche, rođ. 27. I 1919, iz Mađarske
 435. *Kahn* Eva, rođ. 31. VII 1920.
 436. *Kahn* Helmut, rođ. 25. XII 1913, iz Nemačke
 437. *Kahn* Wolfgang
 438. *Kagan* Leon, rođ. 19. IX 1903.
 439. *Kaiser* Barthold, rođ. 12. IV 1921.
 440. *Kalisky* Hans, rođ. 18. IX 1919.
 441. *Kamlot* Fanny, rođ. 26. VI 1886.
 442. *Kanditor* Haim Isak, rođ. 25. V 1909.
 443. *Kanditor* Mali, rođ. 10. IV 1890.
 444. *Kandel* Pinkas, rođ. 15. II 1907.
 445. *Karpeles* Maria, rođ. 29. XI 1896.
 446. *Karpeles* Otto, rođ. 8. IX 1886.
 447. *Karpeles* Fritz, rođ. 3. II 1881.
 448. *Kari* Otto, rođ. 6. I 1921.
 449. *Käser* Herman, rođ. 28. III 1914.
 450. *Kassierer* Heinz, rođ. 10. II 1918.
 451. *Kastner* Karl, rođ. 12. II 1911.
 452. *Kastner* Otto, rođ. 2. X 1917.
 453. *Kastner* Salika, rođ. 23. IX 1912.
 454. *Katz* Blanka, rođ. 9. III 1913.
 455. *Katz* Amalia, rođ. 9. III 1913.
 456. *Kaufmann* Josef, rođ. 23. VIII 1888.
 457. *Kerner* Israel, rođ. 15. XI 1878.
 458. *Kerner* Ester, rođ. 24. VIII 1884.
 459. *Kessler* Ernst, rođ. 11. I 1913.
 460. *Kessler* Walter, rođ. 23. V 1914.
 461. *Kiefer* Ernest, rođ. 4. IX 1920.

462. *Kinberg* Isidor, Berlin,
 463. *Klapp* Melanie, rođ. 23. VII 1921.
 464. *Klapp* Rudolf, rođ. 23. III 1921.
 465. *Klawon* Erna, rođ. 13. XI 1893.
 466. *Kleinberg* Sofia, 5. III 1903.
 467. *Kleinberger* Ignatz, rođ. 26. X 1908.
 468. *Klein* Isidor, rođ. 5. VI 1878.
 469. *Klein* Isak
 470. *Klein* Karl, rođ. 5. X 1891.
 471. *Klein* Otto, rođ. 3. I 1920.
 472. *Klein* Walter, rođ. 13. IX 1913.
 473. *Kleiner* Heinz, rođ. 13. XII 1920.
 474. *Klimka* Mikulas, rođ. 27. IV 1919,
 iz Slovačke
 475. *Klug* Markus, rođ. 12. III 1878, iz
 Beča
 476. *Klug* Therese, rođ. 29. VI 1878.
 477. *Knesbach* Osijas, rođ. 10. XII 1888.
 478. *Knesbach* Jetti, rođ. 21. V 1892.
 479. *Knobel* Bernhard, rođ. 26. VI 1885,
 iz Poljske
 480. *Koen* Luci, dete, 4 god. iz Šapca
 481. *Koen* Elsa, udovica, 29 god. iz
 Šapca
 482. *Kohn* Siegfried, rođ. 11. XII 1899.
 483. *Kohn* Sidonie, rođ. 6. I 1895.
 484. *Kohn* Josef, rođ. 5. IV 1911.
 485. *Kohn* Eila, rođ. 18. XII 1916.
 486. *Kohn* Wolfgang, rođ. 4. XI 1920.
 487. *Kohn* Hilde-Ruth, rođ. 3. VII 1914.
 488. *Kohn* Anna, rođ. 11. VIII 1919.
 489. *Kohn* Friedrich, inženjer, rođ. 25.
 VI 1901,
 490. *Kohn* Hermine, rođ. 3. VIII 1920.
 491. *Kohn* Isidor, drogerist
 492. *Kohn* Lea, rođ. 4. V 1920.
 493. *Kohn* Oskar, rođ. 28. V 1916, iz
 Nemačke
 494. *Kohn* Kurt, rođ. 9. III 1910.
 495. *Kohn* Franz, rođ. 3. XII 1899.
 496. *Kohn* Friedrich, rođ. 23. II 1917.
 497. *Kohn* Friedrich, rođ. 14. V 1918.
 498. *Kohn* Kurt, rođ. 27. I 1922.
 499. *Kohn* Maximilian, rođ. 11. V. 1919
 500. *Kohn* Rudolf, rođ. 23. VI 1921.
 501. *Kohn* Sigmund, rođ. 26. IX 1916.
 502. *Kohn* Wilhelm, rođ. 28. I 1910.
 503. *Koffler* Ester, rođ. 27. XII 1895.
 504. *Koffler* Jakob, rođ. 17. XI 1892.
 505. *Kolnik* Benzion, rođ. 4. IV 1893.
 506. *Kolb* Edith, rođ. 19. XII 1901.
 507. *Kolb* Gertrude, rođ. 7. XI 1919.
 508. *Koppstein* Alexander, rođ. 5. X 1897.
 509. *Kopper* Alfred, rođ. 5. VII 1921.
 510. *Koppel* Malvine, rođ. 1918.
 511. *Koppel* Klara, rođ. 14. I 1921.
 512. *Komornik* Silvia, rođ. 29. VI 1921.
 513. *Kornfein* Walter, rođ. 5. XII 1920.
 514. *Körner* Max, rođ. 2. III 1912.
 515. *Korn* Hanna, rođ. 8. IV 1891.
 516. *Körner* Eika, rođ. 15. III 1909.
 517. *Kornblut* Gertrude, rođ. 12. VIII
 1921.
 518. *Kormann-Gabel* Rosa, rođ. 29. IX
 1897.
 519. *Kormann-Gabel* Josef, rođ. 11. I
 1889.
 520. *Kozminsky* Martin, rođ. 21. IV 1921.
 521. *Kozminsky* Friedrich, rođ. 12. VIII
 1888.
 522. *Krähl* Kurt, rođ. 26. VIII 1922.
 523. *Krainer* Artur, rođ. 5. VI 1884.
 524. *Krainer* Zlata, rođ. 3. X 1891.
 525. *Kraft* Josef, rođ. 16. VIII 1898.
 526. *Kraft* Aurelia, rođ. 24. V 1905.
 527. *Kramer* Haim, rođ. 11. II 1896.
 528. *Kramer* Nikolaus, rođ. 9. IX 1896.
 529. *Kramer* Rosa, rođ. 3. VII 1899.
 530. *Kramer* Robert, rođ. 12. X 1889.
 531. *Kreutner* Wilhelm, rođ. 17. IV 1918.
 532. *Krebs*, Heinz, rođ. 16. IV 1922.
 533. *Kriss* Karl, rođ. 26. VI 1922.
 534. *Kriss* Regina, rođ. 1. IX 1903.
 535. *Kriss* Alfred, rođ. 22. IV 1899.
 536. *Kriegsmann* Karl, rođ. 19. VI 1914.
 537. *Kriegsmann* Frieda, rođ. 4. III 1912.
 538. *Krishaber* dr Lazo, zubar, 29 god.,
 iz Šapca
 539. *Krishaber* Riki, domaćica, 22 god.,
 iz Šapca
 540. *Kuh* Viktor, rođ. 25. XI 1917.
 541. *Kulka* Lilli, rođ. 28. IX 1924.
 542. *Kulka* Olga, rođ. 5. IV 1896.
 543. *Kümmelhelm* Leon, rođ. 18. XII 1902.
 544. *Kupfermann* Karpel, rođ. 25. XII
 1892.
 545. *Kupfermann* Sara, rođ. 16. IX 1895.
 546. *Kuttner* Cveta, rođ. 15. V 1912.
 547. *Kuttner* Isak, rođ. 27. VII 1920.
 548. *Kutscher* Simon, rođ. 25. VIII 1907.
 549. *Lackenbacher* Anna, rođ. 18. VIII
 1863.
 550. *Lagstein* Paul, rođ. 21. I 1920.
 551. *Lagstein* Moses, rođ. 21. I 1920.
 552. *Lamp* Georg, rođ. 20. XII 1921.
 553. *Lampl* Rudolf, rođ. 4. IV 1909.
 554. *Lampl* Margarete, rođ. 17. XII 1912.
 555. *Landau* Laibis, rođ. 2. II 1886.
 556. *Landsberg* Jakob, rođ. 3. III 1922.
 557. *Landskroner* Hersch, rođ. 18. VII
 1897.
 558. *Lang* Theodor

559. *Langsam* Aron, rođ. 1. VIII 1902. Beč
560. *Langenbach* Werner, rođ. 21. XII 1919.
561. *Lassmann* Leo, rođ. 23. V 1922.
562. *Lauringer* Moritz, rođ. 18. X 1914.
563. *Lautner* Dora, rođ. 21. XI 1893.
564. *Lautner* Klara, rođ. 5. XI 1920.
565. *Ledenheim* Alexander, rođ. 2. III 1912.
566. *Leihkram* Gisele, rođ. 4. XI 1924.
567. *Leinwender* Benno, rođ. 12. V 1885.
568. *Leinwender* Emilija, rođ. 28. IX 1885.
569. *Leinkram* Paula, rođ. 27. VII 1899.
570. *Lemb* Karl, rođ. 3. VI 1917.
571. *Lemberg* Sita, rođ. 30. IX 1897.
572. *Lemberger* Erich, rođ. 10. II 1914.
573. *Lamberger* Antonia, rođ. 2. VIII 1889.
574. *Lampel* dr Oskar, rođ. 28. IX 1909.
575. *Leozisky* Brandla, rođ. 4. XI 1892.
576. *Lerch* dr Markus, rođ. 16. VI 1898.
577. *Lerch* Anna-Eugenie, rođ. 15. XII 1903.
578. *Lewinson* Karl-Filip
579. *Lewnioskwy* Malvine, rođ. 14. III 1910.
580. *Lewnioskwy* Minna, rođ. 28. I 1912.
581. *Liebling* Friedrich, rođ. 19. XII 1915.
582. *Liebert* Heinz, rođ. 7. X 1920.
583. *Liebreich* Ignatz, rođ. 15. XII 1903.
584. *Liesack* Majlech, rođ. 9. II 1921.
585. *Linder* Kurt, rođ. 25. II 1922.
586. *Linsen* Paul, rođ. 24. IV 1909.
587. *Linker* Leon, rođ. 18. II 1907.
588. *Linker* Hedwig, rođ. 3. VII 1917.
589. *Lion* Margarete, rođ. 15. XII 1909.
590. *Litwitz* Liese, rođ. 13. III 1893.
591. *Löb* Max, rođ. 26. III 1922.
592. *Löbl* Lucie, rođ. 16. VI 1880.
593. *Löbl* Agnes Rachel, rođ. 10. VI 1916.
594. *Löffler* Emil, rođ. 25. VI 1896.
595. *Laserstein* Gertrude, rođ. 4. XI 1924.
596. *Löwi* Šandor, rođ. 14. IV 1914.
597. *Löwy* Sigmund Moritz, rođ. 12. IX 1885.
598. *Löwy* Lilli, rođ. 3. V 1920.
599. *Löwy* Hermann, rođ. 26. I 1918.
600. *Löwy* Irma, rođ. 18. VII 1914.
601. *Löwy* Gustav, rođ. 31. III 1921.
602. *Lustig* Grete, rođ. 17. III 1917.
603. *Lustig* Max, rođ. 10. III 1908.
604. *Mader* Beile Malke, zvana Berta Mader, rođ. Nazissenfeld, rođ. 7. X 1891.
605. *Mayer* Kata, rođ. 27. VIII 1919.
606. *Mayer* Siegbert, rođ. 27. VIII 1919.
607. *Mayer* Benno, rođ. 5. IV 1885.
608. *Mayer* Aron, rođ. 28. XI 1892.
609. *Mayer* Anna, rođ. 18. XI 1895.
610. *Makowsky* Heil, rođ. 10. VII 1907.
611. *Mamber* Otilie, rođ. 19. X 1910.
612. *Mandl* Emmerich, rođ. 22. X 1880.
613. *Mandl* Elsa, rođ. 18. IV 1891.
614. *Mandl* Rosa, rođ. 14. I 1916.
615. *Mandl* Maria, rođ. 2. IV 1888.
616. *Mandl* Ernst, rođ. 5. II 1920.
617. *Mandl* Leib-Ignatz, rođ. 27. VII 1916.
618. *Mandel* Leib, rođ. 4. X 1889.
619. *Mandel* Theodor, rođ. 6. XII 1912.
620. *Manswirth* Friedrich, rođ. 26. I 1918.
621. *Mantler* Kurt, rođ. 18. IV 1909.
622. *Mantler* Grete, rođ. 21. I 1911.
623. *Marchfeld* Walter, rođ. 18. II 1917.
624. *Marbahn* Karl, rođ. 22. IX 1897.
625. *Margulis* Felicia, rođ. 7. II 1890.
626. *Margulis* Moses, rođ. 15. IV 1890.
627. *Markbreiter* Ignatz, rođ. 30. IV 1911.
628. *Markstein* Ernst, rođ. 4. IX 1895.
629. *Markus* Ida, rođ. 2. III 1889.
630. *Markus* Kurt, rođ. 13. X 1921.
631. *Markus* Frieda, rođ. 1. VII 1898.
632. *Medina* Buchora, 71 god., domaćica iz Šapca
633. *Medina* Binja, 73 god., trgovac iz Šapca
634. *Medina* Salomon, rentijer, 50. god., iz Šapca
635. *Medina* Rebeka, 42 god., domaćica iz Šapca
636. *Medina* Benno, 20 god., činovnik iz Šapca
637. *Medina* Ignatz, 17 god., stolarski pomoćnik iz Šapca
638. *Melamed* Samuilo, obučar, 60 god., iz Šapca
639. *Melamed* Jakob, 54 god., trgovac iz Šapca
640. *Melamed* Lika, 35 god., domaćica iz Šapca
641. *Melamed* Nissim, 25 god., trgovački pomoćnik iz Šapca
642. *Melamed* Isak, 22 god., krojač iz Šapca
643. *Melamed* Sultana, 17 god., domaćica iz Šapca
644. *Melamed* Samuel, trgovački nameštenik, 15 god., iz Šapca
645. *Melamed* Silva, dete, 12 god., iz Šapca
646. *Melamed* Jeanina, dete, 10 god., iz Šapca

647. *Melamed Nissim*, dete, 5 god., iz Šapca
648. *Melser Susanne*, rođ. 3. VIII 1920.
649. *Mendelsohn Genter*, rođ. 4. IV 1913.
650. *Mendelsohn Lilli*, rođ. 6. I 1930.
651. *Mezies Klara*, rođ. 27. IV 1910.
652. *Milcinsky Harli*, rođ. 20. VII 1905.
653. *Milcinsky Pauline*, rođ. 9. IV 1918.
654. *Mittelmann Samuel*, rođ. 16. V 1892.
655. *Mittelmann Regina*, rođ. 17. X 1875.
656. *Moorberger Rudolf*, rođ. 5. IX 1888.
657. *Möller Josef Hirsch*, rođ. 26. XII 1894.
658. *Moreno Moritz*, 39 god., trgovac iz Šapca
659. *Morgenstern Ester*, rođ. 9. VIII 1892.
660. *Morgenstern Fritz*, rođ. 13. XI 1910.
661. *Morgenstern Netti Sara*, rođ. 27. III 1921.
662. *Mondschein Renée*, rođ. 21. V 1912.
663. *Müler Berthold*, rođ. 2. VI 1910.
664. *Müler Henry*, rođ. 4. X 1922.
665. *Müler Sulamith*, rođ. 12. VIII 1919.
666. *Münzer Felga*, rođ. 24. IX 1896.
667. *Münzer Moses*, rođ. 16. IV 1891.
668. *Münz Anny*, rođ. 2. I 1907.
669. *Münz Adolf*, rođ. 29. VI 1911.
670. *Nachmann Samuel* (protokol)
671. *Nasimov Felix*, rođ. 14. VI 1922.
672. *Neiger Karl*, rođ. 15. VIII 1917.
673. *Német Jakob*, rođ. 12. X 1894.
674. *Német Berta*, rođ. 25. V 1900.
675. *Neuberger Ignatz*, rođ. 24. X 1907.
676. *Neufeld Lilli*, rođ. 9. V 1905.
677. *Neuhauser Leopold*, rođ. 1. V 1909.
678. *Neumann Bernhard*, rođ. 9. III 1906.
679. *Neumann Richard*, rođ. 16. VI 1921.
680. *Neumann Rudolf*, rođ. 11. II 1911.
681. *Neumann dr Hudja*, rođ. 7. VI 1893.
682. *Neumann dr Paul*, rođ. 23. XI 1876.
683. *Neumann Julius*, rođ. 8. II 1886.
684. *Neumann Katherine*, rođ. 2. VI 1885.
685. *Neumann Gertrude*, rođ. 19. XII 1884.
686. *Nowak Slegfried*, rođ. 12. V 1921.
687. *Ochshorn Glsa*, rođ. 6. VII 1913.
688. *Ohrenstein Leopold*, rođ. 27. IX 1922.
689. *Pachtmann Haja*, rođ. 23. IX 1886.
690. *Pachtmann Marcel*, rođ. 11. IX 1913.
691. *Pais Mosek*, rođ. 14. V 1886.
692. *Pais Erna*, rođ. 21. VIII 1923.
693. *Pais Itta*, rođ. 31. VIII 1896.
694. *Papo Danko*, 39 god, zubni tehničar iz Šapca
695. *Paschkes Rosita*, rođ. 1. IV 1919.
696. *Paschkes Walter*, rođ. 16. I 1914.
697. *Paul Serel Basia*, rođ. 10. IV 1889.
698. *Paul Isidor Jakob*, rođ. 26. III 1897.
699. *Penner Gittel*, rođ. 2. X 1892.
700. *Penner Simon*, rođ. 26. IV 1890.
701. *Perlmann Moritz*, rođ. 4. I 1908.
702. *Petschenik Abraham Hirsch*, rođ. 11. VIII 1892.
703. *Peffe Heinrich*, rođ. 30. I 1908.
704. *Pfeffer Siegfried*, rođ. 16. IV 1909, iz Nemačke
705. *Pfeffer Anna*, rođ. 15. I 1907.
706. *Picker Rachel*, rođ. 2. IX 1913.
707. *Pinkaschević Theodor*, rođ. 28. XI 1921.
708. *Pinkus Kurt*, rođ. 26. I 1912.
709. *Platschek Siegfried*, rođ. 28. XI 1921.
710. *Plaut Herman*, rođ. 5. XII 1909.
711. *Politscher Eugen*, rođ. 21. III 1921.
712. *Pollak Heinrich*, rođ. 17. V 1909.
713. *Pollak Aranka*, rođ. 20. X 1888.
714. *Pollak Julius*, rođ. 24. XII 1882.
715. *Polonsky Susa*, rođ. 12. XII 1910.
716. *Polonsky Gerhard*, rođ. 9. V 1905.
717. *Pomerant Eli*, rođ. 26. VIII 1893.
718. *Pomeran Max*, rođ. 26. VIII 1893.
719. *Pompan Jakob*, rođ. 2. V 1884.
720. *Pompan Regina*, rođ. 25. IX 1891.
721. *Pragan Rudolf*, rođ. 30. III 1920.
722. *Preis Gisela*, rođ. 15. XI 1919.
723. *Preis Otto*, rođ. 15. XI 1919.
724. *Preis Friedel*, rođ. 1. I 1923.
725. *Preis Walter*, rođ. 14. IV 1920.
726. *Preminger Hudia*, rođ. 14. III 1906.
727. *Preminger Emil*, rođ. 19. XI 1899.
728. *Preminger Mela*, rođ. 13. II 1890.
729. *Preminger Heinrich*, rođ. 10. III 1885.
730. *Prucker Friedel*, rođ. 14. X 1920.
731. *Pulgram Hermann*, rođ. 11. XII 1908.
732. *Puretz Sarah*, rođ. Schönhals Lea, 1. IV 1893.
733. *Rat Elsa*, rođ. 25. IX 1920.
734. *Rechnitzer Hedwig*, rođ. 15. X 1900.
735. *Rechnitzer Jakob*, rođ. 3. X 1908.
736. *Rehberger Richard*, rođ. 9. XI 1908.
737. *Reinhold Hermina*, rođ. 20. XII 1920
738. *Reiniger Martha*, rođ. 19. IV 1928.
739. *Reis Lilli*, rođ. 12. VIII 1915.
740. *Reis Friedrich*, rođ. 11. VII 1914.
741. *Reis Simche*, rođ. 19. X 1909.
742. *Reiser Molo*, rođ. 15. X 1896.
743. *Reiser Lemel*, rođ. 19. II 1892.

744. *Reismann* Elsa, rođ. 4. VI 1914.
 745. *Reismann* Julian, rođ. 7. III 1909.
 746. *Renhold* Adolf, rođ. 20. XII 1916.
 747. *Repstein* Nita, rođ. 20. XII 1915.
 748. *Rewelsky* Hermann, rođ. 22. VI 1910.
 749. *Richter* Hans, rođ. 30. VI 1920.
 750. *Riegler* Elsa, rođ. 23. V 1900.
 751. *Riegler* Leopold, rođ. 21. IV 1895.
 752. *Riegler* Julia, rođ. 3. XI 1885.
 753. *Riegler* Julius, rođ. 28. XII 1880.
 754. *Riese* Karl, rođ. 23. VI 1922.
 755. *Rosenbaum* Kurt, rođ. 22. IX 1922.
 756. *Rosenbaum* Ludwig, rođ. 14. V 1910.
 757. *Rosenberg* Paula, rođ. 26. X 1908.
 758. *Rosenberg* Rudolf (Rudolf-Viktor), rođ. 7. IX 1921.
 759. *Rosenberg* Herbert, rođ. 2. VI 1922.
 760. *Rosenberg* Irma, rođ. 17. XI 1910.
 761. *Rosenberg* Karl, rođ. 13. VI 1898.
 762. *Rosenblum* Moritz, rođ. 3. XI 1920.
 763. *Rosenblum* Traute, rođ. 3. I 1916.
 764. *Rosenblum* Wolf, rođ. 27. VIII 1918.
 765. *Rosenstrauch* Adelheid, rođ. 20. V 1905.
 766. *Rosenstrauch* J. Abraham, rođ. 29. III 1892.
 767. *Rotenstreich* Rachela, rođ. 29. V 1900.
 768. *Rotenstreich* Karl, rođ. 13. VI 1893, iz Kolomena (protokol)
 769. *Rosenstingl* Gyula, rođ. 12. XII 1920, iz Mađarske (Julius)
 770. *Rosenthal* Leitzer, rođ. 6. VI 1906, iz Poljske
 771. *Rosenthal* Günther, rođ. 31. V 1920.
 772. *Rosenthal* Karl, rođ. 10. VI 1913, iz Nemačke
 773. *Rossmann* Rosa, rođ. 28. V 1895.
 774. *Rossmann* Josef, rođ. 28. IV 1889.
 775. *Rosner* Edita, rođ. 1. II 1909.
 776. *Rosner* Cäcilie, rođ. 19. XII 1909.
 777. *Rosner* Friedrich, rođ. 15. IV 1870, Beč
 778. *Rosner* Else, rođ. 9. IV 1932.
 779. *Rosner* Walter, rođ. 17. I 1912.
 780. *Rotberg* Eva, rođ. 15. VIII 1921.
 781. *Roth* Giser Elisa, rođ. 6. II 1921.
 782. *Roth* Giser Lothar, rođ. 4. XI 1912.
 783. *Roth* Margit (Margarete), rođ. 26. IV 1909.
 784. *Roth* Aleksander, rođ. 30. VII 1904.
 785. *Rothstein* Feiga, rođ. 19. VIII 1911.
 786. *Rothstein* Asig, rođ. 10. II 1913.
 787. *Rotter* Ernestine, rođ. 27. III 1902.
 788. *Rottmann* Sara, rođ. 5. II 1898.
 789. *Rottmann* Jakob, rođ. 22. IV 1898.
 790. *Ruchhalter* Amalie, rođ. 14. I 1922.
 791. *Rubensohn* Werner, rođ. 25. IV 1921.
 792. *Rübner* Alfred, rođ. 16. VII 1906, iz Nemačke
 793. *Ruff* Artur, rođ. 16. VII 1906.
 794. *Russa* Avram, 17 god., učenik iz Šapca
 795. *Russa* David, 25 god., službenik iz Šapca
 796. *Russo* Jeanne, 53 god. domaćica iz Šapca
 797. *Russo* dr Haim, 65 godina, lekar iz Šapca
 798. *Sachs* Adam-Adolf, rođ. 9. IX 1921.
 799. *Salomon* Ella, rođ. 14. X 1921.
 800. *Salomon* Hermann, rođ. 24. XI 1888.
 801. *Salomon* Laura, rođ. 27. VI 1897.
 802. *Salomon* Judith, rođ. 22. IX 1922.
 803. *Salter* Sofia-Gisela, rođ. 25. IV 1897.
 804. *Salter* Erwin, rođ. 6. IV 1892.
 805. *Samori* Eduard, rođ. 1. I 1893.
 806. *Samuelli* Nacman, rođ. 16. V 1892.
 807. *Samuelli* Regine, rođ. 15. I 1893.
 808. *Saphier* Erwin-Robert, rođ. 21. VII 1921.
 809. *Saphierstein* Arthur, rođ. 31. I 1921.
 810. *Säufer* Amjaram-Naftali, rođ. 26. IX 1892.
 811. *Säufer* Hanna, rođ. 24. VIII 1892.
 812. *Sechter* Emil, rođ. 31. III 1903.
 813. *Seefeld* Irma, rođ. 15. I 1914.
 814. *Seelinger* Siegbert, rođ. 10. I 1914.
 815. *Seelinger* Lotte, rođ. 10. XI 1914.
 816. *Seidler* Lewek, rođ. 9. V 1888.
 817. *Seidler* Sabine, rođ. 15. I 1898.
 818. *Seidner* Hermine, rođ. 1. V 1892.
 819. *Seidner* Stella, rođ. 28. III 1922.
 820. *Seif* Abraham, rođ. 5. II 1897.
 821. *Seif* Frieda, rođ. 23. XII 1897.
 822. *Seinblüth* Josef-Mosko, rođ. 1. II 1882.
 823. *Seinblüth* Felga, rođ. 5. VII 1887.
 824. *Seinmann* Josef, rođ. 25. VI 1909.
 825. *Seinmann* Xenia, rođ. 11. X 1912.
 826. *Seisse* Wolf, rođ. 13. XII 1904.
 827. *Seiwach* Regine, rođ. 1. V 1921.
 828. *Siegel* Berisch, rođ. 24. IV 1909.
 829. *Silber* Haja, rođ. 27. VIII 1897.
 830. *Silbermann* Emil, rođ. 12. VII 1909.
 831. *Silbermann* Josefina, rođ. 8. IV 1912.
 832. *Simonović* Rakila, 12 god., udovica iz Šapca
 833. *Singer* Abraham-Haim, rođ. 2. II 1882.
 834. *Singer* Salim, rođ. 12. I 1891.
 835. *Singer* Karl, rođ. 1. IV 1917.
 836. *Sklarek* Georg, rođ. 3. IV 1890.

837. *Sklarek* Else, rod. 20. XII 1892.
 838. *Smejansky* Ester, rod. 4. IV 1885.
 839. *Sonntag* Hertha, rod. 18. II 1922.
 840. *Spiegel* Johann, rod. 11. VII 1921.
 841. *Spiegel* Max, rod. 22. XII 1918.
 842. *Spiegel* Ernest, rod. 2. III 1908.
 843. *Spiegel* Elsa, rod. 7. XII 1922.
 844. *Spiegler* Erich, rod. 31. III 1911.
 845. *Spiegler* Alice, rod. 11. IX 1902.
 846. *Spielberger* Albert, rod. 21. VII 1916.
 847. *Spielberger* Paul, rod. 10. V 1920.
 848. *Spitz* Käthe, rod. 19. V 1920.
 849. *Spitz* Kurt, rod. 2. IV 1915.
 850. *Spitz* Elisabeth, rod. 11. IX 1902.
 851. *Spitz* Emanuel, rod. 20. I 1894.
 852. *Spitzer* Alice, rod. 20. X 1910.
 853. *Spitzer* Ernest, rod. 4. V 1897.
 854. *Spitzer* Jana, rod. 29. IX 1915.
 855. *Spitzer* Otto, rod. 12. I 1906.
 856. *Spira* Moses, rod. 19. IV 1913, iz Poljske
 857. *Springer* Käthe, rod. 29. XII 1918.
 858. *Sprung* Gusta, rod. 4. II 1893.
 859. *Sulfer* Rudolf, rod. 6. IX 1906.
 860. *Sulke* Max-Herman, rod. 25. V 1921.
 861. *Süssmann* Karl, rod. 5. VI 1891.
 862. *Süssmann* Therese, rod. 19. VII 1891.
 863. *Süssmann* Max, rod. 13. XI 1921.
 864. *Sprung* Mandel, rod. 20. IV 1893.
 865. *Swintalsky* Haim, rod. 22. VIII 1899.
 866. *Szabo* Viktor, rod. 30. IX 1894.
 867. *Schächter* Rifka, rod. 23. VII 1878.
 868. *Schächter* Josef, rod. 27. VII 1908.
 869. *Schächter* Anna, rod. 15. X 1909.
 870. *Schaner* Franziska, rod. 19. I 1902.
 871. *Schapira* Ignatz, rod. 13. XI 1902.
 872. *Schapira* Minna, rod. 4. VII 1894.
 873. *Schatzker* Jetta, rod. 1. IV 1900.
 874. *Schein* Isak Levi, rod. 21. VII 1891.
 875. *Schein* Herner Rifka, rod. 10. X 1893.
 876. *Schenk* dr Nathan-Aron, rod. 2. I 1913.
 877. *Schenk* Anna, rod. 13. XI 1912.
 878. *Scherf* Salomon, rod. 27. VII 1898.
 879. *Scherf* Gusta, rod. 14. III 1898.
 880. *Schimper* Scharl Stella, rod. 29. IX 1910.
 881. *Schindler* Walter, rod. 6. IX 1911.
 882. *Schleifer* Erwin, rod. 5. X 1911.
 883. *Schlesinger* Elka, rod. 19. VII 1911.
 884. *Schlimper* Robert, rod. 17. XII 1916.
 885. *Schmetterling* Karl, rod. 20. I 1898.
 886. *Schmetterling* Malka, rod. 19. VII 1898.
 887. *Schmittmayer* Kela, rod. 23. VI 1921.
 888. *Schmitz* Ernst, rod. 17. I 1919.
 889. *Schneider* Robert, rod. 22. XII 1918.
 890. *Schneider* Albert, rod. 14. IX 1914.
 891. *Schneider* Haim Pinkas, rod. 17. VI 1904.
 892. *Schober* Ernst, rod. 9. IX 1914.
 893. *Schober* Gisela, rod. 30. V 1914.
 894. *Schober* Josef, rod. 11. X 1912.
 895. *Schönfeld* Stella, rod. 24. VIII 1897.
 896. *Schaner* Theodor, rod. 22. VIII 1897.
 897. *Schram* Simon, rod. 19. VIII 1897.
 898. *Schram* Josefina, rod. 22. I 1900.
 899. *Schreiber* Leib, rod. 20. VII 1891.
 900. *Schreiber* Max, rod. 25. VI 1922.
 901. *Schröter* Anna, rod. 18. VIII 1902.
 902. *Schröter* Leo, rod. 11. X 1908.
 903. *Schulemann* Walter, rod. 28. XII 1909.
 904. *Schwachter* Ignatz, rod. 2. VI 1907.
 905. *Schwadron* Moses, rod. 10. XI 1888.
 906. *Schwadron* Oskar, rod. 24. X 1917.
 907. *Schwalbe* Inge, rod. 21. I 1919.
 908. *Schwamm* Otto, rod. 29. XI 1908.
 909. *Schwamm* Klara, rod. 4. IV 1911.
 910. *Schwarzblattel* Otto, rod. 13. III 1905.
 911. *Schwarzblattel* Jannet (Jenny, rod. Dickmann), 18. VI 1914.
 912. *Schwarz* Egon-Eugen, rod. 11. IX 1894.
 913. *Schwarz* Paula, rod. 1. IV 1897.
 914. *Schwarz* Gustav, rod. 5. II 1909.
 915. *Schwarz* Marcel, rod. 31. X 1921.
 916. *Schwarz* Stefanie, rod. 26. XII 1887.
 917. *Schwatzer* Kurt, rod. 30. XII 1887.
 918. *Schweber* Sara, rod. 9. VIII 1885.
 919. *Schweber* Markus, rod. 13. VIII 1886.
 920. *Schwerger* Malvine, rod. 18. IX 1922.
 921. *Stegl* Fritz, rod. 7. XII 1905.
 922. *Stereifler* Jonas-Jakob, rod. 4. X 1888.
 923. *Stein* Leo, rod. 30. I 1894.
 924. *Stein* Alice, rod. 3. XI 1898. Zasavica
 925. *Stein* Berich Leo, rod. 17. VII 1913.
 926. *Stein* Moritz-Martin, rod. 23. IV 1907.
 927. *Stein* Kurt, rod. 2. XI 1919.
 928. *Steinberg* Leo, rod. 26. VIII 1918.
 929. *Steiner* Paul, rod. 10. II 1921.
 930. *Steiner* Edith, rod. 20. XII 1892.
 931. *Steiner* Otto, rod. 22. IV 1909.
 932. *Steiner* Franz, rod. 22. VI 1897.
 933. *Steiner* Artur, rod. 22. IX 1904.
 934. *Steiner* Hermann, rod. 19. IV 1920.
 935. *Steiner* Julia, rod. 25. XII 1921.

936. *Steiner* Hans, rođ. 1. IX 1920.
 937. *Stelper* Kurt, rođ. 11. X 1913.
 938. *Stern* Josef, rođ. 15. VII 1893, Beč
 939. *Stern* Emil, rođ. 28. VIII 1903.
 940. *Stern* Else, rođ. 19. III 1899.
 941. *Stern* Mathias, rođ. 1. IV 1915.
 942. *Stern* Rudolf, rođ. 20. VI 1908.
 943. *Stern* Aladar, rođ. 27. VIII 1906.
 944. *Sternberg* Bassia, rođ. 17. XI 1889.
 945. *Sternberg* Fabian, rođ. 5. V 1889.
 946. *Stolz* Haim, rođ. 22. V 1900.
 947. *Strauber* dr Solomon, rođ. 23. II 1912.
 948. *Strauber* Franziska, rođ. 9. X 1914.
 949. *Strassmann* Wolf-Leib, rođ. 5. III 1898.
 950. *Strassmann* Isak, rođ. 23. X 1908.
 951. *Streifler* Lotta, rođ. 23. X 1908.
 952. *Stübel* Herbert, rođ. 18. VIII 1921.
953. *Talert* Egon, rođ. 4. VI 1910.
 954. *Tannenbaum* Herman, rođ. 12. VIII 1922.
 955. *Tannenbaum* Ernst, rođ. 2. XI 1919.
 956. *Tannenbaum* Robert, rođ. 4. X 1909.
 957. *Tauber* Salomon, rođ. 25. V 1911.
 958. *Tauber* Josef, rođ. 26. IX 1913.
 959. *Taubenschlag* Werner, rođ. 26. III 1921.
 960. *Trebitsch* Herta, rođ. 6. I 1921.
 961. *Tuchfeld* Herbert, rođ. 19. VII 1923.
 962. *Tutter* Heinrich, rođ. 27. II 1920.
 963. *Tutter* Jetti, rođ. 20. X 1920.
964. *Ullmann* Kurt, rođ. 17. XI 1921.
 965. *Urban* Eduard, rođ. 7. III 1912.
 966. *Urban* Ella, rođ. 14. XI 1912.
967. *Verständig* Moses, rođ. 12. VI 1901.
 968. *Verständig* Malka, rođ. 20. VIII 1904.
969. *Waldmann* Malvina, rođ. 19. I 1901.
 970. *Waldmann* Ernst, rođ. 21. VII 1878.
 971. *Walltuch* Fritz, rođ. 7. X 1917.
 972. *Wassermann* Rifka, rođ. 15. X 1897.
 973. *Wassermann* Simche, rođ. 20. I 1897.
 974. *Wassermann* Friedel, rođ. 20. XII 1901.
 975. *Weigel* Walter, rođ. 27. II 1907.
 976. *Weinberger* Emanuel, rođ. 15. I 1880.
 977. *Weinberger* Martha, rođ. 2. III 1896.
 978. *Weitraub* Sara, rođ. 10. XI 1909.
 979. *Weitraub* Moses, rođ. 10. I 1899.
 980. *Weinstein* Sabina, rođ. 6. VII 1894.
981. *Weinstein* Sandor, rođ. 7. VI 1921.
 982. *Weingarten* Betty, rođ. 23. VI 1921.
 983. *Weinstock* Haja Ides, rođ. 10. V 1895.
 984. *Weiss* Eva, rođ. 10. XI 1925.
 985. *Weiss* Ruth, rođ. 25. VIII 1924.
 986. *Weiss* Lisabeth, rođ. 29. I 1922.
 987. *Weiss* Alexander, rođ. 9. XII 1921.
 988. *Weiss* Franz, rođ. 19. IV 1920.
 989. *Weiss* Fritz, rođ. 14. VII 1916.
 990. *Weiss* Gerold, rođ. 6. III 1915.
 991. *Weiss* Karoline, rođ. 14. X 1910.
 992. *Weiss* Adelberg, rođ. 6. IV 1902.
 993. *Weiss* Ester, rođ. 28. XI 1909.
 994. *Weiss* Frieda, rođ. 6. VIII 1914.
 995. *Weiss* Rudolf, rođ. 15. IX 1901.
 996. *Weiser* Helene, rođ. 27. IV 1907.
 997. *Weiser* Georg, rođ. 2. VI 1902.
 998. *Weissberg* Mordko, rođ. 21. IX 1898.
 999. *Weissberg* Bulin, rođ. 23. IX 1905.
 1000. *Weissberg* Siegfried, rođ. 1. VI 1921.
 1001. *Weitz* Angela, rođ. 6. II 1883.
 1002. *Weitz* dr Ignatz, rođ. 24. VI 1889.
 1003. *Wellwahr* Elwire, rođ. 4. IX 1914.
 1004. *Wellwahr* Emil, rođ. 7. III 1915.
 1005. *Wellisch* Melanie, rođ. 3. I 1907.
 1006. *Wellisch* Ernst, rođ. 10. V 1908.
 1007. *Wenig* Hansi, rođ. 19. VII 1900.
 1008. *Wettendorfer* Bernat, 70 god., penzioner iz Šapca
 1009. *Wettendorfer* Alexander, 35 god., iz Šapca
 1010. *Wettendorfer* Franz, 32 god., iz Šapca
 1011. *Werthim* Alfred, rođ. 11. VI 1920.
 1012. *Werdheim* Karl, rođ. 31. X 1921.
 1013. *Wesel* Felga, rođ. 19. IV 1918.
 1014. *Wesel* Paul, rođ. 12. VII 1912.
 1015. *Wickelholz* Ella, rođ. 5. XI 1916.
 1016. *Widder* Eugen, rođ. 30. IX 1911, iz Slovačke
 1017. *Wieselberg* Minna, rođ. 3. IV 1920.
 1018. *Wieselberg* Artur, rođ. 10. V 1916.
 1019. *Wieselmann* Max, rođ. 4. IX 1922.
 1020. *Wiesner* Amalie, rođ. 6. I 1892.
 1021. *Wiesner* Daniel, inženjer, rođ. 7. VIII 1881.
 1022. *Wisternitz* Hans, rođ. 7. III 1921.
 1023. *Widowsky* Mordko, rođ. 13. IV 1918
 1024. *Willner* Wilhelmine, rođ. 31. III 1899.
 1025. *Wimmer* Gottlieb, rođ. 12. VIII 1896.
 1026. *Wimmer* Rachel, rođ. 8. III 1900.
 1027. *Wimmer* Haim, rođ. 19. II 1910.
 1028. *Winkler* Alexander, rođ. 24. IX 1918.
 1029. *Witsches* Sofie, rođ. 6. XII 1889.
 1030. *Witsches* Salomon, rođ. 8. XI 1895.
 1031. *Wiesinger* Ernst, rođ. 17. IX 1917.

1032. *Wohl* Karl-Heinz, rođ. 4. VI 1922.
1033. *Wolfsohn* Ester-Emma, rođ. 20. IX 1880.
1034. *Wollisch* dr Friedrich, rođ. 16. I 1903.
1035. *Wollmann* Juliette, rođ. 7. VII 1895.
1036. *Wünschbancher* Erich, rođ. 16. VI 1922.

1037. *Zámory* Manfred, rođ. 19. VIII 1924.
1038. *Zimmermann* Lydia, rođ. 6. IV 1888.
1039. *Zimmermann* Samuel, rođ. 19. III 1881.
1040. *Zewitzger Robert* (protokol)
1041. *Zuckerberg* Zitttel, rođ. 21. III 1880.
1042. *Zuckerberg* Anna, rođ. 10. XII 1908.
1043. *Zwicker* Berta, rođ. 1897, Zasavica (protokol)

1044. *Zwicker* Josefina, rođ. 21. XI 1893.
1045. *Zwicker* Suzanne, rođ. 10. IV 1925.
1046. *Zwicker* Siegfried, rođ. 1. V 1885.
1047. *Zwicker* Robert, rođ. 29. VI 1909.
1048. *Zwicker* Ilona, rođ. 23. VII 1909.
1050. *Zwicker* Julius, rođ. 1898, iz Beča
1051. *Zwicker* Franz, rođ. 19. VIII 1919.
1052. *Zwiebel* Sofie, rođ. 5. V 1901.
1053. *Zwiebel* Süsskind, rođ. 15. VIII 1900.
1054. *Zwirn* Egon, rođ. 7. I 1919.
1055. *Zeigfinger* Benjamin, rođ. 16. V 1900.
1056. *Zenner* Rosa, rođ. 26. IV 1890, iz Beča
1057. *Zenner* Chaim, rođ. 28. VI 1887, iz Beča

Beograd, 24. XII 1945.

Summary

Mara JOVANOVIĆ

"WIR PACKEN, WIR AUSPACKEN . . ."

The tragic fate of Jews-refugees in Šabac 1941.

A group of 1,300 Jewish emigrees has reached the City of Šabac in September, 1940. They were actually emigrees from Austria, Germany and Czechoslovakia trying to reach Palestine by making use of the Danube waterway. In October 1939 the transport was stopped at Kladovo as some difficulties had to be bridged in finding a ship which would take them to Palestine. Moreover, the Bulgarian authorities were unwilling to grant transit visas. The group had, therefore, to spend the winter months in Kladovo onboard the ships. However, when these ships had to leave Kladovo to resume their normal commercial operation the group was given shelter on barges. Sometime in the Summer these barges were towed upstream as far as Šabac.

In Šabac the emigrees were housed in an old mill and a warehouse which were somehow made usable for the purpose.

Until the arrival of Germans the emigrees could move freely in the city. Some of them, as physicians and carpenters, for instance, were given a chance to work. Some others, quite a few of them, made themselves useful by their active participation in social and cultural life. In the Officers's Club which had its catering premises in the "Paris" Hotel, the boys and girls belonging to the group of emigrees entertained the citizens of Šabac by giving a show. One of the songs of the show was titled "Wir packen, wir auspacken . . ."

At the end of June all these Jewish emigrees, numbering 1,107 were transported by the Germans to the camp near the River Sava. On August 2, 1941 the Šabac Jews, numbering 63, were also taken to this camp. This was the time when tragedies followed tragedies affecting both the Jews and all the other citizens of Šabac.

The first what the Germans have done was to kill individuals indiscriminately and to force the Jews afterwards to collect the corps and to hang the already dead bodies on the street poles.

On September 24, the Germans made 5,000 citizens of Šabac and 1,100 Jews to run as far as Klenka where they all were left without any food for two days and two nights. On September 26, the victims were forced to run another 23 kilometers, as far the township of Jarak. Those who fell during this run were simply

killed. On September 30, the group was taken back to Šabac to be put in concentration camp again.

On October 12th and 13th all the Jewish emigrees, as well as all the Šabac Jews and the Gipsies were taken to Zasavica to be executed, as one eyewitness stated, with no one left alive.

Only the women and children remained in the Šabac camp after these executions. On January 26, 1942, which was one of the coldest winter days, the Germans forced these women and children to walk as far as Klenk wherefrom transported them to Ruma by train. From Ruma to Zemun they had to walk again leaving behind on the roadside all those who could not stand the cold and got frozen. Those who reached the Sajmište camp were put to death there and so by May 1942 no one of them was any more alive.

2. Prizemna kuća u ul. Vojvode Stepe Stepanovića br. 6 u Pirotu — jedina zgrada na terenu gde su nekada bile i zgrade sinagoge, jevrejske škole i jevrejske opštine

3. Deo nekadašnje jevrejske mahale u Pirotu u Sarajevskoj ulici (sada ul. Svetozara Markovića)

4. Ruševine starog ritualnog kupatila u dvorištu sinagoge u Pirotu

5. Unutrašnji izgled kalote starog ritualnog kupatila

6. Mermerna ploča na istočnom zidu starog ritualnog kupatila u Pirotu

Dr Milutin VELIMIROVIĆ

JEVREJI U PIROTU

O DOSELJAVANJU Jevreja u Pirot nema pisanih dokumenata. Verovatno je da su se počeli doseljavati tokom XVII veka, kad su se posle proterivanja iz Španije rasturili po Evropi, pa u XVI i XVII veku počeli stizati i na Balkansko poluostrvo. Jevreja doseljenih iz Španije bilo je u mnogim mestima na Balkanu, pretežno u gradovima tadašnje Turske Carevine, jer su Turci prema njima bili tolerantni kao prema nehrišćanima i obrezanima.

Jevreji su došli u Pirot s juga, iz Sofije i Carigrada. Na nekim pločama starog jevrejskog groblja moglo se ustanoviti da su stare oko 200 godina. Neke od tih ploča, potpuno pokrivenih lišajem, bile su svakako i starije i na njima se natpisi nisu mogli razaznati. Godine i natpise na pločama protumačio mi je za vreme prvog svetskog rata dr Štempelberg, poljski Jevrejčin, koji je kao lekar radio u pirotskim vojnim bolnicama. On je umro od pegavog tifusa u februaru 1915. godine u Pirotu i bio sahranjen na jevrejskom groblju.

Jevreji nastanjeni u Pirotu bili su Sefardi i govorili su španskim jezikom (judeo-espanjol) koji su starosedeoci hrišćani nazivali jevrejskim.

Kao gospodari upravljači, Turci se nisu bavili izvesnim poslovima i zanatima, pa su ih ustupali hrišćanima, Ciganima i Jevrejima. Hrišćani Srbi bili su raja, Cigani su, iako muslimani, smatrani nižom rasom, dok su Jevreji bili u mnogo povoljnijem položaju i od jednih i od drugih, pa su možda bili čak i povlašćeni iz razloga što su kao dobri trgovci davali Turcima izvesne procenete od svoje zarade.

Stevča Mihajlović, čuveni srpski državnik iz doba knjaza Miloša, koji je kao mlad putovao u Tursku na panadure opisuje u svojim memoarima kako je oko dvadesetih godina XIX veka dva puta posetio Pirot. Pri prvoj poseti umalo nije nastradao zato što je jednom Jevrejčinu pokvario kupovinu nekog starog srebrnog novca od jednog seljaka. Kad mu je Stevča pokvario kupovinu, Jevrejčin je otrčao turskom starešini Feratagi i požalio mu se. Ferataga mu je odmah dao dva gavaza da mu privedu Stevču, pa se on morao brzo skloniti i celu noć provesti u podrumu nekog čorbađi-Neše, sakriven među burad, a sutradan je krišom napustio Pirot.

Ekonomski i kulturno, Jevreji su do oslobođenja Pirota od Turske 1877. godine bili jači od Srba, a u kulturnom pogledu i od Turaka.

Govoreći o osvajanju Pirota dr Mihajlo Marković u svojim uspomena pominje jedan interesantan detalj. Naime, neki Turci i Jevreji pobjegli su iz Pirota pre ulaska Srba, a među njima i jevrejski rabin. Prvi komandant oslobođenog Pirota bio je major Jevrem Marković koji je, kako navodi dr Mika Marković, iz napuštenog rabinovog stana pokupio i odneo nekoliko kola dragocenih stvari, a među njima i pravi bečki klavir. To je svakako bio prvi klavir u Pirotu.

Posle oslobođenja, neki Jevreji su napustili Pirot i odselili se u evropski deo Turske: u Skoplje i Solun, a neki i u Sofiju.

U Pirotu su Jevreji imali svoju mahalu koja se nalazila u Pazaru, odmah iza glavne ulice, na prostoru od kafane »Makedonija«, pa prema severu do ulice gde se sada nalazi Antituberkulozni dispanzer. Mahala je bila tako reći u centru grada, pa ipak izdvojena kao zasebno naselje, s malim trouglastim trgom oko kojeg su se nalazile zgrade čije su dvorišta na zapadnoj strani prelazila u u bašte i livade ka ritu »Barje«.

Posle oslobođenja od Turaka 1877. godine, gotovo do početka ovog veka, na pomenutom trgu se sakupljala mladež nedeljom i tu se igralo kolo.

Jevreji su u svojoj mahali živeli izdvojeno, patrijarhalnim životom. Mnogi stariji muškarci su još do početka XX veka nosili duga šarena džubeta, puštali su duge brade, a udate žene su nosile male kapice, nalik na induske. Jevrejke, naročito starije, slabo su govorile srpski, a ukoliko su neke nešto i znale, govorile su iskvařeno. Međutim, docnije su devojčice prolazile kroz srpske škole, naučile srpski jezik, ali se uvek u govoru osećalo nešto specifično njihovo. Muškarci su svi govorili srpski, ali takođe sa svojim specifičnim nijansama. Neki stariji su za vreme Turaka znali i turski.

Mada u Pirotu nije bilo tako mnogo Jevreja — računa se da ih je stalno bilo nešto preko trideset porodica — bili su uticajni i za vreme Turaka, a posle oslobođenja cenili su ih i Srbi i sa njima saradivali. Kad su pirotski Srbi posle oslobođenja od Turaka uzeli subotu za pazarni dan, Jevreji su tražili od vlasti da se taj dan promeni pošto je to njihov praznik. To isto tražili su i niški Jevreji, ali tim zahtevima nije udovoljeno.

Do početka ovog veka, žene Jevrejke se gotovo nisu vidale na ulicama grada, dok su muškarci imali nekoliko trgovina i piljarnica sa voćem, povrćem i drugim namirnicima, sve u Pazaru i u neposrednoj blizini svoje mahale. Jedan od tih piljara, izvesni Samuilo, držao je ortački radnju s jednim Srbinom. Bio je veliki izvoznik, naročito jaja i masla u inostranstvo, a i uvoznik južnog voća iz Grčke i Turske.

Jevreji su imali i dva sarafa i jednu banku koju je držao najbogatiji među njima, Majir Baraha. Bilo je i nekoliko izvoznika koji su u svojim dućanima nalik na magacine sakupljali kože, žito, kukuruz, pasulj i orahe. Još za vreme Turaka trgovali

su s Turskom, Grčkom i Egiptom, a docnije, posle oslobođenja, i sa zapadnim zemljama, pa čak i sa Amerikom u koju su izvozili kože lisica, jazavaca, tvorova, vidri i kuma.

Jedan veoma bogat Jevrejin iz Carigrada, po imenu Papa, imao je stalne poslovne veze s Pirotom i sa trgovcima Jevrejima i Srbima. Ponekad je otkupljivao svu godišnju proizvodnju kačkavalja i masla i izvezio u Tursku i Egipat. Povremeno je dolazio u Pirot, pa kad bi se pojavio, to je bio naročit događaj za grad. Papa je bio malog rasta i neugledan, ali veoma ljubazan čovek. Nosio je neko dugačko džube, a kako je bio dosta gluv imao je dugu trubu za slušanje. Pored prihoda koji je Papa donosio proizvođačima kačkavalja i masla pričalo se da je uvek pri dolasku davao opštini priloge za pirotsku sirotinju.

Mada su Jevreji živeli povučeno i uopšte bili mirni i dobrodušni ljudi, ipak su hrišćanska deca osećala neki strah od njih i zazirala od njihove mahale. Međutim, kao đaci, srpska deca su se lepo slagala sa svojim vršnjacima Jevrejima. Oni su u Pirotu bili potpuno ravnopravni građani, a sebe su po nacionalnosti smatrali za Srbe mojsijevce. Tako su i u školi izjavljivali kao đaci, a jedan od njih je imao i srpsko prezime — Jakov Živanović.

Odrasli Jevreji su sa Srbima živeli prijateljski, trgovali s njima, pa čak sa nekima radili i kao ortaci. Inače su se uzajamno posećivali i bili veoma gostoljubivi. Jevrejske devojke su se bavljale sa srpskim mladićima, ali do bračnih veza nije dolazilo sem jednog slučaja, i to odmah posle prvog svetskog rata kad je jedna Jevrejka odbegla za Srbina. To je bio veoma uzbudljiv događaj ne samo za Jevreje nego i za celu varoš, pa zasluži da se posebno opiše.

Neki Jevreji su pohađali gimnaziju, celu ili delimično, pa je među pirotskim Jevrejima bilo poštara, poreznika, apotekara, pravnika, lekara i drugih zanimanja. Docnije su školu pohađale i jevrejske devojke. Đaci Jevreji iz moje generacije nisu se u školi naročito isticali, ali u nekim drugim razredima gimnazije bilo je i odličnih đaka.

Pirotski Jevreji dali su srpskoj vojsci i dva aktivna oficira, od kojih je Avram Berah dospao do čina pukovnika i bio komandant puka, a u ratovima spreman i hrabar oficir.

Iako smo kao deca ponekad nazivali Jevreje pogrdno Čivutima (što se docnije kad smo odrasli nije dešavalo), nekih sukoba između Srba i Jevreja nije bilo, jer su se i oni smatrali za Srbe. Bugare nikako nisu voleli: nisu im mogli zaboraviti pljačke i nasilja za vreme srpsko-bugarskog rata 1885. godine. Bugari su tada ušli u Pirot i držali ga oko tri meseca. Tom prilikom su opljačkali sve jevrejske kuće, kao i mnoge srpske, silovali mnoge Jevrejke, a jednog od ortaka Rabenove kafane, bogatog Jevrejina Boru, ubili su u podrumu same kafane pošto su mu prethodno uzeli šest stotina dukata. Rabenova kafana, kako su je obično nazivali, inače zva-

nično »Gostionica kod sprskog kralja« koju su držala dva ortaka — Raben Bera i Bora — jeste ista zgrada u kojoj su sad hotel »Srbija« i redakcija lista *Sloboda*.

Pri ulasku Bugara 1885. godine, u podrumu gostionice nalazili su se sakriveni Jevreji i Jevrejki, a i neki Srbi. Tamo su »armije«, kako Gopčević naziva dobrovoljce u bugarskoj vojsci, pored kafedžije Bore ubili i jednu hrišćansku devojčicu od tri-naest godina. Sam gazda Raben spasao se tako što se presvukao u rite. Pljačkanje Pirota, na koje se zgražavao i sam bugarski knez Batemberg, posebno je opisao publicist i istoričar Spiridon Gopčević.

Jevreji su u svojoj mahali imali sinagogu, a pored nje je bila i njihova škola u kojoj su jevrejska deca povremeno pohađala nastavu na svom jeziku, naročito veronauku. Obučavao ih je rabin i na dlanovima im ispisivao jevrejska slova koja su njihovi drugovi u srpskoj školi radoznalo posmatrala. Ta jevrejska slova našla su izvesnu primenu na pirotskim ćilimima, jer su tkalje Piroćanke neke šare nazivale jevrejskim slovima. Te šare doista liče na neka jevrejska slova.

Jevreji su verovatno imali rabina od samog dolaska u Pirot. Bili su strogo religiozni, a rabin je vršio i ritualno klanje krupne stoke. Svinjsko meso nisu jeli, kao ni zadnje delove (butove) krupne stoke. Sve svoje praznike striktno su slavili kao i subotu. Tada su u njihovim kućama gorela velika kandila sa mnogo žižaka. Imali su i svoje groblje izvan varoši, na zapadnoj padini Sarlaka iznad Banjice, na zemljištu odakle počinju vinogradi. To groblje je kod dece izazvalo izvesno osećanje straha, a dečja uobrazilja je stvarala o njemu svakojake tajanstvene priče.

Jedan neobičan događaj izazvao je razne priče i pojačao mistiku oko jevrejskog groblja. Desilo se da je jedne noći otkopan grob nedavno preminulog rabina i iz groba je nestao njegov leš. Pričalo se kako je stražar na bedemu kod Gradića video noću nekakvu svetlost na jevrejskom groblju i čuo udaranje budakom. To je bio uzbudljiv događaj o kome se mnogo govorilo, a sumnjalo se da su to uradili seljaci iz sela Gnjilana usled sujeverja. U selu je vladala neka dečja epidemija, pa su sujeverni seljaci protumačili da je umiranje dece nastalo posle rabinove smrti i da se on to sveti hrišćanima. Nikad se nije doznalo šta se desilo s rabinovim lešom.

Jevreji su inače među sobom živeli druželjubivo i pomagali jedan drugog. Kod njih nije bilo teške sirotinje. Ako bi neko propao u poslu i došao u težak položaj, svi su ga usrdno pomagali da ispliva iz teškoća. Imali su mnogo smisla za praktično. Manje su bolovali od Srba, i u proseku su duže živeli.

Za vreme toplih letnjih dana, Jevrejke su ponekad zajedno išle na Nišavu na kupanje, i to obično oko podne, kroz tzv. Bakludžansku mahalalu. Na obali Nišave imale su svoj izdvojen deo za svlačenje, ali su se kupale zajedno sa Srpkinjama i tada je dolazilo do uzajamnog prijateljskog ćaskanja. Nekad su, takođe u grupi, Jevrejke odlazile u alvadžinicu kod alvadžije Apostola, uvek sa svojim neobičnim kapicama »tukado«.

Kao praktični i preduzimljivi ljudi, mnogi Jevreji su se iz Pirota slili u druga mesta, na primer u Niš i Beograd, i uspevali da se tamo probiju i stvore sebi dobar život.

Za vreme drugog svetskog rata, dok još nisu bili ugroženi, mnogi imućniji Jevreji pomagali su svoje sugrađane Srbe, dajući im pozajmice i ostavljajući da im se to vrati posle rata. Na žalost, do toga nije došlo, jer je sudbina pirotskih Jevreja bila ista kao i svih ostalih u Srbiji. Kao što je poznato, bugarski okupatori su jednog dana pokupili Jevreje u Pirotu, opljačkali ih, oterali u Bugarsku i predali ih Nemcima koji su ih prebacili u Austriju i sve pobili. Spasli su se samo oni koji su se pre toga uključili u NOB, ili se sklonili na neki drugi način. A Bugari su u odnosu na Nemce bili u takvom položaju da im nisu morali predavati Jevreje i imali su mogućnosti da ih spasu.

Sada u Pirotu nema više nikog od Jevreja. U njihovoj bivšoj mahali stoji još poneka kuća koja je postojala još onda kad smo mi bili deca. Nema više ni onog malog trga u njihovoj mahali gde se početkom ovog veka sakupljala sprska i jevrejska omladina nedeljom.

Sve je sad drukčije, novo, izgrađeno. Pa ipak, kad čovek obiđe ta mesta poznata iz detinjstva i kad u mislima prođe kroz stvarnost mnogih zbivanja iz bliske prošlosti, naviru u njemu razna pitanja o teškoj sudbini tih nesrećnih ljudi.

S u m m a r y

Dr. Milutin VELIMIROVIĆ

THE JEWS OF PIROT

The first Jews who settled in Pirot came there most probably from Sofia and Constantinople in the 17th century. They were Sephardim and spoke Spanish (Judeo-Espagnol). Two hundred years old tombstones with Hebrew letter can still be found in the Pirot Jewish cemetery.

As Turkish citizens the Pirot Jews enjoyed all freedoms including the right to be engaged in trade.

They had their own synagogue in the city, they had their rabbi and their own school in which the children attended classes of religious instruction and learned the Hebrew language as well.

The Jews lived in their own quarter in the city but their clothing did not differ from that of the rest of the population. Men would usually have a long beard while the women would wear a special cap called "tokado". The older women could not speak Serbian but the men and the young generation, which attended school in the city, mastered the language.

After the withdrawal of the Turks, those Jews who chose to remain in Pirot, were all respected citizens and many of them were partners of Serbs as joint owners of trading or other business operations.

By profession the Jews of Pirot were mostly traders, postmen, chemists, physicians, bankers. They maintained good and friendly relations with the Serbian population. Particular warm friendship has developed among the youth as they grew up and attended school together.

During WWII the Bulgarians who occupied Pirot arrested all the Jews they could lay hands on in the city. First they subjected them to plunder and then transported them to Bulgaria proper to hand them over to Germans who killed them all so that no one survived.

2. Prizemna kuća u ul. Vojvode Stepe Stepanovića br. 6 u Pirotu — jedina zgrada na terenu gde su nekada bile i zgrade sinagoge, jevrejske škole i jevrejske opštine

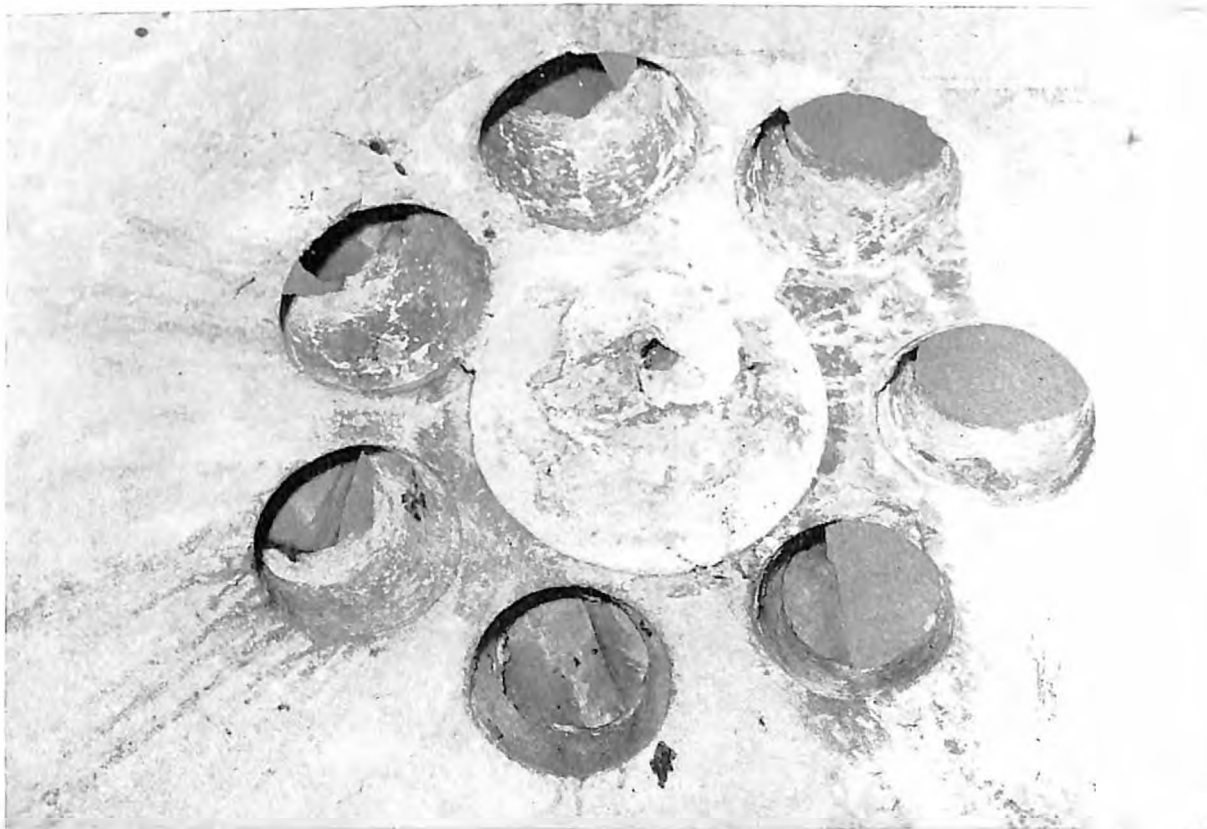
3. Deo nekadašnje jevrejske mahale u Pirotu u Sarajevskoj ulici (sada ul. Svetozara Markovića)

4. Ruševine starog ritualnog kupatila u dvorištu sinagoge u Pirotu

5. Unutrašnji izgled kalote starog ritualnog kupatila

6. Mermerna ploča na istočnom zidu starog ritualnog kupatila u Pirotu

SARADNICI

Milenko BELJANSKI, publicista, Sombor

Esad ČENGIĆ, član Saveta republike Bosne i Hercegovine, Beograd

Dragoljub D. ČOLIĆ, publicista, Zrenjanin

Mr Milan JEVIĆ, kustos Narodnog muzeja u Šapcu

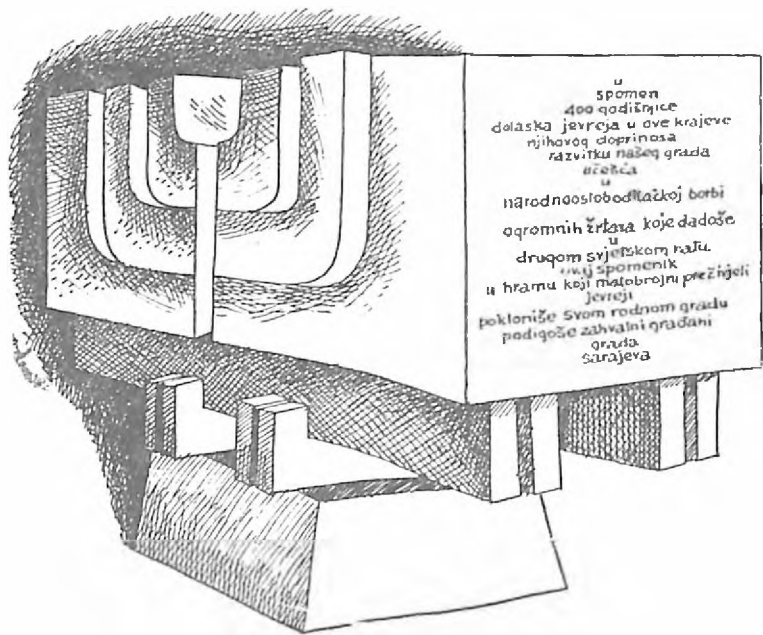
Mara JOVANOVIĆ, učiteljica Osnovne škole Mileva Kosovac, Šabac

Dr Leontije PAVLOVIĆ, Viši naučni savetnik Muzeja u Smederevu, Smederevo

Milutin dr VELIMIROVIĆ, lekar, Beograd

Eugen VERBER, judaista i književni prevodilac, Beograd

Prof. dr Zdenko ZLATAR, docent na sveučilištu države Illinois, Chicago, USA

u
spomen
400 godišnjice
dolaska jevreja u ove krajeve
njihovog doprinosa
razvitku našeg grada
u
narodnooslobodilačkoj borbi
opromnih žrtava koje dadeše
u
drugom svjetskom ratu.
u hramu koji malo brojni preživjeli
jevreji
pokriliše svom rodnom gradu
podigloše zahvalni građani
grada
Sarajeva

